

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

ZİYƏDDİN MƏHƏRRƏMOV

**İRƏVANDA MƏKTƏBDARLIQ
VƏ MAARİFÇİLİK**

**(1800-1920-ci illərdə
ədəbi-mədəni mühit)**

BAKI - 2010

ELMİ MƏSLƏHƏTÇİLƏR: **Teymur ƏHMƏDOV,**
filologiya elmləri doktoru, professor;
İsrafil ABBASLI,
filologiya elmləri doktoru, professor;
Şamil VƏLİYEV,
filologiya elmləri doktoru, professor.

ELMİ REDAKTORLARI: **Qara NAMAZOV,**
filologiya elmləri doktoru, professor;
İsmayıl MƏMMƏDOV,
filologiya elmləri doktoru, professor;
Əziz ƏLƏKBƏRLİ,
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə
doktoru.

RƏYÇİLƏR: **Alxan BAYRAMOĞLU,**
filologiya elmləri doktoru, professor;
Ənvər ƏHMƏD,
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə
doktoru, professor;

Ziyəddin Məhərrəmov. İrəvanda məktəbdarlıq və maarifçilik (1800-1920-ci illərdə ədəbi-mədəni mühit), Bakı, “Nurlan”, 2010, - 320 səh.

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru Ziyəddin Həmil oğlu Məhərrəmovun bu kitabında qədim tarixə, zəngin ədəbi ənənələrə malik İrəvan xanlığı ərazisində Azərbaycanın Qərb zonasında məktəbdarlıq və mədəniyyətin, o cümlədən maarifçilik ədəbi hərəkatının yaranması və inkişaf xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Müəllif elmi-tarixi mənbələrə, arxiv sənədlərinə və İrəvanda ilk yazılı mətbuat abidələri “Lək-lək”, “Bürhani-həqiqət” jurnallarına istinadən ictimai-ədəbi və milli-mədəni fikir tariximizin mənzərəsini işıqlandırmaya çalışmışdır.

A 4702060000 Qrifli nəşr

N-098-2010

© Z.Məhərrəmov, 2010

GİRİŞ

Mühit deyəndə təsəvvürümüzdə, sözün geniş mənasında, təbii, ekoloji, iqtisadi, mədəni, siyasi, mənəvi, ədəbi atmosfərə canlanır. Ədəbi mühit isə sadalanan bu atmosferin tərkib hissəsi olmaqla, cəmiyyət həyatının mənəvi dünyasının ümumi məcmusunu təşkil edir. Bu mənəvi dünyanın özünüifadəsi bədii və publisistik əsərlər, müxtəlif istiqamətli mədəni-kütləvi tədbirlər, ədəbi yığıncaqlar, məclislər, dərnəklər və başqa incəsənət sahələrini əhatə edən vasitələrlə həyata keçirilir. Maarifçilik və məktəbdarlıq işləri, kitab nəşri, teatr truppalarının yaradılması sahəsindəki işlər də əsasən ədəbi mühitlə bağlıdır. Ədəbi mühit konkret məkan çərçivəsində xalqın milli-mədəni təfəkkür, düşüncə və dünyabaxışının ictimai-ədəbi ifadəsini özündə əks etdirən, daimi inkişafda olan canlı orqanizm, eyni zamanda xalqın ümummilliyətini həyatının tərkib hissəsidir. Bu cəhətdən ədəbiyyatşünaslıq ədəbi-ictimai fikir durumumuzun hərtərəfli öyrənilməsinə diqqətə yanaşmağı önəmli sayır.

Ədəbiyyat tariximizin öyrənilməsi bir qayda olaraq cərəyanlar, ədəbi məktəb və cəmiyyətlər, yaradıcı şəxsiyyətlər, ədəbi janrlar, metodlar, ədəbi əlaqələr və sair istiqamətlər üzrə diqqət mərkəzində olmuşdur. Aparılan elmi araşdırma və tədqiqatların məzmun və mahiyyətində tanınmış yaradıcı şəxsiyyətlərə həsr olunan elmi əsərlərdə həmin bədii söz ustalarının formalaşdığı konkret məkan və ədəbi iqlim barədə qiymətli fikirlər söylənilir. Lakin bu fikir və mülahizələr konkret sənətkara həsr olunduğundan tədqiqatçı bütövlükdə ədəbi mühitin işıqlandırılmasını qarşısına məqsəd qoymur, buna heç bir tədqiqatçının qüvvəsi, gücü çatmaz və vaxtı da kifayət etməz. Ədəbi mühitin regional tədqiqinə həsr olunan tədqiqatlar ilk baxışda daha əhatəli görünür, lakin bu cür tədqiqatlarda zaman və məkan məhdudiyyəti bütün yaradıcı ədəbi-bədii sənət adamlarının fəaliyyətlərini hərtərəfli, incəliklərinə kimi işıqlandırmaq imkan xaricindədir. İrəvan ədəbi mühiti mövzusunda tədqiqat ictimai-ədəbi fikri, onun uğur və prob-

lemlərini, konkret zaman və məkan daxilində olsa da, mühitin milli-ədəbi, mədəni problemləri, ictimai-siyasi və sosial qaygıları vəhdətdə nəzərdən keçirilir.[47, 9]

Azərbaycan ədəbiyyatı dünya ədəbiyyatının ayrılmaz hissələrindən biri olmaqla, ictimai-siyasi və bədii fikir tarixində özünəməxsusluğu ilə seçilir. Müxtəlif dövrlərdə yaşamış qələm sahibi olan soydaşlarımızın yazıb-yaratdığı və bu günümüzədək gəlib çıxan ədəbi-bədii irsi: zəngin folklor nümunələrini özündə ehtiva edən ağız ədəbiyyatı, ozan-aşıq sənəti, yazılı klassik ədəbiyyat və digər daşüstü abidələr buraya daxildir.

Öz inkişafını və formalaşmasını min illər ərzində təmin edən Azərbaycan ədəbiyyatı xalqımızın elmi-bədii təfəkkürünün əvəzsiz nümunələri elmi-fəlsəfi, ədəbi-bədii tutumu ilə bu gün də təkrarsızdır. Əlbəttə, bu, dünya ədəbi-bədii fikir tarixinin sistemli qanunauyğunluğu, varisliyə əsaslanan davamlı ənənənin ümdə xüsusiyyətləri baxımından diqqəti cəlb edir. Elmi-texniki tərəqqinin, sivilisasiyanın geniş vüsət aldığı bir dövrdə yaşamağımıza baxmayaraq, ümumbəşəri dəyərlərdən bəhrələnmək yenə də antik dövrdən bu günədək fikir dühalarının yaratdığı mənəvi irsə daha qayğı ilə müraciət etməyi zərurətə çevirir.

İndiki zamanda Azərbaycanda milli-mənəvi dəyərlərin qorunub-saxlanmasına, daha da inkişaf etdirilməsinə tələbkarlıqla yanaşıldığı bir şəraitdə xalqımızın öz milli-mədəni irsinə, tarixi keçmişinə son dərəcədə həssaslıq göstərməyi tələb edir. Bu nöqtəyi-nəzərdən dünya xalqlarının təcrübəsindən istifadə etməyi, qloballaşma dövrünün səciyyəvi proseslərinə istinad etməklə milli-mənəvi irsə sayğı ilə yanaşmaq Azərbaycan ədəbiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsi sayılan, tarixi ənənələrlə müasir yenilikləri özündə birləşdirən İrəvan xanlığı ərazisinin tarixi, ictimai-siyasi, mədəni və ədəbi mühitinin sistemli şəkildə araşdırılması elmi yanaşmadan da öncə milli-mənəvi ehtiyacdan, dədə-baba yaşayış məskənimiz, yurdumuz olan Qərbi Azərbaycan ərazisinin ermənilər tərəfindən mərhələ-mərhələ böyük imperiyaların bilavasitə havadarlığı ilə işğal edilməsi məsələlərinin mahiyyətini tarixi, ədə-

bi-bədii, ictimai-siyasi faktlar əsasında səciyyəsinə vermək olduqca zəruridir.

Azərbaycan mədəniyyətinin mühüm və ən çox da ermənilərin heç bir əsası olmadan qədim Oğuz yurdunun əzəli və əbədi dədə-baba torpaqlarını, İrəvan xanlığının tarixi ərazilərindəki yaşayış məskənlərinin adlarını erməniləşdirməklə, guya bu torpaqların “həqiqi” sahibi olduqları barədə dünya ictimaiyyətində cəfəng uydurmalarla yanlış təsəvvür yaratdıqları indiki şəraitdə bu ədəbi mühitin tədqiq olunması son dərəcə böyük əhəmiyyət kəsb edən sahələrdən biridir.

Xalqımızın dünya mədəniyyəti tarixində adları fəxrlə çəkilən çoxsaylı yazıçı, şair, publisist, alim və saz-söz sənətkarlarının həyatı, fəaliyyəti, ictimai-siyasi mübarizəsi, mədəniyyəti və yaradıcılıq inkişafı ədəbi mühit təmsalında formalaşmışdır.

XIX əsrin birinci qərinasının mürəkkəb hadisələr, quzeyli-güneyli Azərbaycan xalqının taleyində ağır məşəqqətlər, qırğınlar, talanlar, işğallar və köçürmələrlə xarakterizə olunması, Qafqazın, həmçinin ikiye bölünən Azərbaycanın rus çarizmi tərəfindən işğalı və İrandan, Türkiyənin müxtəlif ərazilərindən köçürülən ermənilərin¹ Araz çayı sahillərində məskunlaşdırılmasının həyata keçirildiyi bir şəraitdə çarizmin yeritdiyi bu siyasətin nələrlə nəticələnəcəyini qabaqcadan qiymətləndirən ziyalıların öncül dəstəsinin nümayəndələri yetişməkdə idi.

Rusiyanın Zaqafqaziyada yeritdiyi siyasəti Azərbaycan xalqının mənəvi sarsıntıları ilə yanaşı, onun mədəni həyatında bir sıra diqqətəlayiq yeniliklərin yaranmasına da səbəb olmuşdu. Azərbaycanda realist ədəbiyyatın inkişafı, yeni tipli məktəblərin, gimnaziya, seminariya və teatrların açılması mədəni yeniliklərdən idi.

XIX əsrdə Zaqafqaziyada xalqların rus inqilabçı-demokratları ilə əlaqəsi olan yeni fikirli ziyalıların zamanın ictimai-siyasi ziddiyyətlərindən baş çıxaran bütöv bir dəstəsi yetişmişdi. Ümummilli

¹ Вах: А.С.Грибоедов. Горе от ума. Письмо и записки. Баку, «Маариф», 1989, стр.387; Н.Н.Шавров. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распрадажа Мугани инородцам. С.Петербург, 1911, стр.63,64.

ədəbi-ictimai fikrimiz Mirzə Fətəli Axundzadə realist ədəbi ənənələrinin davamı ilə, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi ilə səciyyəvidir. Həmin dövrün başlıca cəhəti olaraq, “ədəbiyyatımızda yeni düşüncə tərzii, milli realist-maarifçilik məfkurəsi, eləcə də publisistika, mətbuat milli taleyin, gerçəkliyin həqiqətləri kimi əks olunmuşdur.”¹ XX əsrin əvvəllərində müstəqil ideya-estetik konsepsiya formalaşdırmağa müvəffəq olan “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat” jurnallarının adları ilə bağlı satirik və romantik ədəbiyyat məktəbləri milli mədəniyyət tariximizə bir sıra parlaq nümunələr bəxş etmək yolunda əvəzsiz rol oynamaqda idi.[171, 3-5]

Dövrünün məfkurəvi aynası olan “Molla Nəsrəddin”lə “Füyuzat”ı, Cəlil Məmmədquluzadə ilə Əli bəy Hüseynzadəni Sovetlər dövründə qarşı-qarşıya qoysalar da, bu iki mütəfəkkiri əks ideya təbliğatçıları kimi təqdim etsələr də, C.Məmmədquluzadə Əli bəy Hüseynzadəni “yazıçılıqda çox məharətli bir şəxs”, hətta “möhtərəm yazıçı” adlandırır.

Əli bəy Hüseynzadə isə öz növbəsində həm Mirzə Cəlil yaradıcılığını bütövlükdə, həm də onun nəşr etdiyi “Molla Nəsrəddin” jurnalının fəaliyyətini, o dövrün sosial-iqtisadi, ədəbi-mədəni həyatında mövcud olan hər cür geriliyə, cəhalətə, fanatizmə qarşı mübarizədəki rolunu yüksək qiymətləndirir, tənqidin, rişxəndin, yumurun islahedici rolunu təsdiq edirdi. O, “Molla Nəsrəddin və Dəbistan” adlı məqaləsində yazırdı: “Molla Nəsrəddin izanlı məqalələri, lətifələri, həcvləri nigarişxanələrindən geri qalmır, böyük bir hünər və istedad ilə yazıldığı aşkardır...Hər halda, “Molla Nəsrəddin”in müdiri və “Molla Nəsrəddin”in müridi Cəlil Məmmədquluzadə cənablarını müvəffəqiyyətləri üçün təbrik və qəzetinin qıraətini bütün oxucularımıza tövsiyə edirəm”.

Bu misallardan aydın olur ki, hər iki mühərririn, hər iki jurnalın məramı eyni olmuşdur – xalqın mədəni yüksəlişi, intibahı,

¹ Bax. N.Axundov. “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri tarixi”, Bakı, 1959, səh., 8.; Şurəddin Məmmədli. Azərbaycan ədəbiyyatının Borçalı qolu, Tiflis, 2003. səh.143.

istiqlaliyyəti. Bunların hər ikisi demokratiyanın, demokratik dövlət quruculuğunun tərəfdarı idilər[160].

Əli bəy Hüseynzadənin redaktoru olduğu “Füyuzat” jurnalı və digər mətbuat orqanları, qəzet və jurnallar ictimai və fəlsəfi fikrin, habelə milli romantik bədii ədəbiyyatın yayılması sahəsində öz sözünü deməyə müvəffəq olsa da, dövrün ictimai-siyasi ziddiyyətlərini əks etdirən məsələlərin füyuzatçılar tərəfindən Peterburq, İstanbul, İrəvan, Kəlküt, Tiflis və s. şəhərlərdə nəşr olunan ədəbi-bədii və ictimai yazıların araşdırılması ciddi elmi maraq doğururdu. Milli ictimai fikir tariximizdə təkanverici xidmətləri ilə seçilən, məşhur maarifçi-xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdinin maliyyəsi ilə “Kaspi” mətbəəsində nəşr edilən “Füyuzat”ın 1906-1907-ci illər ərzində 32 nömrəsi işıq üzü görmüşdü. Bu jurnalın mahiyyəti barədə titulunda yazılırdı: “...ədəbi, fənni, siyasi, ictimai, müsəvvir, həftəlik türkcə məcmuəyi-islamiyyətdir”. Burada mövzu müxtəlifliyi, elmi-fənni yazılar, ədəbi-bədii və ictimai-siyasi məqalələrlə yanaşı, dünya ədəbiyyatından tərcümələrə, maarif, səhiyyə, tarix, coğrafiya, sosiologiya, psixologiya, fizika, arxeologiya, şərqşünaslıq, diplomatiya, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, tənqid tarixi, dilçilik, musiqi, rəssamlıq və s. sahələrə xüsusi əhəmiyyət verilirdi.

Cəmiyyətdə, qonşu ölkələrin ictimai-siyasi həyatında, ədəbi hərəkətimizdə baş verən hadisələr, gedişatlar, satirik şeirin, bədii nəsrin, dramaturgiyanın üstünlüyü ələ alması milli məfkurəmizə və bədii-estetik təfəkkürümüzdə yeni ovqat gətirmişdi. Ümumi Azərbaycan və Tiflis ədəbi mühitindəki günü-gündən artan yenilik meylləri, demək olar ki, İrəvan və Naxçıvan ədəbi mühitlərində də açıq şəkildə özünü göstərməkdə idi.

“Tiflis ədəbi mühiti öz əhəmiyyəti və zənginliyi ilə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının diqqətini həmişə cəlb etmişdir. Onlar Tiflisdəki Azərbaycan ədəbi mühiti ilə bağlı sənətkarların həyat və yaradıcılığına dair çoxlu tədqiqat əsərləri yazmışlar. Bu mühit haqqında geniş təsəvvür yaradan ədəbiyyatşünas alim Əziz Şərifin bir sıra tutarlı tədqiqatlarında, xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov

vun Cəlil Məmmədquluzadəyə həsr etdiyi “Böyük demokrat”, Şıxəli Qurbanovun “Puşkin və Azərbaycan poeziyası”, “XIX əsrdə Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin inkişaf mərhələləri”, Şamil Qurbanovun “XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri”, “Açılmamış səhifələr”, Alməmməd Alməmmədovun “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri”, Dilarə Əliyevanın “Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələri tarixindən” adlı elmi-tədqiqat əsərlərində Tiflis ədəbi mühitinin işıqlandırılmasına, onun Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafındakı roluna, qarşılıqlı ədəbi əlaqələr tarixinə dair geniş fikir və zəngin material vardır. Qocaman jurnalist Qulam Məmmədinin “Molla Nəsrəddin” adlı salnaməsi və “Azərbaycan teatrının salnaməsi” kitabları da Tiflis ədəbi mühitini işıqlandıran faktlarla zəngindir” (Abbas Hacıyev. “Tiflis ədəbi mühiti”, Bakı, 1980, səh.6). Alimlərimiz adları çəkilən bu elmi-tədqiqat əsərlərində İrəvan ədəbi mühiti ilə bağlı olan məsələlərin qeyd olunmasına, qələm sahiblərinin yaradıcılığının ədəbi istiqamətlərinə yeri gəldikcə münasibətlərini bildirmişlər. Eyni zamanda, Azərbaycanın Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi, İsmayıl bəy Qutqaşını, Mirzə Şəfi Vazeh, M.F.Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi, Seyid Əzim Şirvani, Mirzə xan Ləli, Sultanməcid Qənizadə, Xanqızı Natəvan, Firudin bəy Köçərli, İsa Sultan Şahtaxtı, Məhəmməd ağa Şahtaxtı, Eynəli bəy Sultanov, Mirzə Ələkbər Sabir, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Hüseyn Cavid, Salman Mümtaz, Abdulla Sur, Əli Nəzmi, Məmməd Səid Ordubadi və b. bir çox yaradıcı qələm sahiblərinin, ictimai xadimlərinin yorulmadan xalqın iqtisadi, mədəni cəhətdən tərəqqisinə çalışdıqlarını diqqətə çatdırmaqda əllərindən gələni etmişlər.

İrəvan ədəbi mühiti ümumi Azərbaycan ədəbi mühitinin aparıcı qollarından biri olmaqla, bu və ya digər ədəbi simaların yaradıcılığı timsalında, həmçinin Göyçə aşiq mühitinin müxtəlif dövrlərini əks etdirən “Aşiq Ələsgər və XIX əsr Göyçə aşıqları” (1972), “XX əsr Göyçə aşiq mühiti (1920-1950-ci illər)” (1997), “Göyçə aşiq mühiti: təşəkkülü və inkişaf yolları” (2003), “İrəvan

ədəbi mühiti (1920-1950ci illər)” (2008) və digər mövzularında elmi monoqrafiyalar yazılmış, namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiə edilmişdir. Bu iş indi də davam etdirilir. Bütöv Azərbaycanı əhatə edən ayrı-ayrı regionların tədqiqindən əldə olunan nəticələrin ümumiləşdirilməsi və konkret yaradıcı şəxsiyyətlərin yaradıcılıq özgünlüyü və önəmli cəhətlərin nəzərə alınması şərtilə dövrün ictimai-bədii və mədəni inkişaf səviyyəsi haqda qənaətləndirici fikir söyləmək olar.

XIX əsrin ilk onilliklərindən başlamış ta XX əsrin iyirimininci illərinədək olan müddətdə Azərbaycanın qərbində, xüsusilə də İrəvan quberniyasında ictimai-bədii təfəkkürün xarakterik xüsusiyyətlərini özündə kifayət qədər əks etdirən regionlardan biri İrəvan ictimai-siyasi, mədəni və ədəbi mühitidir. İrəvanın quberniya mərkəzi olması, burada ədəbi mühitin milli-mənəvi oyanışı və milli özünüdərk prosesinin milli mənlik şüuru səviyyəsinə çatıb, xalq əlindən alınan istiqlal mübarizəsinə qaldırmaqda oynadığı rol ədəbi-bədii tariximizin araşdırıcılarının diqqətini cəlb etdi. Maarifçilik fəaliyyəti bilavasitə İrəvanla bağlı olan Firudinbəy Köçərli özünün 1926-cı ildə işıq üzü görən iki cildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”nda İrəvanda ədəbi mühit və İrəvan şairləri haqqında kifayət qədər məlumat [115, 219] vermişdir.

Yuxarıda adları çəkilən dissertasiyalarda əhatə edilən dövrün ictimai-siyasi hadisələri, ermənilərin xalqımızın başına açdığı amansız vəhşiliklər, qəddarlıqlar, qətliamlar, kütləvi qırğınlar, işğallar barədə **tarixi faktlara söykənən həqiqətlər öz əksini tapmış və bu tədqiqatda da yeri gəldikcə diqqətə çatdırılır.**

İrəvan ədəbi mühitindən söhbət açanda, ilk növbədə, sözün geniş mənasında, təbii, ekoloji, iqtisadi, demografik, mədəni, mənəvi, siyasi, elmi, ədəbi atmosfer başa düşülür. Ədəbi mühit bütövlükdə bu atmosferin tərkib hissəsi olmaqla, cəmiyyət həyatının mənəvi dünyasının məcmusudur [47, 9]. Bu mənəvi dünyanın qorunub saxlanması, gələcək nəsillərə çatdırılması bədii və publisistik əsərlər, ədəbi yığıncaq, məclis-dərnəklər və daha önəmli vasitələrlə həyata keçir. Məkdəbdarlıq və maarifçilik sahəsində həyata keçirilən işlər

də ədəbi mühitlə bilavasitə bağlıdır. Şübhəsiz ki, ədəbi mühit müəyyən konkret zaman və məkan çərçivəsində xalqın milli-mədəni təfəkkür, düşüncə və dünyabaxışının ictimai-bədii ifadəsini özündə əks etdirən, daim inkişafda olan canlı orqanizmdir. [47]

Bu monoqrafiyada bizim əsas tədqiqat predmetimiz XIX-XX əsrlərdə İrəvan ictimai-siyasi, mədəni və ədəbi mühitində yazıb-yaradan qələm sahiblərinin həyat və yaradıcılıqlarıdır. Tədqiqatda həmin dövrün ictimai-siyasi hadisələrinin bədii yaradıcılıqda əks-sədasi, elm, mədəniyyət, məktəbdarlıq sahəsində yaradıcı ziyalıların apardıqları mütərəqqi fəaliyyətlərinin əsas istiqamətləri diqqət mərkəzində saxlanılır. İrəvan xanlığının müxtəlif ərazilərindəki sənət adamlarının, el şairlərinin, aşıqların yaradıcılıqlarının mahiyyətini araşdırmaq, tarixi-estetik məzmununun müasir səciyəsini vermək əsas məqsədlərimizdəndir.

İrəvan ədəbi mühitinin mövzu üzrə nəzərdə tutulan dövrünün araşdırılması olduqca əhəmiyyətlidir. Ermənilər tərəfindən xalqımızın başına gətirilən bəlaların tarixilik baxımından gələcək nəsillərin yaddaşından silinməməsi, İrəvan xanlığının qədim və əzəli Türk-Oğuz ellərinə məxsus olduğunu dünya tarixçilərinin, alimlərinin və səyyahlarının əsərlərində verilən faktlar əsasında ümumiləşdirmək tədqiqatımızın əsas məqsəd və vəzifələrindəndir.

1800-1920-ci illər arasında baş vermiş ictimai-siyasi hadisələrin törətdiyi fəsadları, bunların yaratdığı ümumi nəticələrini ermənilərin Azərbaycan elminə, incəsənətinə, mədəniyyətinə, tarixi memarlıq abidələrinə vurduğu amansız zərbələri təkzibolunmaz faktlar əsasında qaynaqlardan araşdırmaya cəlb etmək, milli münasibətlərin kəskinləşməsində əsas səbəbləri üzə çıxarmaq, mühitin üzləşdiyi problemlərin yaratdığı sosial-iqtisadi və mənəvi çətinliklərini xarakterizə etmək də əsas məqsədlərimizdəndir.

İrəvan ədəbi mühitinin tədqiqatda nəzərdə tutulan dövründə İrəvan xanlığının tarixi özünəməxsusluğunu görkəmli sənət adamlarının həyat və yaradıcılığı timsalında araşdırılması da əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuş, məktəbdarlıq, kitab nəşri, maarifçilik, rəssamlıq, nəccarlıq, teatr truppalarının yaradılması, mət-

buatın inkişaf etdirilməsi sahəsində vaxtı ilə həyata keçirilən, ötən əsrlərin Qafqazla bağlı mətbu orqanlarında öz əksini tapan, lakin dövrün ictimai-siyasi durumunun qanunlarının qoyduğu qadağaların tələbləri baxımından araşdırılmayan, yalnız və yalnız arxiv sənədlərində yatıb qalan maraqlı məlumatların üzə çıxarılmasına daha çox əhəmiyyət verilmişdir. Mühitin ictimai-siyasi və ədəbi tarixinə nəzər yetirilmiş, həm yazılı, həm də şifahi xalq ədəbiyyatının nümayəndələrinin İrəvan xanlığının əhatə etdiyi ərazilərdə yaradıcılıqlarının bu və ya digər cəhətlərinin bədii nümunələr əsasında səciyyələndirilməsi, sənətkarlıq məsələlərinin təfsiri tədqiqatın əsas predmetidir.

Monoqrafiyada ilk dəfə olaraq göstərilən dövrün ictimai-siyasi hadisələrinin bilavasitə iştirakçısı və şahidi olan, gördüklərini qələmə alan, İrəvan xanlığında dünyaya göz açan, lakin zamanın siyasi olaylarından başqa-başqa diyarlarda yaşamağa məhkum olan, öz vətəninə yalnız nisbələrində yaşadan məşhur “İrəvanilər”in həyat və fəaliyyətləri, aşıqların, el şairlərinin, elm, maarif, teatr sahəsində xalqının maddi və mənəvi dəyərlərə yiyələnməsini fəaliyyətlərinin başlıca mənası sayan məktəbdar, demokratik ruhlu ziyalıların əməli işləri ümumiləşdirilmişdir. Qafqaz mühitində, xüsusən də Tiflis mühitində təhsil alıb formalaşan və Azərbaycanın böyük dövlətlərin bilavasitə siyasi maraqları üzündən salınmış olduğu mövcud durumundan hər hansı vasitə ilə çıxarmaq üçün ədəbi-bədii mübarizədə əllərindən gələni əsirgəməyən mütəfəkkirlərin rolu həddindən artıq böyük olmuşdur. Tiflisdə və İrəvanda fəaliyyət göstərən “Molla Nəsrəddinçi”lərin, o cümlədən ilk yazılı mətbuat abidəsi kimi İrəvanda işıq üzü görən “Lək-lək”, “Bürhani-həqiqət” jurnalları ətrafında cəmləşənlərin yaradıcılıqları, tərcümeyi-halları dürüst şəkildə diqqətə cəlb edilmişdir. Eyni zamanda, Qərbi Azərbaycan ədəbi mühitinin XIX əsrdə və XX əsrin 20-ci illərindəki dövrünün sənət həyatı, istər yazılı, istərsə də şifahi ədəbiyyatın ənənə, novatorluq və bu anlayışların qarşılıqlı əlaqəsi, ədəbiyyatın, incəsənətin, mədəniyyətin inkişafı sahə-

sində araşdırmaların nəticələri barədə elmi-nəzəri qənaət və mülahizələr irəli sürülmüşdür.

İrəvan ədəbi mühitinin XIX əsrdə və XX əsrin 20-ci illərindəki dövrü, həmçinin Aşıq Ələsgərin, Şişqayalı Aydının həyat və yaradıcılıq yolu öyrəniləyi halda, Qərbi Azərbaycandan çıxan çoxsaylı ədəbi simalar barədə bu və ya digər elmi-tədqiqat əsərlərində öləri söhbət açılrsa da, onların yaradıcılıqları hələ geniş təhlilini gözləyir. Qərbi Azərbaycan ədəbi mühitinin XIX əsrdə və XX əsrin 20-ci illərindəki dövrünün öyrənilməsi zaman-zaman itirdiyimiz əzəli Azərbaycan torpaqlarını, ermənilər tərəfindən xalqımızın başına gətirilən min bir fəlakətlərin unudulmaması, gələcək nəsillərin qan yaddaşından silinməməsi, öz tarixini, əzəli, əbədi dədə-baba yurdlarına qayıdışlarını yaddan çıxarmamaq üçün təcürbi əhəmiyyətə malikdir. Bu araşdırmanın Dağlıq Qarabağın, onunla həmsərhəd olan ərazilərimizin Ermənistanın silahlı qüvvələri tərəfindən qeyri-qanuni işğal altında saxlanıldığı indiki zamanda orta və ali təhsil ocaqlarında öyrənilməsi də əhəmiyyətlidir.

I FƏSİL

İRƏVAN ƏDƏBİ, İCTİMAİ-SİYASİ, MƏDƏNİ MÜHİTİNİN TARİXİ VƏ REGIONAL ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU

Hər hansı ölkənin tarixən kimin Vətəni olmasını sübut edən bir sıra dəlillər vardır. Bu amilləri çoxları həmin ərazilərdə gedən tarixi proseslərin kimin həyatında baş verməsi ilə, bəziləri həmin ərazilərdə yayılan coğrafi adların saxlanması ilə sübut edirlər. Bunların hər ikisi mühüm əhəmiyyətə malik olan faktorlar kimi diqqəti cəlb edir. Daha doğrusu, o amillər ki, dəyişkəndir və dəyişdirilə biləndir, onlardan əldə edilən nəticələri əks tərəf bəzən qəbul etməyə bilər. Çünki hər hansı qəsbkar zəbt etdiyi ərazidə yer adlarını tez surətdə dəyişdirib, o yerləri “özününkü” edə bilər. Və ya özünün intellektual və texniki vasitələrindən istifadə edərək onları dəyişdirib, köhnə tarixlə nəşr edib buraxmaqla, son dövrlərin coğrafi adlarının əsassız olduğunu “sübut edə” bilər. Beləliklə, indiki yer adlarının dəyişdirilməsinin mümkünüyü nəzərdə tutulan məqsədi poza bilər. Ona görə də bu və ya digər ərazinin kimin olmasını sübut etmək üçün dəyişdirilməsi mümkün olmayan elə tarixi faktlardan istifadə etmək lazımdır ki, onu dəyişdirmək və özünüküləşdirmək mümkün olmasın. Zənnimcə, belə bir fakt həmin yerdən çıxmış alimlər və dövlət xadimləridir ki, onlar vətənlərini özlərinə soyad (nisbə, məkani təxəllüs) kimi qəbul edərək özlərini vətənləşdiriblər.

Belə bir əzəli Azərbaycan torpağı İrəvan vilayətidir və onun paytaxtı İrəvan şəhəridir. İrəvanda tarixən yaşamış oğuz türklərinin soyadlarını əbədləşdirən övladları haqqında xeyli məlumatlar vardır. Bu barədə onlarla kitablar, kitabça və məqalələr yazılmışdır. Bu problemlər içərisində yerli kadrların vətənləşmə dərəcələrini aydınlaşdıran yazılar yoxdur. Vətənləşmə yerli kadrlar arasında olsa da, bu məsələ haqqında maraqlananlar çox az olmuşdur. Yüksək sosial yetişkənliyi olan şüurlu, əqidəli hər bir insan mənə-

viyyatca vətənləşir. Vətənləşmə ideyası öz vətənini özünün adında, soyadında həkk etməsindədir. Bu cəhətdən vətəndə yaşayanlar özlərinin doğulduğu, bəzən də yaşayıb-yaratdığı yaşayış məntəqəsini və ya ölkəni özünə nisbətə (məkanı təxəllüs) götürürlər. Onlar dünya mədəniyyətindən bəhrələnərək, bəşəriyyətin zehniyyətini artırmaq üçün əllərindən gələni əsirgəmirlər.

Bu məqsədlə, məsələn, professor E.Q.Mehraliyev tarixin dərinliklərinə baş vurmada bir sıra İrəvanilər haqqında az-çox məlumatları xalqa çatdırmağı özünə borc bilmişdir. Onun oxuculara çatdırmaq istədiyi İrəvanilərdən dəfələrlə çox bu nisbədə yaşayıb-yaratmış İrəvanilər (habelə “İrəvani” nisbəlilər) yetişmişdir. Həm də ola bilər ki, elə böyük alimlər olub ki, İrəvani nisbəsi deyil, onun öz dövrü üçün mühüm olan başqa bir şəhərdən (və ya əyalətdən) çıxan şəxs özünə həmin yeri nisbətə götürmüşdür. Bu adamlar da öz vətənlərinin əzəli Azərbaycan torpaqları olmasını sübut edən bir fakt kimi özlərinə nisbətə, “təxəllüs” seçmişlər. Belə şəxslərdən biri haqqında məşhur tədqiqatçı Malik Mahmudov (1983) xəbər verir ki, qədim zamanlarda yaşamış Əbül-Fədl İsmayıl ibn Əli ibn İbrahim əl-Gəncəvi kimi böyük alim fiqh və hədis elmlərini Əli əl-Masisi kimi mötəbər alimdən dərslər almışdır. Əli əl-Masisi on birinci yüzillikdə yaşamış böyük alim olmuşdur [132, 188].

Yuxarıdakı fakt onu göstərir ki, təkcə “İrəvani” nisbəli deyil, Qərbi Azərbaycanda olan hər bir yerdən çıxıb, vətənini özünə nisbətə götürən başqa alimlər də olmuşdur. Bütün bu torpaqların özünün əzəli yurdu olmasını özlərinin nisbələri ilə tarixdə saxlayan şəxslər haqqında arxivləri araşdırmaqla, qaldırmaqla onları tanımaq çox zəruridir. Bu bərdə yeri gəldikcə monoqrafiyanın müvafiq səhifələrində söhbət açılacaqdır.

Tarixi-coğrafi mövqeyinə gəlincə qədim yaşayış məskənlərindən olan İrəvan şəhəri hələ Qaraqoyunluların və Ağqoyunluların hökmranlığı dövründən Çuxur Səd viyayətinin inzibati mərkəzi olmuşdur.

“İrəvan xanlığının tarixinə qısa bir nəzər salsaq görərik ki, İran və Osmanlı dövlətləri arasında döyüş meydanına çevrilən və

bu döyüşlərdə gah şahlığın, gah da sultanlığın bayrağını başı üstünə qaldıran İrəvan xanlığı, düz dörd yüz il öz xanlıq statusunu qoruyub saxlamaqla bahəm, burada yaşayan insanların da rahatlığını, əmin-amanlığını qoruyub saxlamışdı. Xanlığın əsas əhalisi Azərbaycan türkləri idi və bu torpaqlar da tarixən onlara məxsus olmuşdur. Türklərdən əlavə, xanlıq ərazisində ermənilər, kürdlər, aysorilər, farslar, ərəblər və digər azsaylı millətlərin nümayəndələri də hürr və əmin-amanlıqla gün-güzəran keçirirdilər. İrəvan xanlığı yaradılan zamandan (1410) Pir Hüseyn Əmir Səid xandan başlamış, ta 1828-ci ilə – Hüseynqulu xana və qardaşı Həsən xana qədər xanlıq taxtında əyləşən 49 nəfər xanın hamısı Azərbaycan türkləri olmuşdular. Bu, bir daha göstərir ki, İrəvan xanlığının ərazisinin əsl sahibləri Azərbaycan türkləridir.

Rəsmi arxiv sənədlərində öz əksini tapan faktları inkar etmək mümkünsüzdür. Azərbaycanın sosial-iqtisadi tarixi ilə bağlı olan sənədlərin Türkiyə kimi böyük dövlətlərin arxivlərində saxlandığını nəzərə alan akademik Ziya Bünyatov İstambuldakı Başbakanlıq Arxivində saxlanılan iki “müfəssəl dəftəri” – 1727-ci il tarixli “Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri” və “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”nin mikrofilmlərinin əldə olunmasına təşəbbüs göstərmişdir. 1984-cü ildə başlanan bu nəcib işin bəhrəsi olaraq, Şirindil Alışanlının nəşirliyi ilə (Bakı, “Cabah” nəşriyyatı, 1997) 336 səhifəlik “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” kitabı tərcümə və nəşr edilərək oxuculara çatdırılmışdır. Naxçıvan sancağının 14 nahiyədən və 315 yaşayış məntəqəsindən ibarət olduğu, bu nahiyələrdə vəqflərin illik gəliri, xərclərin həcmi və gəlirlərə görə nisbətlər faizlə göstərilmişdir. (Tarixi ədəbiyyatda Naxçıvanın Osmanlı imperiyasının tərkibinə daxil olması 1724-cü il kimi qəbul olunubdur.) Kitabda “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndən nümunələrə də yer ayrılmışdır. Müxtəlif zamanlarda köçürmələr, hakimiyyət, ərazilərin dəyişdirilərək başqa inzibati vahidlərə aid edilməsini nəzərə alsaq, bu prosesin İrəvan xanlığında da getdiyini demək mümkündür.

Həmin dövrlərdə İrəvan xanlığında bir sultanlıq və on beş mahal olmuşdur. Bu mahallarda irili-xırdalı 2300 yaşayış məntəqəsinin 1500-dən çoxunda bütöün Azərbaycan türkləri yaşayırdı. Burada da vəqflərin illik gəliri, xərclərin həcmi və gəlirlərə görə nisbətlər faizlə göstərilmişdir. “Müfəssəl dəftər”də akademik S.S.Cikityanın türk mənşəli erməni soyadları haqqında tarixi aspektdə işlənilməyən məqaləsi (“Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”, Bakı, “Sabah” nəşriyyatı, səh.21) də öz əksini tapmışdı. ...1828-ci ildə xanlıqda 310 erməni məskəni vardı ki, bu da xanlıqda yaşayan Azərbaycan türklərinin cəmi 25 faizini təşkil edirdi. Bir yanı Naxçıvan, Qarabağ, Gəncə xanlıqlarına, Qazax və Şəmşəddin sultanlıqlarına, o biri yanı İran və Osmanlı dövlətlərinə söykənən, başı Çıldır, ayağı Ağrı dağına qədər uzanan İrəvan xanlığı ta XVIII əsrin əvvəllərinə qədər coğrafi, tarixi və etnik müxtəlifliyi baxımından belə idi.

Digər xanlıqlar kimi XIX əsrin əvvəllərində İrəvan xanlığının üstünü Şimaldan gələn qara buludlar almağa başladı. Əslində bu buludların ilk işartısı hələ rus imperatoru I Pyotrun Xəzər dənizinin qərb sahillərini işğal etdiyi və isti dənizlərə yol açmaq üçün Qafqazı fəth etmək çağırışları günlərindən görünməyə başlanmışdır. Bundan ən çox sevinən ermənilər olmuşdur və bu qara buludlar onların Azərbaycanın qədimdən də qədim torpaqlarında özlərinə yeni məkan və yeni “vətən” tapmaq ehtirasını gücləndirmişdir. Elə bu səbəbə görə də I Pyoturun yanına qaçan erməni yepiskopu İsrail Qrinin xahişi ilə çar işğal etdiyi Bakıya və Dərbəndə xeyli erməni köçürülməsi ilə yanaşı, ermənilərin Rusiya hökuməti tərəfindən himayə edilməsinə barədə də xüsusi fərman vermişdir. I Pyotrun vəsiyyətlərinə dönmədən əməl edən, İstambula sahib çıxmaq və “İsti dənizlərə” – Hind okeanına yol açmaq ehtirası ilə alışıb-yanan Rusiya XIX əsrin ilk illərində Gürcüstanı, sonra isə Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şirvan, Lənkəran xanlıqlarını istila edərək Azərbaycan ərazilərinin böyük bir hissəsinə yiyələndi və Naxçıvan, İrəvan xanlıqlarını da ələ keçirmək üçün fürsət gözlədi.

Həmin fürsət isə Rusiyanın əlinə düz 14 il sonra – İran şahzadəsi Abbas Mirzənin ruslar tərəfindən ilhaq edilən Azərbaycan torpaqlarını geri qaytarması həvəsindən sonra düşdü. 50 minlik ordu ilə əks hücum keçən ruslar İrəvan, Naxçıvan, Ərdəbil, Xoy ərazilərini də işğal edib, Təbrizə qədəm basanda İran şahı Rusiya ilə sülhə gəlməyə məcbur oldu.

Onu da qeyd edim ki, həmin müharibələrin bir böyük zərbəsi də o oldu ki, rusların işğal etdiyi ərazilərdən, xüsusən də İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarından 240 min əhali, özü də rus istibdadına boyun əyməyən və rus təbəliyini özlərinə təhqir sayan varlı təbəqə İrana və Türkiyəyə köç elədi. İrəvanın bir neçə mahalı, xüsusən də Sərdarabad, Gərnı, Zəngibasar, Şərur mahalları büsbütün boşaldı. Həmin boşalmış ərazilərdə isə dərhal İrandan və Türkiyədən qaçan kürdlər və ermənilər məskunlaşdılar.

Nəhayət, Azərbaycanın Araz çayının şimalında və Xəzər dənizi sahillərində olan torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğalını “de fakto” və “de yure” təsdiq edən bədnam “Türkmənçay” müqaviləsi imzalandı.

Müqavilədə öz əksini tapan bir neçə şərtlə yanaşı, hər iki dövlət – İran və Rusiya dövlətləri İrandan və Türkiyədən Rusiyaya köçən ermənilərin, Azərbaycandan isə İrana və Türkiyəyə köçən müsəlmanların yerləşdirilməsini öz üzərinə götürdü. Və beləliklə, həmin müqaviləyə əsasən, çox az bir vaxtda İrandan 40 minə qədər, Türkiyədən isə 80 mindən çox erməni İrəvan quberniyasına və Gəncə quberniyasının dağlıq ərazilərinə köçürüldü. Bu azmış kimi, 1828-ci ildə 21 mart tarixli fərmanla İrəvan quberniyası ərazisində “erməni vilayəti” yaradıldı.

...Həmin vur-haydan, köçhəköçdən o zaman Vedibasar mahalı, az da olsa, yan keçmişdir. Və bunun da əsl səbəbkarlarından biri o zaman burada böyük hörmət və nüfuz sahibi olan Mahmud ağa və onun oğlu Şərəf bəy olmuşdur. Mahmud ağa başqa bəylərə, bəyzadələrə və xanzadələrə qoşularaq İrana köç etməmiş, əksinə, Göyçəli Vəli ağadan nümunə götürərək, oğlu Şərəf bəyi özünə layiq sovqatlarla İrəvana – Qədim Azərbaycan şəhərini özünə qərar-

gah edən və adını tarix səhifəsinə “Paskeviç-İrəvanski” kimi yazdıran rus generalının hüzuruna göndərmişdir. Şərəf bəy generala layiqli hədiyyələr verdikdən sonra, rus təbəliyini qəbul edərək, bəylik silkini, bəylik xanədanını, mal-mülkünü qorumaqla yanaşı, azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin də İrana köç etməsinin qarşısını almışdır. Bu, həmin Mahmud ağa və Şərəf bəydir ki, onların səcərə rüşələrindən və qol-budaqlarından düzü-dünyanı dolduran məşhur “Hacılar nəslı” törəmiş və həmin törəmələrdən biri də ömrü mübarizələrdə və doğma xalqına sədaqətlə xidmətdə keçən Eyyub ağa və onun oğlu Maqsud Hacıyev [77, 16] olmuşdur.”

Vaxtilə İrəvan xanlığı ərazisinə səfər etmiş fransız səyyahları Jan Batist Taverniye (1655), Jan Şarden (1665) və digər Avropa səyyahları öz yol qeydlərində İrəvan qalasından, burada yaşayan [60, 273] əhalinin milli mənsubiyyətindən söhbət açmışdır. Səyyahlardan biri şəhər qalasında 800 evin olmasını və orada yalnız müsəlmanların yaşadığını yazmışdır: “Şəhər torpaqlarını cənub-qərbdən axan Qırxbulaq və şimal-şərqdən axan Zəngi çayları suvarır. Sərdarın sarayı çox gözəl, möhtəşəm bir imarətdir...” Səyyahlar “Xan sarayı”nın şüşəbəndli-güzgülü salonu, qalada ucaldılmış qoşa-qoşa əzəmətli məscidlər, iki-üç mərtəbəli imarətlər, karvansaralar, meydanlar, mərmər hovuzlar, fəvvarələr, möhtəşəm abidələr, bağ-bağçalar, İrəvan həyat tərzı, onun sakinləri haqqında heyranlıqla məlumat vermişlər. Lakin XVII əsrin yetmişinci illərində zəlzələ nəticəsində yerlə-yeksan olmuş İrəvan Təbrizdən gələn Azərbaycan vəzirı Mirzə İbrahimın rəhbərliyi ilə yenidən tikildi. Şəhər dirçəldi, əhali bərpa olunmuş evlərə qayıtmağa başladı”. XVIII əsrin ortalarında İrəvan xanlığının yaradıldığı, xanlığın əsasının Mir Mehdi xan tərəfindən qoyulduğu, ərazisinin Ağrı vadisi, Dərələyəz və Göyçə gölü arasındakı torpaqlarda yerləşdiyi və naiblər tərəfindən idarə olunan on beş mahalı əhatə etdiyi, İrəvan şəhərinin bu xanlığın mərkəzi olduğu, buranın daimi aborigen əhalisinin hamısını türklər təşkil etdiyi təkzibolunmaz tarixi faktdır.

XVIII əsrin sonlarında Hüseynəli xan və onun oğlu Məhəmməd xan dövründə memar Mirzə Cəfər sarayda yeni tikinti işləri

aparmış, onu daha baxımlı etmək üçün memarlığın mövcud imkanlarından bacarıqla istifadə etmişdi.

Səfəvilər imperiyasının süqutuna bir sıra obyektiv səbəblərdən şərait yaranmışdı. Şiəlik həddindən artıq şişirdildiyindən bu, islam mühitinin daxilində parçalanmaya gətirib çıxarmış, Azərbaycanda dini zəmində eyni bir xalqın qırılmasına, türk dünyasının parçalanmasına və onun milli-tarixi birliyinin zəifləməsinə, qardaş qırğınlarına, müharibələrə səbəb olmuşdur. Hərbi və dini hakimiyyətin ön plana çəkilməsi Azərbaycanın təsərrüfat həyatına laqeydlik göstərilməsi və həyat tərzinin tənəzzülü ilə nəticələndi. Səfəvilərin Avropa diplomatiyasının əlində vasitəyə çevrilərək Qərb kapitalının Şərqə, xüsusilə Türkiyə və Azərbaycana maraqlarının mahiyyətinə varmaması nəticəsində XVII əsrdən sonra Azərbaycan dövlətçiliyinin XX əsrə qədər davam edən tənəzzülü başlandı. XVIII əsrdə uzaqgörən siyasətçi Quba xanı Fətəli xanın Azərbaycanı vahid dövlət kimi birləşdirmək uğrunda inadkar mübarizəsi baş tutmadı. Bu xalqın xanlıqları arasında Avropanın, xüsusilə Rusiyanın soyuq küləkləri cövlan edirdi. Özünü imperiya elan etmiş Rusiyada bu dövlətin siyasi strategiyasını əks etdirən I Pyotrun “Vəsiyyətnamə”si yazılmış, beyinləri şişlik təriqəti ilə zəhərlənmiş fars feodalları Azərbaycanın varlığı ilə heç cür hesablaşmaq istəmir. Həticədə formal bir müharibədən sonra XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ikiyə bölündü, həm coğrafi, həm də dövlət müstəqilliyini itirdi. 1918-ci il mayın 28-nə, Şimali Azərbaycanda milli dövlət yaranana qədər müstəqilliyimiz, milli varlığımız laylaların, bayatıların ümidinə qaldı, muğamın ürək-parçalayan hücrələrində daldalandı, həsrətlə, gizli-gizli Araza göz yaşları axıtdı [168-100]. Hələ 1896-cı ildə Dərbəndi ələ keçirən rus qoşunları bir neçə istiqamətdə Zaqafqaziyaya hərəkətə başlayaraq, ilk növbədə Gürcüstanı Rusiyanın tabeliyinə qəbul etdi. Təəssüf ki, Quba xanı Fətəli xanın xanlıqları vahid dövlət kimi birləşdirmək barədəki uzaqgörən, inadkar mübarizəsi uğur qazanmadı, o dövrdə kifayət qədər gücü olan Azərbaycan xanlıqları “mənəmlik” iddiasından yurdu yağışa qurban etdi. “Mənəm-mə-

nəm” deyən xanlardan yalnız ikisi – Gəncə xanı Cavad xan və İrəvan xanı Hüseynqulu xan axıra qədər rüslərə müqavimət göstərdilər, mərdliklə vuruşdular. Gürcü əsilli rus generalı Sisianovla Cavad xanın məktublaşması bu baxımdan ibrətamizdir.

Gəncə yaxınlığında “**Kürəkçay**” müqaviləsinin (1805-ci il) imzalanması, bu müqaviləyə görə Qarabağ xanlığının Rusiyanın tabeliyinə keçirilməsi, Naxçıvan xanlığının tərkibində olan Meğri nahiyəsi istisna olmaqla Zəngəzurun böyük bir hissəsinin Rusiyanın tabeliyinə verilməsi, 1806-cı ildən etibarən Rusiya-İran müharibəsinin yenidən qızışması, rus generalı P.Kotlyarevskinin qoşunlarının İran şahzadəsi Abbas Mirzəni məğlub etməsi, Şəki, Şirvan və Talış xanlıqlarını tutması, 1813-cü ilin yanvarında Lənkəran qalasının süqut etməsi, nəhayət, Qarabağın Gülüstan kəndində Rusiya və İran arasında ikinci sülh müqaviləsinin (1813-cü il oktyabrın 12-də) bağlanması Azərbaycanın iki imperiya arasında bölüşdürülməsinin əsasını qoydu, bu, tarixə “**Gülüstan**” müqaviləsi kimi daxil olan sənəd imzalandı. Buna baxmayaraq, yenə İran İngiltərənin təhriki ilə 1826-cı ildə müharibəni yenidən qızışdırdı, rus qoşunları tərəfindən həlledici hücumlar İran qoşunlarını geriyyə çəkməyə məcbur etdi. Ən qanlı hücumlar isə İrəvan xanlığı ərazisində gedirdi. İrəvan sərdarı Hüseynqulu xan və onun qardaşı Həsən xan qəhrəmanlıqla müqavimət göstərirdilər. General Paskeviçin komandanlıq etdiyi çar ordusu hissələrinin 1827-ci il martın 13-də Eçmiədzinə daxil olması, həmin ilin iyunun 7-də Naxçıvanı tutması, iyulun 7-də Abbasabad qalasının süqut etməsi, İrəvan sərdarı Hüseynqulu xanın müqavimət göstərməsinə baxmayaraq, 1827-ci il sentyabrın 20-də Sərdarabad qalası, oktyabrın 1-də isə İrəvan qalası [121-387] xaç yürüşünün [45] sonuncu qurbanlığı oldu.

Bu barədə S.N.Qlinka azərbaycanda məskunlaşan ermənilərin Rusiya hüduclarına köçürülməsi barədəki əsərinin əvvəlində, xüsusən də 17-18-ci cəhifədə vəziyyət barədə geniş şərh verərək yazmışdır: “...Paskeviçin gələcəyi görmə qabiliyyəti yenə də özünü göstərdi. Lazerevin Təbrizin komendantı təyin olunması xəbəri

yayılan kimi dərhal Azərbaycan vilayətinin bütün xanlıqlarından ermənilər Təbrizə tələsdilər. Onlar Lazerevə deyirdilər: “Siz bizim qohumumuzsunuz. Bizim əvəzimizə mərhəmətli və böyük Ümumrusiya İmperatorundan xahiş edin. Bizim əvəzimizə Rusiyanın məşhur başçısından xahiş edin. Biz özümüz Nikolayın hörmətli himayəsi altına keçirik. Biz onun çiçəklənən dövlətinin himayəsində yaşamağa və ölməyə şadiq”.

İrəvanın başı üzərindən fəlakət fırtınaları zaman-zaman ötüb keçmişdir. Bu fırtınalı qasırgılar, İran və Osmanlı imperiyaları arasında müxtəlif vaxtlarda baş verən müharibələr zamanı buradakı vilayətlər soyğunçuluğa, talana və dəfələrlə dağıntılara məruz qalmış, dönə-dönə əldən-ələ keçmiş, bu faciələr İrəvan şəhərinin taleyindən də yan keçməmişdir. Azərbaycanın ayrılmaz bir parçası olub, qondarma Ermənistan ərazisi adlandırılan İrəvan şəhərinə dəyən ağır zərbələr Quzey və Güney Azərbaycanın yaxından köməkliyi nəticəsində bərpa olunmuşdur. Bütün dövrlərdə bütöv Azərbaycanla iqtisadi və mənəvi əlaqələri ilə sıx bağlı olan İrəvan azərbaycanlıların əzəli yaşayış məskəni kimi tarixi sənədlərdə qeyd edilmişdir. İrəvanı həmişə azərbaycanlılar idarə etmiş, şəhərin qoçuları da azərbaycanlılar olmuşlar. Rusların köməkliyi və dəstəyi ilə İrəvan Yerevan olandan sonra ermənilər ipə-sapa yatmadılar, azərbaycanlıları gözümçixdıya salmağa, özlərini şəhərin sahibi kimi aparmağa başladılar... İrəvanı iki çay kəsib keçirdi – Gedərçay və Zəngi çayı. Şəhər iki yerə bölünürdü – yuxarı hissəsi Zəngi çayının sıldırım təpəlikləri üstündə, aşağı hissəsi çuxurda yerləşirdi. Zənginin üstündəki sonralar adını dəyişdirdikləri körpüyə Pənah xanın körpüsü deyərdilər. Çay mənbəyini Göyçə gölündən götürürdü. Ağrı vadisinin bir ucu İrəvana gəlib çıxırdı Şəhəri meşə və bağlar - Güllü bağ, Sərdar bağ, Dəlmə bağları, Xan bağ, və s. əhatə edirdi. Təmiz müsəlman şəhəri olan İrəvanda Təpəbaşı, Toxmaqgöl, Dəmirbulaq, Gedərçay, Şəhər və Qırmızı kimi məhəllələr, bu məhəllələrin hərəsinin öz məscidi vardı – Göy məscid, Novruzəli məscidi, Günnüklü məscid, Hüseynəli məscidi, Qala məscidi, Hacıbəyim məscidi, Şəhər məscidi, Zaxan məscidi.

Qeyd olunmalıdır ki, İrəvan etnik arealından söhbət gedərkən bu etnik arealın onun coğrafiyasından daha geniş olduğunu söyləmək olduqca zəruridir. Son deportasiyayadək Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan ərazisinin əksər bölgələrində tarixən daimi yaşayan azərbaycanlılardan əlavə, İrəvan xanlığındakı müxtəlif yaşayış məskənlərində doğulan, boya-başa çatanların çoxusu Bakıda, Gəncədə, İmişlidə, Sabirabadda, Ağcabədidə, Bərdədə, Goranbayda, Tərtərdə, Şəmkirdə, habelə Sovetlər İttifaqının bir sıra şəhərlərində zərurət üzündən kök salmışdır. İrəvan ədəbi mühiti adı altında gedən söhbətlər həm də bu adı sadalanan ərazilərdə yaşamış və bu məkana bağlı olan İrəvan mənşəli şəxsiyyətlərin ədəbi-bədii fəaliyyətini də nəzərdə tutur.

İrəvan xanlığı təkcə coğrafi məkan deyil, həm də güclü ədəbi-estetik informasiya məkanıdır. Bu xanlığın adı çikiləndə ilk növbədə Gərnibasar, Göyçə, Dərəçiçək, Dərələyəz, Ağbaba mahalları – saz-söz yada düşür. Bu mahallar türk əxlaqı və mədəniyyətinin aparıcı ocaqları, “ana sazımızın beşiyi, bədii sözümüzün çağlayan çeşməsi yada düşür” [145-3] [57-3]. Qərbi Azərbaycan əsilli oğuz türkləri olmazın məşəqqətlərlə üzləşdikləri vaxtlarda doğma dilini, adət-ənənələrini, milli və mənəvi dəyərlərini heç nədən qorxub çəkinmədən qoruyub saxlamışlar.

İndi əlçatmaz olan adı çəkilən bu ərazilər başdan-başa erməniləşdirilmişdir. Bu, yaşayış məskənləri, yer, çay, dağ adları, məscid, məhəllə və bağ adları coğrafiyaçıların, siyasətçilərin yaddaşlarında Qarabağ məsələsinin həllinə yönəldilən aktual söhbətlərdə və bir də bu adların, yerlərin həsrətini çəkən ixtiyar qocaların ara-sıra söhbətlərində yaşayır. Lakin yaradıcı ziyalıların yaradıcılığında, alimlərin, tədqiqatçıların tədqiqatlarında Qərbi Azərbaycan və İrəvan mövzusu gündəmdədir.

Coğrafiya elmləri doktoru, prof. E.Q.Mehrəliyevin soydaşlarımızın müəlləsinə təqdim etdiyi “İrəvanilər” (“Çaşıoğlu” nəşriyyatı, Bakı, 2000) kitabının müqəddiməsində gürcü xalqının mütəfəkkirlərindən İlya Çavçavadzedən gətirdiyi sitatda göstərilir ki, “Millət öz tarixini unudanda onun süqutu başlayır... Tarix millətin bü-

tün varlığını ürəyinin dərinliyində gözdirir və bununla da hər bir millətin mətanəti, qüdrəti, gələcəyi üçün topladığı qüvvə və ehtiyatı güzgü kimi özündə əks etdirir.” Görkəmli şəxslərin fəaliyyəti nəinki özləri haqqında, eləcə də millətinin bu və ya digər dövrlərdə nəyə qadir olduğu haqqında da məlumat verir. Odur ki, “İrəvanilər” kitabçası Azərbaycan tarixində, ədəbiyyatında və mədəniyyətində rolu olan şəxsiyyətlərin məkani təxəllüsləri ilə diqqəti çəkir.

Erməni tarixşünası M.Vartanyan 1914-cü ildə Cenevrədə çap olunan “Erməni hərəkətinin tarixi” monoqrafiyasında qeyd edir ki, “Türkiyə erməniləri rus ermənilərinə görə erməni mədəniyyəti, dili, tarixi və ədəbiyyatı baxımından çox güclü və sərbəst idi. XIX əsrin əvvəllərində ermənilik bir millət olaraq hələ Avropada bilinmirdi, ...milliyyətsiz, sərsəri kimi tanıyırdılar”. Ermənilər haqqında çoxsaylı müəlliflərin danışılmaz tarixi faktlara əsaslanan fikirlərinə istinad etsək, onların Azərbaycan torpağına əsasən Qars ərazisindən 1797-ci ildə köç etdiyi aydınlaşır. 1813-cü ildən sonra rus sərkərdələri tərəfindən İranda Rusiyanın səlahiyyətli səfiri olan A.S.Qriboyedovun köməyi ilə İrandakı ermənilərə mərhəmət göstərilərək, onları İranın Loristan vilayətindən Azərbaycanın geniş ərazisinə – Zəngəzura, Qarabağa, Vedibasara, Dərələyəzə, Zəngibasara, Göyçə mahalına köçürmüşlər və bunun nəticəsində də milli tərkib dəyişilmişdir. [207-12]

Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsi ilə əlaqədar həyata keçirilən, həyatda, siyasətdə müstəsna rol oynayan Rusiyanın İrandakı səfiri Aleksandr Qriboyedov yazırdı: “Ermənilərin böyük qismini müsəlman mülkədarlarının torpaqlarında yerləşdirdik. Bu torpaqların sahibi olan müsəlmanların əksəriyyəti yaylaqlarda olduqlarına görə gəlmələrlə onlar arasında hadisələr az baş verirdi, onlar (ermənilər – Z.M.) öz narahatlıqlarını bildirən müsəlmanları da sıxışdırırdılar. Biz müsəlmanlara çox təsir etməyə çalışırdıq ki, indiki vəziyyətlə barışsınlar. Hətta biz onlara bildirirdik ki, ermənilər bu ərazidə çox qalmaqacaqlar. Amma onlar təlaş içində deyirdilər ki, ermənilər bu torpaqları həmişəlik ələ keçirəcəklər” [122-387]. A.Qriboyedov müsəlman-

ların narahatçılığını yaxşı başa düşsə də, o, çar hökumətinin siyasətini həyata keçirdiyi üçün deyilənlərə həssas münasibət göstərir, məmurluğuna görə işin əsl mahiyyətini açıqlığı ilə şərh etməkdən yan keçirdi.

Rus qoşunları 1827-ci ilin 1 oktyabrında İrəvanı çətinliklə zəbt etdikdən sonra bədnam “**Türkmənçay**” müqaviləsinə (1828) əsasən İrəvan xanlığı Rusuyaya birləşdiriləndə azlıq təşkil edən ermənilər də azərbaycanlılarla dinc əməkdaşlıq şəraitində yaşamışlar. Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına, azərbaycanlıların daha sıx yaşadıkları ərazilərə kütləvi şəkildə köçürülməsini rus tədqiqatçıları və alimləri öz yazılarında hələ XIX əsrin əvvəllərində geniş əks etdirmişlər. 1826-1828-ci illərdə müharibədən keçən iki il ərzində İran və Türkiyə erməniləri Yelizavetpol (Gəncə) və İrəvanın ən yaxşı torpaqlarına, Göyçə gölünün sahillərinə, Vedibasar mahalına və sair yerlərə sistemli köçürülərək yerləşdirilmişlər. [173-64] Rusiya torpaqları adlandırdığı Azərbaycana ermənilərin köçürülməsinin təşkilindən söz açan müəllif üç ay yarım ərzində 8.000-dən çox ailənin Arazı keçdiyini qeyd etmişdir .

Köçürülmə və nəzərdə tutulmayan xərclər üçün onlara 14.000 çervon qızıl və 400 rubl gümüş verilmişdir. Lazarev (milliyətçə ermənidir – Z.M.) Rusiyaya 40.000 nəfər yeni təbəə köçürmüşdür [121-92]. Paskeviçin vaxtında erməniləri dəvət etmək üçün polkovnik Lazarev İrana göndərilmişdir. Ərzurumdan olan Karapet adlı bir keşiş özü ilə 70.000 erməni gətirmişdir... müsəlman dövlətlərindən Rusiyaya ermənilərin köçürülməsi fasiləsiz olaraq davam etdirilmişdir [206-87]. İrəvan xanlığının süqutundan sonra yerli kübar azərbaycanlı ailələrinin bir hissəsi doğma yerlərini tərk etmiş, həmin dövrdə İrəvanda doğma yurd-yuvasını tərk edən ailələri nəzərə almasaq, azərbaycanlılar 1807 ailə və ermənilər isə 567 ailə olmuşdur. Burada 4 xan, 41 bəy və sultan-azəri ailəsi, 8 məlik və ağa erməni ailəsi, 50 axund və molla, 13 keşiş yaşamışdır.

İrəvan xanlığını yalnız azərbaycanlı xanların idarə etdiyini tarixi fakt olaraq erməni alimləri özləri də etiraf etməli olmuşlar.

Mənfur ermənilərin həyasızlıqla iddia etdikləri ərazilərin hamısı bütöyün Azərbaycanın əzəli torpaqlarıdır. Ermənilərin istər Dağlıq Qarabağda, istərsə də Qərbi Azərbaycanda qonaq kimi qalib yaşamaları barədə saysız-hesabsız faktlar var. Görkəmli tarixçi alimlərimiz sübuta ehtiyacı olmayan bu həqiqətləri dünya xalqlarına və şovinst ermənilərə çoxdan isbat etmişlər. Tarixi öz xeyirlərinə saxtalaşdırmaqda mahir olan erməni alimləri yaxşı bilirlər ki, onların Yerevan adlandırdıqları paytaxt şəhəri İrəvanı 1504-cü ildə Şah İsmayılın tapşırığı ilə vəziri Rəvan xan tikdirmişdir. Şah İsmayıl vəzirin gördüyü işi yüksək qiymətləndirərək şəhərə onun adını vermişdir. İrəvan xanlığı Azərbaycanın on səkkiz xanlığından biri kimi 438 il yaşamışdır. Sonradan bura gələn ermənilər bu tarixi faktın izini itirmək məqsədilə şəhəri Yerevan adlandırmışlar.

Ermənistan Respublikasının ensiklopediyasında (III cild, səh.571) verilən məlumatda göstərilir ki, İrəvanı 438 il azərbaycanlı xanlar idarə etmişlər. Erməni tarixçisi Hovanes Şahxatunyan tam dəqiq xronologiya tərtib etmiş və orada göstərmişdir ki, azərbaycanlı hakimlər 1390-cı ildən başlayaraq 1828-ci ilə qədər İrəvan bölgəsində hökmlər [61-571] olmuşlar. Hovanes Şahxatunyan tarixi araşdırmalarında bu hakimlərin adlarını və hakimiyyətdə olduqları illəri ardıcılıqla əks etdirmişdir. Bu siyahıda 49 nəfər xanın adını qeyd etmiş, əvvəlinci xan Əmir Səəd (1390-1410), sonuncular isə (1806-1827) Hüseyn xan və Həsən xan qardaşları olmuşdur.

Rus qoşunları ermənilərin təhriki və fəal iştirakı ilə İrəvan üzərinə hücumlarda məğlub edilmiş, bir neçə illik döyüşlərdə xanlığı təslim olmağa məcbur edə bilməmişdi. İrəvan xanlığının sonuncu hakimləri olan Hüseyn xan və Həsən xan qardaşları şəhəri alınmaz qalaya çevirərək birləşmiş erməni-rus ordularını məğlubiyyətə uğratmışlar. Nəhayət, 1827-ci ildə təcrübəli rus generallarının başçılıq etdiyi birləşmiş qoşunlar həlledici döyüşdə qalib gəlmiş və çar hökuməti İrəvan xanlığını ləğv etmişdir. Bundan sonra xaricdə yaşayan ermənilərin İrəvan xanlığı ərazisinə köçürülməsinə başlanmışdır. Mərhələ-mərhələ həyata keçirilən bu mənfur siyasətin davamı olaraq 1918-ci ilin mart soyqırımını

ermənilərin Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək planının tərkib hissələrindən biri adlandırmaq olar. Soyqırımı nəticəsində onlar Qərbi Azərbaycan torpaqlarını odlara qaladılar, əhalini didərgin saldılar, Göyçəni, Zəngəzuru zəbt etdilər. Qana və özgə torpaqlarına susamış vandal ermənilər Azərbaycana qarşı mənfur siyasətlərini iyirminci yüzillik boyu [100-115] və indinin özündə də davam etdirməkdədirlər [160].

Göründüyü kimi, yuxarıdakı təkzibolunmaz fakt bir daha onu təsdiq edir ki, indiki Ermənistan ərazisi Azərbaycan torpağı olmuş, burada yaşayanlar isə azərbaycanlılar olmuşlar. Tarixdən məlumdur ki, Türkiyə və İranın Rusiya ilə dəfələrlə olan müharibələri zamanı Rusiyanın əsas məqsədi bu iki müsəlman ölkəylə həmsərhəd olan əraziləri ələ keçirib özü üçün müdafiə bazası yaratmaq olub. Bu ərazilərdə elə adamlar yerləşdirilməliydi ki, Rusiyaya sədaqətlə xidmət etsin, satqınlığı, cəsusluğu, ikiüzlülüüyü bacarsın, bu müsəlman dövlətlərinə qarşı düşmən olub, Rusiyanın mənafeyini qorusun. Belə millət ancaq ermənilər ola bilərdi. 1812-ci ildə Rusiya-Türkiyə müharibəsi zamanı ermənilər Türkiyənin məğlub olması, Kırımın zəbt edilməsi işində Rusiya hökumətinə və onun qoşun hissələrinə hər cəhətdən yaxından kömək etmişdilər. Ermənilərin sədaqətlə xidmət edəcəklərinə əmin olan Rusiya dövləti 1804-1813, 1826-1828-ci illər müharibələrində Türkiyə və İranla apardığı müharibələrdə ermənilərin köməyindən yararlandı və qələbə çalaraq Qafqazda böyük torpaqlar ələ keçirdi. Firsəti əldən verməyən Rusiya dövləti İrəvan və Naxçıvan xanlıqları torpaqlarından qovulmuş azərbaycanlıların torpaqlarında İrandan (40 min) və Türkiyədən (90 min) gətirdiyi erməniləri yerləşdirdi. Həmin dövrdə Rus çarı I Nikolay əmr verib İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını erməni vilayəti elan etmişdi.

Uzun illər Ermənistanın müxtəlif rayonlarında rəhbər vəzifələrdə işləmiş, erməni psixologiyasına, erməni məkrinə və erməni şərinə yaxından bələd olan görkəmli siyasi və ictimai xadim Talib Musayev özünün “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində çapdan çıxan “Ermənilər və faciələrimiz” kitabında oxucu və tədqiq

qatçı üçün maraq doğuran faktları təfərrüatı ilə qələmə almış, olmuş hadisələri, gördüklərini, eşitdiklərini və yaşadığı dövrün sərt qanunlarının qadağaları baxımından qəlbində saxladığı məqamları heç bir əlavə etmədən ictimaiyyətə aşkarlamışdır [150-18].

Uzaqgörən babalarımız hələ o vaxtlar başa düşmüşlər ki, ermənilər harada yerləşirlərsə, bir azdan sonra “bu yerin”, “bu abidənin”, bu kilsənin onların babasına mənsub olduğunu car çəkirlər. Gözümüzün qabağında dünyaya indiki Ermənistanın və Qarabağın guya onların ulu babalarının yurdu olduğunu əsassız olaraq bəyan edirlər. Qəbul olunmuş şərtlərə əməl edən ağsaqqallar köçürülüb-gətirilən erməniləri Araz çayından aralıda yerləşən XII-XIII əsrlərdə tikilmiş Xorvirab kilsəsi ətrafında yox, Araz çayından 20-25 kilometr aralı olan Vedi rayonunun ən az məhsuldar, nisbətən su qıtlığı çəkmə daşlı-qumlu bir dağ dibində – Dəvəli, Reyhanlı və İlandağın döşündəki Zincirli kəndlərində, Cəhənnəmdərənin başında – Çanaxçı, Qaşqa, Keşişverən kəndlərində yerləşdirilmişdir. Qəmərli rayonunda Arazdan daha çox aralıda yerləşən 8 azərbaycanlı kəndində ermənilər məskunlaşdırılmışlar. Həmin dövrdə gətirilən ermənilərin bir hissəsi Dərələyəz zonasında azərbaycanlıların qış otlağı olmayan ərazilərində yerləşdirilmişdir. Bu böyük ərazidə bir dənə də olsun dağ, dərə, təpə, bulaq və çay tapa bilməzsən ki, onun adı erməni adına uyğun olsun. İrəvan ətrafında olduğu kimi, Göyçə gölü ətrafı da gəlmə erməni əhalinin ən çox yerləşdirildiyi zonalardan olmuşdur. 1919-cu ilə kimi bu ərazidə 110-a qədər kənd olmuş, bir çoxu ermənilərin mənfur siyasətinin nəticəsi olaraq ölü kəndlərə çevrilmişdir. Göyçə gölünün ətrafında yerləşdirilən ermənilər Qamışlı (Basarkeçər), Qırxbulaq, Tüskülü, Aşağı Zağalı, Gödəkbulaq, Alçalı, Kolanı qırılan, Alqırıq, Avdalağalı, Zolaxaç, Qaranlıq, Yuxarı Qaranlıq, Gözəldərə, Tab Güzəcik, Dəliqardaş, Yeni düz, Başkənd, Kəvər, Ördəkli və başqa kəndlərdə məskunlaşdırılmışdır. Azərbaycanlılar yaşayan 60-dan çox kəndin əhalisinin böyük hissəsi 1918-1919-cu illərdə ermənilər tərəfindən qırılmış, az da olsa sağ qalanlarının bir hissəsi daha erməni işğalı altında olan köhnə

yurdlara qayıtmamışlar. İrəvan xanlığının başqa ərazilərini hələ təfəsilatı ilə qeyd etməsək də, təkcə Göyçə mahalı ərazisində Bıǵlı, Çamırlı, Aşağı Alçalı, Yanıq, Atdaşı, Qızıl Xaraba, Xartlıq, Ağzı-bir, Ağqala, Ocaqçı və digər kəndlərin azərbaycanlı əhalisini ermənilər, demək olar, məhv etmişdilər [150- 21]. Soyqırırma məruz qalan azərbaycanlılar təkcə fiziki cəhətdən məhv edilməmiş, həmçinin əsrlərlə qoruyub-saxladığı maddi-mənəvi, dini dəyərlərini, ədəbi-bədii mühitini, adət-ənənəsini, çoxsaylı yaradıcı adamlarını, sazını-sözünü itirmişdir... 1918-ci ilin qanlı-qadalı günləri bir-birini əvəz edir, milli qırğınlar səngimir, ağır döyüşlər davam edir, Göyçə mahalının bütün ərazisi, o cümlədən Qanlı kəndi də təhlükədədir. Erməni birləşmələrinin bu kəndi sıradan çıxarmaq cəhdi ara vermir. Aləm bir-birinə qarışıdır”. [100]

1.1. Ədəbi mühitdə tanınan ünlü ziyalıların ictimai-siyasi, mədəni və ədəbi-bədii fəaliyyəti.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiyada maarifçiliyin inkişaf etməsi Qafqaz xalqlarının da elmə, maarifə, incəsənətə olan meylini artırır. Tiflis mühitində təhsil alan, dünyəvi elmlərin mahiyyətini hərtərəfli dərk edən çoxsaylı Azərbaycan ziyalılarının böyük bir dəstəsi yetişməkdə idi. Yetişən bu ziyalılar Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında “inkişaf yoluna aydınlıq gətirmək ədəbiyyatşünaslığın bir elm kimi... dünya ədəbi prosesindən təcrid edilmiş halda deyil, bədii yaradıcılığın təbiətini açmaq, Azərbaycan cəmiyyətində insanların ideya-estetik tərbiyəsində onun rolunu meydana çıxarmaq, bədii təfəkkürün tarixi, müxtəlif bədii metodlarını tədqiq etmək sahəsində təcrübəni ümumiləşdirir, insanların sənət haqqında təsəvvürlərini... zənginləşdirir, estetik kateqoriyalar və onlar haqqında biliyin tarixi təkamülünü əks etdirir” [17-a - 5]. Bu xüsusiyyət İrəvan ədəbi mühiti üçün də xarakterikdir.

XIX əsrin iyirminci illərində məşhur fransız səyyahı və etnoqrafı İvan İvanoviç Şopen (1798, Fransa – 18.08.1870, Peterburq) Rusiyaya gəlmiş, Qafqaz canişinliyində işləmişdir. General

İ.F.Paskeviçin göstərişi ilə 1829-1832-ci illərdə Qafqazın, o cümlədən İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının tarixi və coğrafiyasının tədqiqi ilə məşğul olmağa maraq göstərmişdir. Əsərlərində Qafqaz xalqlarının, həmçinin azərbaycanlıların tarixi, dili və etnik tərkibi, folokloru, ədəbiyyatı, incəsənəti, iqtisadiyyatı və s. barədə geniş məlumatı olmuşdur. Lakin etiraf etdiyi həqiqətlərlə yanaşı, bəzən təhriflərə də yol vermiş, 1840-cı ildə rus dilində nəşr etdirdiyi “Koroğlu” dastanının bəzi epizodlarında [40-559] nöqsanları olmuşdur. İ.İ.Şopenin hesablamalarına görə XIX əsrin əvvəllərində təkcə İrəvan şəhərində 2400 azərbaycanlı ailə, 12 min nəfər azərbaycanlı yaşayırdı. Şəhər ruslar tərəfindən alınandan sonra əhalinin bir qisminin İrana köçməsinə baxmayaraq, yenə də azərbaycanlılar şəhər əhalisinin böyük əksəriyyətini təşkil edirdi. 1829-cu ilin məlumatına görə, təkcə İrəvan şəhərində əhalinin beşdə dördünü və ya 80 faizini azərbaycanlılar təşkil edirdi (azərbaycanlılar 1807 ailə, 2379 nəfər). Rus imperiyasında birinci dəfə keçirilən əhalinin siyahıya alınmasına görə 1897-ci ildə Qərbi Azərbaycanda – İrəvan quberniyasında 313178 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. Vaxtilə əhalisi azərbaycanlılardan ibarət olan Qərbi Azərbaycan əyalətlərindən Zəngibasar, Vedibasar, Zəngəzur, Göyçə, Ağbaba, Dərəçiçək, Sisyan, Qafan, Qaraqoyunlu, Qırxbulaq, Seyidli, Sərdarabad, Abaran, Gərnibasar və sair bölgələrdə bir nəfər belə azərbaycanlı qalmasa da, tarixin yaddaşında həmin vilayətlərdə anadan olmuş, orta təhsilini o yerdə almış, uşaqlığını və gəncliyini o diyarlarda keçirmiş, keçmiş İttifaqın və Avropanın bir sıra ölkələrində ali təhsil alan gənclərin böyük bir dəstəsi ümumazərbaycan mədəniyyətinin tərəqqisində unudulmaz xidmətlər göstərmişlər. XX əsrdə Azərbaycanda yaşayan ermənilərin məktəb tarixini tədqiqata cəlb etdikləri halda, Ermənistan ərazisində yaşayan azərbaycanlıların məktəb təhsili tarixinin tədqiqinə, demək olar ki, tam biganəlik göstərilmişdir. Qərbi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıların maarif və mədəniyyəti, o cümlədən məktəb tarixini ermənilərin tədqiq etməməsi səbəbi onunla izah olunur ki, onlar azərbaycanlıları ümumiyyətlə yad hesab et-

miş, hətta azərbaycanlıların yaşayış yerlərinin, kənd və şəhərlərinin adlarını dəyişdirib, o yerləri erməniləşdirmək, “türksüz Ermənistan” yaratmaq siyasəti yeritmişlər.

Azərbaycan tədqiqatçılarının elmimizə və mədəniyyətimizə ögey münasibətini, biganəliyini isə onunla izah etmək olar ki, o yerdə yaşayıb-yaradanları bəzi hallarda bir növ özümüzünkü hesab etməmişik və bununla da ümumi Azərbaycan elminin və mədəniyyətinin vacib bir hissəsinə ögey münasibət bəsləmişik. Başqa sözlə desək, erməni olmadıqlarına görə onlar “erməni xalqının tarixindən”, Azərbaycanda yaşamadıqlarına görə “Azərbaycan xalqının tarixi”ndən kənar qalmışlar.

Arxiv sənədləri göstərir ki, XIX əsrdə bütün Qafqazda azərbaycanlılar Qərbi Azərbaycanda daha sıx yaşamışlar. Zəngin maddi və mənəvi sərvətləri, folklor ədəbiyyatı, aşıq sənəti, kütləvi məktəb şəbəkəsi, incəsənət, memarlıq abidələrinin orijinallığı [78] ilə fərqlənmişlər. Həmçinin Qərbi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlılar ədəbi dilimizi, dinimizi, adət-ənənələrimizi qoruyub saxlamaqda və daha da zənginləşdirməkdə, başqa millətlərlə nigaha girməməkdə də bir nümunə olmuşlar.

Qərbi Azərbaycan mühitində yaşayıb-yaradan ziyalılardan söhbət açarkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, o yerlərdə yaşayan xalqın ümumi mədəni səviyyəsi, elm və mədəniyyəti, xalq maarifi və məktəb təhsilinin ümumi mənzərəsinə öləri olsa da nəzər salmaq yerinə düşərdi. Şimali və Cənubi Azərbaycan kimi, Qərbi Azərbaycanda da xalq maarifi və məktəb təhsili özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir.

XIX əsrin 80-ci illərinə aid məlumatlara görə Dağıstan vilayəti ilə birlikdə cəmi Zaqafqaziyada 1557 ruhani məktəbi fəaliyyət göstərir ki, burada da 18604 şagird oxuyurdu. Şagirdlərin çox hissəsi İrəvan və Gəncə quberniyalarının və Dağıstan vilayətinin payına düşürdü.

Başqa bir məlumata görə, cəmi Qafqazda yaşayan 1073515 nəfər azərbaycanlıların hər 58 nəfərinə, dövlət məktəblərinin rus dilində oxuyan şagirdlərinin sayını buraya daxil etməsək, 1 şagird düşürdü.

Azərbaycanda məktəbdarlıq və maarifçiliyin inkişafı onun Qərb hissəsində də özünü qabarıq göstərməkdə idi. Burada xalqın savadlanması üçün ölkənin bir sıra yaşayış məntəqələrində məktəblərin açılması, həmin məktəblərdə milli dillərlə yanaşı, rus dilinin öyrənilməsi diqqətdən yayınmırdı. Tiflis, Qori və Rusiyanın başqa iri şəhərlərində təhsil alanlar vətənə qayıtdıqdan sonra müxtəlif kənd və qəsəbələrdə məktəb açılması üçün ciddi səy göstərirdilər. Belə təhsil almış gənclərdən biri də **Mirzə Ələkbər Elxanovdur**. O, 1828-ci ildə Uluxanlı kəndində anadan olmuş, İrəvan şəhərindəki baş məscid nəzdindəki ruhani məktəbini bitirmiş, sonra isə rus dilini öyrənmiş, 1856-cı ildə Tiflis gimnaziyasında imtahan verərək Azərbaycan dili müəllimi adını almışdı. Uluxanlıda yaşlı nəslin nümayəndələrindən Mirzə Zeynalabdin Rzayev, Əsədulla Musayev, Şıxəli Bağirov, qonşu Sarvanlar kəndinin 112 yaşlı sakini Məmmədəli Nəsirov və başqaları M.Ə.El-xanovun yüksək mənəvi keyfiyyətlərindən maraqla söhbət açardılar. Onun Uluxanlı məktəbinin açılmasında hədsiz rolu olduğunu, kasıbların balalarına köməkliliyini, “Əkinçi” qəzetinin nömrələrini və bir çox kitabları camaat arasında gətirib oxuduğunu həmişə xoş xatirələrlə yad edərmişlər [184-3].

Qərbi Azərbaycan maarifi və məktəbi ümumi Azərbaycan maarifi və mədəniyyəti ilə birgə addımlayır, Zaqafqaziyada və Rusiyada baş verən pedaqoji yeniliklər, mütərəqqi məktəb təcrübəsi və pedaqoji ideyalar bura da nüfuz edirdi. İrəvan məktəbləri bəzi məsələlərdə hətta irəli gedirdi. Səs üsulu ilə ana dili dərsləklərinin meydana gəlməsi XIX əsrə təsadüf edir. Böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinskinin xəlqilik ideyası, “Vətən dili” və “Uşaq aləmi” dərsləkləri Zaqafqaziyada özünə ardıcıl tapırdı. Belə ardıcılardan biri də Zaqafqaziyada birinci İrəvan gimnaziyasında 30 ilə qədər Azərbaycan dili müəllimi olmuş Mirzə Ələkbər Elxanov idi.

M.Ə. Elxanov əslən Uluxanlıdandır. Şəhərdəki Şah Abbas məscidi nəzdindəki mədrəsədə mükəmməl təhsil almışdır. Onun səs üsulu ilə tərtib etdiyi “Vətən dili” dərsliyi XIX yüzilliyin 80-ci illərində Rusiya Xalq Maarif Nazirliyində müzakirə edilərək

çapa tövsiyə edilmişdir. Sözü gedən əsrin sonlarına doğru İrəvanda yeni məktəblər açılır, şəhərin teatr həvəskarları tez-tez tamaşalar göstərirdilər. “Rus-Azərbaycan” qız məktəbləri əhalinin rəğbətini qazanmışdı. Məktəbin müdiri Həşim bəy Nərimanbəyov, İrəvan gimnaziyasının müəllimlərindən İsmayıl bəy Şəfəbəyov, İrəvan Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan dili müəllimi Rəhim Xəlilov, Mirzə Məmmədveli Qəmərinski, Axund Məmmədbağır Tağızadə və b.-nin bu sahədəki xidmətləri unudulmazdır.

İrəvanda yeni üsullu ana dili məktəbinin banisi olan Məşədi Molla İsmayıl Hacı Kazımovun qabaqcıl təcrübəsi Cənubi Azərbaycanda da yayılmışdı.

XIX əsrin sonlarında təbrizli müəllim maarifçilər Mirzə Həsən Rüşdiyyə, Axund Mirzə Əli, Mirzə Kazım təlimin yeni üsullarını öyrənmək üçün İrəvana gələrək, qabaqcıl təcrübəni mənimsəmiş və vətənlərinə qayıdaraq orada da yeni üsullu məktəblər açmış, hətta yazdıqları dərsliklərin adını “Vətən dili” qoymuşlar. Sövtü üsulla Azərbaycan dilinin tədrisinin mükəmməl proqramı da İrəvan Müəllimlər Seminariyasının müəllimi Firudin bəy Köçərlinin müəllifliyi ilə İrəvan gimnaziyasında meydana gəlmişdir.

Qərbi Azərbaycan memarlıq, rəssamlıq məktəbləri ilə də fərqlənmişdir. İrəvan memarları tərəfindən Təbrizdə, Heratda, Məşhəddə, Səmərqənddə, İrəvanda və Gəncədə ucaldılan məscidlər, mədrəsə binaları Azərbaycan memarlıq sənətinin şah əsərləridir. Qərbi Azərbaycanda kitab nəşri, yerli müəlliflər tərəfindən qələmə alınan ədəbi-bədii əsərlər, başqa dillərdən edilən tərcümə əsərləri, ana dilində nəşr edilən dövrü mətbuat – bütün bunlar Qərbi azərbaycanlıların qədim və zəngin mədəniyyətindən, başına gətirilən bəlalara görə, acı taleyindən xəbər verir (“Azərbaycan” qəzeti, 23 aprel 1998).

1828-1840-cı illərdə “erməni vilayəti”nin mərkəzi, sonra qəza şəhəri, 1849-cu ildən isə quberniya mərkəzi olan İrəvanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında yeni mərhələ başlamışdır. Həmin mərhələ dövrünün mütərəqqi fikirli adamları tərəfindən tarixdə rus şovinizminin əsarəti mərhələsi kimi səciyyələndirilir. Bu mərhələ

hələdə dini fanatizm, feodal dünyagörüşü əhalinin mənəvi aləmində öz təsirini saxlamaqdaydı. Lakin Azərbaycanın inkişafı ilə üzvü surətdə bağlı olan İrəvan əhalisi arasında “zülmət aləmində işıq” olan ziyalıların yetişməsi, xalqın cəhalət və dini fanatizm girdabından xilas edilməsi üçün maarifin, mədəniyyətin yayılması olduqca vacib idi. Dövrün bu tələbi ziyalıların üzərinə böyük və məsuliyyətli vəzifələr qoyurdu. “İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən” kitabının müəllifi Mehman Süleymanovun ümumiləşdirdiyi məlumatlarda, “Kavkazskiy kalendar”ın buraxılışlarının İrəvan quberniyasına həsr olunan bölmələrində 1886 (səh.54), 1889, 1894, 1898 (səh.1-100), 1899 (səh.173-182), 1900 (səh.1-119), 1901 (səh.183-200), 1903, 1907,1908 və digər illəri əks etdirən 12, 20, 24, 25, 27, sairə buraxılışlarının müvafiq səhifələrində [208] ədəbi-bədii, ictimai-siyasi vəziyyətə, дума seçkilərində azərbaycanlıların təmsil olunmasına, İrəvan Müəllimlər Seminariyasının fənn müəllimlərinin fəaliyyətinə, Göyçə gölünün təbiətinə, quberniyanın yaşayış məskənlərində maarifçilik və təhsil məsələlərinə geniş yer ayrılmışdır. Həmçinin ictimai-siyasi, mədəni, etnik durumu əks etdirmək sahəsində işlərin təşkilini diqqət mərkəzində saxlayan SMOMPK məcmuəsində dərc edilən yazıların İrəvan mühitini əks etdirməsi sahəsində pozitiv işlərlə yanaşı, neqativ məzmunlu ədəbi-bədii yazıların dərcinə də bəzən erməni qələm sahibləri tərəfindən təşəbbüslər edilirdi. 1882-ci ildəki ikinci buraxılışın 109-142-ci səhifələrində İrəvan gimnaziyasının müəllimi S.Zelinskinin topladığı materiallar, Azərbaycan atalar sözləri verilməmiş, 1884-cü ildəki dördüncü buraxılışın 34-39-cu səhifələrində İrəvan Müəllimlər Seminariyasının müəllimi K.Şulkina “Yaşlı adamın söyləmələrindən” adı altında qələmə aldığı faktları təhrif etməklə qeyri-obyektiv mövqedən ictimaiyyəti məlumatlandırmışdır. Maarif və mədəniyyətin yayılmasında hər cür məşəqqətlərə sinə gərən Mirzə Qədim İrəvani, İsa Sultan, Əbülfət və Məhəmməd Şahtaxtinskilər, Fazil İrəvani, Firudin bəy Köçərli, Əliqulu xan İrəvanski, Cəlil Məmmədquluzadə, Eynəlibəy Sultanov, Mirzə Qəmərinski, Haşım bəy Vəzi-

rov, Mirzə Ələkbər Mirzəzadə, Cabbar Əsgərzadə, Mir Məhəməd Fətullayev, Abbas Ağa Fərəcov kimi çoxsaylı ziyalılar üzərlərinə düşən missiyanı şərəflə doğruldurdular.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmin mürəkkəb xüsusiyyətlərini araşdırmaq üçün Hüseyn Cavid yaradıcılığı nə qədər önəmlidirsə, qüdrətli məktəbi malik realizm cərəyanının məzmun və xüsusiyyətlərini hərtərəfli səciyyələndirmək sahəsində Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı da bir o qədər böyük bir mənəbdir. Araşdırılan, tədqiq olunan mövzu ilə bağlı **Cəlil Məmmədquluzadənin (1866-1932)** həyat və fəaliyyətinin müəyyən dövrü də İrəvan ədəbi mühiti ilə bilavasitə əlaqəlidir.

Cəlil Məmmədquluzadə 1866-cı ildə Naxçıvanda doğulmuş, uşaqlıq və məktəb illərini burada keçirmiş, Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirərək müəllimlik etmək üçün İrəvana köçmüş, əvvəlcə müəllimlik, sonra mütərcimlik və vəkillik etmişdir...

Naxçıvandan 170 kilometrlik məsafəni qət edən fayton Qəmərli qəsəbəsindən keçib, Uluxanlı kəndində dayandı. Daşlı-kəsikli yollarla hərəkət edən faytonda 21 yaşlı bəstəboy bir gənc oturmuşdu. O, Uluxanlıya ilk dəfə gəlirdi. Gözağrısı və isitmə xəstəliyinin hakim kəsildiyi Uluxanlıda 200-dən artıq ev və yeddi məscid var idi. Əhalinin hamısı savadsız olan Uluxanlının məscid minarələrindən hər gün səhər tezdən və gün batanda “Allahu Əkbər” səsi yüksəlirdi. ...Atılıb düşən, ayaqyalın, başıaçıq, baldırları çat-çat olan kənd uşaqlarını görən gənc (Cəlil Məmmədquluzadə – Z.M) fikirləşirdi: “Nə üçün bu uşaqlar məktəbdə oxumasınlar?!” Qəlbi gözəl arzularla döyünən Cəlil Məmmədquluzadə Qori Müəllimlər Seminariyasının müdiri Korovayevin dövlət dəftərxanasının əvəzçisi D.Tiryuşinin imzası ilə 511/150 nömrəli şəhadətnamə almış və indi Uluxanlı kənd məktəbinə gedirdi. ”Dövlət tərəfindən hökm çıxmışdır ki, İrəvan quberniyasında məktəb açılınsın”. Bu məktəblərdən biri Uluxanlıda açılmışdı. Birinci dərəcəli Uluxanlı ikisinfli məktəbinin müdiri Muxin adlı bir ziyalı şəxs idi. Məscidlərin geniş fəaliyyət göstərdiyi bu feodal-patriarxal kənddə məktəb kiçik və qaranlıq bir daxmada Allahverdi Hacı

Hüseyn oğlunun evində yerləşmişdi. Məktəbdə dərslər yeni qaydada keçirilirdi. Mollaxanadan fərqli olaraq burada hər dərsdən sonra tənəffüs olurdu. Hesab, əl əməyi və hüsnxəttin tədrisinə də yer verilirdi. Cəlil Məmmədquluzadə bir müddət Uluxanlıda işlədi, məktəbə şagird cəlb etmək üçün nə qədər əzab-əziyyət çəkdi. Avam xalqı qəflət yuxusundan oyatmaq üçün elm və ürfan ziyasını səpdi. O, az müddət ərzində xalqın sevimlisi oldu.

Cəlil Məmmədquluzadə Uluxanlı məktəbinə 1887-ci il avqust ayının 1-də 937 nömrəli əmrlə gəlmişdi... Dekabrda Ağrı dağı vadisinə möhkəm qar yağmışdı. Havaların soyuq keçməsi, suların buz bağlaması, kənddə hökm sürən vəziyyət Cəlil Məmmədquluzadəni Naxçıvana – evlərinə qayıtmağa məcbur etmişdir. Yol söhbəti zamanı arabaçı Cəfər kişinin “Soruşmaq ayıb olmasın, başına dönüm, bizim Uluxanlı xoşuna gəlmədimi ki, buradan gədirsən?” sualına Cəlil Məmmədquluzadə verdiyi cavabda: “Yox, Uluxanlı camaatı əliaçıq və səxavətlidir, Cəfər dayı, Uluxanlı Ağrı dağı vadisinin bərəkətli yeridir. Əgər ki, bu kəndin torpağına sahib duran olsa, qızıldır, qızıl. Ancaq bu böyüklükdə kənddə həkim də yoxdur. Molla Hüseynin qılıncının dalı da kəsir, qabağı da. Bir tərəfdən İrəvan qubernatorlarının adamları, o biri tərəfdən də kəndin varlıları əhalini soyurlar. Məni buradan uzaqlaşdıran Tiflis məktəblər müdirinin göstərişidir, digər tərəfdən, kəndin mollaları da mənim burada dərs deməyimi istəmirlər, onlarla da bir-iki dəfə sözləşmişik” [179] demişdi.

Cəlil Məmmədquluzadənin “Azərbaycan əlifbası “A” ilə başlayır” cavabından əsəbiləşən İrəvan quberniyasının xalq məktəbləri müfəttişi Y.D.Pasxalovla sözləşməsi üzündən 1887-ci ildə o, Uluxanlı məktəbindən Baş-Noraşen zemski məktəbinə dəyişdirilmişdir. Bununla ürəyi soyumayan Y.D.Pasxalov 1888-ci ilin yanvarında yenidən Cəlil Məmmədquluzadənin Uluxanlı məktəbinə qaytarılması barədə sərəncam verdimişdir. Cəlil Məmmədquluzadənin Y.D.Pasxalovla görüşmək niyyəti olmadığından “İrəvandan Yelizavetpol şəhərinə, direktor D.Orlova 1888-ci il yanvarın 1-də saat 9-da on sözdən ibarət göndərdiyi 593 nömrəli tele-

qramda o yazırdı: “Acizane xahiş edirəm ki, məni Uluxanlıya qaytarmayıb, Baş Noraşendə saxlayasınız”. Elə həmin gün Cəlil müəllimdən bir az əvvəl saat 9-da Baş Noraşem məktəbinin nəzarətçisi Sadıq Xəlilov Dimitri Orlova 582 nömrəli teleqram vurmuş və xahiş etmişdir ki, C.Məmmədquluyevi başqa yerə dəyişdirməsinlər. Teleqram D.Orlova çatdıqda o, dərkənarında “Məmmədquluyevi Baş Noraşendə saxlayıram” sözlərini yazıb müfəttiş Y.Pasxalova vermişdir.”[179]

Cəlil Məmmədquluzadə 1887-1889-cu illərdə Naxçıvanda pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuş, 1887-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında İrəvan quberniyasının Uluxanlı kənd ibtidai məktəbində müəllimlik etmiş, yuxarıda adı qeyd olunan quberniya üzrə xalq məktəbləri müfəttişi Y.D.Pasxalovla aralarında yaranan intriqadan sonra da Baş Noraşem məktəbinin müdiri Əliməmməd Xəlilovun köməyi ilə 13 oktyabr 1887-ci il tarixdən bu təhsil ocağına dəyişdirilmişdir. O, bədii yaradıcılıqla burada məşğul olmuş, 1889-cu ildə ilk qələm təcrübəsi olan “Çay dəsgahı” alleqorik dramını məktəbin müəllim və tələbələrinin iştirakı ilə tamaşaya qoymuşdur [111]. Nehrəm kənd ikisınıfli məktəbində pedaqoji fəaliyyətini davam etdirən Mirzə Cəlil 1890-1897-ci illərdə əsl xalq müəllimi kimi tanınmışdır. Eyni zamanda, burada qızları təhsilə cəlb etməsi, diyarşünaslıq muzeyi yaratması, ipəkçilik peşəsini öyrətmək üçün xüsusi məşğələlər təşkil etməsi, kəndlilərin əməyini yüngülləşdirmək məqsədilə Tiflisdən dəmir kotan gətirilməsinə nail olması [114-196] onun hörmət və nüfuzunu daha da artırmışdır. Nehrəmdə müəllim işləyərkən Həlimə Nağı qızı ilə (1896) ailə qurur və bu nigahdan Münəvvər (1897-1965) adlı övladı dünyaya gəlir, Həlimə xanım 1897-ci ildə dünyasını dəyişir. Bu hadisədən sonra C.Məmmədquluzadə Nehrəm normal məktəbindəki fəaliyyətini dayandırmışdır.

Sənədlər göstərir ki, Mirzə Cəlil Ulxanlıda iki ay işləməsinə baxmayaraq, 1898-ci ildə yenidən İrəvana qayıtmış, polis idarəsində dəftərxana xidmətçisi və tərcüməçi vəzifəsində çalışmış, 1901-1903-cü illərdə İrəvanda yaşamışdır [136-62].

İrəvanda və Naxçıvanın hüquq orqanlarında keçən qısamüddətli fəaliyyəti dövrü C.Məmmədquluzadənin həyat və cəmiyyət hadisələrini, müxtəlif taleli sadə insanların xarakterlərini, məişətini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş, məşhur “Poçt qutusu” hekayəsi 1903-cü ildə cavan yazıçının dərin həyat müşahidələrinin məhsulu kimi meydana çıxmışdır [110-9].

Mirzə Cəlil ikinci dəfə 1901-ci ildə Nazlı xanım Kəngərli ilə ailə həyatı qurmuş, lakin bu ailə həyatı uzun sürməmiş, Nazlı xanım 1904-cü ildə Tiflisdə vəfat etmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadə 1903-cü ilin dekabrından etibarən Qafqazın əsas inzibati və mədəni mərkəzi sayılan Tiflis şəhərində yaşayıb işləmiş, tanınmış publisist və ictimai xadim Məmmədağa Şahtaxtlının (1846-1931) Tiflisdə nəşr etdirdiyi “Şərqi-Rus” qəzetində əməkdaşlıq etməklə mətbuat dünyasına cəlb edilmişdir. Bu qəzetin redaksiyasında Cəlil mühüm qəzetçilik məktəbi keçmiş, dövrün görkəmli ədəbi qüvvələri ilə tanış olmuş, bir çox hekayələri, məqalələri və tərcümələri bu qəzətdə dərc edilmişdir. “Şərqi-Rus” qəzeti bağlandıqdan sonra publisist Ömər Faiq Nemanzadə və tacir Məşədi Ələsgər Bağirovla birlikdə o, Məmmədağa Şahtaxtliya məxsus olan mətbəəni almış və burada çalışmışdır. “Poçt qutusu” hekayəsi 1905-ci ildə “Qeyrət” adlandırılan həmin mətbəədə kitab halında çapdan çıxmışdır.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı Cəlil Məmmədquluzadənin şah əsəridir. Böyük ədibin redaktorluğu ilə ilk sayı 1906-cı il aprelin 7-də Tiflis şəhərində nəşr olunan bu məşhur jurnal Qafqaz xalqlarının, geniş mənada, müsəlman Şərqinin, xüsusən, Azərbaycanın milli oyanışı və dirçəlişində mühüm rol oynamışdır. Jurnal 1917-ci ilə qədər Tiflisdə, 1921-ci ildə Təbriz şəhərində, 1922-1931-ci illərdə Bakıda nəşr olunmuş, satirik ədəbiyyatın və mətbuatın inkişafına böyük təsir göstərmişdir [110-10].

Firudin bəy Əhmədağa oğlu Köçərli. Firudin bəy Əhməd bəy oğlu Köçərli (1863-1920) – Azərbaycan ədəbiyyatşünası, pedaqoq və publisist, Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirmiş (1885), bir müddət İrəvan oğlan gimnaziyasında, sonra isə Qori

seminariyasında dərs demiş, ədəbi fəaliyyətə də həmin vaxtdan ədəbi-tənqidi, publisistik məqalələrlə bařlamıřdı. XX əsrin  vv l rində daha geniř ədəbi-ictimai fəaliyyət g st rmiřdir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə aid ilk əsərlərindən olan “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” (rusca, 1903), “Mirzə Fətəli Axundov” (1911) kitablarını n řr etdirmiřdir. F.Köçərlinin elmi, ədəbi-bədii, etik-estetik g r řl rinin t ř kk l n  rus inqilabçı demokratlarının müsbət təsiri olmuřdur. O, bədii ədəbiyyatın ideyalılıęı, müasirliyi kimi problemlərə toxunmuř, M.P.Vaqif, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, M. .Sabir, A.P.Çexov, N.V.Qoqol, A.Sereteli v  bařqaları haqqında məqalələrində realizm v  xəlqilik prinsiplərini m dafia etmiř, mühafizəkar ədəbi cərəyanlara v  idealist sənət g r řl rin  qarřı ardıcıl mübarizə aparmıřdır.

F.Köçərli Bakı, Tiflis, eləcə də Rusiyanın bu və ya digər ř h rl rində n řr olunan müxtəlif istiqamətli mətbuat orqanlarında ictimai bərabərsizliyin, milli zülmün, qadın h quqsuzluęunun tənqidinə, mədəniyyət, maarif, dil, əlifba, tarix, iqtisadiyyat və pedaqogika məsələlərinə dair publisistik məqalələr dərc etdirmiřdir. 1910-cu ildə Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan ř b si əsasında a ılmıř Qazax Müəllimlər Seminariyasının müdiri iřl miřdir. “T limati-Sokrat” kitabının (1881), A.S.Puřkin, M.Y.Lermontov, L.N.Tolstoy, A.V.Koltsov və A.Seretelinin bəzi əsərlərini Azərbaycan dilinə, M.F.Axundzadənin “Aldanmıř k vakib” povestini rus dilinə tərcümə etmiřdir [27-806].

F.Köçərli 1863-c  il yanvar ayının 26-da řuřa ř h rində anadan olmuřdur. Azərbaycanın bir sıra əyalətləri kimi, řuřa ř h rinin ictimai-siyasi həyatında bař verən d yiřiklikl r  d biyyat və mədəniyyətin inkiřafı   n geniř ř rait yaradırdı. Qarabaęda “Məclisi- ns” v  “Məclisi-f ramuřan” ədəbi məclisləri fəaliyyət göstərirdi. Bu ədəbi məclislərə rəhbərlik edənlərin tanınmıř ř xsiyy tl r olduęunu nəzərə alan qələm sahibləri ədəbi məclislərdə iřtirak edir, yaradıcılıqlarını da n mayiř etdirməklə ictimaiyyət arasında tanınırdılar. Mir Möhsün Nəvvabın rəhbərlik etdiyi “Məclisi-f ramuřan” ədəbi məclisində c ml ř n Asi, Fatma xanım K min , Katib, Xar-

rat Qulu, Hicri və başqalarından ibarət olan otuza yaxın şair, musiqçi və alim Şuşa şəhərində mədəni həyata öz təsirini göstərir, ədəbiyyatın inkişafına əvəzsiz xidmətlər edirdi. Mir Möhsün Nəvvabın 1998-ci ildə “Azərbaycan” nəşriyyatında çap edilən “Təzkireyi-Nəvvab” əsərində də bu, öz əksini tapmışdır. Ümumən bu ədəbi məclislərdə təmsil olunan çoxsaylı şairlərin ədəbi yaradıcılığı Firudin bəy Köçərlinin həyatında da xüsusi rol oynamışdır. O, məhz belə bir ictimai şəraitdə, ədəbi, mədəni mühitdə yetişmiş, yazıb-yaratmağa başlamışdır. Onun atası Əhmədağa Şərq poeziyasını möhkəm mənimsədiyindən saatlarla əzbərdən şeir deyərmiş. Güclü hafizəyə, obrazlı təfəkkürə malik olduğu üçün Əhmədağa ədəbi məclislərin ən hörmətli üzvlərindən biri kimi tanınmış. Elmə, ədəbiyyata, təhsilə böyük həvəs göstərən “Əhmədağa öz oğlunda şeirə və sənətə meyl oyatmaq, ona farsca təhsil vermək məqsədilə 9 yaşlı Firudini Şuşanın o zamankı müddərislərindən Mirzə Kərim Münşüzadənin məktəbinə qoyur. Burada Firudin bəy Köçərli bütün köhnə tipli məktəb və mədrəsələrdə bir ənənə olaraq keçilən çərəkə və cüzləri, “Gülüstan” və “Büstan”ı öyrənir, “Leyli və Məcnun” dastanını oxuyur”.

Rus dilinin böyük təsir gücünü dərk edən Əhmədağa oğlu Firudinin rusca təhsil alması barədə düşünür və onda bu dilə maraq oyatmağa çalışırdı. 1876-cı ildə Firudini Şuşadakı rus məktəbinə qoyur. Uşaq üçüncü sinifdə ikən görkəmli pedaqoq-müəllim A.O.Çernyayevski ilə (1840-1897) görüşür... F.Köçərlinin həyatında maraqlı hadisələrdən biri onun Çernyayevskinin köməkliyi ilə 1879-cu dərslər ilində Qori Müəllimlər Seminariyasına daxil olması idi. O, burada rus dilini və ədəbiyyatını dərinləndirən öyrənir.

Firudin bəy Köçərli 1885-ci ildə Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirmiş, təhsilini başa vurduqdan sonra müəllimlərinin təqdimatına əsasən İrəvan Müəllimlər Seminariyasına müəllim təyin olunmuşdu. 1885-1886-cı dərslər ilindən pedaqoji fəaliyyətə başlamış, gənc kadrların hazırlanmasında əlindən gələni əsirgəməmiş, həmçinin poeziyaya, ədəbiyyata hədsiz maraq gıstərməklə yanaşı, rus dilindən vətəndaşlıq duyğusu ilə ilk tərcümələrini etməklə bə-

rabər, həm də M.S.Puşkinin “Topçu və balıq”, M.Y.Lermontovun “Üç xurma ağacı”, A.V.Koltsovun “A kişi, niyə yatıbsan?!” əsərlərindən şeirlər tərcümələr etmiş, bu tərcümələri dərsliklərə salmışdır.

Firudin bəy Köçərli kimi tərəqqipərvər bir pedaqoq İrəvan Müəllimlər Seminariyasında müəllim və seminariyanın pansionatında mürəbbi (təbiyəçi – Z.M.) vəzifəsində çalışmış, tələbələrin İslam dininin tarixini, türk dili və ədəbiyyatını öyrənməsində, eyni zamanda onların ədəbi yaradıcılıqla məşğul olmasında bilik və bacarığını sərf etmişdi. Elə həmin vaxtdan da o, qədim Azərbaycan ədəbiyyatını həvəslə ötrənməyə başlamışdır. İrəvanın yerli ziyalılarından Mirzə Məhəmməd Qəmərli ona milli ədəbi irsi mənimləməkdə hərtərəfli qayğı və köməklik göstərmişdir.

Firudin bəy Köçərli 1883-cü ildə Qafqazsenzura komitəsi tərəfindən icazəsi verilən, Azərbaycan dilində Tiflisdə nəşr edilən “Kəşkül” (1883-1891) qəzetinin [89] İrəvan müvəkkili olduğu üçün bir tərəfdən bu qəzetin və mətbəənin çap etdiyi kitabların İrəvanda yayılmasına çalışırdı, digər tərəfdən tələbələrinin və yerli ziyalıların məqalələrini və bədii yaradıcılıq nümunələrini toplayaraq, çap olunmaq üçün redaksiyaya göndərirdi.

“Kəşkül”ün 11 nömrəsi aylıq jurnal şəklində buraxılmış, 1884-cü ilin yanvarından isə həftəlik qəzetə çevrilmişdi, redaktoru isə Rusiyada təhsil almış mütərəqqi fikirli ziyalı Cəlal Ünsüzadə idi. O, bütün istedadını, yaradıcılıq imkanlarını yeni ədəbi hərəkatın inkişafına sərf edirdi. Müəllimliklə yanaşı, jurnalistlik fəaliyyəti, yeni açılmış məktəblər üçün dərslik və oxu kitabları hazırlaması, vacib ictimai problemlərə dair publisistik məqalələr yazması, Azərbaycan ədəbiyyatına imkan daxilində yardım göstərməsi onun vacib işlərindən idi. “Kəşkül”ün müəyyən hissəsini rus, fars dillərində yazılmış məqalələr təşkil edirdi. Bir redaktor olmaq etibarilə C.Ünsüzadə “Kəşkül”də və digər mətbu orqanlarda mütərəqqi yazıları ilə çıxış edən F.Köçərli, S.M.Qənizadə, Ş.Mirzəyev, H.Vəzirov, G.Kəngərli və b. kimi gənc ədəbi qüvvələrin ilk qələm təcrübələri haqqında məsləhətlərini, tövsiyələrini

verir, onları haqlı olaraq tərifləyir, yaradıcılıq məsuliyyətlərini artırır. Onların, həmçinin Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində yazıb-yaradan ədiblərin yaradıcılığına realist-demokratik istiqamət verməyi, onları redaksiyanın ətrafında cəmləşdirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur [98].

F.Köçərli yalnız jurnalın səhifələrində bədii əsərlər nəşr etməklə kifayətlənmirdi. Xüsusən də Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunları ilə sıx əlaqə saxlayır, görüş və söhbətlər təşkil edirdi. Belə görüşlərdən biri 1890-cı ildə bir qrup gəncə Nəriman Nərimanovun redaksiyaya gəlməsi, vətənə, doğma xalqa sədaqətlə xidmət edəcəyinə and içməsi olmuşdur [81-56]. “Kəşkül”ün səhifələrində ədəbiyyat məsələlərinə daha çox yer ayrılırdı. Qəzetdə bir sıra maraqlı şeir, hekayə, povest, poema və felyetonlar çap olunurdu. “Əsəd və Fatma”, “Salman və Sərkiz”, “Qonça”, “M.F.Axundovun tərcümeyi-halı”, “S.Əzim haqqında məqalələr”, Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasının rusca tərcüməsi, M.Y.Lermontov, A.P.Çexov, İ.S.Turgenev, A.N.Ostrovski və başqalarının əsərləri barədə materiallar “Kəşkül”ün səhifələrində dərc edilirdi. Bu da mədəniyyətimizin inkişafına öz müsbət təsirini göstərirdi. Burada rus, gürcü və erməni klassiklərinin, eyni zamanda Hüqonun, Şillerin əsərlərindən nümunələrə də xüsusi yer ayrılırdı. Bəzən dini görüşlər təbliğ edən yazıların, ictimai məzmun kəsb edən əsərlərin buraxılmasına da yol verilirdi. Bu da senzuranın diqqətindən yayınmırdı. Tiflis ədəbi mühitinə öz müsbət təsiri ilə seçilən bu qəzet redaktorunun imzası yerində səhvən mürəttib Mustafa Sultanovun imzası getdiyinə görə 1891-ci ildə “Kəşkü” bağlatdırıldı, 1903-cü ilədək Tiflisdə Azərbaycan dilində qəzet və jurnalın buraxılması tamamilə məhdudlaşdırıldı [96-15]. Ancaq “Kəşkü” bağlandıqdan sonra Tiflisdə 26 adda qəzet və jurnaldan 14-ü rus, 6-sı erməni, 5-i gürcü, biri də fars dilində buraxılırdı [92].

F.Köçərli İrəvanda pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı, tərcüməçiliklə də məşğul olur, tələbələrini də bu işə həvəsləndirirdi. O, İrəvanda Azərbaycan dramaturqlarının əsərlərinin səhnəyə qoyulmasına böyük əhəmiyyət verirdi. Seminariya tələbələrinin

M.F.Axundovun “Dərviş Məstəli şah” komediyasını 1890-cı il aprel ayının 4-də tamaşaya qoyması böyük marağa səbəb olmuş, həmin gün İrəvan Müəllimlər Seminariyasının tələbəsi Rzayevin “Günahsız nigah” adlı vedovilinin oynanılması da yadda qalan tarixi hadisəyə çevrilmişdi.

Qeyd olunmalıdır ki, F.Köçərlinin tövsiyəsi və rəhbərliyi əsasında hər iki pyesin əsas rollarında tələbə Haşım bəy Vəzirov oynamış, sonralar həvəskar artist kimi V.Şekspirin “Otello” faciəsində Otello rolunu da xüsusi məharətlə ifa etmişdi.

F.Köçərli on il İrəvan Müəllimlər Seminariyasında çalışır, 1895-ci ildə Qori Müəllimlər Seminariyasına şəriət və türk dili müəllimi vəzifəsinə dəyişdirilir. Onun “Müxtəsər tərcümeyi-hal”-nı yazan F.Ağazadə Firudinin geniş hafizəyə və biliyə malik olduğunu yüksək qiymətləndirərək yazırdı: “Firudin bəyin nəinki farscanı, bəlkə türkcəni böylə kəmalınca öyrənə bildiyini qeyd etmək lazımdır... Rus yazıları ilə türkcə müqayisə edilsə, məramının rusca ifadəsi türkcədən daha səlis, daha mətin olduğu görülə bilər. Bu cəhəti özü dəxi duyduğu üçün daim türk ədəbiyyatı ilə məşğul olmuş və nəticədə əsrinin ədibləri tərəfindən müqtədir yazıçılar kimi təhsinlər görmüşdür... Qori Müəllimlər Seminariyasında şəriət və türk dili müəllimi işləyən Köçərli Qafqaziyyəyə dağılmış gənc müəllimlər tərəfindən dərin hörmətlərə məzhər olmuşdur [37] [156]”. Tanınmış alimlərdən Kamal Talıbzadənin “XX əsr Azərbaycan tənqidi” [176] və “Sənətkarın şəxsiyyəti” [175], Bəkir Nəbiyevin “Firudin bəy Köçərli” adlı monoqrafiyalarında [156] F.Köçərlinin zəngin yaradıcılıq yolunu istənilən səviyyədə işıqlandırdıqlarından onun XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafındakı xidmətlərindən monoqrafiyada geniş söhbət açılmamışdır.

Qafqazda mətbuatın formalaşması istiqamətində mütərəqqi ideyalı, maarifçilik-məktəbdarlıq sahəsində yorulmadan çalışan, heç nədən qorxub-çəkinməyən ziyalıların böyük bir dəstəsi Tiflisdə cəmləmiş və öz fəaliyyətləri ilə kifayət qədər tanınırdılar. Diqqəti özünə cəlb edən maarifpərvər qələm və söz sahiblərindən bir çoxunu, o cümlədən Firudin bəy Köçərli və İrəvan ədəbi mühi-

tində təzə-təzə ədəbi-bədii fəaliyyəti ilə tanınan Haşım bəy Vəziro-
vu Qafqazda nəşr olunan qəzet və jurnallarda dərc olunan məqalə-
lərindən yaxşı tanıyırdılar. **Haşım bəy Mirabdulla oğlu Vəzirov**
(1868, Şuşa - 4 fevral 1916, Bakı) Azərbaycan jurnalisti, yazıçısı-
dır. O, İrəvan Müəllimlər Seminariyasını bitirmiş, 1906-cı ilədək
İrəvanda, Bərdə, Şəki və Şuşada müəllimlik etmişdir. Bütün şüurlu
həyatını vətən övladlarının şüurunun oyanmasına, mədəni səviyyə-
sinin yüksəldilməsinə sərf edən, çoxcəhətli fəaliyyəti ilə onların
tərəqqisinə çalışan Haşım bəy Vəzirov öz doğma xalqının ictimai
fikir tarixində özünəməxsus yer tutur. Onun XIX əsrin sonu, XX
əsrin əvvəllərində xüsusən Qərbi Azərbaycanın, bütövlükdə Azər-
baycanın mədəni həyatında, ictimai-siyasi, bədii-estetik fikir tari-
xində görkəmli pedaqoq, jurnalist, nasir və yazıçı-dramaturq kimi
fəaliyyəti müasirlərindən daha çox fərqlənmişdir. O, iyirmi beş
ildən artıq yorulmadan ictimai fəaliyyətlə məşğul olmuşdur.

Haşım bəy Mirabdulla oğlu Vəzirov (atasının adı Azər-
bayan Sovet Ensiklopediyasında səhvən Mir İman kimi verilmişdir –
Z.M.) 1868-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Onun ulu
babası Mir İmamverdi Qarabağ xanının vəziri olmuş, övladları
xanlıqda bəyzadələr kimi məşhurlaşmış, camaat arasında “vəzir-
vəzir” adı ilə tanınmış, sonradan “vəzir” ifadəsini özlərinə soyadı
seçdiklərinə görə “Vəzirovlar” adlanmışlar.

Haşım bəyin uşaqlıq və gənclik illəri Şuşa şəhərində keç-
mişdir. Azərbaycanın ruslar tərəfindən işğalından sonra xanlığın
mədəniyyət, sənətkarlıq, ticarət mərkəzi olan Şuşa özünün keçmiş
əzəmətinə itirmiş, əyalət şəhərinə çevrilmişdir. Rus çarizmi azər-
baycanlıları itaətdə saxlamaq üçün Qarabağ xanlığına çoxlu rus
və erməni (ermənilər əsasən İrandan gətirilib) ailələri köçürmüş,
“ipə yatmayan” xanzadə və bəyzadələri təqib edir, hüquqlarını
məhdudlaşdırır, tabe olmayanları Sibirə sürgün edir, var-dövlətini
müsadirə edərək öz sadıq “qullarına”, məmurlarına “səxavətlə”
paylayırdı. Çarizmin qəddar müstəmləkəçilik siyasəti bütövlükdə
Azərbaycanda, o cümlədən Qarabağda törədilən etnik qırğınları
üçün zəmin yaratmışdır.

Haşım bəy ilk təhsilini “zamanının ali tərbiyə və təlim görmüşlərin”dən hesab olunan atası Mirabdulladan almış, on iki yaşında atadan yetim qalmış, anası Nənəş xanımın tərbiyəsi ilə böyümüş və təhsilini davam etdirmişdir. Anası onu şəhər mədrəsəsində dərs verən (ilahiyyatçı) müəllimlərdən Molla Həmid və Mirzə Əlinin mədrəsəsində oxutmuş, sonra isə Şuşa şəhərindəki hökumət məktəbinə qəbul etdirmişdi.

Haşım bəy Şuşa şəhər realını məktəbini müvəffəqiyyətlə bitirmiş, təhsilini İrəvan Müəllimlər Seminariyasında davam etdirmişdir. İrəvan Müəllimlər Seminariyasının ana dili və şəriət müəllimi, görkəmli pedaqoq və alim Firudin bəy Köçərli Haşım bəy Vəzirovun formalaşmasında əvəzsiz rol oynamışdır. O, burada da Şuşada olduğu kimi ana dili, fars və ərəb dilini dərinləndirən öyrənmiş, həmçinin İslam dininin tarixini, ehkamlarını böyük maraqla mənimsəmişdir.

İrəvan Müəllimlər Seminariyasını bitirən Haşım bəy Vəzirov müəllimlik hüququ almış, İrəvan quberniyasının Böyük Vedi və bir çox başqa kəndlərində, Cavanşir qəzasının Alpout, Şəki qəzasının Göynük, yenə Cavanşir qəzasının Bərdə kəndlərində müəllim və məktəb müdiri işləmişdir. Onun maarifçilik fəaliyyətinin müəyyən dövrü doğma şəhəri Şuşa ilə bağlıdır. Şuşa ziyalıları rus-Azərbaycan tipli məktəblərin açılmasına hədsiz maraq göstərərək məscid nəzdində bu işin təşkilinə nail olmuş, nəticə olaraq, Haşım bəy Vəzirovun müdirliyi ilə 1898-cı il oktyabrın 6-da Şuşada ikisınıfli rus-tatar məktəbi açılmış, şəhər müsəlman cəmiyyətinin xahişi ilə məktəbin müəllimlərinə dövlət qulluqçusu və çarın tacqoyması münasibətilə həmin məktəbə “Şuşa Nikolayevsk rus-tatar məktəbi” adı verilmişdir [119]. Zaqafqaziyanın hər yerində, o cümlədən Şuşada, İrəvanda və digər yerlərdə qız məktəblərinin yaranmasına təşəbbüs göstərilirdi. XX əsrin əvvəllərində, hələ ötən əsrdən meydana çıxan dövlət məktəbləri, gimnaziyalar, real məktəblər öz fəaliyyətini davam etdirirdi. Artıq bütöv Azərbaycanın bir çox guşələrində bu tipli rus-Azərbaycan məktəblərində iki il ərzində tədris olunan dilləri şagirdlər öyrənə bildilər.

Azərbaycanın Rusiyaya zərər birləşdirilməsindən meydana gələn rus dilinə ehtiyac amili valideynlərin öz uşaqlarını dünyəvi, yəni dövlət məktəblərində oxutmağa can atması ilə nəticələndi.

Haşım bəy Vəzirov 1907-1916-cı illərdə Bakıda “Tazə həyat”, “İttifaq”, “Səda”, “Sədayi-vətən”, “Sədayi-həqq”, “Kavkazets” (rusca) qəzetlərini və “Məzəli” satirik jurnalını nəşr etdirmişdir. Feodal-patriarxal münasibətlər, kapitalizm, müstəmləkəçilik əleyhinə məqalələr, felyetonlar yazsa da, onun ictimai-siyasi görüşlərində burjuva millətçiliyi meyilləri də özünü göstərmiş, sinfi sülh ideyasının tərəfdarı, panislamist olmuşdur. “Döymə qapımı, döyərlər qapını”, “Evlənmək su içmək deyil”, “Xan-xan” komediyaları var. M.P.Vaqifin şeir məcmuəsini çap etdirmişdir (1908), Şekspirin “Otello” faciəsinin Azərbaycan dilinə ilk tərcüməçisidir (1901). Haşım bəy Vəzirovun “Səda” nəşriyyatı Azərbaycanda kitab nəşri tarixində bacardığı qədər əmək sərf etmişdir.

H.Vəzirovun müəllimlik fəaliyyəti doğma xalqının həyatı və məişətinə daha yaxından bələd olmasında əvəzsiz rol oynamış, ictimai mühitdən görüb-götürdükləri jurnalistlik fəaliyyətində öz müsbət izlərini qoymuşdur.

Əslən Şuşadan olan **Haşım bəy Nərimanbəyov** uzun müddət İrəvan şəhərində fəaliyyət göstərən rus-tatar məktəbində, oğlan və qız gimnaziyalarında müəllimlik etdiyindən ailəlikcə İrəvanda məskunlaşmışdır. Buranın ictimai-siyasi həyatının övladlarının formalaşmasında böyük rol oynayacağını qabaqcadan görən bu mütərəqqi dünyagörüşlü müəllim **Haşım bəy Nərimanbəyovun** oğlu, Nəriman bəy Nərimanbəyov gimnaziyada, digər uşaqları isə buradakı məktəblərdə təhsillərini davam etdirmişlər.

Nəriman bəy Nərimanbəyov. Nəriman bəy Nərimanbəyov 1889-cu ildə Şuşada anadan olmuş, 1938-cu ildə vəfat etmişdir. 1908-ci ildə gimnaziya təhsilini uğurla başa vuran Nəriman bəy Nərimanbəyov Moskva universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsinə daxil olur, iki il burada oxuduqdan sonra ixtisasını dəyişmək fikrinə düşür və nəhayət, 1910-cu ildə Xarkov universitetinin hüquq fakültəsində təhsilini davam etdirir. Xarkov mühiti onun icti-

mai-siyasi cəhətdən formalaşmasında mühüm rol oynayır, tələbə dərnlərində göstərdiyi fəallıq diqqətdən yayınmır. Nəriman bəy Nərimanbəyov “Azərbaycan tələbə həmkarlar cəmiyyəti”nin rəhbəri seçilir. Onun başçılıq etdiyi bu cəmiyyət, əsasən, xeyriyyəçilik işləri ilə məşğul olmaqla, tələbələrə iştirakı ilə teatr tamaşaları təşkil edir, yığılan vəsaitin Birinci Dünya müharibəsində zərər çəkmiş müəllimlərin, xüsusən də azərbaycanlı pedaqoqların ailə üzvlərinə yardım fonduna keçirilməsinə nail olur. Ali təhsilini 1915-ci ildə başa vuran Nəriman bəy Nərimanbəyov İrəvana qayıdır, bir müddət məhkəmədə təcrübə keçir, İrəvan Dairə Məhkəməsində iş düzəlir. İrəvan mühiti onun həyatında yeni mərhələnin başlanğıcı olur. Burada baş verən ictimai-siyasi hadisələr, 1917-ci il Fevral Burjua-Demokratik inqilabından sonra Rusiyada siyasi mübarizənin yeni mərhələyə qədəm qoyması, Zaqafqaziya xalqlarının həyatında milli oyanışın daha da sürətlənməsi Nəriman bəy Nərimanbəyovun fəaliyyətinə öz təsirini göstərir. Digər millətlərlə yanaşı, azərbaycanlıların da azadlıq uğrunda xüsusi fəallıq göstərməsi heç bir siyasi partiyanın üzvü olmayan, lakin milli demokratik axına meyilli Nəriman bəy Nərimanbəyov 1917-ci ilin yayından coşğun ictimai-siyasi fəaliyyətə qoşulur. Əvvəlcə İrəvan Müsəlman Milli Şurasına daxil olur və çox çəkmədən milli komitələrin Tiflisdə keçirilən qurultayına göndərilir, qayıdandan dərhal sonra Müəssislər Məclisində seçkilər üzrə quberniya təlimatçısı seçilir, eyni zamanda, bitərəflər blokunun fəhlə-əsgər deputatları Soveti quberniya icraiyyə komitəsinin və dumada şəhər qlasnisinin üzvü olur, дума sədrinin müavini vəzifəsinə yüksəlir, müxtəlif yığıncaqlarda müsəlman milli şurasının və bitərəflərin nümayəndəsi kimi iştirak etməyə başlayır.

1917-ci ilin payızında Nəriman bəygilin ailəsi İrəvandan Şuşaya köçür. Bir müddət Şuşada qalan Nəriman bəy Nərimanbəyov az sonra siyasi hadisələrin ən qaynar nöqtəsinə çevrilmiş Tiflisə yollanır, Zaqafqaziya universitetinə daxil olur. Gələcək ömür-gün yoldaşı Virginiya Yelizarovna ilə burada tanış olur və onunla ailə həyatı qurur.

Həmin dövrdə çar üsul-idarəsi dağılsa da, imperiya hələ tamamilə diz çökməmişdi. Belə bir şəraitdə Rusiyadan birdəfəlik qopmağa çalışan Zaqafqaziyada üç millətin nümayəndələri ümumi razılığa gələrək, 1918-ci il fevralın 23-də Zaqafqaziya Seymi adlandırılan Zaqafqaziya Parlamenti təşkil etdilər. Nəriman bəy Nərimanbəyov Musavat Partiyasından Zaqafqaziya Seyminə üzv seçilir və öz xalqının mənafeyi naminə var qüvvəsi ilə çalışmağa başlayır. Bir neçə aydan sonra Seym buraxılır, Nəriman bəy Tiflisdə qalır və Mərkəzi Müsəlman Milli Şurasına daxil olur, may ayının 28-dən etibarən Tiflisdəki diplomatik nümayəndəlikdə məsləhətçi vəzifəsində işləyir.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranması, beynəlxalq aləmdə baş verən dəyişiklərin bu respublikanın dünya dövrlətləri tərəfindən tanınmasına kəskin ziyan vurulması və maneçilik yaradılması, Qafqazdakı ingilis qoşunlarının baş komandanı Tomsonun Azərbaycan hökumətini tanımadığı və bu regionu Rusiyanın tərkib hissəsi hesab etdiyi bərdəki bəyanatı gənc respublikada siyasi durumun qeyri-sabitliyinə sanki bir zəmin yaratmışdı. Belə bir şəraitdə gənc dövlətin ali təhsilli mütəxəssislərə böyük ehtiyacı olduğundan başqaları ilə birlikdə Nəriman bəy Nərimanbəyov da Bakıya çağırılır, 1918-ci ilin 7 dekabrında parlamentin açılışı zamanı maliyyə nəzarətçisi vəzifəsinə təyin olunur, maliyyə-büdcə və aqrar komissiyalarına üzv seçilir. Nəriman bəy Nərimanbəyov daha sonra Azərbaycan Demokratik Respublikasının dövlət nəzarət naziri vəzifəsini tutur. Sovet hakimiyyətinin qələbəsindən sonra siyasi fəaliyyətinə son qoyaraq yeni dövlətin qanun-qaydalarına tabe olan N.Nərimanbəyov Tiflisdə, Bakıda müxtəlif vəzifələrdə çalışsa da, Musavat Partiyasının “Müstəqil Azərbaycan uğrunda!” şüarı ilə gizli fəaliyyətinin iştirakçılarından biri olduğuna görə 1923-cü il iyunun 20-də digər musavatçılarla birlikdə həbs olundu [123-207].

Zaqafqaziyada, o cümlədən də İrəvan quberniyasında yetişən ziyalılar dövrün haqsızlıqlarını, çarizmin burada yeritdiyi siyasətin mahiyyətinin nədən ibarət olduğunu yaxşı başa düşürdülər.

Millətin oyanması üçün elmin, mədəniyyətin inkişafına daha çox əhəmiyyət verməyə səy göstərirdilər. Belə uzaqgörən və vətən övladlarını qəflətdən ayıltdımaq ideyasına hər vasitə ilə çalışanlardan biri də **Məmmədqulubəy Kəngərli** idi.

Məmmədqulubəy Kəngərli. “Həyat” qəzetinin 1905-ci il 23 sentyabr tarixli 71-ci nömrəsində Məhəmmədqulubəy Kəngərlinin tərcümeyi-halını (Əxirən həyatına faciəyə bir surətdə xatimə çəkilən sabiq topçu ofiseri Məmmədqulubəy Kəngərli) əks etdirən nekroloqda göstərilir ki, [95] “Bu il avqust ayının (yəni 1905-ci ilin – Z.M.) 29-da Batum şəhərində məşhur Məmmədqulubəy Kəngərlinin erməni komitəsi tərəfindən göndərilən ermənilər tərəfindən şəhid edildiyini duyub qəlbən ağlamıyan qafqazlı bir müsəlman yoxdur. Zənn edirəm, məhz millət yolunda qurban olan böylə bir vücudi-müqəddəsin tərcümeyi-halını yazmaq, bildirməyənlərə tanıtdırmaq, onu bilən hər sahibqələmimizin, əlbəttə, ən birinci borcu idi. Nə fayda ki, indiyə qədər bu borcu yerinə yetirən bir kəs meydana çıxmadı. Doğrusu, bu hal bu gədrnaşunaslıq ümumi-millətin üstə bihədd naşükürlük töhməti qoyacağından qorxdum. Sevgili millətimə öylə böyük bir təqsiri rəva görmədim. Bu səbəblədir ki, sahibqələm olmaya-olmaya, mərhumun vətəninə minlərcə verst uzaqda ola-ola qəlbim razı olmadı ki, öylə bir mücəssəmi-həmiyyətin, fədakari-millətin tərcümeyi-halı yazılmamış qalsın. Buna görə millətin qədrşunaslığı naminə mərhumun tərcümeyi-halından bildiyim qədər yazıram.

Mərhum Məmmədqulubəy Kəngərli İrəvan quberniyasında Naxçıvan şəhərində 1864-cü sənəyi-miladidə təvəllüd edib. Atası Naxçıvan bəyzadələrindən mayor Şəfi ağadır.

Ən birinci, ən əsaslı təhsil demək olan “tərbiyəyi- əvvəliyyə”ni maarifpərvər atasından gördü. İkinci təhsil olan ibtidayi oxumağı xüsusi müəllimdən öyrəndi. Ən birinci məktəbi-təbii olan “Ev tərbiyəsi”ni lazımınca qurtarıb, xaricdə oxuyacaq sınına çatan vaxt atasının silkinə daxil oldu. Yəni Tiflisdə hərbi məktəbə – Kadeskki korpusuna girdi. Buranı tamam edəndən sonra Peterburqdakı hərbi Mixaylovski topçu məktəbi-alisinə keçdi.

Burada 1882-ci ildə ün­ter-afiserlik mən­səbi-əvvəlisini aldı. 1884-cü ildə topçu məktəb-alisini kamali ləyaqətlə qurtarıb, afiserlik mən­səbilə çıxdı. Xeyli illər afiserlik qulluğunda bulunub dövlət və vətəninə xidmətlər göstərdi. İstedad və əhliyyəti sayəsində az vaxtda hər kəsin nəzəri-təhsinini qazandı. Dirayət və iqtidarına görə ştabs-kapitanlıq mən­səbinə çıxarıldı. Dövlət və vətəninə daima sadıqanə, qəyuranə xidmətindən bir an geri qalmadı. 1893-cü ilə qədər əsgəri qulluğunda xidmət elədi.

Dövlət və vətəninə elm və seyf ilə (qılınc vasitəsi ilə) göstərdiyi xidmətləri bir az da elm və qələmlə göstərmək fikrinə düşdü. Ştabs-kapitan mən­səbində olduğu halda istefa verdi. Bir iki il vətəni-əslisi olan Naxçıvanda qaldıqdan sonra İrəvan şəhərinə gəldi. Canından əziz sevdiyi millətinin ziyadə nəyə möhtac olduğunu təhqiq etdi. Bildi ki, İrəvan quberniyasının müsəlmanları dilsizlikdən, elmsizlikdən, dövlətin qanununu, məmurların ixtiyarlarını bilməməklərindən hər an bir müsibətdən digər bir bəlaya düşər olurlar. Bildi ki, ən əvvəl müqtədir vəkil (advokat) olub millətə xidmətə buradan başlamaq lazım. Bu səbəblə bütün iqtidarını sərf edib, vəkillik imtahanına hazırlandı. Az vaxtdan sonra qanuni vəkillik ixtiyarını aldı. Bir az əvvəl nə cür mükəmməl bir topçu zabiti idisə, indi də müxtədir bir vəkil oldu. Qılınc və qələmi birləşdirdi. Fəzl və qeyrəti, sidq və nəcabəti sayəsində az vaxtda çox ziyadə kəsb şöhrət elədi. Peterburqdakı adlı, təcrübəli advokatlara müraciət edəcək olanlar məhrumun qüdrəti-nitqiyyəsinə, məlumat ədliyyəsinə istifadə etməyə başladılar. İş və iqtidar söz və qövldə qalmadı. Qeyri vaxtda fəhlə meydanə çıxdı. Şəhidi-mərhum İrəvanda şöhrətli, diplomalı böyük advokatların qarşısında öhdəsinə götürdüyü böyük-böyük işləri ardi-arası kəsilmədən müttəsil qazanırdı. Fəzl və iqtidarına əlavə edilən alicənablığı, millətpərvərliyi, rəhimdilliyi mərhumun namını hər kəsin yurəyində yer etdirdi. Bir çox advokatlar kimi pula, dövlətə əsla tamah etməzdi. Özü təbən, cinsən nəcibzadə nəcib idi. Könlü qəni, niyyəti ali, ümidi böyük, fikri rəsmi idi. O, nitqində, fəzl və ürfanda nə mərtibə şayani-imtisal idisə, qeyrət və həmiyyədə, səy

və ictimadada, millət və həmiyyətərvərlikdə o dərəcə şayisteyi-təqdir idi. Hər gün evində bir çox faqır, biçiz müsəlmanlar bulunub, ərzi-hallarını pulsuz yazdırardılar. Dərdlərinə pulsuz dərman və çarə alardılar. Bu qədər məşğuliyyətlə bərabər, heç bir camaat işi olmazdı ki, mərhumi-cənnətməkan o işin ən atəşli məhəllində olmasın. Heç bir gün olmazdı ki, millət üçün xeyirli bir işin tədbiriylə məşğul olmasın. Bu səbəblədir ki, şəhid ali məqam böylə ciddi, əhəmiyyətli bir xidmətilə məşğul ola-ola tərbiyə və təhsilini əsla yaddan çıxarmazdı. Millətin səlamət və tərəqqisi üçün ən birinci qapı, ən birinci vasitə zamanənin təqzasına görə açılacaq “məktəb” olduğunu çox yaxşı bilirdi. Axırda vəkilliyin ağırlığına baxmayıb, Qafqazda birinci dəfə müsəlman leyli məktəbi (pansion) açdı. Zabitliyi, vəkilliyi ilə bərabər “pedaqoq” silkinə də girdi. Ömürlərini müəllimlikdə çürüdüb, Qafqazın bu qədər böyük şəhərlərində bir müsəlman pansiyonu açma bilməyin müəllimlərə ən ibrətbəxş bir nümunə və bir müəllim oldu. Pansiyonun az vaxt dərəcəyi-tərəqqinin ən üst mərtəbəsinə çıxardı. Günlərinin bütün saatlarını gah vəkillikdə, gah məktəb müfəttişliyində, gah millət müşavirliyində keçirirdi.

Axırda keçən mart ayında İrəvan müsəlmanlarına vükalətən Peterburqa getmək iqtiza etdi. Bu əhəmiyyətli və böyük əhəmiyyət dərəcəli bir sahibi-ürfanə möhtac idi. Bu xüsusda öylə bir şəxs gərək idi ki, bu nazik və məsuliyyətli işi öhtəsinə götürüb, vəzifəsini layiqincə ifa edəydi. İrəvanlılar bu barədə əsla zəhmət çəkmədilər. Çünki gözlərinin önündə dağ kimi sabatlı, aslan kimi cəsur, Xızr kimi mədariz, kəsifi-həqiqət kimi zəhmətkeş Məmmədqulubəy qəlbi var idi. Ümum camaatın ittifaq və ittixasıyla mərhum bir neçə yoldaşla Peterburqa getdi. Millətin hər növ dərd və ehtiyacını bizzat sərdari-əkrəm qraf Voronsov cənablarına və daxiliyyə nazirinə ərz etdi.

Biçarə miilətin hüququnu mühafizəyə, idarəyi-hökumətdə ixtiyar sahibi olmağın şəfahən-təhrinə çalışdı. Mərhumun ən ziyada çalışdığı cəhət müsəlmanların hüququnu erməni və özgə vətəndaşlarla bir etmək idi. Mərhumun bu ali xahişi Qafqaziyada təkcə

riyasət və böyüklük istəməyi erməni böyüklərinin xoşuna gəlmədi. Ölüm kağızları yazdılar. Öldürmək fikrinə düşdülər. Mərhum Məmmədqulubəyi Peterburqdan gələndən bəri gözləyirdilər ki, hər nə cür olsa öldürsünlər. Mərhum işin bu cəhətini çox yaxşı bilirdi. Bunu bilə-bilə yenə istəyirdi ki, vəkilliyini buraxıb Parisə getməyə, oradan millətinə özgə yolda xidmət etməyə məcbur oldu. O aşıqı-millət, o möhübbi-xidmət etmək istəyirdi ki, öz bacısı oğlunu və özgələri Parisə təhsilə aparıb, bu barədə qafqazlılara bir qapı açsın. İstəyirdi ki, Qafqazdan tələbə getməyə vasitə olub bir dairə içində sıxışb qalan müsəlmanlara o mənbəyi-fənn və hünəri tanıtırsın. İşdə məhz bu fikrə xidmətlə keçən avqustun 25-də İrəvanı tərk edib Tiflisə getdi. Orada bir neçə gün qalandan sonra bacısı oğlu Heydərlə Batuma getdi ki, gəmiyə minib oradan da Parisə yollansın. Batumda gəmi biletini alıb bir saat sonra yola düşməyə müntəzir oldu. Bu arada dostlarına açıq məktub yazmaq istədi. Bir dükandan bir neçə açıq məktub alıb bəzi dostlarına bu sözləri yazdı: “Batumdayıq, bilet aldıq, bir saat sonra Firəng gəmisinə minəcəyik. Vətənim mənim heç vaxt yadımdan çıxmayacaqdır. Xidmət bir yer ilə deyil, insanın özü ilədir...”

Bu axırcı məktublarını cibinə qoyub poçta qutusuna buraxmağa və oradan yemək yeməyə gedənəcn istədi ki, erməni milli komitəti tərəfdən göndərilən üç məlun erməni gizləndikləri divarın küncündən qəflətən çıxıb, o fədakarı-milləti xəncərlər ilə parça-parça doğrayıb qaçdılar. İştə yüzlərcə illərdə İrəvan quberniyasının təkə meydanə çıxardığı, bütün qafqazlıların fəxr edəcəkləri bu həmiyyəti-nüçəssəm, bu nuriçəşmi-millət hənuz 41 yaşında ikən bir neçə xaini-dinin ədu əkbərin kövrək xəncərləri altında şəhid edildi.

Məmmədqulubəy xalis doğru bir müsəlman idi. Mükəmməl bir insan idi. Şəhidi-cənnətməkanın doğranan mübarək vücudu iki günə qədər Batumda qaldıqdan sonra sentiyabrın birində Batum müsəlman konsulluğunun, bəyzadələrinin, ümummüsəlman camaatının təşeyyi ilə Tiflisə göndərildi. Tiflis camaatı mərhumin cənəzəsini çox artıq ehtiramla Tiflis vağzalında istiqbal etdilər,

Oradan böyük bir cəmiyyətlə məscidə aparıb, sentyabrın 2-də müsəlman qəbristanlığında öz bacısının¹ yanında xaki-qüfranə-qərar-gahi əbədisinə təslim etdilər. Cənabi-həqq mərhumə rəhmət ғar-daşı-bacısı yerində olan ümum müsəlmanlara mətanəti-qəlbi-lazimə mərhəmət ehsan etsin...”[95-2]

Erməni komitəsinin və terrorçularının əvvəlcədən planlaşdırıldığı qətl beləcə həyata keçirilmiş, xalqımızın maarifpərvər ziyalı oğlunu arzularına çatmaqdan mərhum etmişdir.

Məmmədqulubəy barədə bir kiçik xütbə (çıxış)

Əzizim, dostum, Məmmədqulubəy! Ruhun möhtab olmasın, vücud zahirənnəzərdən qaldısa. Nam müqəddəsin idi qalacaqdır. Heç məyus olma, millət yolunda ölmək ilə cənnət əlayə girmək qapısını ən əvvəl sən açdın, bu zamanda şəhidi millətin fədakarın əmitən sərəfrazı sən oldun. O möhtərəm rəyasəti sən intisab etdin. Nədən mükəddər olursuz. Yolunda fəda olduğun cəməət o qədər biheysiyyət, binamus, bidin deyildirlər ki, səni idəltəhr yaddan çıxarsınlar, xeyr, xeyr. Sən cəməətimizi o mərtəbəyə biqeyrət, bihəyat hesab etməzsən. Sən arxayın yat ki, sənin səyb şəhadətin adı müsəlman və mömin olan heç vaxt yaddan çıxarmayacaqdır.

Ay nur çeşm millət, sən məhsun olma ki, sənin ali niyyətlərin müqəddəs xəvahətlərin həyat baxış ümidlərin əmələ gəlməmiş qalacaqdır. Bəs nələr etmək ki, ermənilər səni şəhid etməklə niyyətlərinə, xəvaşişlərinə mane oldular, əsla rahat yat ki, sənin hər damcı qanın yerinə sənin cəməətin, sənin millətin yüz-yüz xəvaşişini əmələ gətirəcəkdir. Yat, əziz canımız, rahat yat ki, sənin ruhun məzub olmağına əsla razı olmasına cıqır. Sənin bihudə tökülmiş pak məsum qanlarından bu məmləkətdə, bu vətənümumidə əxut və məhəbbət sağ və əsla çıtırğı və təkamül qaları bitəcəkdir...

Arxayın ol. Arxayın ol ki, sən həqiqətdə ölmədin, sən dünyadakı sağından daha artıq sağsan. Deyirəm bundan sonra hər saat

¹ Məhəmmədqulu bəy Kəngərli Cəlil Məmmədquluzadənin həyat yoldaşı Nazlı xanımın qardaşidir. Tiflisdə bacısının məzarının yanında dəfn edilmişdir.

gözümüzün önündən, qəlbimizin içindən. Bu barədə bizdən əmin ol da yolun kit-kit qərarına həkk olan ərvah şəhidliyə qovuşanlara de ki, “millətimin təqsirini bağışlayın, çoxdan sizi yalnız qoymuşdular. Neçə illərdir sizə yoldaş göndərmədilər, indi isə millətin oyanıbdır, mərhəmətə gəlibdir. Öz haqlarını insan olduqlarını qanmağa başlayıblardı. Məni sizin yanınıza göndərdilər ki, millətimiz bu fərəhbəxş xəbərini sizə müjdə edəm. Ruhum Məmməd-qulubəy, xatircəm ol ki, sənin xəvahişlərinin hamısını yerinə yetirəcəyiz, aşəşlərinə qalmaz, qalx yuxarılara, qalx! Yüksəl ki, yerin bu yerdəkilərdir, dünyaya gəliş asan deyildir. Yüksəl ki, bunun da fərqi vardı. İnsanlığı özgə zövqi vardır.

İrəvanda dünyanın hər yerindən sorağı gələn ziyalı nəsilləri yetişmişdir. Onlardan XIX əsrin ikinci yarısında tanınan Mirbabayevlər, Bağırbəyovlar, İrəvanskilər, Topçubaşovlar, Muğanlinskilər, Fərəcovlar və başqa nəsillərin nümayəndələri İrəvan quberniyasında nüfuz və mövqe sahibləri olmuşdur. İrəvan Qafqazda elmin, maarifin, mədəniyyətin ən çox inkişaf etdiyi mərkəzlərdən biri kimi tanınmışdır. Burada 1881-ci ildən müəllimlər seminariyası, 3 gimnaziya, bir qadın gimnaziyası, 2 pansionat fəaliyyət göstərmiş, teatr tamaşaları verilmişdir.

“Leylək” satirik jurnalı, “Bürhani-Həqiqət” bədii jurnalı nəşr edilmişdir. İrəvandan çoxsaylı gənc Avropanın, Rusiyanın məşhur universitetlərində təhsil almışlar. Dünya şöhrətli alim Mustafa Topçubaşov, akademiklər Heydər Hüseynov, Əhməd Rəcəbli, tanınmış dilçi Miryusif Mirbabayev, görkəmli dövlət xadimlərindən Əziz Əliyev, Maqsud Məmmədov, Həsən Seyidov, Miribrahim Seyidov, bəstəkar Səid Rüstəmov və saymaqla qurtarmayan görkəmli şəxsiyyətlər İrəvan gimnaziyasının məzunları olmuşlar. Adları çəkilən bu tanınmış şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyəti barədə ətraflı məlumat almaq istəyənlər görkəmli filoloq alim, İrəvan ədəbi mühitinə dair çoxsaylı fundamental elmi məqalələrin müəllifi Əsgər Zeynalovun 1999-cu ildə “Oğuz eli” nəşriyyatında çapdan buraxılmış “İrəvan ziyalıları” kitabına da müraciət edə bilərlər.

1.2. İrəvanda məktəbdarlıq və maarifçilik, kitab nəşri sahəsində ziyalıların əməli fəaliyyəti.

Xalqın, millətin formalaşmasında ərazi, dil, mənəviyyat birliyinin mühüm amil olması əsas şərtlərdəndir. Azərbaycanda tarixən məskunlaşmış türklər yüksək mədəniyyətə malik olduqlarından onların bölgədəki başqa xalqların mədəniyyətini mənimsəmələrinə elə bir ehtiyac duyulmamışdır. Azərbaycan türkçülüyünün islamı qəbul etməsi ilə eramızdan əvvəlki minilliklərin Azərbaycan mədəniyyətinə müəyyən mənada strateji münasibət ifadə edilmişdir. Məzmun etibarı ilə Azərbaycan mədəniyyəti Türkmüsəlman mədəniyyəti olsa da, müxtəlif dövrlərdə dünya mədəniyyətinin təsirlərinə məruz qalmışdır [53-42]. Türk mənşəli olan Azərbaycan mədəniyyətinin təşəkkülü bu ölkədə yaşayan azərbaycanlıların mədəniyyət aktıdır. “Avesta”dan başlamış, “Dədə-Qorqud”dan bu yana şifahi xalq ədəbiyyatımızın parlaq nümunələri, Molla Nəsrəddin lətifələri və bu kimi folklor örnəklərimizin yaranması ilə bir şəraitdə formalaşan Azərbaycan mədəniyyətinin təbii-tarixi konteksti türk və regional olaraq Şərq mühiti ilə bağlı bir mədəniyyətdir. Dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qalxması da türk mühiti ilə, həmçinin özünün folklor mədəniyyətinin öyrənilib yaradıcılıq təcrübəsinə daha səmərəli şəkildə cəlb edilməsi ilə bağlıdır. Bu mədəniyyət də şifahi və yazılı ədəbiyyatımızın, incəsənətimizin bütün sahələrinin professional mədəniyyətin dirçəlməsinə yaratdığı şəraitdən və təsirdən asılı olmuşdur. Bu təsirlər Azərbaycan mədəniyyətini bütövlükdə cilalamış, onu dünya mədəniyyətinin tərkib hissəsinə çevirmişdir. İstər Qərbi və Şərqi, istərsə də, Şimali və Cənubi Azərbaycanda mədəniyyətin türk müsəlman ideologiyası əsasında təkamülü və onun demokratikləşməsi, milli əsaslar üzərində yenidən formalaşması XIX əsrin sonu və müasir Azərbaycan mədəniyyəti mərhələsi olan XX əsrin əvvəlləri ilə səciyyəvidir. Bu səciyyəvilik isə Azərbaycanda elmin, təhsilin, məktəbdarlığın, maarifçiliyin, kitab nəşrinin, incəsənətin sahələrinin inkişafı ilə daha çox bağlıdır. Hazırda yaşadığımız

XXI əsrdə də işlərin bu istiqamətdə davam etdirilməsi dövlətçiliyimizin və idarəçiliyimizin əsas prioritet istiqamətlərindəndir.

XIX əsr Azərbaycanda elmi-ictimai fikrin inkişafında yeni mərhələ təşkil etdiyi kimi, pedaqoji fikrin, xalq maarifi və məktəb təhsilinin inkişafı tarixində ayrıca mərhələ təşkil edir. Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil edilməsi söhbəti keçən əsrin 30-cu illərindən başlayaraq, dövlət tərəfindən yeni tipli məktəblərin təşkili-nə zərurəti artırır.

İrəvan quberniyasına daxil olan yaşayış məskənlərindən Naxçıvanda üç sinifli, Ordubadda, İrəvanda, Qəmərliyə iki sinifli, Uluxanlıda iki sinifli, Baş Nəraşəndə 1885-ci ildə 52 şagird oxuyan iki sinifli, Gözəldərdə, Güllüçədə, Yelenovkada, Yengicədə, Aralıq Başkənddə, Böyük Vedidə, Məzrədə, İmanşalıda, Qarxunda, Qulubənddə fəaliyyət göstərən məktəblər və həmin məktəblərdə çalışan məsul adamlar, ayrı-ayrı fənn müəllimləri haqqında "Kafqazskiy kalendar"ın 1889-cu il buraxılışının 80, 81, 82-ci səhifələrində müfəssəl məlumat verilmişdir.

"Kafqazskiy kalendar"ın 1890-cı il buraxılışının 163-169-cu səhifəsində isə İrəvan quberniyasındakı orta təhsil ocaqlarına dair məlumatlarla yanaşı, quberniyada yeni açılan təhsil müəssisələrinin yaranması tarixləri, onlarda çalışan fənn müəllimlərinin, məktəb müdirlərinin kimliyi və burada oxuyan şagirdlərin say tərkibi barədə daha əhatəli məlumatlara yer ayrılmışdır. Məlumatlarda orta təhsil ocaqlarından 1881-ci ildə 216 şagird üçün yaradılmış İrəvan kişi gimnaziyasında işləyən fənn müəllimlərindən, burada tatar dili (Azərbaycan dili - Z.M.) və hazırlıq sinfində hüsn-xətt müəllimi işləyən, gimnaziyanın nəzdində fəaliyyət göstərən pansionda gecə tərbiyəçisinin köməkçisi Firudin bəy Əhmədağa oğlu Köçərlinin fəaliyyəti barədə məlumat verilmişdir. 1881-ci ildə yaradılan və 69 şagirdi olan İrəvan Müəllimlər Seminariyasında Axund Məmmədbağır Kazımzadənin tatar dili (Azərbaycan dili - Z.M.) müəllimi işlədiyi göstərilir. Həmçinin 1884-cü ildə 91 şagirdlik İrəvan qız progimnaziyasında (natamam gimnaziya, 4 və 6 sinifli progimnaziya) Xeyriyyə Cəmiyyəti Şurasının və Pe-

daqoji Şuranın yaradıldığı göstərilmiş, gimnaziyanın direktoru Vladimir İosifoviç Brajnikov, gecə dayəsi Varvara Ağayeva, şuranın sədri kişi gimnaziyanın direktoru, üzvləri isə natamam gimnaziyanın rəisi və fənn müəllimləri olmuşdur. Pansionda progimnaziya 8 yaşından 12 yaşınadək olan şagirdlər xeyriyyə vəsaiti hesabına, yuxarı yaşlılar isə öz vəsaitləri hesabına məktəbə götürülmüşlər. Progimnaziya təhsil alan pansioner qızlar cəmi 150 manat təhsil haqqı ödəyirmişlər, ilk əvvəl qəbul üçün 36 manat, ilin sonunda isə sinifdən-sinfə keçəndə bir qayda olaraq 30 manat vəsait daxil edirmişlər. Yelizavetapol və İrəvan quberniyasının Qars vilayəti xalq məktəbinin direktorluğu və xalq məktəbləri üzrə müfəttişlər Yekim Dmitriyeviç Pasxalov, Dimitri Danişloviç Orlov Yelizavetapol quberniyasının xalq məktəbi direktorunun tabeliyində birgə imləmişlər.

İrəvan quberniyasında fəaliyyət göstərən şəhər məktəbləri ilə yanaşı, ibtidai məktəblər də fəaliyyət göstərmişdir. **Ordubadda** (1854, 41 şagird) müəllim Məmməd Axundov, **İrəvanda** (1882, 64 ş.) Ələsgər Hacıməmmədli oğlu, normal məktəblərdən **Ulu-xanlıda** (1881, 83 ş. 2 sinifli) Hacı Rəhimağa Qaibov, Hacı Kərim Rzaquliyev, Məmməd bəy Şəfibəyov, Hacı Əli Hüseyn oğlu, Naxçıvanın **Cəhri kəndində** (1885, 67 oğ, 7 qız,) Molla Əli Eynalı oğlu, **Nehrəm kəndində** (1885, 26 ş.) Cəlil Məmmədquliyev, Molla Məmmədqulu Abdülhəsən oğlu, Sadıx Xəlilov, **Aşağı Göyləsər kəndində** (1877, 1 sinifli, 83 şagird) məktəb, Şərur-Dərələyəz nahiyəsinin **Baş Noraşen kəndində** (1885, 52 şagird, Məmməd bəy Qaziyev, Fəzləli Fərəculla bəy oğlu) məktəb, Haxçıvanın **Şaxtaxtı kəndində** (1888, 31 oğlan, müəllimlər Abbas Kərbəlayi Oruc Əli oğlu, İsgəndər bəy Əlibəyov, Hacı Mollaəli Axund Mollaələsgər oğlu, Əbdülqasım Sultanov, Əbülfət Ağa Şaxtaxtinski) məktəb,

Şərur-Dərələyəz nahiyəsində (1882-ci ildə 20 şagird oxuyan, müəllimlər Ələkbər Süleymanov, Zeynalabdin Qurbanbəyov, Abdulla Kəngərinski) məktəb, Sürməli nahiyəsinin **Aralıx Başkənd kəndindəki** (1884, 1 sinifli 6 şagird, müəllimlər Məmməd Zamanbəyov, Halay bəy Əliağa oğlu, Abbas Həzrətqulu oğlu) məktəb,

Böyük Vedidə (1883, 30 ş., müəllimlər Kərim bəy İsmailov, Mollaməmməd Molla oğlu Hacıyev, Balasultan Şadlinski), **İmanşahıda** (1883, 40 ş., müəllim Molla Əli Axundov), Naxçıvan qəzasının **Qulubənd kəndində** (1882, 40 ş.), Yeni Bayazid qəzasının **Məzrə kəndində** (1884, 39 şagird, müəllim Qurban Əhməd oğlu) məktəb, **Naxçıvanda** üç sinifli, **Ordubad, İrəvan, Qəmərli, Baş Noraşen, Yengicə** və **Uluxanlıda** iki sinifli, **Gözdərədə, Güllücədə, Yelenovkada, Qarxunda** fəaliyyət göstərən məktəblər və onlarda çalışmış ayrı-ayrı fənn müəllimləri haqqında "Kafqazskiy kalendar"ın ayrı-ayrı buraxılışlarında, xüsusən də 1889-cu il buraxılışının 80, 81, 82-ci səhifələrində müfəssəl məlumat vardır.

XIX əsrin ikinci yarısındanək bütün Qafqazda Azərbaycan dilində dünyəvi fənləri tədris edən məktəblərin və müəllimlərin olmaması üzündən belə məktəblərin açılması və dərs demək üçün pedaqoji kadrların hazırlanması olduqca vacib məsələlərdən idi. Rus maarifçilik hərəkatının təsiri ilə Qafqaz xalqlarının azadlıq, milli dirçəliş, milli mədəniyyətlərinin yüksəlməsi uğrunda mübarizəsində yeni mərhələnin əsasının qoyulduğu artıq hiss olunurdu. Burada qəza məktəblərinin açılması, yeni üsullu dərsləklərin hazırlanması, təhsilin rus dilində və hər millətin öz ana dilində aparılmasına yaradılan imkan zamanın tələbi kimi diqqəti cəlb edirdi. Tiflis hərbi qubernatoru Sipyag hələ 1827-ci ildə bu barədə məsələ qaldıraraq [164-17], müxtəlif illərdə bir-birinin ardınca, biri digərini tamamlayan "Zaqafqaziya məktəblərinin nizamnamələri" qəbul və təsdiq olunmuşdu. Hətta bu məsələ ilə əlaqədar layihənin hazırlanmasına dair knyaz M.S.Voronsovun 1845-ci ildə təklifi də olmuşdur.

Aparılan işlər nəticəsində 1830-cu illərdən başlayaraq Qafqazın bir sıra qəzalarında, İrəvan, Bakı, Tiflis, Naxçıvan və digər yerlərində rus dilində təhsil verən məktəblər açıldı. Naxçıvanda 1837-ci ildə Ehsan xanın evində açılan qəza məktəbinə xanın hərbi çetə oğlanları İsmayıl və Kəlbəli xan evlərini pulsuz olaraq uzun müddətə və hər il də gümüş pulla iki yüz manat ianə olaraq vermişlər. Bu barədə Ermənistan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivində (fond 1 siyahı1, iş 826, vərəq 1) saxlanan sənəddə qeyd edilmişdir.

Tiflis qəza məktəbində işləyərəkən M.F.Axundovla dostluq edən, “Azərbaycan dilini öyrətmək üçün Mirzə Şəfi Vazehdən dərs alan” Xaçatur Abovyan 1843-cü ildə İrəvan qəza məktəbinin müfəttişi təyin olunmuşdu. O, Zaqafqaziya maarif orqanlarına yazaraq ana dilinin azəri uşaqları üçün daha vacib olduğunu bildirirdi. Yerli dillərin (türk və erməni – Z.M.) birinci sinifdə keçilən fənlər sırasına tamamilə daxil edilməməsini, həftədə bir dəfə rus dilində dua oxumaq öyrədilməsinin türk uşaqlarına gərəksiz olduğunu vurğulayırdı [Abovyan X. Divan, I cild, səh.191].

İlk ibtidai məktəblər XIX əsrin ortalarında meydana gəlmiş və bu məktəblər ilk dəfə Qafqaz məktəblərinin 1853-cü il Nizamnaməsi ilə təsis edilmişdir. Həmin Nizamnaməyə görə, Qafqaz Tədris Dairəsi [73] Tiflis, Kutaisi, Stavropol və Qara dəniz sahilindən ibarət dörd direksiyaya bölünmüşdü ki, Azərbaycandakı məktəblərin əksəriyyəti Tiflis məktəblər direksiyasına, Naxçıvan qəza məktəbi ilə Ordubad ibtidai məktəbi isə İrəvan quberniyası ilə birlikdə Kutaisi məktəblər direksiyasına tabe edilmişdir. 1854-cü il noyabrın 24-də **Ordubad** şəhərində bir sinifdən ibarət ibtidai məktəb açılmışdı.

Azərbaycanlı uşaqların İrəvan qəzasında oxuyanlarının sayı 1850-ci ildə cəmi 15 nəfər, 1863-cü ildə isə 24 nəfər olmuşdur. “Kavkazskiyi kalendar”ın 1886-cı il buraxılışının 233-cü səhifəsində Tiflis xeyriyyə cəmiyyətinin məktəblərdə ilk vaxtlar hər şagirdə 10 manat vəsait verilməsi barədə qeyd vardır. 1864-1867-ci illərdə 1155 şagirdi əhatə edən məktəblərin ümumi sayı 65-ə çatdırıldığı və həmin kalendarın 85-87-ci səhifələrində **Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyası** nəzdində Tatar (azərbaycanlılar nəzərdə tutulur – Z.M) Xalq Məktəbi yaradıldığı və İrəvanda Qənbərovun, Axund Məhəmmədbağır Kazımzadənin tatar (Azərbaycan) dili müəllimi olduğu göstərilir. Naxçıvanda fəaliyyətə başlayan **3 sinifli xalq məktəbinə** Mixail Semyonoviç Zeqrenidze müfəttiş, Masinskiy, Yefrem Petroviç Qorqladze müəllim, Saleh bəy Zöhrəbəyov köməkçi müəllim, Mirzə Əli Xəlilov və başqaları olmaqla cəmi 8 nəfər həmin məktəbdə işləmişdir.

1881-ci ildə açılmış, 216 şagirdi olan **İrəvan oğlanlar gimnaziyasının** direktoru Vladimir İosifoviç Brajnıkov, Aleksey Barsov məktəbin müfəttişi, Qriqori Qənbərov ilahiyyət müəllimi, Firudin Əhmədağa oğlu Kəçərli gecə tərbiyəçisi idi (“Kavkazskiy kalendar”, 1890, səh.,163.).

İrəvan Müəllimlər Seminariyası 1881-ci ildə açılmış, 69 şagirdi olmuş, direktoru Stepan Suşevskiy, Q.Qənbərov, Məmmədbağır Qazızadə, Mixail Klopov hüquq, Azərbaycan dili, rus dili və ədəbiyyatı və başqa fənlərdən dərs demişlər. İrəvanda 1882-ci ildə daha bir **Müəllimlər Seminariyası** açılmış, 64 şagirdi olmuşdur.

İrəvan qız gimnaziyası 1884-cü ildə açılmış, direktoru Vladimir İosifoviç Brajnıkov, müəllimi isə Varvara Ağayeva olmuş, burada 91 şagird təhsil almışdır. Pansionatda və progimnaziyada xeyriyyə cəmiyyətinin vəsaiti ilə 8 yaşından 12 yaşınadək olan və yuxarı yaşlılar öz hesablarına il ərzində pansiona 150 manat vəsait ödəməli idilər, bu vəsaitin 30 manatını qabaqcadan, qalan hissəsini isə dərs ili ərzində ödəyirdilər.

İrəvan quberniyasının Yelizavetapol nahiyəsinin **Aleksandropol** (Gümrü) şəhərində 3 sinifli məktəb 1876-cı ildə yaradılmış, burada 155 şagird təhsil almış, Molla Hacı Mirzə Əli oğlu ilahiyyət müəllimi olmuşdur. **Naxçıvan şəhərində** 3 sinifli, 79 şagirdi olan məktəb 1879-cu ildən, **Novo (Yeni) Bayazitdə** 2 sinifli, 66 şagirdi olan məktəb 1880-ci ildən, **Ordubadda** 41 şagirdi olan ibtidai məktəb 1854-cü ildən (müəllim Miryəhya Səməndərov), **İrəvan Müəllimlər Seminariyasında** müəllim Məmməd Axundov, **İrəvan şəhər məktəbinin** (1880, 54 şagird) müəllimi Ələsgər Hacıməmməd oğlu, normal məktəblərdən Əştərəkdəki, Eçmiədzindəki və digər erməni məktəbləri istisna olmaqla **Ulu-xanlıda** 1881-ci ildə açılan 2 sinifli 83 şagirdi olan məktəb (müəllimlər: Hacı Rəhim Ağa Qaibov, Hacı Kərim Rzaquluyev, Məmməd bəy Şəfəbəyov, Hacı Əli Hüseyn oğlu), Qəmərliyə 58 oğlan və 2 qız oxuyan məktəb, **Aşağı Qoyləsər** (1877, 1 sinifli və 83 şagirdi olan bu məktəbin müəllimi P.Eyvazovun (SMOMPK) Qafqaz Əraziləri və Xalqlarının Təsvirinə Dair Topulunun 1884-cü

ildəki 4-cü Buraxılışın birinci şöbəsinin 284-326-cı səhifələrində “Qoylasar kəndi və aysorilər haqqında bəzi məlumatlar” məqaləsində maraqlı mülahizələr söyləyir. Yazıda kəndin etimologiyası ilə bağlı məlumatlarda Şah Abbasın İrəvanı zəbt etməsinə qədər bu ərazidə heç bir kəndin olmaması səbəbindən burada kənd salınması, yəni kəndin əsasının qoyulması (qoyla+sar) barədə əmr verməsindən bəhs edilir. “Qala+asar” - hasarlı şəhər və s. “Qala+asar”ın həqiqətə daha yaxın olduğu söylənilir. Rus-İran müharibəsi dövründə (1827) burada tatarlar (azərbaycanlılar - Z.M.) yaşayıblar. Müharibədən sonra buraya yüz aysoru ailəsi köçürülür və həmişəlik burada qalırlar. Bir müddət Naxçıvanda, üç il Şuşada yaşadıqdan sonra İrəvan qəzasına köçür (40-cı illərdə) və orada məskunlaşır, provoslav dinini qəbul edirlər. Məqalənin sonrakı səhifələrində Qoylasar kəndinin abidələri, torpaq sahələri, əkinçilik, onların həyat tərzi, ev şəraiti, geyimləri, dili (öz aralarında qədim yəhudi dilinə bənzər dildə, başqa millətlərlə Azərbaycan dilində danışdılar), aysoruların 22 hərfdən ibarət əlifbası, atalar sözləri (Başqasının torpağı cənnətdir, lakin vətən torpağından yaxşı deyil; Özü sərçədir, amma qaz yumurtası yumurtlayır; Canavar özü hürmür, lakin iti hürməyə məcbur edir və s.) toy, yas və başqa mərasim qaydaları və s. haqqında məlumatlar və sonda isə aysoru dilində mətnlər verilir [209].

İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Qoylasar kəndi barədə 1728-ci ilə aid mənbədə Quyulu Hasar, 1988-ci ilə kimi Artasat rayonunda Güləsər adlandırıldığı göstərilir. XIX əsrin I yarısından Aşağı Quylasar yarandıqdan sonra Yuxarı Quylasar adlanmışdır və 70-ci illərdə xaricdən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 1886-cı ildə kəndin əhalisi azərbaycanlılardan və ermənilərdən ibarət olmuşdur [Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti, səh. 281].

Rusiya Xalq Maarif Nazirliyinin zemski-kənd məktəblərindən Şəhur-Dərələyəz nahiyəsinin **Baş Noraşendəki** 1885-ci ildə yaradılan, 52 şagirdi olan 2 sinifli məktəbdə(müəllim Məmməd bəy Qaziyev, Fərzəli Fərəcullabəy oğlu), Naxçıvanın **Cəhri kəndində**

(1885, 67 oğlan, 7 qız: 74 şagird) müəllim Molla Əli Eynalı oğlu, **Nehrəm** kəndində (1885, 26 şagird) müəllimlər Cəlil Məmmədquliyev, Molla Məmmədqulu Əbdülhəsən oğlu, Sadıq Xəlilov, Abbas Kərbəlayi Orucəli oğlu, Naxçıvan şəhərində 1886-cı ildə 1 sinifli məktəbdə 73 oğlan, 35 qız oxuyan məktəb, **Ulya Noraşen** kəndində 1 sinifli 46 oğlan oxuyan məktəb, **Şaxtaxtı kəndində** 1888-ci ildə 31 oğlan-şagirdlik məktəbdə müəllimlər - İsgəndər bəy Əlibəyov, Axund Hacı Molla Əli Axund Molla Ələsgər oğlu, Əbdülqasım Sultanov, Əbülfət Ağa Şaxtaxtinski, Yengicədə 1852-ci ildə açılmış 2 sinifli, 20 şagird oxuyan məktəbdə müəllimlər: Ələkbər Süleymanov, Zeynalabdin Qurbanbəyov, Abdulla Kəngərinski, İctimai məktəblərdən **Böyük Vedidə** 1883-cü ildə 30 şagird üçün açılan məktəbdə müəllim Kərim bəy İsmayılov, Molla Məmməd Molla oğlu Hacıyev, Balasultan Şadlinski, İmanşahıda(1883, 40 şagird) Molla Əli Axundov müəllim işləmişlər. **Güllücə kəndində** 1885-ci ildə açılan 64 şagird oxuyan məktəbdə, Göyçə mahalının ərazisində yerləşən **Yelenovkada**, **Məzrə** kəndində(1884, 39 şagird, müəllim Molla Qurban Əhməd oğlu), **Gözdərdədə** və **Qarxunda** (müəllim Ələsgər Qazıyev, Molla Səməd Heydərbəy oğlu) və başqa yaşayış yerlərində məktəblər əsasən 1885-ci ildən başlayaraq fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.

Rus məktəblərində təhsil alanların da əksəriyyəti imtiyazlı ailələrin (həmin məktəbin uşaqları idi, yoxsulların uşaqları isə geniş yayılmış mollaxanalarda, məscid hücrələrində dini təhsil alır, ərəb-fars dillərini öyrənirdilər. Azərbaycanda elmin əsaslarını ana dilində tədris edən məktəblər yaradıldı. Belə məktəblərdən biri Şuşada (1874), xeyli müddətdən sonra biri Uluxanlıda (1880) və İrəvan şəhərində (1882, rus-tatar məktəbi) açılmışdı.

“...Azərbaycanlıların həyat, məişət və ümumiyyətlə etnoqrafiyasından, sakinlərin Asiya qaydasında yaşayışından” müqayisələr verən “Mışak” qəzeti (1875, 13 fevral, № 6) azərbaycanlıların əsas təhsil ocaqlarının məscid olduğunu qeyd edir. Qəzet (1888, 13 dekabr, № 142) “Türklərin təhsili haqqında bir neçə söz” sərəlvhəli yazıda ciddi qayğıkeşlik ifadə edilmişdir. “Qonşumuz

türklər (azərbaycanlılar – Z.M.) öz təhsilləri sahəsində geri qalmışlar.. Onların dərslərlərini Quran və ona bənzər kitablar təşkil edir... Quranda yazılanların heç birinin mənasını onlara izah etmədən əzbər tələb edirlər”.

“...Türk camaatı təhsil cəhətdən nəinki kəndlərdə, bəlkə İrəvana oxşar şəhərlərdə də acınacaqlı vəziyyətdədir. Belə şəhərlərdə türk xalqının yalnız varlı təbəqəsi uşaqlarını dövlət məktəblərinə verə bilirlər. Orta və yoxsul təbəqə bunu edə bilmir, uzun müddət də edə bilməyəcək. Bunlara türklərin öz xüsusi məktəbləri kömək edə bilirlər. Amma bunun üçün türklərin özlərinin azlıq təşkil edən və hələlik zəif olan ziyalılarının təşəbbüsü lazımdır...”[174]

Azərbaycanda məktəb həyatı təhkimçilik hüququnun ləğvinə qədər mürtəce pedaqoji ideyaların təsiri altında olmuşdu. Silkilik, təlimin səthiliyi, mütləqiyyətə sadıq adamlar yetişdirmək o dövr dövlət məktəblərinin başlıca xüsusiyyətlərindən olmuşdur. Çarizm Zaqafqaziyada, o cümlədən Azərbaycanda xalq maarifinin başlıca prinsiplərini müəyyən edərkən heç də geniş xalq kütlələrinin tələb və ehtiyaclarını deyil, yuxarı təbəqələrin mənafeyini nəzərdə tuturdu. Çarizm Zaqafqaziya xalqları içərisində azərbaycanlıların təhsili məsələsinə ayrıca münasibət bəsləyir, “...müsəlman uşaqlarının tərbiyəsinə xüsusi diqqət” yetirirdi. Bu cəhət azərbaycanlıların dini xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olmuşdur. Bir tərəfdən dini təfriqə nəticəsində əhalinin iki yerə bölünməsi (sünni və şiə), digər tərəfdən də islam dininin ümumiyyətlə xalqı cəhalətdə saxlaması əhalinin rus və digər xristian millətlərə yaxınlaşmasına böyük maneçilik törədirdi. Özlərini müsəlmanların mülki və hüquqi qaydalarının biliciləri hesab edən ruhani başçıları bu işdə xüsusilə fərqlənirdilər [127].

F.Köçərlinin “Kəşkül” qəzetinin 20 aprel 1890-cı il 104-cü sayında dərc olunan məqaləsində fərəhlə qeyd edilirdi: “Bu axır vaxtlardan bəri, demək olar ki, İrəvan müsəlmanları da gözlərini qəflət yuxusundan açıb insanlıq, elm və tərbiyə və təqəddümə hümmət etməkdədirlər. Belə ki, iki-üç sənə var ki, şəhərimizdə bir-iki qaydalı və səliqəli məktəb açılıb, müsəlman balaları da sair mədəni millətlərin ötfalı təkin təzə üsul ilə elm və ədəb təhsil edirlər”.

XX əsrin əvvəllərində Ermənistanda yaşayan azərbaycanlı əhalinin geniş təbəqəsi təhsil almaqdan məhrum idi. Müstəmləkəçilik siyasəti yeridən çar hökuməti yerli mürtəce siniflərin köməyi ilə Azərbaycan xalqını cəhalət və nadanlıq içərisində saxlayırdı. Ermənistanda azərbaycanlılar üçün birinci məktəb 1880-ci ildə Uluxanlı kəndində açılmışdı. Bu məktəbdə cəmi 22 şagird oxuyurdu. 1904-cü ildə cəmi 4 ibtidai məktəb açılmışdı. Bu məktəblərdə isə rus məmurlarının, yerli bəy, xan, tacir və mülkədarların uşaqları oxuyurdular. Sonrakı illərdə də Ermənistsanda azərbaycanlı məktəbləri çox zəif inkişaf etmişdi. 1914-1915-ci illərədək İbadulla bəy, Mirzə Cabbar, Mirzə Rza, Mirzə Qafar, Mirzə Əli və başqaları tərəfindən 500-dək şagirdi əhatə edən cəmi 30 ibtidai məktəb açılmışdı. Həmin məktəblərlə yanaşı heç proqramı və tədris planı olmayan **məscid məktəbləri** – mollaxanalar da vardı. Bu məktəblərdə həqiqi elmlərdən xəbəri olmayan mollalar falaqqaçubuğun köməyi ilə azərbaycanlı uşaqlarına onların başa düşmədikləri yad ərəb və fars dillərini, insan ləyaqətini alçaldan və təhqir edən dini qanunları və İslam ehkamlarını öyrədirdilər.

Birinci orta məktəb Ermənistan adlandırılan ərəzidə yalnız 1876-cı ildə açılmış, 1914-cü ildə bunların sayı 18-ə çatmışdı. Azərbaycanlı uşaqlar azlıq təşkil edirdi. Oxuyanların da hamısı əhalinin varlı təbəqəsinə mənsub idi. 1905-ci ildə İrəvanın azərbaycanlı xalq müəllimləri adından çar hökumətinə bir ərizə verilmişdi. İrəvan müəllimləri bu ərizədə ana dilində (rus dilinə xüsusi fikir verməklə) rus məktəblərinə bənzər məktəb təşkil olunmasını, azərbaycanlı uşaqların hər iki cinsi üçün ümumi ibtidai təhsilin həyata keçirilməsini tələb edirdilər.

Müəllimlərin mütərəqqi baxışlıları mollaxana məktəblərinin və mədrəsələrin əleyhinə çıxış edirdilər. Onlar xalq düşmənlərini – Azərbaycan xalqının ana dilini, milli mədəniyyətini, özünə məxsus milli tarixini inkar edənləri ifşa edirdilər. Ancaq onların təşəbbüsləri əhalinin savadsızlığı üzündən əhəmiyyətli bir nəticə verə bilmirdi.

Keçmişdə savadsızlıq, avamlıq, cəhalət ağır və dözülməz bir dərd idi. Bu cəhətdən qızların vəziyyəti daha pis, daha fəlakətli idi.

Qara qüvvələr azərbaycanlı qızları ilə elm və maarif arasında, məktəb və ictimai həyat arasında uçulmaz sədlər çəkməyə can atırdılar. Bu sədlər çar hökumətinin qoyduğu məhdudiyətlərdən, köhnə adət və mövhumatdan, cəhalətpərəst valideynlərin çürük görüşlərindən ibarət idi. Azərbaycanlı qızlar arasında təhsil işi tamamilə yarıtmaz idi. 1899-1900-cü dərslər ilində İrəvanda ikisinifli şəhər qız məktəbində oxuyan 120 şagirddən iki nəfəri azərbaycanlı qız idi.

1875-ci ildən 1900-cü ilədək müqəddəs Nina qız məktəbində təhsil alan 270 şagirddən 4 nəfəri azərbaycanlı qız olmuşdu. Bunlardan ikisi notarius İsmayıl bəyin qızları, ikisi isə Ələsrəf bəyin qızları idi. Qızların acı taleyi, həyat və müqəddəratı cəmiyyətin bütün tərəqqipərvər üzvlərini düşündürürdü [164].

Məscid məktəblərinin get-gedə bağlanması prosesi başlamışdı. İyirmidən çox məktəb bağlanmış, bunun əvəzinə “Təzə üsul ilə elm və ədəb” təhsil edən məktəblər azərbaycanlı yaşayan kəndlərdə [131] də açılmağa başlamışdı. İmanşalıda (1883), Zodda (1884), Uluxanlıda (1881), Böyük Vedidə (1889), Qəmərliyə (1905), Ağahəmzəlində (1908) fəaliyyətə başlayan məktəblərə maraq get-gedə artırdı.

Uluxanlı məktəbi barədə: “Kavkazskiy kalendar” məcmuəsinin 1892-ci il tarixli nömrəsində İrəvan quberniyasında Uluxanlı məktəbinin ilk yeni tipli məktəblərdən biri olması və 1881-ci ildə fəaliyyətə başlaması barədə məlumat verilmişdir. Allahverdi Hacı Hüseyn oğlunun evində yerləşən bu məktəbin ilk müdiri o zamanın tanınmış maarifçisi Muxin olmuşdur. Xanlar bəy Həsənbəyov fənn müəllimi, Hacı Məşədi Hüseyn oğlu şəriət müəllimi, Məmməd bəy Lütfuli bəy oğlu Qazıyev, Əbdüləli Bağır oğlu Muxtarov, Rəhim Xəlilov və başqaları burada işləmişdir. Tanınmış ədəbiyyatşünaslardan və tənqidçilərdən Əziz Şərifin “Molla Nəsrəddinin yaranması” və Qulam Məmmədlinin “Molla Nəsrəddin” kitabında qeyd olunur ki, “keçən əsrin 80-ci illərində (XIX əsr nəzərdə tutulur – Z.M.) Uluxanlı kəndində ilk dünyəvi məktəb açıldı. Görkəmli maarifçi Cəlil Məmmədquluzadə müəllimlik fəaliyyətinə Uluxanlı məktəbində başlamışdır”.

Əziz Şərif “Molla Nəsrəddinin yaranması” kitabında bu məktəb haqqında lazımi məlumatlar vermişdir.

Mədəni irsimizə hörmət əlaməti olaraq respublikada yüksək səviyyədə həyata keçirilən tədbirlər sırasında Uluxanlı məktəbinin 125 illik yubileyinin qeyd olunması, məktəbin keçdiyi yol, məzunları və burada müəllim işləmiş böyük ədib və dramaturq Cəlil Məmmədquluzadənin anadan olmasının 140 illiyinə ithaf olunan “Zülmət səltənətində məşəl” adlı ensiklopedik toplu- kitabın 2006-cı ildə nəşr olunması təqdirəlayiq haldır [184] [179]. Kitab Uluxanlı məktəbinin keçmiş direktorlarından biri olmuş İsmayıl Abdulla oğlu İsmayılov və dünyasını çox cavan yaşlarında dəyişmiş Eldar Hüseyn oğlu Həsənovun birgə müəllifliyi ilə işıq üzü görmüşdür. Burada Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında əvəzsiz xidmətləri olan ünlü ziyalılardan tərcümeyi-hal – oçerkləri oxuculara təqdim edilmişdir.

Böyük Vədi məktəbi barədə: Qərbi Azərbaycanın Ağrı dağı vadisinin mərkəz hissəsinin böyük sahəsində yerləşən İrəvan xanlığının İrəvan şəhərindən şərqə doğru Naxçıvan MR-nın Sədərək rayonunun sərhədinə kimi olan ərazidə yerləşən Vedibasər, Qəmərli və Zəngibasər rayonlarında təhsil ocaqları, daha doğrusu, məktəblər XIX əsrin ortalarında yaranmağa başlamışdır. Əvvəl İrəvan şəhərində Mirzə Məmmədveli Qəmərlińskinin müəllim işlədiyi rus-tatar seminariyası, sonralar Zəngibasərin ən böyük yaşayış kəndi olan, Cəlil Məmmədquluzadənin işlədiyi Uluxanlı məktəbi, daha sonra da Bedibasərin Böyük Vədi kəndində dördillik rus-tatar məktəbi fəaliyyətə başlamışdır. Böyük Vədi dördillik məktəbinin ilk müəllimi və məktəbin təşkilatçılarından biri, əslən Böyük Vedidən olan Fərəməz Mahmudbəyov olmuşdur. Həmin məktəbdə ilk təhsilə başlayanlardan Abbasqulu bəy Şadlinski, Məmməd Kərimov, Seyfulla Süleymanov, Ağamirzə Mahmudbəyov və başqalarının adları indi də yaşlı nəslin nümayəndələri tərəfindən yad edilir. Bunlardan sonra həmin məktəbdə təhsil alanlardan Cəfər Kərimov, Müseyib Mahmudbəyov, Cəbrayıl Hacıyev, Əli Eyvazov, Hüseyn Şadlinski, Əlirza Rzayev, Abdulla Kə-

rimov kimi məşhur maarifçilər yüzlərlə insana ibtidai təhsil verərək, onlara İrəvan gimnaziyasında və Qori seminariyasında təhsillərini artırmaq imkanı yaratmışlar.

İrəvan seminariyası barədə. Bu seminariya 1881-ci ildə fəaliyyətə başlayıb. “Kavkazskiy kalendar”ın 1900-cü il məcmuəsinin 335-ci səhifəsində Rəhim Xəlilovun həm Uluxanlı məktəbinə, həm də özünü layiqli müəllim kimi təqdim etdikdən sonra İrəvan Müəllimlər Seminariyasına dəvət olunduğu göstərilmişdir. 37 ilə qədər fəaliyyət göstərən bu təhsil ocağı 1918-ci ilin 6 avqustunda İrəvan gimnaziyası və Uluxanlı məktəbi ilə eyni vaxtda bağlanmış, Uluxanlı məktəbi 1920-ci ildə yenidən açılmış, İrəvan Müəllimlər seminariyası və İrəvan gimnaziyası bir daha fəaliyyət göstərməmişdir. 1920-ci ildən sonra elmin, mədəniyyətin inkişafı üçün açılan geniş imkanlara görə İrəvanda Pedaqoji Texnikum yaradılmışdır. Məktəbin müəllimlərinin böyük bir qismi, o cümlədən Əsəd Məmmədov, Əjdər Kazımov, Qadir Məmmədov, Məmmədəli Məhərrəmov, Əli Həsənov, Tağı Məhərrəmov, İsmayıl İsmayılov, Qulam Namazov İrəvanda Pedaqoji Texnikumun məzunları olmuşdur. 1928-1930-cu illərdə İrəvan Pedaqoji Texnikumunda müəllim işləmiş, gələcəyin böyük elm xadimi, akademik Yusif Məmmədəliyev bir sıra ünlü ziyalılara dərs demişdir.

İrəvan gimnaziyası barədə. 1876-cı ildə qəza məktəbinin əsasında progimnaziya açılıb. 1881-ci il martın 31-də progimnaziya əsasında gimnaziya yaradılıb. 1883-cü ildə gimnaziyada 37 azərbaycanlı oxuyurmuş. Gimnaziyanın ilk buraxılışı 1885-ci ildə olmuş, 1885-1895-ci illərdə görkəmli maarifçi F.Köçərli burada dərs demişdir. İyriminci əsrin əvvəllərində Əziz Əliyev, Yusif Mirbabayev, Mehdixan Erivanski, Qənizadə Əbdülhəmid, Hüseyn Şahtaxtinski, Mustafa bəy Topçubaşov, Mirhəsən Mirbabayev, Rza Ağayev və başqaları bu gimnaziyanın məzunları olmuşlar [183-20]. Maarifə, təhsilə artan tələbat və qayğı getdikcə dərsliklərin hazırlanmasına, kitab nəşrinin canlandırılmasına zərurət yaradırdı.

Zod məktəbi barədə. Göyçə mahalında elmə və təhsilə diqqət yetirən qabaqcıl adamlar sırasında Səməd ağanın xüsusi yeri

vardır. O, yüksək mədəniyyətə malik olan bir şəxs kimi xalqın maariflənməsinə daim marağ göstərən, istedadlı və bacarıqlı uşaqların Avropanın böyük şəhərlərində təhsil almasına şərait yaradan, maddi köməklik göstərən adlı-sanlı bir tarixi şəxsiyyətdir. O, Avropanın məşhur təhsil ocaqlarında təhsil görmüş və beş dili mükəmməl bilən Mirzə Bəylərin və Mirzə Əsgərin təşəbbüsü ilə 1885-ci ildə Zod kəndində məktəb açır və məktəbin xərclərini öz üzərinə götürür. O həm də Mirzə Bəylərin və Hacı Əliş ağanın vasitəçiliyi ilə “Molla Nəsrəddin” jurnalının Göyçədə yayılmasına geniş imkan yaradanlardan biri olmuşdur [58-40, 44, 46, 155, 176].

Əsrin sonlarına doğru Zaqafqaziyanın hər yerində – İrəvan quberniyasının, Şuşa, Cəbrayıl, Zəngəzur və Cavanşir qəzalarının bir çox yaşayış məntəqələrində, qəsəbə və kəndlərində məktəblər fəaliyyətə (1876-1898-ci illərdə) başlamışdır. Azərbaycanda məscidlər nəzdində rus-Azərbaycan məktəbləri açmaq ideyasının irəli sürülməsi əhali tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış, Haşım bəy Vəzirovun müdirliyi ilə 1898-cı il oktyabrın 6-də Şuşada ikisinifli rus-tatar məktəbi açılmış, şəhər müsəlman cəmiyyətinin xahişi ilə məktəbin müəllimlərinə dövlət qulluqçusu və çarın tacqoyması münasibətilə həmin məktəbə “Şuşa Nikolayevsk rus-tatar məktəbi” adı [119] verilmişdir. Şuşada, İrəvanda və digər yerlərdə qız məktəblərinin yaranmasına əhəmiyyət verilməyə başlandı. XX əsrin əvvəllərində, hələ ötən əsrdən meydana çıxan dövlət məktəbləri, gimnaziyalar, real məktəblər öz fəaliyyətini davam etdirirdi. Artıq bütöv Azərbaycanın bir çox guşələrində bu tipli rus-Azərbaycan məktəblərində iki il ərzində tədris olunan dilləri şagirdlər öyrənə bilirdilər. Azərbaycanın Rusiyaya zərər birləşdirilməsindən meydana gələn rus dilinə ehtiyac amili valideynlərin öz uşaqlarını dünyəvi, yəni dövlət məktəblərində oxutmağa can atması ilə nəticələndi.

Kitab nəşri barədə.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri bütövlükdə Azərbaycan ədəbi-bədii fikrinin, həmçinin maarif və mədəniyyəti tarixində mühüm bir mərhələnin başlanması, milli oyanışın canlanması ilə müşahidə olunmaqda idi. İndiki Ermənistanın paytaxtı İrəvan şəhərində

də azərbaycanlıların açılan bu imkanlardan faydalanmalarına real şərait yaranmaqda idi. İrəvan xanlığının əhatə etdiyi ərazidə olduqca zəngin ədəbi mühit olmuşdur. Zəmanəmizə gəlib çatan yazılı nümunələr kifayət qədər olmasa da, qonşu dövlətlərin arxivlərində və kitabxanalarında saxlanılan əsərlər bunu sübut edir. İrəvan xanlığının ruslar tərəfindən işğalından sonra buradakı ədəbi mühiti özündə əks etdirən qiymətli əlyazmaların əksəriyyəti erməni vandalları tərəfindən məhv edilmişdir. Əsasən məscidlərdə və mədrəsələrdə saxlanılan əlyazmalar yandırılmış, bir qismi isə indiyədək Azərbaycan tədqiqatçılarının üzünə bağlı şəraitdə saxlanılmışdır [106-202].

Xanlıq dövrünün bir sıra əlyazmaları XX əsrin repressiyalarla xarakterizə olunan 30-40-cı illərinədək İrəvandakı Göy məscidində kitabxanasında saxlanılırdı. Azərbaycan tədqiqatçısı İsa Əzimbəyov 1929-cu ildə dərc etdirdiyi “Tiflis, İrəvan və Naxçıvan SSR-in müsəlman kitabxanaları” məqaləsində yazır ki, o, İrəvandakı Göy məsciddə olarkən Hacı Mirzə Hüseynlə (1868-1938) tanış olmuşdur. Mirzə Hüseyn ağa onu olduqca zəngin kitabxana ilə tanış etmişdir [106-202]. Mükəmməl təhsil almış Hacı Mirzə Hüseyn bir çox azərbaycanlı ziyalı kimi repressiyaya məruz qalmış, Kaluqa şəhərinə sürgün edilmiş, zəngin kitabxanası və əlyazmaları ermənilər tərəfindən qarət edilmişdir [106-202]. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətdə gedən ictimai-siyasi proseslər zamanın tələblərinə uyğun məsələləri istər-istəməz önə çəkirdi. Ədəbiyyatda, mədəniyyətdə, incəsənətin bütün sahələrində, o cümlədən kitab nəşrində qarşıda mühüm addımlar atılmasına zərurət vardı. Ümumiyyətlə, Azərbaycan ictimai fikir tarixinin ümumi axarından ayrılmadan kitab nəşrinin başlanması son dərəcə mühüm hadisəyə çevrildi, ana dilində məcmuələr işıq üzü gördü. İnkərolunmaz bir cəhət də budur ki, qonşu xalqın mədəniyyəti və mətbuatı ilə əlaqədə olmaq, yerli şəraitdən doğan tələb və təkliflər, habelə çətinliklər də bu inkişafa, bu irəliləyişə müəyyən düzəlişlər etməyə bilməzdi. Yerli çətinliklər ucbatından da Qərbi Azərbaycanda Azərbaycan dilində ilk dövrü mətbuat nümunəsi – ilk erməni qəzeti “Azdarar”dan 120 il, ilk azəri qəzeti “Tatar xəbərləri”ndən 82 il, maarifçi ideyalar

təbliğatçısı “Əkinçi” (1875-1877), Tiflisdə çıxan “Ziya” (1879), “Ziyayi Qafqaz” (1880-1884), “Kəşkül”dən (1880-1891) xeyli sonra işıq üzü görə bilmişdir [136-9]. Bu da öz növbəsində xalqın maariflənməsini təmin edən yetkin xadimlərin yetişməsinə imkan verməmiş, əsrlər boyu əldən-ələ keçən İrəvan quberniyasında mədəniyyət və maarifin tərəqqisinə qayğısızlığın nəticəsi kimi ictimai fikrin ləngiməsinə səbəb olmuşdur. Nadanlığın və cəhalətin qəsdən daha çox mühafizə olunduğu bir quruluşda nəşriyyat, çap işinin təşkilinə diqqət yox dərəcəsində idi. Daha doğrusu, mütəxəssis qıtlığı var idi. Ərəb əlifbasının yaratdığı çətinliklər üzündən şrifflər və digər çap ləvazimatları istehsalına başlamağa heç kəs girişmirdi. Mətbuatın, maarifin inkişafında müsbət rol oynayacaq vasitələrin qarşısına xurafat sədd çəkmişdi.

Qərbi Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərən azərbaycanlı məktəblərində, xüsusən də İrəvan məktəblərində dərslər deyən müəllimlərin dərslər hazırlaması və həmin dərslərlərin Tiflisdə və başqa şəhərlərdə çap etdirilməsi işinə başlanılmışdı. Müəllim Məhəmmədveli Qəmərli 1899-cu ildə “Atalar sözü ” kitabını, yazıçı Eynəlibəy Sultanov 1904-cü ildə iki pərdəli “Tatarka” pyesini doğma Azərbaycan dilində nəşr etdirmişdir.

Sözün gedən dövrdə İrəvanda yeni məktəblərin açılması, dərslər və bədii əsərlərin nəşri, teatr həvəskarlarının tamaşaları, mətbuat milli mədəniyyətin və maarifin dirçəlməsindən xəbər verirdi. Maarifpərvər ziyalılar bu şəhərdə mətbəə olmadığından 1871-1898-ci illərdə yazdıqları dərslərləri, bədii əsərləri və xarici ölkə ədəbiyyatından etdikləri tərcümələri Təbriz, Tiflis, Baxçasaray şəhərlərində nəşr etdirirdilər. İrəvanda Azərbaycan dilində kitab nəşri XIX yüzilliyin sonlarına təsadüf edir. Qərbi Azərbaycan ədəbi mühitində folklor örnəklərinin nəşrinə təşəbbüs XIX əsrin sonlarından başlanmışdır. Həmin dövrdən etibarən ötən əsrin 20-ci illərinə kimi milli folklor mətnlərinin çapı ilə yanaşı, poetik söz sənətindən tərcümə nümunələri də işıq üzü görmüşdür. Filologiya elmləri doktoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun professoru İsrail Abbaslı Azərbaycan folklorşünaslı-

ğı tarixində yaşadığı dövrün tanınmış ziyalı və maarif xadimi olan Məmmədveli Qəmərlinin tərtibi ilə işıq üzü görmüş “Atalar sözü” kitabının nəşrindən (1899) yüz on ildən artıq bir vaxt keçsə də, qədim Azərbaycan torpağı, Türk-Oğuz yurdu İrəvanın adı ilə bağlı olan bu kitabı transliterasiya edərək 2003-cü ildə “Səda nəşriyyatı”nda yenidən çapına nail olmuşdur. “Atalar sözü”nün yeni nəşri barədə “Respublika” qəzeti öz oxucularına geniş məlumat vermişdir [160]. Azərbaycan folklorşünaslığı tarixində müstəqil janr kimi ilk orijinal “Atalar sözü” kitabının çap işi İrəvanın, xüsusən də Qəmərlişkilər nəslinin tanınmış simalarından olan Məmmədveli Qəmərlinin adı ilə bağlıdır. Bu əsərə daxil edilən 750-yə yaxın atalar sözü, məsələlərin linqvonetik və mövzu cəhətdən zənginliyini müəllif öz dövründə diqqət mərkəzində saxlaya bilməmişdir. İrəvan bölgəsinin ləhcəsinin, danışq tərzilə bağlı olan hikmətli sözlərin regional səciyyə daşdığını diqqətə çatdırabilmişdir. Mətbuatımızın banisi Həsən bəy Zərdabi ilk “Atalar sözü”nün nəşr olunmasının əks-səda doğurduğunu, bir ədəbi-mədəni hadisə olduğunu təqdir etmiş, hətta bu önəmli hadisəyə “Molla Nəsrəddin”jurnalı da ilk nömrəsində yer ayırmışdır.

Müəllifin ön sözdə yazılmış mülahizələri faktlara əsaslanır. Qeyd edilir ki, Azərbaycanın qədim elm-mədəniyyət mərkəzlərindən olan Bakı, Təbriz, Gəncə, İrəvan, Zəncan kimi şəhərlərdə, həmçinin azərbaycanlılardan ibarət diasporanın məskunlaşdığı İstanbul, Tiflis tək paytaxtlarda onlarla folklor kitabları həyata vəsiqə almışlar. Nəşiri Həsən bəy Zərdabi olan “Türk nəğmələri məcmuəsi” (B., 1901, təkrar nəşr: 1909), “Seyfəlmülk və Mələkə xanım”, “Sərgüzəşt və səfərnəməyi şahzadə Seyfəlmülk Mirzə” (Təbriz, 1903, 1904), “Kitabi-Mehri Mah” (Təbriz, 1908) nağıldastanları, Əlabbas Müznibin hazırladığı “Şeyx Bəhlul lətifələri” (B., 1910), Aşıq Sumbatın şeirləri (B., 1911), Y.V.Çəmən zəminlinin adı ilə bağlı “Məlik Məmməd”in nağılı (B., 1911), Kərim bəy İsmayılovun “Nağıllar məcmuəsi” (B., 1911), “Kitabi-Mehri Mah” (Təbriz, 1911), “Aşıq Qərib” dastanı (Gəncə, 1912), F.Köçərlinin “Balalara hədiyyə” (B., 1912), Ağə Həsən Mirzəzadənin “Məlik

Məmməd və Yəmən padşahının nağılı” (B., 1912), “Bəhram və Güləndam” (Təbriz, 1913), “Kərəm ilə Əsli” (B., 1913), “Şahzadə Əbülfət və Rəna xanım” (B., 1918), “Hekayeyi Şirin Fərhad ilə” (ilsiz) dastanları, Mirzə Abbas Abbaszadənin “Arvad ağısı, bayatı, haxışta, sevgi, layla, qaynana-gəlin sözləri” (B., 1914, təkrar nəşr: 1918), Ağasıbəy Gəraybəyovun “Gülməli nağıllar” (B., 1915), “Mahnılar”, “Milli nəğmələr” (B., 1919) və sair kimi kitablar milli folklorumuzun mövzu və məzmun zənginliyindən soraq verir.

“Əmsali-loğman, yaxud qırx iki nağıl və hekayə” (ərəb dilindən tərcümə edən Ü.Cəlal, B., 1889), “Molla Nəsrəddin məzhəkəsi” (farscadan çevirəni Ə.Müznib, B., 1909, təkrar nəşr: 1911), “Əlibaba və qırx quldur” (rus dilindən çevirəni Məmməd-sadiq Axundov, B., 1910, təkrar nəşr: 1914), 1910-1912-ci illərdə Əlabbas Müznib tərəfindən fars dilindən tərcümə edilərək 37 hissədən – kitabdan ibarət “Əlifleyla” (Min bir gecə) nağılları folklor irsimizdə özünə əsaslı yer tapan nəşrlər olmuşlar.

Müəllif bu və bu qəbildən olan onlarla folklor toplusunun nəşr tarixindən yüz ilə yaxın bir dövr keçdiyini vurğulayır. Mənəvi-mədəni xəzinəmizin bu ilkin örnəklərinin əldə edilməsi istənilən səviyyədə deyildir. Onların kitab halında olan az bir hissəsi qorunmuş, əksəriyyəti isə mikrofilm, foto-surət saxlanıldığından faydalanılması çətinlik törətmişdir.

Azərbaycanşünaslıq, xüsusilə folklorşünaslıq sahəsində aparılmış çoxillik araşdırmaların əksəriyyətində bu ədəbi-mədəni iş müraciət dolayı yolla həyata keçirilmişdir. İlkin qaynağa istinad edənlərin ədəbiyyat göstəriciləri isə sonrakı tədqiqat işlərində “özünüküləşdirilmiş”, araşdırmadan-araşdırmaya köçürülmüşdür.

Poetik söz xəzinəmizin bu nadir incilərini yenidən nəşr edib elmi-ictimai fikrin istifadəsinə vermək çağdaş folklorşünaslarımızın vacib məsələlərindən sayıla bilər. Bu mənada Azərbaycan MEA Folklor İnstitutunun həyata keçirdiyi “Azərbaycan folklorunun ilkin nəşrləri” seriyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Tarixən Qədbi Azərbaycanda, türk diyarı kimi İrəvanda canlı ictimai-siyasi həyat tərzini davam etmiş, XIX əsrin sonları, XX əs-

rin əvvəllərində isə bu ərəzidə zəngin ədəbi mühit formalaşmışdır. Bu ədəbi-mədəni həyatın Cəlil Məmmədquluzadə, Firudin bəy Köçərli, Eynəlibəy Sultanov kimi nümayəndələri sonralar Azərbaycan elmi-bədii fikrinin tanınmış simalarına çevrilmiş, Mirzə Qədim İrəvani, Fəzil İrəvani, Məhəmməd və Hüseyn Şah-taxtinskilər, Əbülfət, İsa Sultan, Nərimanbəy Nərimanbəyov, Əlixan İrəvanski, Pənah xan Makinski, Abbas Məhəmmədzadə, Mirzə Cabbar Məmmədov və sadalamaqla böyük bir siyahı təşkil edən başqa soydaşlarımız İrəvan mədəniyyəti tarixində özünəməxsus iz qoyub getmişlər. Bu şəxsiyyətlər içərisində Qəmərli-nskilərin, Qaziyevlərin, Bağırbəyovların, İrəvanskilərin, Muğanlin-nskilərin, Sultanzadələrin nəsil şəcərəsi də önəmli rol oynamışdır.

Bir vaxt İrəvan xanlığı, sonra isə İrəvan quberniyası olanda bu diyarda Azərbaycan ruhu, Azərbaycan mədəniyyətinin nəfəsi duyulurdu. Quberniyadakı Azərbaycan ziyalıları, maarifçiləri məktəblər açır, qəzetlər buraxır, xeyriyyə cəmiyyətləri yaratmaqla xalqın tərəqqisinə çalışırdılar. Bakıda Hacı Zeynalabdin Tağıyevin 1901-ci ildə açdığı ilk qız məktəbinin sorağı tezliklə bütün Zaqafqaziya yayılmış, bu nəcib insanın təsiri ilə bir sıra yerlərdə qız məktəbləri açılmağa başlanmışdı. Onlardan biri də 1902-ci ildə İrəvanda açılmış ilk rus-müsəlman qız məktəbi idi. Bu barədə “Kaspi” qəzeti, bir qədər sonra “Şərqi-rus” qəzeti özünün 1903-cü il 14-cü sayında həmin məktəbin şəriət müəllimi Məmmədveli Qəmərli-nskinin məlumatını dərc etmişdi. Burada deyilirdi: “Bir neçə illərdən bəri şəhərimizdə iqdəmət edən Məmmədqulu bəy Kərim Soltani cənabları zükr məktəbi açıb hər il beş-on müsəlman uşağı gimnaziyaya verdikdən başqa bir xüsusi qız məktəbi dəxi təsis etmişdi ki, milyonlar ocağı Bakıdan başqa Qafqaz və Azərbaycanın heç yerində belə xeyirli və lazımlı iş əqdəm olunmayıbdır. Hansı ki, bu saətdə 18 nəfər müsəlman qız uşağı məktəbdə öz dilində oxuyub-yazmaq və ehkəmi diniyəsini öyrənməkdən əlavə rusca dəxi kəmal-intizam və tərəqqi ilə təhsil etməkdədirlər” [179].

XX əsrin əvvəllərində İrəvanda müsəlmanlar arasında əks-ədə yaratmış bu kiçik maarif ocağı öz ziyası ilə tərəqqiyə meyl

edənlərin yoluna işıq saçmışdı. 1905-ci il inqilabının qılgıncımları alışanda erməni millətçiləri öz bəd niyyətlərini həyata keçirmək üçün çarizmin milli ədavəti qızıqdıran mənfur siyasətindən istifadə edib, öz qonşularına əl qaldırdılar, milli qırğınlar törətdilər. İrəvanı, Bakını, Gəncəni insan qanına boyadılar...

Həyat öz axarını dəyişdi. Bir neçə ildən sonra yenidən həyat dirçəldi. Kərim Soltani kimi maarifpərvər şəxslərin işıqlı niyyətləri yenidən şölələndi. Quberniyada və İrəvanda azərbaycanlı qızlar üçün yeni təhsil ocaqları yaradıldı. Hacı Həsən Palani deyilən küçədə açılmış rus-müsəlman qız məktəbi yeni mərhələyə qədəm qoydu, ikisinfli qız məktəbinə çevrildi. Burada bir çox fənlər öyrədilirdi. Məktəbin müdiri Antonina Valerianovna Kalinina, rus dili müəllimi Yevgeniya Georgiyevna Pxadze, şəriət və ana dili müəllimi Məmməd vəli Qəmərinski bütün səy və biliklərini pedaqoji prosesin nümunəvi qurulmasına yönəltdilər.

Məktəbin müdavimləri Bülbül Kazımova, Fatma Əlizadə, Kübra ilə Tacxanım Bağırbəyov bacıları, Kövsər İsmayılova, Leyla Fərəcova, Firuzə Qaziyeva, Nuşu Əlixanova, Rübabə İbrahimova, Münəvvər Əlixanova, Gülruh Qədimbəyova və başqaları İrəvan torpağında Azərbaycan maarifinin, mədəniyyətinin göyərçinlərinə dönürdülər. Lakin bu qızların taleyi məşəqqətlər içindən keçməklə, Zaqafqazıyanı bürümüş yeni qırğınlarla üz-üzə gəldi. Erməni daşnaklarının olmazın vəhşiliklər törətməklə azəri türklərini öz ev-eşiyindən qovub, mülklərinə, var-yoxuna sahib çıxması qaçqınlığın, didərginliyin acı taleyini onlara yaşatdırırdı. Bu məktəbi bitirən qızlardan Bülbül xanım Mehdi Kazımov soyadlı gənc bir oğlanla ailə qurur və ərinin işlədiyi məktəbdə də İrəvan məktəbləri direktorluğunun inspektoru, görkəmli maarifçi, yazıçı Rəşid bəy Əfəndiyevin təqdimatı əsasında müəllimlik fəaliyyətinə başlayır... 1919-cu ildə daşnak hökumətinin terrorçuluq fəaliyyəti artdığı və Azərbaycan məktəbləri bağlandığı üçün Kazımovlar ailəsi də öz yurdlarından didərgin düşdü, Gəncəyə pənah gətirdilər. Burada Cavad bəy Cavarlının təşkil etdiyi pedaqoji kursda üç ay təhsil alıb biliklərini təkmilləşdirdikdən sonra tale onları Gədə-

bəyə çəkib aparır. Mehdi Kazımov oğlan məktəbinin müdiri olur, Bülbül xanım (1917-1920) isə burada qız məktəbi təşkil edir.

Daha sonra Bülbül xanım Dəllərdə (1921), Naxçıvanda (1922), İrəvanda (1923-1944) Bakıda fəaliyyət göstərən Əli Bayramov adına Mərkəzi Qadınlar klubu tipində azərbaycanlı qadınlarının mədəniyyət mərkəzlərini təşkil edir, savad kursları, uşaq bağçaları yaradır, təhsil görmüş qadınları ictimai işlərə cəlb eləyir və adı çəkilən mədəniyyət ocaqlarının işini müdir olmaq etibarilə istiqamətləndirir. İrəvandakı klub uzun müddət yüzlərlə azərbaycanlı qadınının mədəni həyata atılmasında, təhsil almasında böyük rol oynamışdır, onların azadlığı və hüquqlarının qorunmasında məqsədli fəaliyyət göstərmişdir. Lakin Böyük Vətən müharibəsindən sonrakı illərdə Ermənistanı baş qaldıran millətçilik hərəkatı azərbaycanlılarla bağlı olan mədəni-maarif ocaqlarının, bir çox təhsil müəssisələrinin bağlanması, minlərlə günahsız azərbaycanlı ailəsinin dədə-bada yurdlarından məcburi köçürülməsinə səbəb olmuşdu. Nəticədə qədim İrəvan xanlığının torpaqları erməniləşdirildi. Azərbaycanlılara məxsus olan, xalqımızın əsrlər boyu yaratdığı mədəniyyət və tarixi abidələr vəhşicəsinə dağıldı, ulu babalarımızın bizlərə yadigar qoyduğu izlər qatı erməni millətçilərinin əli ilə silindi.

Bir vaxtlar İrəvan, Naxçıvan və Maku xanlıqlarının yadigarları olan soyadlarının, nəsillərin, köklərin aparıcı şəxsiyyətləri ailəlikə pərən-pərən düşərək, müxtəlif yad ərazilərdə yaşamaqla, tədricən tarixi izlərinin silinməsinə qəlblərində ağır bir yük kimi daşıdılar.

İrəvan quberniyasında təhsil görmüş əsilzadələr kimi tanınan Abbasqulu xan İrəvanski, Şükür xan, Abdulla xan, Pənah xan Makinskilər, İsmayıl bəy Qazıyev, Mirzə Cabbar Qazıyev, Hacı bəy Bağırbəyov, Əsəd bəy, Balasultan Şadlinski və saymaqla qurtarmayan qollu-budaqlı nəsillərin taleyinə ictimai haqsızlığın yazdığı amansız hökmlər: əsassız sıxışdırmalar, təqiblər, işgəncələr, qərəzli qətilər, sürgünlər, həbslər, bütün bu kimi amansızlıqlar dünya sussa da, tarixin susmayan səhifələrindən baş qaldırır.

Erməni millətçiləri, onların xaricdəki havadarları Ermənistanı da yaşayan azərbaycanlıları illər uzununu gözümçixdiyə salmış, göz

verib, işıq verməmişdilər. Nəticədə qədim İrəvan xanlığının torpaqları daşnakların əlinə keçmiş, azəri türklərinə aid olan mədəniyyət ocaqları, məktəblər bağlanmış, abidələr dağıdılmış, bir sözlə, xalqımızın əsrlər boyu yaratdığı, yadigar qoyduğu izlər silinmişdir. Çoxsaylı ailələrin taleyinə qürbətdə yaşamaq, başqa ölkələrdə vətən həsrətilə əbədiyyətə qovuşmaq yazılmışdır. Onlardan biri də İrəvanda yaşayan əsilzadələrdən İsmayıl bəy Qaziyev olmuşdur. O, Tiflisdə gimnaziya təhsili almış, bir çox mühüm dövlət qulluqlarında işlədikdən sonra, 1904-cü ildə İrəvan qubernatorunun müavini təyin olunmuşdur. XIX əsrin 70-ci illərində quberniyanın Qadın Xeyriyyə Cəmiyyətində fəal təşkilatçılardan biri kimi həyat yoldaşı Dürrətul xanım ilə birgə məqsədyönlü iş aparmışlar. Lakin nanəcib qonşuların törətdikləri qanlı hadisələr bu nəsilləri pərən-pərən salmış, onların topdağıtmaz xanimanları viran olmuşdur. Qaziyevlər və Bağır bəyovlar Türkiyənin Qars, Ərdəhan obalarına pənah aparmışlar. Fəqət burada da vəziyyət ağır olduğundan Tiflisə, sonra Gəncəyə qaçmış, daha sonra Bakıda qərar tutmuşlar...

Azərbaycanın ziyalı ailələri İrəvan müsibətlərinin ağır dəhşətlərini görmüş, canlı şahidləri kimi ömürlərinin sonunadək bu dəhşətləri unuda bilməmişlər. Daşnaklar İrəvanda qan-qan deyəndə Qədimbəyovlar ailəsinin üç cavan oğlu qanına qəltan edilmişdir, azğınlaşmış quldurların balaca uşaqları süngüdən keçirdiklərini, qır qazanına atdıqlarını gözləri ilə görmüşdülər... Belə vəhşilikləri gören Qədimbəyovların qalan üzvləri şəhəri başılovlu tərketmiş, onlardan 17 yaşlı Gülrüh bu dəhşətlərin ağırlarını ömrü boyu yaşaya-yaşaya elmi-pedaqoji sahədə təşkilatçı qadınların öncüllərindən biri olmuşdur.

Azərbaycan folklorşünaslığı tarixində müstəqil janr kimi ilk orijinal “Atalar sözü” kitabının çapı işi də məhz İrəvanın payına düşmüş, özlərinə nisbət götürmüş Qəmərli nəslinin tanınmış simalarından olan Məmməd vəli Qəmərli adıyla bağlanmışdır. Lakin İrəvanın ictimai-siyasi, tarixi və ədəbi-mədəni mühiti ilə bağlı qaynaqlarda Məmməd vəli Qəmərli barədə qorunmuş bilgilər dağınıq vəziyyətdədir və bu, olduqca ziddiyyətli mahiyyət daşıyır.

Son vaxtlar aparılmış axtarış və araşdırmalardan bəlli olur ki, Məmmədveli Qəmərlinin atası Əli Qəmərli çar ordusunun generalı olmuşdur. Babasının yolunu davam etdirən Məmmədvelinin oğlu Hüseyin Qəmərli də türk ordusunun generalı rütbəsinə yüksəlmişdir. İkinci oğlu Əli Qori Müəllimlər Seminariyasını, digər oğlanları Paşa, Adil, Mahmud isə gimnaziya bitirib müəllim işləmişlər [75-469]. Qəmərlinkilər İrəvan xanlığının mahallarından olan və İrəvan şəhərinə yaxın ərazidə yerləşən Qəmərli (Gərnibasar) mahalının adını özlərinə soyad kimi qəbul etmişlər.

“Atalar sözü” kitabının titullarından bəlli olur ki, bu toplu İrəvan məktəbi-islamıyyəsinin türk dili müəllimi Məmmədveli Qəmərlinin əsəridir və 1899-cu ildə İrəvanın “Edelson” mətbəxanasında çap olunub. 1907, 1908 və 1911-ci illərdə dəfələrlə dərc edilmiş “Ana dili” kitablarının müəllifləri sırasında Məmmədveli Qəmərlinin də adı vardır. 1926-cı ildən nəşrə başlayan “Zəngi” qəzetinin (sonralar “Sovet Ermənistanı”) 12 və 19 yanvar 1926-cı il tarixli 5 və 6-cı saylarında “o vaxtın adamı” imzalı bir müəllifin “Ermənistan türklərinin mədəniyyəti barəsində” məqaləsindən məlum olur ki, Məmmədveli Qəmərli həm də 1900-cü ildə dərc edilmiş “Vətən dili” kitabının müəllifi olmuşdur. Məqalədə çar üsul-idarəsi dönməndə Azərbaycan türkcəsinin (dilinin) təqiblərə məruz qalmasından, yerli sakinlərin acınacaqlı durumundan, Məmmədveli Qəmərlinin vəziyyətinin ağırlığından, o cümlədən maarif sahəsində çalışan ziyalıların müxtəlif təzyiqlərlə üzləşmələrindən söz açılmış, bir dəfə Məmmədveli Qəmərlinin “Körpü qulağı” (İrəvan sakinlərinin danışığında son vaxtlara qədər dolaşan məhəllə adı) deyilən yerdə döyüldüyü xüsusi vurğulanmışdır [182].

Məmmədveli Qəmərlinin gimnaziya, seminariya müəllimi kimi maarifçilik fəaliyyəti, həmçinin tərcümeyi-halı, həyat yolu ilə bağlı qısa məlumatları tarixçi-alim İsrəfil Məmmədovun İrəvan tarixinə həsr edilmiş çox dəyərli əsərinin birinci kitabında özünə yer tapan arxiv sənədləri əsasında müəyyənləşdirmək mümkün olmuşdur. Həmin sənədlərdən birində qeyd edilir ki, Mirzə Məmmədveli Qəmərli 1898-ci ildə İrəvanda rus-tatar mək-

təbini bitirib, 1900-cü il martın 13-də İrəvan quberniya məclisində imtahan verərək müəllim adı almış, 1901-1911-ci illərdə İrəvan rus-tatar seminariyasında müəllim işləmişdir [137-639].

Məmməd vəli Qəmərlinin gimnaziya, seminariya müəllimi kimi maarifçilik fəaliyyətini əks etdirən sənədlərdən və İrəvan ədəbi-mədəni mühiti ilə bilavasitə bağlı xatiratlardan birini də uzun illər “Azərənşərdə” işləmiş, görkəmli pedaqoq-alim, API-nin mərhum professoru, İrəvan ziyalıları nəsillərinin ənənəsini uğurla davam etdirən Əli Fərəcov tələbəlik illərində mənə danışmışdı. Hətta atası Abbas Ağa Kərbəlayi Əli oğlu Fərəcovun Xalq Maarif Nazirliyinin A.S.Puşkin adına İrəvan Rus-Tatar Məktəbini 1899-1903-cü illərdə və anası Kövsər xanım İsmayılovanın rus-tatar qızlar gimnaziyasını 1906-1911-ci illərdə əla qiymətlərlə bitirdiklərini, atasının Almaniyanın Leypsiq şəhərində ali təhsil aldığı, atasının maarifçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmasını, ölməz şairimiz M.Ə.Sabirin əsərlərinin çap etdirilməsi ilə əlaqədar ianə toplaması barədə söylədiyi fikirlərə dair əyani sənədlər göstərdiyini unutmamışdım. Bu barədə Əli müəllimin oğlu Rauf Fərəcova bildirdim, ondan evlərindeki sənədləri bir nəzərdən keçirməyi, İrəvan və onun ədəbi mühiti ilə bağlı olan materialların olub-olmaması ilə maraqlanmağımı rica etdim. Onun axtarıb-tapdığı və mənə gətirdiyi qovluğun içərisindəki materiallar arasında uzun illərdən bəri, daha doğrusu, bir əsrdən artıq qorunub saxlanılan sənədlər: Abbas Kərbəlayi Əli oğlu Fərəcova Zaqafqaziya Şeyxulislami, Ruhani İdarəsinin sədri M.A.Axundzadənin imzası və gerbli möhür ilə təsdiq olunaraq 31 dekabr 1898-ci il tarixdə Tiflis şəhərində verilmiş 2570 №-li şəhadətnamə, 1903-cü ilin iyun ayının 1-də A.S.Puşkin adına İrəvan rus-tatar şəhər məktəbini bi-tirməsinə dair 204 №-li attestat, 22 yanvar 1930-cu ildə Sovet işində aparıcı rəhbərlərdən Mirqasımovun imzası ilə Abbas Fərəcovun həyat və fəaliyyətini səciyyələndirən 7 №-li əmr vardı. Həmçinin İrəvan rus-tatar məktəbini bitirməsi barədə Kövsər Məhəmməd qızı İsmayılovaya 1911-ci ilin 1 iyununda verilmiş 8 №-li Şəhadətnamə və əski əlifba ilə “Maarif və mədəniyyət” məcmuəsinin (№24, 1926), “Şərq qadını” (№5(31), 1926) jurnalının

nəşr olunan sayıları və Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqı nəşriyyatının 1936-cı ildə buraxdığı “Sabir güzgüsü” şəkilli albom vardı. Bu materiallar içərisində diqqəti cəlb edən faktlardan biri – qovluqda ölməz ədibimiz Hüseyn Cavidin “Afət” əsərinə görə “Maarif və mədəniyyət” məcmuəsinin qorunub saxlanması faktıdır. Çünki kütləvi cəza tədbirləri dövründə [79-531] həbs olunan, Sibirə sürgün edilən Hüseyn Cavidin əsərlərini qoruyub saxlamağın nə qədər çətin olduğunu başa düşmək olar... Həmin təhsil haqqındakı sənədlərdə gimnaziyanın müəllimi Məmməd vəli Qəmərlinin imzası ilə və vaxtilə Abbas Fərəcovla Puşkin adına İrəvan rus-tatar məktəbini bitirmiş Mirqasımovun rəsmi vəzifə daşıyan adam kimi 22 yanvar 1930-cu il tarixdə verdiyi rəydə oxuyuruq: “...Abbas Fərəcovu uşaqlıq və məktəb illərindən tanıyıram, inqilabdan əvvəl, 1910-1912-ci illərdə maarifçiliyin güclü tərəfdarlarından biri olmuş, xüsusən də türk maarifçiliyinin yorulmaz təbliğatçısı kimi özünü İrəvan əhalisi arasında tanıtmışdır. Fanatizmin hökm sürdü-yü bir zamanda Rus-Tatar qadın məktəbinin açılmasının ilk təşəbbüsçülərindən biri kimi qoca atasının fanatikliyinə baxmayaraq, bacılarının həmin məktəbdə oxumalarına müvəffəq olmuşdur. Mirzə Ələkbər Sabirin vəfatı zamanı onun əsərlərinin nəşri üçün ianə toplanmasında mənimlə (Mirqasımovla – Z.M.) birgə çalışmışdır. Türk əhalisi arasında marifçilik işi aparmış, onları teatrlara, tamaşalara baxmağa cəlb etmişdir. ...Pedaqoji şuraya rəhbərlik etdiyim dövrdə də, ondan sonrakı son 5 ildə də valideynlər tərəfindən İrəvan türklərinin komissiyasının tərkibində olmuşdur. Vətəndaş müharibəsi zamanı erməni-türk qırğınında iştirak etməmişdir...”

Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin dosenti, pedaqoji elmlər namizədi Musa Həsənov görkəmli alim Əli Abbas oğlu Fərəcovun anadan olmasının 80 illiyi münasibətilə “Günəş” nəşriyyatında çap olunan (Bakı, 2006) “Xatirələrdə yaşayan Əli müəllim” xatirələr toplusundakı “Böyük alim, gözəl insan” adlı məqaləsində İrəvan ədəbi-mədəni mühitində sayılıb-seçilən insanlardan söhbət açır, maraqlı epizodlar söyləyir: “Mükəmməl dini təhsilli, geniş dünyagörüşlü, son dərəcə humanist keyfiyyətlərə malik olan Abbas Fərəcov sö-

zün əsil mənasında dövrünün müdrik ziyalılarında biri idi. Deyilənlərə görə, o vaxtlar işi dara düşən, müəyyən çətinliklərlə üzləşən şəhər və əyalət adamlarının çoxu Abbas kişiye pənah gətirənlərmiş. O isə özünü oda-suya vurur, bütün tanışlıq əlaqələrini işə salar, heç bir təməna ummadan ona pənah gətirənlərə kömək edərdi.

Abbas kişi o vaxt İrəvanda məşhur vəkil kimi tanınan Muxtar Qafarovla, Ermənistan Respublikası Maarif Nazirinin müavini, Ermənistan Respublikası Ali Sovetinin deputatı Rza Vəlibəyovla, “Sovet Ermənistanı” qəzetinin baş redaktoru İbiş Abbasovla, respublikanın bir sıra yüksək vəzifəli, tanınmış ziyalıları və din xadimləri ilə sıx dostluq əlaqələri saxlayırdı. Mənim rəhmətlik qayınatam İsmayıl Abdullayev bir vaxtlar İrəvanda Ali Məhkəmənin üzvü işləmiş və Abbas kişi ilə qonşu olmuşdur. O deyirdi ki, ermənilər bizim harada ağıllı, tədbirli, diribaş adamlarımız, xüsusən də gənclərimiz var idisə, onları qəsdən şərləyir, ləkələyir, həbsxanalara saldırdılar. Bu, Abbas kişini də çox narahat edirdi. Ona görə də o, vaxtaşırı mənimlə görüşər və onlara kömək etməyin zəruriliyindən danışardıq.

Qayınatam Abbas kişinin qonşuluq münasibətlərindən də ağızdolusu danışardı. Deyərdi ki, O, çox səxavətli, əliaçıq, alicənab və həssas qonşu idi. Evində ləziz xörək bişəndə, mütləq ondan qonşulara pay göndərirdi. Yaxud fürsət tapıb onları evinə dəvət edərdi... Gözəl həyəti vardı. Hündür tut ağaclarının altında süfrə açar, samovar qoyar, çay dəstgahı düzəldərdi. Yayın əvvəllərində tut yetişəndə tut ağaclarını çırpır, xırda sinilərə yığar, üstünə qızıl güllər düzüb xonça düzəldər, qonşulara pay göndərirdi.

Abbas kişi elmə, təhsilə də böyük əhəmiyyət verirdi. Oğlanlarının təhsilinə ciddi nəzarət edər, onların ali təhsilli kamil insan olmalarına səy göstərirdi...” [142-53]

Özgə sənədlər: 1904-1905-ci dərs ili, Mirzə Məmmədveli Qəmərli İrəvan rus-tatar məktəbinin müəllimi kimi xatırlanır; 1911-ci il, İrəvan ikinci dərəcəli rus-tatar məktəbinin müəllimi Məmmədveli Qəmərli 1912-ci il martın 5-də pedaqoji şuranın iclasında iştirak etmişdir. 21 sentyabr 1898-ci ildə İrəvan rus-tatar

məktəbinə qəbul olub, 1903-cü il iyunun 3-də oranı bitirən Əkbər Mehdi oğlu Əkbərovun; 28 dekabr 1899-cu ildə anadan olan, 1906-1911-ci illərdə İrəvan rus-tatar məktəbində oxuyan Nüşafərim Əlixanovanın; 10 yanvar 1903-cü ildə anadan olub, 1911-1915-ci illərdə iki sinifli İrəvan rus-tatar qızlar məktəbini bitirən Münəvvər Əlixanovanın şəhadətnamələrində tatar dili müəllimi kimi Məmmədveli Qəmərli də imza atmışdır.

Maraqlı sənədlərdən biri də Məmmədveli Qəmərlinin böyük oğlu Hüseynəli Qəmərlinin adı ilə bağlı şəhadətnamədir. Həmin şəhadətnaməyə görə 1901-ci ilin sentiyabrında 9 yaşında ikən Hüseynəli Qəmərli iki sinifli İrəvan rus-tatar məktəbini bitirmişdir. Şəhadətnaməni məktəbin tatar dili müəllimi Məmmədveli Qəmərli imzalamışdır. İrəvan ziyalılarının maarifçilik fəaliyyətini, o cümlədən Məmmədveli Qəmərlinin bu istiqamətlərdəki fəaliyyətini dolğun şəkildə nümayiş etdirən sənədlərdən biri də Qəmərli Məmmədvelilə ailəsi tərəfindən təqdim olunan Mahmud Qəmərlinin atası Məmmədveli Qəmərli haqqında xatirələridir. 1916-cı ildə İrəvanda qələmə alınmış “Atamın xatirələrindən” başlıqlı bu yazıda deyilir: “Mən Sabirlə (Mirzə Ələkbər Sabir Tahirzadə – Z.M.) 1906-cı ildə müəllimlər qurultayında tanış ola bildim. Bizi doktor Nəriman Nərimanov tanış etdi və Sabirə belə dedi: “Mirzə, Məmmədveli də İrəvan çuxurunun görkəmli maarifpərvərlərindəndir. İrəvanda bir qrup müəllim heyəti vardır ki, onlar kasıb balalarının təhsili üçün fədakarcasına və yorulmadan çalışırlar. Onların səyi və təlaşi ilə hətta İrəvanda qızlar məktəbi də açılmışdır”.

Rəhmətlik Sabirin sevincdən gözləri yaşardı və mənə xüsusi meyl, rəğbət bəsləyərək uzun-uzadı dərdləşdik. Mən Sabiri İrəvana qonaq dəvət etdim. Lakin biz ikimiz də bir dərdə və bir vəziyyətdə idik. Bizim İrəvan xərcimizi N.Nərimanov ödədi. Qurultaydan sonra biz İrəvana getdik. Rəhmətlik Mirzə Ələkbər Sabir Həşimbəy Nərimanbəyov, Həmid bəy Şahtaxtinski, Sultanov, Qazıyevlər və başqaları ilə tanış olarkən dedi: “Mirzə, Sizin bu müəllimlər, məktəblər, dərs üsulunuz, xüsusən müsəlman qız

məktəbi məni valeh etdi. Yaxın gələcəkdə bizim millətin də ön sıralarda olacağına əmin olmaq olar”.

Bu xatirə-açıqlamalar İrəvan türklərinin ictimai-mədəni mühiti haqqında xoş görüntülər yaratmaqla bərabər böyük şairimiz M.Ə.Sabirin də sevinc hissələrini səciyyələndirmiş və onda “yaxın gələcəkdə bizim millətin də ön sıralarda olacağına əmin olmaq olar” inamını gerçəkləşdirmişdir.

Azərbaycanın elm-təhsil mərkəzlərindən biri kimi, İrəvanda nəşr və kitab mədəniyyətinin vüsəti, onun yayım üfurləri mövzusu ilə bağlı İsrəfil Məmmədovun 1985-ci ildə İrəvanda çap olunmuş “Sovet Ermənistanında Azərbaycan kitabı” biblioqrafik vəsaiti sözü gedən ədəbi mühitlə bağlı araşdırılan problemə aydınlıq gətirilməsi üçün çox önəmli əhəmiyyət kəsb edir. İrəvanın ictimai fikir tarixi, ədəbi-mədəni mühiti təhlilə cəlb edilsə də, bu barədə tam genişliyi ilə söhbət açmaq zərurətinə ehtiyac vardır [136].

Məmmədveli Qəmərlı İrəvan ədəbi-mədəni mühitinin tanınmış nümayəndəsi kimi, ömrü boyu müəllim işləmiş, İrəvan məktəb müəllimlərindən Mirzə Qəmərlinski, Nərimanbəyov, Şahtaxtinski, Rəcəbov, Qazıyevlər, Məhəmmədov, Şəfıbəyov, Sultanov və Mirzə Ələkbər Mirzəzadənin müəllifliyi ilə “Ana dili” (I kitab 47 səhifə, II kitab 79 səhifə və III kitab 89 səhifə, Tiflis, “Qeyrət” mətbəəsi, 1907, 1908), Türkü-Azərbaycan dilində təriqi-sövti (səsli üsulla) üzrə təlim olunan əlifbaya müçtəmil (toplanmış) və Azərbaycan və ərəb dillərində dərslərə yeni başlayanlar üçün təzə qaydada tərtib tapmış sərməşqlərə (səhifənin əvvəlində nümunələr) mübtəni 169 səhifəlik bir kitabça, Türkü-Azərbaycan dilində öyrədici inşa və imla yazılarla, qiraətlə məşğul olanlar üçün 68 səhifəlik kitabça, ibtidai siniflərdə üsuli-cədid üzrə Türkü-Azərbaycan dilində təlim alanlara Firudinbəy Köçərli tərəfindən yeni hekayələr artırılaraq, şəkillərlə birgə 60 səhifəlik kitabça, daha bir 68 səhifəlik kitabça aparıcı müəllif Zaqafqaziya seminariyasının müsəlman hissəsinin inspektoru A.O.Çernyayevski olmaqla, S.A.Vəlibəyovla birgə “Vətən dili” dərslük kitabları tədris üçün

hazırlanmış, həmin kitablar Tiflisdəki “Kəşkül” mətbəəsində 1888, 1901 və 1908- ci illərdə çapdan buraxılmışdır [29-87,158].

Böyük ziyalı, görkəmli ictimai-siyasi xadim Əli Rəsulovun anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunan “Əli Rəsulov xatirələrdə” toplusunda XX əsrin əvvəllərində Gədəbəy rayonunda təhsilin təşkili və inkişafında önəmli xidmətləri olan adlı-sanlı ziyalılardan R.Əliyev, Ə.Əliyev, Q.Sultanov və C.Sailovun adları sırasında İrəvan rus-tatar məktəbinin müəllimi M.Qəmərlinin adı da çəkilir [153-78]. “Əli Rəsulov xatirələrdə” toplusunun müəllifi Nahid Hacıadənin tərtibçi-müəllifliyi ilə 2008-ci ildə “Nurlan” nəşriyyatında çapdan buraxılmış “Dağlar unutmur” xatirələr toplusu 100 illik yubileyi YUNESKO tərəfindən geniş qeyd edilən XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılarından birinin – ustad sənətkar Mir Cəlal Paşayevin adına, şərafinə Gədəbəy dağlarından dərilmiş çiçək dəstəsinə bənzəyən bu topluda Gədəbəy ellərindən pərvazlanmış görkəmli alimlərin, qələm sahiblərinin böyük ədib, əsil xalq müəllimi haqqında minnətdarlıq duyğularının ifadəsi öz əksini tapmışdır. Burada böyük ədib, əsil xalq müəllimi Mir Cəlal Paşayevlə birlikdə Mirzə Fətəli Axundov adına Gəncə Türk Pedaqoji Texnikumunda oxumuş və təyinatla Gədəbəy rayonunda işləməyə göndərilmiş Mahmud Qəmərli barədə maraqlı məlumatı onun oğlu Faiq Qəmərlinin kövrək xatirələrindən oxuyuruq: “Atam Mahmud Qəmərli 1906-cı ildə nəcabətli bir ailədə – Məmmədveli Qəmərlinin ailəsində dünyaya göz açıb. Onun atası, mənim ulu babam çar ordusunun generalı olub. Mirzə Məmmədveli bir neçə vətənpərvər ziyalı ilə birlikdə İrəvanda ilk qızlar məktəbi açmışdır. Bu, 1901-ci ildə Zeynalabdin Tağıyevin Bakıda açdığı qızlar seminarıyasından sonra bütün Qafqazda ilk qızlar məktəbi sayılırdı.

Babam bütün həyatını xalqın maariflənməsinə həsr etmişdir. O, müəllimliklə yanaşı, həm də bir sıra gərəkli kitabların, o cümlədən “Atalar sözü”(1889), “Vətən dili” (1900), “İrəvan quberniyası haqqında xatirələr”, eləcə də birinci, ikinci, üçüncü siniflər üçün “Ana dili” dərsliklərinin müəllifidir.

Babam Məmmədovlənin adı Azərbaycan folklorşünaslığında xüsusi yer tutur. Onun bu sahədə xidmətlərindən yeri gəldikcə geniş söz açılır. O, 1916-cı ildə erməni daşnakları vəhşiliklər, qırğınlar törəyəndə böyük çətinlik bahasına ailəsi ilə birlikdə Gəncə şəhərinə köçmüşdür” [54-87].

Faiq Qəmərlin atası Mahmud Qəmərlinin gələcəyin böyük ədibi Mir Cəlalla tanışlığını, Gəncə Türk Pedaqoji Texnikumunda təhsil aldığı (1927-1928-ci illərdə), gəncliklərini Gədəbəydə bir yerdə müəllimlikdə keçirdiyindən, kirayədə qaldıqlarından maraqla söhbət açır.

Görkəmli ədəbiyyatşünas, tənqidçi-publisist Əziz Şərif özünün “Keçmiş günlərdən” adlı sənədli xatirələr kitabında sözü gədən mühitin səciyyəvi cəhətlərindən, baş verən ictimai-siyasi hadisələrin törətdiyi fəsadlardan yeri gəldikcə maraqlı söhbətlər açaraq oxucu təsəvvüründə aydınlıq yaradır. O, xatirələrində yazır: “Naxçıvanda “Tərbiyə” məktəbini qurtarıb azərbaycanca, farsca və rusca az-çox savad öyrənəndən sonra mən təhsilimi Naxçıvandakı rus-tatar məktəbində də davam etdirə bilərdim, lakin bəxtimdən bu zaman Cəlil Məmmədquluzadə azərbaycanlı balalarını gimnaziyaya girməyə hazırlaşdırmaq üçün Tiflisdə xüsusi pansion açmış və mən də bu pansiona qoymağı atama təklif etmişdi. ...Pansionda Cəlil Məmmədquluzadə özü bisə rusca, Ömər Faiq Nemanzadə isə azərbaycanca dərs verirdi... Burada yeyib-yatan şagirdlərdən başqa, bir neçə nəfər tiflisli uşaq da var idi ki, onlar səhər oxuyur, gecə evlərinə qayırdılar. 1905-ci il noyabr ayının sonlarında erməni-müsəlman ədavəti zamanı pansion bağlandı... Mirzənin (C.Məmmədquluzadənin – Z.M) məsləhəti ilə atam mənə bir rus ailəsinə tapşırırdı. Ailədə qoca qadın iki müəllimə qızı ilə yaşayırdı, ad-familialarını unutmuşam, onlar rusca və fransızca danışırdılar...

Çarizmin dəhşətli fitnəsi nəticəsində 1905-ci ilin fevralında Bakıda başlanmış, sonda da Zaqafqaziyanın başqa şəhərlərində öz davamını tapmış erməni-müsəlman ədavəti 1906-cı ilin yazında Naxçıvanda qanlı qırğınla nəticələnmiş, bazar-dükən yandırılmış və talan edilmişdi.

Tiflisdən Naxçıvana qayıdanda... danışmaqda çətinlik çəkirdim, ...əməmin mənimlə yaşıd oğlu İbrahim... məndən ayrılmazdı. Tiflisdə gördüklərimdən, öyrəndiklərimdən ona nəql edərdim, o da Naxçıvandakı hadisələrdən mənə danışardı.

Nəhayət, ara bir qədər sakitləşəndən sonra atam yenə məni təlim-tərbiyəm üçün ...uzaq Tiflisə göndərməkdən ehtiyat edib, yaxın İrəvandaca saxlamağı məsləhət gördü. O zaman azərbaycanlı uşaqları gimnaziyaya hazırlaşdırmaq üçün İrəvanda iki pansion var idi. Bunların birini müəllim **Cəfər bəy Cəfərov** açmışdı, birini də **İbadulla bəy Muğanlinski** ilə **Cabbar bəy Məmmədov** saxlayırdı. Atam ikinci pansionu daha müvafiq bilib, məni ora aparmışdı.

Həmin **İbadulla bəy Muğanlinski** ilə **Cabbar bəy Məmmədov**a məxsus pansion İrəvanda Daşlı küçənin sonunda, İran konsulu Bədəlbəyovun evi ilə yanaşı ikimərtəbəli evdə yerləşirdi. Burada təhsil alan uşaqların çoxu naxçıvanlı idi. Burada İbadulla bəy və Cabbar bəydən başqa bizim dərslərimizə Aqnessa Eduardovna adlı bir rus müəlliməsi də baxırdı. Pansionda möhkəm intizam vardı. İntizamı pozan uşaqlara tənbeh edilirdi. ...İrəvanda pansionda yaşayan zaman atam mənə fars dili müəllimi tapmışdı. Bəxtimdən mənim İrəvandakı müəllimim olduqca bilikli və təcrübəli imiş. Cabbar bəy Məmmədovun atası Molla Abbas (onu camaat arasında həm də Mirzə Abbas Məhəmmədzadə kimi tanıyırmışlar –Z.M.) fars dilinin mütəxəssisi olduğu üçün Fars Abbas adı ilə şöhrət tapmışdı. Fars Abbas İrəvanda mənim xüsusi müəllimim oldu. O zaman farsca təlim kitabı əvəzinə fars klassik ədəbiyyatından dərs verilirdi. Mənim müəllimim təlim üçün Sədinin “Gülüstan”ını seçmişdi. Ərəb əlifbasını mən artıq öyrənmişdim və sərbəst oxuyub yaza bilirdim. Buna görə “Gülüstan”ı oxumaqda çətinlik çəkmirdim. “Gülüstan”ı səhifədən-səhifəyə oxuya-oxuya tərcümə edib, hər cümləsini, hər sözünü təhlildən keçirə-keçirə, daxili mənasını aydınlaşdırı-aydınlaşdırı şeirlərini isə əzbərləyərək irəliləyirdik. Eyni zamanda unudulmaz qocaman müəllimim fars dilinin sərf-nəhvini də mənə öyrədir, fellərə aid çətin qanunları mənə əzbərləyirdi. İrəvanda Molla Abbasın bir il müddətində mənə

verdiyi dərslər, əzbərlətdiyi şeirlər bu gün də yadımdadır və dərin təşəkkürlə etiraf etməliyəm ki, mənəm bu gün farsca az-çox oxuyub yazmağıma bais ilk növbədə həman dərslərdir...

İbadulla bəy Muğanlinski və Cabbar bəy Məmmədovun İrəvandaqı pansionunda bir il hazırlıq keçəndən sonra mən 1906-cı il payızda imtahan verib, İrəvan gimnaziyasının hazırlıq sinfinə girdim...

1906-cı ilin payızından qalan məktubların səhifələrində maraqlı hadisələrdən xəbər verən sətirləri... 8 noyabr tarixli məktubda pansionda yaşayan uşaqların adlarını yazmışam ki, bunların bəzilərini bura köçürürəm: irəvanlılardan – Mustafa Topçubaşov (mərhum akademikimiz), Mehdi Topçubaşov, Mirəhməd Miryəhyayev – cəmi on bir nəfər; naxçıvanlılardan Baba, Şulan və Ələkbər Qədimovlar, İbrahim və Fərman Kəngərlilər, Novruz Musayev, İbrahim Nəsirbəyov və mən – cəmi səkkiz nəfər. Beləliklə, məlum olur ki, 1906-cı il payızda İbadulla bəy Muğanlinski və Cabbar bəy Məmmədovun pansionunda cəmi on doqquz uşaq yaşamış, onlardan bu günə qalanı mənəm. Həmin il noyabrın dördündə gimnaziyada zabastovka oldu. Şərt budur ki, kənar edilmiş müəllim Lantsmanın həmin tarixli məktubunda belə maraqlı xəbər vardır: “Bu gün dördüncü gündür ki, gimnaziya getmirəm... yerinə qaytarılsın, gimnaziyanın direktoru Boqolyubski isə işdən çıxarılsın...”[86-44, 47]

Mirzə Abbas Məhəmmədzadə: XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində Qərbi Azərbaycanda, xüsusən də İrəvanda ictimai-siyasi, mədəni və ədəbi mühitdə barmaqla göstərilən məşhur ziyalılardan biri kimi tanınırdı. Başqa ziyalılardan onu fərqləndirən ən üstün cəhəti zamanının ensiklopedik biliyə malik fars dili mütəxəssisi olması idi. İrəvanda təhsil görmüş adamlar onu Mirzə Abbas Məhəmmədzadə kimi deyil, “Fars Abbas” kimi tanıyırdılar. Həm pansionda, həm də gimnaziyada fars dilindən dərs deməsi, tələbkər bir müəllim tək şagirdlərinin rəğbətini qazanması, “Razi” təxəllüsü ilə ədəbi-bədii cəhətdən dolğun məzmunlu şeirlər yazması onu daha məşhur etmişdir.

Mirzə Abbas Məhəmmədzadə nəsil-nəcəbətliklə İrəvanlıdır. O, 1846-cı ildə İsfahanda anadan olmuşdur. İranın Qafqazda ən çox gediş-gəliş etdiyi, iqtisadi-siyasi və mədəni əlaqə saxladığı şəhərlərdən biri İrəvan idi. Abbasın atası Məhəmməd ticarət işləri ilə əlaqədar olaraq İsfahana getmiş və orada ailə qurmuşdur. Əslən İrəvanlı olan Məhəmməd oğlu Abbasın 10-11 yaşı olarkən ailəsi ilə birlikdə doğma şəhəri İrəvana qayıdır. Mədrəsədə təhsil aldığı dövrdə ciddi mütaliə ilə məşğul olur. Dini biliklərə dərinləndən yiyələnən, fars dilini mükəmməl bilən Mirzə Abbas İrəvanda fəaliyyət göstərən dini məktəblərdə fars dilini tədris edir. Əsrin sonlarında açılan yeni tipli pansion və məktəblərdə, 1881-ci ildə İrəvan gimnaziyasında və müəllimlər seminariyasında ərəb və fars dilləri ilə yanaşı, rus dilini də lazımınca öyrənir. Dövrünün görkəmli ziyalısı kimi uzun illər İrəvan gimnaziyasında və pansionda müəllim işləyir.

Mirzə Abbas Məhəmmədzadə şeirlərini “Razi” təxəllüsü ilə yazmış. Bakıda onun 1912-ci ildə Orucov qardaşlarının mətbəəsində nəşr etdirdiyi “Güldəstə” kitabında Sədi, Cami kimi görkəmli klassiklərin tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan nəsihətamiz şeirlərindən yaradıcılıqla istifadə etməklə, özünün xalqı maarifə, elmə çağıran, maarifçilik ideyaları təbliğ edən “Məktəbin tərifi”, “Məktəbə rəğbət” və başqa şeirlərinə geniş yer ayırmışdır. Məktəbi şəərəflər növünün mənbəyi adlandırmış, məktəbə biganəlik göstərənləri avara saymış, həmçinin “İki itin dostluğu” kimi digər bir sıra ibrətamiz hekayələri də nəzmə çəkmişdir. Onun “Bədrəğətül-Ətfal” (Balalara hədiyyə) kitabı Bakı və Tiflisdə, eyni zamanda İrəvanda “Budaqov” mətbəəsində (1913), rus dilini mükəmməl bilən bir mütəxəssis kimi tərtib etdiyi «**Samouçitel persidskoqo yazıka dlya russkix**» dərsliyi Bakıda Orucov qardaşlarının mətbəəsində (1913) çapdan çıxmış [29-158] [29-87], uzun müddət ondan məktəblərdə bəhrələnmişlər.

Mirzə Abbas Məhəmmədzadə erməni millətçilərinin törətdiyi 1918-ci ilin qanlı qırğınları günlərində İrəvanda vəziyyətin kəskinləşdiyi bir vaxtda Təbrizə gedir və 1919-cu ildə burada və-

fat edir. Onun 1882-ci ildə İrəvanda anadan olmuş, İrəvan Müəllimlər Seminariyasını 1902-ci ildə bitirən, dörd il Nehrəmdə, Qəmərlidə, İmanşalı kəndində müəllim işləyən, sonralar müəllimlər seminariyasında Azərbaycan dili müəllimi kimi şöhrətlənən oğlu Cabbar Məhəmmədzadə isə daşnakların hakimiyyətə gəlməsi ilə əlaqədar olaraq İrəvan gimnaziyası və müəllimlər seminariyası bağlandığından Naxçıvana gedir. Buradakı ali ibtidai məktəbdə rus, türk və Azərbaycan dillərindən dərs deyir. Naxçıvanda iki illik fəaliyyəti dövründə tərtib etdiyi üç kitabı - «*Samouçitel tyurkskoqo yazıka dlə russkix*», «*Samouçitel russkoqo əzika dlə tyurok*», «*Samouçitel russkoqo əzika dlə persov*» - nəşr etdirir. 1920-ci ildə Bakıya gəlir, Bakı Dövlət Universitetində, Az.Pİ-də, Kooperativ İnstitutunda pedaqoji fəaliyyətə başlayır, 1920-ci illərdə tək və müştərək Azərbaycan və rus dillərində ibtidai və orta məktəblər üçün iyirmiyədək dərsliyin tərtibçi-müəllifi olur. Azərbaycan Kooperativ İnstitutunda kafedra müdiri, dosent vəzifəsinə seçilir, dissertasiya müdafiə edir (1932), pedaqoji elmlər doktoru elmi dərəcəsi adını alır.

Əziz Şərif pansionda olarkən burada baş verən bir hadisə ilə əlaqədar olaraq müəllimi Cabbar Məhəmmədzadənin yüksək insani keyiyyətlərini İrəvan əhvalatlarının birində belə xatırlayır: “İran konsulunun həyətində... meyvə ağacları bitirdi... üstümüzdə müəllimlərimizin nəzarəti olmayanda divara dırmaşar, şaftalılardan yığıb ciblərimizi doldurar... bunu görənlər olmazdı. Konsulun bağbanı görünən kimi gizlənərdik... Bir dəfə həmin bağın divarının üstü ilə bir pişik yeriyirdi. Uşaqlardan kim isə yerdən balaca bir daş götürüb pişiyə atdı, pişik aşıb divarın o tayına düşdü... Pansion qulluqçusu darvazanı açanda cənab konsul, onun arxasınca da bir dəstə adam həyətə girdi. Nişanlı rəsmi libasını geymiş konsul əlində ölü pişiyi gətirirdi. Onun acıqlı səsi həyətə yayılmışdı. Səsə müəllimlərimizdən Cabbar bəy çıxdı və hörmətli konsulu salamladı. O, çığırmağa və hədələməyə başladı. Onun hədə və şikayətlərini səbrlə dinlədikdən sonra Cabbar bəy söz verdi ki, müqəssir bizim içimizdədirsə, onu tənbeh eləsin... Müəl-

limimiz bizi başına yıgıb nəsihət elədi: “İnanmıram ki, sizdən qəsdlə pişiyi daşla vurub öldürən olsun. Yəqin ki, pişiyə sizin daşınız dəysə də, səhvən dəymişdir. Ancaq ehtiyatlı olmaq lazımdır ki, belə hadisələr olmasın”. Müəllimimiz Cabbar bəy çox mehriban və xoşxasiyyət adam idi. Ucaboy, qaraşın gənc müəllimimizin olduqca mehriban təbəssümü var idi. O güləndə sifətindən sanki nur yağırdı. Mən də onu çox sevər və hörmətini saxlayardım. İbadulla bəy isə bir qədər əsəbi və hövsələsiz idi, mən də, o biri uşaqlar da ondan qorxar və çəkinərdik” [86-39,44,47].

İrəvanda və onun əhatə etdiyi ərazilərdə çoxsaylı nəsillər yaşamışdır, onlardan daha məşhur olanı **Muğanlinskilər** nəsli haqqında:

Muğ-muğan türk tayfalarının adı ilə bağlı olan yerlər əski dövrlərdən başlayaraq müxtəlif ərazilərdə geniş yayılmışdır. Bu yerlərin adı zaman-zaman gah dəyişdirilmiş, gah da hazırkı zəmanəmizə kimi gəlmişdir. Sonralar Ermənistan adlandırılan qədim Oğuz yurdunun ərazilərində də Muğqara tayfalarının adı ilə bağlı yerlər də vardır. Qəmərli rayonundakı Muğanlı və Muğan kəndləri, Kəvər rayonundakı Hacı Muğan, Üçkilsə rayonundakı Muğan kəndi barəsində söhbət açdığımız türk tayfalarının daimi məskən salıb yaşadıkları yerlərdir. Yurd-yuvasına, el-obasına, göz açdığı torpağına sonsuz məhəbbətlə bağlı olan insanlar “İrəvani”, “Qəmərli” kimi, “Muğanlı” nisbəsini də özlərinə təxəllüs götürmüşlər. Lakin rus ordusu İrəvan xanlığını işğal etdikdən və İrəvan quberniyası yarandıqdan sonra “İrəvanilər” “Eriivanskiyə”, “Qəmərliyə” “Qəmərliinskiyə” çevrildiyi kimi, “Muğanlılar” “Muğanlinskiyə”, “Makulular” “Makinskiyə”, “Şadlılar” “Şadlinskiyə” çevrilmişdir. İmperiya siyasəti kimi “ski” təxəllüsü qəbul edənlərin quberniyada vəzifə tutmaq imkanı nisbətən asan idi. Bu cür nisbə götürənlər xalqın, soydaşlarının və həmvətənlilərinin gələcəyini hər şeydən daha çox düşündüyü üçün yalnız vəzifə səlahiyyəti çərçivəsində və ictimaiyyət arasında qazandığı mövqeyinə görə xalqın mənafeyi naminə hamıdan çox fəaliyyət göstərən insanlardır. O insanlardan biri də tarixi xidmət-

ləri ilə qollu-budaqlı, həm də çoxsaylı ziyalıları olan böyük bir nəsilin tanınmış maarifçi oğlu **İbadulla bəy Muğanlinski**dir.

İbadulla bəy Muğanlinski İrəvan Müəllimlər Seminariyasının 1901-1902-ci il on səkkizinci buraxılışının məzunudur. Onunla həmin buraxılışda Y.Babayev, A.Sultanov, C.Məmmədov, Ş.Mahmudbəyov, H.Şaxtaxtinski və b.-nin adları yazılmışdır.

Maarifçiliyə xüsusi əhəmiyyət verən İbadulla bəy Muğanlinski İrəvanda açdığı yeni tipli pansionda işlərin təşkilini təmin edir və buranı bacısı Nəcibə xanımın həyat yoldaşı, sonralar görkəmli ədəbiyyatşünas olan Cəlal Məmmədovun atası Cabbar Məhəmmədzadəyə tapşırır, özü isə birdəfəlik İrana köçür. İbadulla bəy bir müddət İranda müxtəlif sahələrdə çalışmış, hətta bir müddət İranda olan rus zabitlərinə dərs demişdir. İ.Muğanlinski 1948-ci ilin avqustunda İranda vəfat etdikdən sonra övladları Vətənə qayıtmışdır.

Muğanlinskiyə nəsil şəcərəsinin bir qolu Abbasəli bəy Muğanlinski ailəsi ilə, digər qolu Mehdi bəy Sultanovların ailəsi ilə bağlıdır.

Abbasəli bəy Muğanlinskiyə altı övladı olub: Əslidar, Adil, Nurəddin, Fuad, Nəzirə və Zərifə. Onlardan Əslidar və Adil İrəvan gimnaziyasını bitirmiş, Almaniyanın Leypsiq və Berlin şəhərlərində, Nurəddin, Fuad, Nəzirə və Zərifə isə Bakıda, Leninqradda ali təhsil almışdır. Elmlər namizədi və doktorluq dərəcələri olan ixtisaslı mütəxəssis olmaqla hamısı rəhbər vəzifələrdə xalqına xidmət göstərmişlər. Fuadın övladları Arif və Faiq atalarının sənətini davam etdirirlər.

Bu nəslin görkəmli adamlarının elmə, maarifə, mədəniyyətə və idarəçiliyə olan münasibətləri barədə filologiya elmləri doktoru, professor Əsgər Zeynalovun 1999-cu ildə “Oğuz” nəşriyyatında çapdan buraxılmış “İrəvan ziyalıları” kitabından, həmçinin «Kavkazskiy kalendar» məcmuəsinin 1900-1908-ci illərdəki saylarından isə həyat və fəaliyyətlərinin müxtəlif məqamlarına maraq göstərənlər məlumat əldə edə bilərlər.

İrəvan ziyalılarının Bakıda yaşayan tanınmış yazıçı, şair və maarifçilərlə ədəbi əlaqələri xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Cab-

bar Məhəmməd zadənin məslək dostu olan Abdulla Şaiqlə məktublaşması və Mirzə Cabbarın qırxa yaxın məktubunun onun arxivində əziz bir yadigar olaraq qorunub saxlanması faktı qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin çoxcəhətliliyindən xəbər verir [174].

Qədim tarixə malik olan və Ermənistan adlandırılan Qərbi Azərbaycan əhalisinin zəngin mübarizə tarixi, maddi mədəniyyət abidələri, incəsənəti, bədii yaradıcılığı, qayaüstü yazı və rəsmləri, etnoqrafiyası istənilən səviyyədə öyrənilməmiş, öz doğma xalqının gələcəyi uğrunda mübarizə aparən fədailərin ictimai fəaliyyəti unudulmuşdur. Öz dədə-baba torpaqlarında insanlıq formalaşandan aborigen əhali kimi firavan yaşayan azərbaycanlılar erməni millətçiləri tərəfindən soyqırımlara, ağır itkilərə, talanlara, məcburi olaraq yurd-yuvalarından qovulmalara məruz qalsalar da, bir müddətdən sonra yenidən tarixi torpaqlarına qayıtmışlar.

Soyqırımı siyasətini ardıcıl olaraq həyata keçirən erməni millətçiləri 1905-ci ili, 1918-1920-ci illəri, 1948-ci ili, 1988-ci ili azərbaycanlıların taleyində ən faciəli illərə çevirmişlər. Dünyada sülh və əmin-amanlıq siyasətinin tərənnümçüsü olan Sovet imperiyasının, erməni lobbisinin müzdü nökəri M.S.Qorbaçovun köməyinə arxalanan erməni millətçiləri “türksüz Ermənistan” siyasətini 1988-ci ildə həyata keçirdilər. Əvvəllər erməniləşdirdikləri ərazilərlə kifayətlənməyərək, Dağlıq Qarabağ problemini ortaya atmaqla, Sovet qoşunlarının bilavasitə iştirakı ilə Azərbaycanın daha 20 faiz ərazisini işğal etdilər [183-5,7] [60-273].

Faciələrlə dolu bu məşəqqətli illərdə, həmçinin 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların başına gətirilən müsibətlərlə bağlı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1998-ci il 26 mart tarixli Fərmanının xatırladılması olduqca zəruridir və yerinə düşür. Fərmanda göstərildiyi kimi, “son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumluqlara, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən –

minillər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi mədəni abidə və yaşayış məskəni ermənilər tərəfindən dağıdılıb viran edilmişdir.

SSRI Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı olmuşdur. Bu qərarlar əsasında göstərilən illərdə yüz əlli mindən çox azərbaycanlı Ermənistan ərazisindəki dədə-baba yurdlarından kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün olunmuşdur. Adi hüquq normalarına zidd olan bu qərarların icrası zamanı avtoritar-totalitar rejimin mövcud repressiya qaydaları geniş tətbiq edilmiş, minlərlə insan, o cümlədən qocalar və körpələr ağır köçürmə şəraitinə, kəskin iqlim dəyişikliyinə, fiziki sarsıntılara və mənəvi genosidə dözməyərək həlak olmuşlar. Bu işdə erməni şovinst dairələrinin və SSRİ rəhbərliyinin cinayətkar siyasəti ilə yanaşı, o dövrün Azərbaycan rəhbərliyinin öz xalqının taleyinə zidd mövqeyi soydaşlarımıza qarşı törədilən cinayətlərin təşkilində və həyata keçirilməsində az rol oynamamışdır”.

Bu məqsədlə elmi araşdırmaların aparılması, həmin deportasiyanın hərtərəfli tədqiq edilməsi, xalqımıza qarşı dövlət səviyəsində həyata keçirilən bu tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması üçün böyük tərkibdə Dövlət Komissiyası yaradılmışdır. Prezidentin özünün sədrlik etdiyi bu komissiyaya alimlər, yazıçılar, hüquqşünaslar və bir sıra səlahiyyətli işçilər daxil edilmişdir.

Qədim tarixə və zəngin mədəniyyətə malik olan Azərbaycan xalqının taleyi belə gətirmişdir ki, son iki yüz il ərzində bu xalqın yaşadığı ərazi üç yerə parçalanmışdır. XIX əsrin əvvəllərində Rus imperiyasının qəsbkarlıq siyasəti nəticəsində Azərbaycan ərazisinin bir hissəsi – Şimali Azərbaycan Rusiyanın tərkibinə daxil edilmiş, əhalinin böyük əksəriyyətinin yaşadığı ərazi – Cənubi Azərbaycan İran dövlətinin tərkibində qalmış, uzun əsrlərdən bəri Oğuz-Azəri tayfalarının yaşayış məskəni olan Qərbi Azərbaycan – İrəvan xanlığı və ətraf mahallar sonralar “Erməni vilayəti” adlan-

dırılmış, 1921-ci ildə isə bolşevik siyasəti nəticəsində yaradılmış Ermənistan Sovet Sosialist Respublikasının tabeliyinə verilmişdir.

Sovet hakimiyyəti illərində tədricən deformasiyaya uğrayan “Lenin milli siyasətinin” xalqlar dostluğu zorakı, çürük mahiyyətinə görə tədricən millətlər arasında münafişəyə çevrildi. Nəticə etibarlı ilə Ermənistan Respublikası ərazisində yaşayan azərbaycanlılar zaman-zaman öz ata-baba yurdlarından deportasiya edilib, məcburi köçkünə, qaçqına çevrildilər. Bu, əvvəllər Rus çarizminin, sonra isə bolşevizmin Azərbaycan xalqına vurduğu ən böyük zərbələrdən biridir. Hələ XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq, XX əsrin 50-ci illərinə qədər yerli əhali olan azərbaycanlılar didərgin salınmış, onların əzəli torpaqlarına isə Yaxın və Orta Şərq ölkələrindən köçürülən ermənilər yerləşdirilmişdir (Bax: Cədvəl-№1). Azərbaycanlılar Türkiyədən gəlmiş bu “yazıq”, didərgin ermənilərə “qaxdağan”, İrandan gələnlərə isə “persoy” deyirdilər. Əsasən daşyonan, pinəçi, yamaqçı işləyən “qaxdağan” və “persoy”lar sonralar erməni millətçilərinin və xarici havadarlarının yaxından köməyi ilə yerli əhalini – azərbaycanlıların özlərini Türkiyəyə, İrana, Azərbaycana, Şimali Qafqaza və Orta Asiyaya sıxışdırıb, didərgin etdilər. Vaxtı ilə əhalisinin böyük əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edən Qərbi Azərbaycanda hazırda bir nəfər belə azərbaycanlının qalmaması tarixi faktdır.

Bir cəhəti də qeyd edək ki, vaxt keçdikcə Qərbi Azərbaycanda – sonralar Ermənistan adlanan ərazidə yaşayan azərbaycanlıların sayı, maarifi, məktəbi, mədəni abidələri haqqında məlumat, nəinki yerli, hətta mərkəzi nəşrlərdə unuduldu. Məsələn, 1980-ci illərdə Moskvada “Sovetskaya ensiklopediya” nəşriyyatında çap edilmiş iri həcmli “Sovetskiy ensiklopediçeskiy slovar”da, 1993-cü ildə yenə də Moskvada “Bolşaya Rossiyskaya ensiklopediya” nəşriyyatında çap edilmiş “Rossiyskaya Pedaqoqiçeskaya Ensiklopediya”da (I cild) Ermənistan ərazisində 1922-1923-cü tədris ilində yalnız 36 azərbaycanlı məktəbinin (1500 şagirdi) olması qeyd olunur. Sonrakı illərə aid heç bir məlumat verilmir...

1.3. “İrəvanilər” və İrəvan şairləri haqqında

Qərbi Azərbaycanın, xüsusən də İrəvan şəhərinin və onun ərazisilərinə daxil olan xanlıqların yaşayış məskənlərinin ta bineyi qədimdən hansı xalqa mənsub olduğunu, kimin Vətəni olduğunu sübut etmək dəlillərə istinad etmək zərurətini yaradır. Həmin ərazidə gedən tarixi proseslərin daimi aborigen əhali olan azərbaycanlıların həyatında baş verdiyini, fəvqəldövlətlərin himayəsi ilə ermənilərin bu əraziləri özünüküləşdirməsi üçün fürsətdən istifadə edərək yer adlarını tez-tələsik dəyişdirməsi faktları Vətəni sevmən hər bir azərbaycanlıyı düşündürmüşdür. Zəka sahibləri yer adlarının dəyişdirilməsinin mümkünliyünü nəzərdə tutan məqsədləri pozmağa diqqətlə yanaşmışlar. İrəvan və onun əhatə etdiyi mahalların ərazilərində anadan olan alim və şairlərin, adlı-sanlı və ünlü şəxsiyyətlərin əksəriyyəti özlərinə həmin yerlərin adlarını soyad (nisbə, məkani təxəllüs) kimi qəbul edərək özlərini vətənləşdirmiş, vətənin adını əbədləşdirmişlər. Məsələn, İrəvan xanlığının adlı-sanlı adamları çox vaxt adlarına “İrəvani” nisbətini əlavə etmişlər. Bu cəhətdən “İrəvanilər” kitabçasının [134-8] Azərbaycan tarixinin, mədəniyyətinin, ədəbiyyatının inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan görkəmli şəxsiyyətlərin arxivlərdən adlarının araşdırılaraq barələrində soydaşlarımıza məlumat vermək, onları bilikləndirmək Azərbaycan torpaqlarının ermənilər tərəfindən işğala məruz qaldığı indiki zamanda olduqca gərəklidir, həm də dünya ictimaiyyətinin məlumatlandırılmasında olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu şəxsiyyətləri arayıb-axtarmaq, onlar haqqında məlumat toplamaq, ermənilərin əsassız olaraq Azərbaycanın qərb bölgəsinin yaşayış məskənlərini özlərinə çıxdıqları bir vaxtda buradakı dədə-baba torpaqlarımızdan çoxsaylı görkəmli şəxsiyyətlərin yetişdiyini və yurdumuza çəkinmədən sahib çıxan ermənilərin məkrli siyasətinin haradan qaynaqlandığını dünyanın aparıcı dövlətlərinə təkzibolunmaz tarixi faktlarla sübut etmək bizim hər birimizin - tarixçilərimizin, tədqiqatçılarımızın müqəddəs borcudur...

“İrəvanilər” haqqında bir qədər əhatəli məlumat vermək tədqiqatın məqsədlərindəndir:

İrəvani Hacı Molla Məhəmməd (1763-1817). İrəvan əyanları ailəsindəndir. Böyük din xadimi olmuşdur. Əvvəlcə İrəvanda, sonra Nəcəfdə dini təhsil almış, vətənə qayıdaraq islam dininin məşhur bilicisi kimi tanınmışdır. Çox keçmədən İrəvanda Şeyxülislam vəzifəsinə qədər yüksəlmişdir.

Daniş Mirzə Rzaxan İrəvani. O, ləqəbi Ərfəüddövlə olan, Daniş Hacı Hüseyn İrəvaninin oğludur. O, 1853-cü ildə Təbrizdə anadan olmuş, orada təhsilini başa vuraraq dövlət işlərində çalışmışdır. Diplomat kimi İran Dövlətinin Tiflisdə, Peterburqda, İstambulda konsulu və səfiri olmuşdur. *Mirzə Rzaxan Daniş* 1899-cu ildə Lahə konfransında İran Dövlətini təmsil etmişdir. O, dünyada ümumi sülhün bərpa edilməsi, insan ömrünün uzadılması və fars əlifbasının izahı haqqında nəzm və nəsrə kiçik və böyük əsərlər yazmışdır. “Müntəxəbatı Daniş” kitabı da ona məxsusdur. Bu əsərini o, 1888-ci ildə yazıb çap etdirmişdir. Fətullaxan Şeybani onun geniş tərcümeyi-halını yazmış və onu yüksək qiymətləndirmişdir. Tehrandə çıxan “Şərəf” qəzetində onun portreti verilmiş və fəaliyyəti işıqlandırılmışdır.

İrəvani Daniş Hacı Hüseyn. Daniş Hacı Hüseyn İrəvani XIX əsrin ortalarında İrəvanda doğulmuşdur. O, Mirzə Rzaxanın atasıdır. Əsas yaradıcılığı poeziya olub, şeirlərini Ərfəüddövlə təxəllüsü ilə yazmışdır. Gənc yaşlarından Təbrizə oxumağa getmiş və həmişəlik də orada yaşamışdır.

İrəvani Aşub (1813-1881). O, 1813-cü ildə İrəvan mahalında anadan olub, təhsilini davam etdirmək üçün 1834-cü ildə Nəcəfə getmiş və orada bədii yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Fətəli şah mədhiyyələr yazmışdır. 1876-cı ildə vətəninə qayıtmış, 1881-ci ildə 63 yaşında vəfat edib.

İrəvani Aşub; Aşub təxəllüslü Mirzə İsmayıl hicri-qəməri tarixi ilə XIII əsrin (h.q. 1211-1250) İrəvan şairlərindən olub, Fətəli şah Qacarın məddahlarından idi. O, günbəz binasının tarixi və Hüseyn xan (Fətəli şahın kürəkəni və İrəvan hakimi), onun qar-

daşı Həsən xan tərəfindən tikilmiş Müslümün oğlanlarının məzarının üstündə aşağıdakı xronoqrammanı deyib:

*Asıman saraylı xaqanın dövlətçiliyi dövründə,
Cəsarətli şəhriyarın dünyada olduğu günlərdə,
Aşubun qələmi onun tarixini yazdı...
(Hüseyn və Həsən səadətini əsası oldu)*

İrəvandan xeyli sayda şair çıxmış və onlar şeirlərini əsasən azəri türkcəsi və farsca yazmışlar. Onların arasında ərəb dilində çoxlu əsərlər yadigar qoyanları da var. Əvvəlki səhifələrdə həmin şairlərin bir neçəsinin adı və şeirlərindən nümunələrlə tanış olduq. İndi də onlardan bir neçəsi ilə tanış olacağıq: Aşüftə İrəvani, Bidil İrəvani, Çəsmə İrəvani, Höccət İrəvani, Hərif İrəvani, Dəlil İrəvani, Şakir İrəvani, Fəxri İrəvani, Qabil İrəvani, Qüdsi İrəvani, Hazim İrəvani və b.

Onlardan üçü Çəsmə, İrəvani təxəllüslü Rzaqulu xan, Qabil İrəvani təxəllüslü Hüseynəli xan, Şəhab İrəvani təxəllüslü Həsən xan Məhəmməd xan Qacar İrəvaninin oğlanlarından idi. Çəsmə və Qabil İrəvani Fətəli şahın oğlu Mahmud Mirzənin yaxın qohumları sırasında idilər. Şəhab İrəvani isə Fətəli şahın digər oğlu Rük-nül dövlə adlanan Molla Zaman Əlinağı Mirzənin nəslindən idi.

Bidil İrəvani: Adı Paşaxan idi və İrəvanın əsil zadəganlarından biri olan bu şəxs XIX əsr şairlərindən olub, Bidil təxəllüsünü qəbul etmişdi. Şeiri belədir (sətri tərcümədə):

*Qəməzəndə və bütünü hüsnündə çox fitnə var,
Kaş ki, əhdində davamlı olaydın.
Oturdun və oturmağınla behiştə bəzədin,
Qalxdın qiyaməti əyan etdin və qiyamət yaratdın.
Əgər sənin billur əlindən bir cam içsəm,
Nəhayətsiz məst olub, məhşər gününədək özümə gələ bilmərəm.*

Çəsmə İrəvani: Rzaqulu İrəvani Fətəli şahın oğlu Mahmud Mirzənin əmirlərindən olan Məhəmməd xan Qacar İrəvaninin oğlu idi. İllərlə Nəhavənddə onun xidmətçilərinin başında olmuş, ahəngdar və xəlqi təbə, xoş rəftara malik olub, hörmət və izzətlə yaşayıb. Aşağıdakı nümunə onun şeirlərindəndir(sətri tərcümədə):

*Əgər bu dilbər mənə mehribandırsa,
Asimanın mehriban olmaması da kədərli deyil.
Qəlbimdən çıx, ey qəm, çünki bu gecə
Cananın vəsl məsələsi var ortalıqda.*

Dəlil İrəvani: Fətəli şah Qacar dövrünün şairidir. Fətəli şahın müasirlərindəndir. Şahı mədh edən bir qəsidəsində və onun bir yerində İrəvan hakimi Hüseyin xanın bünövrəsini qoyduğu İrəvan məscidinin binasının tikilməsi tarixinə işarə edib:

*İndi İrəvanda da onlardan yadigar qalıb,
Bu mina üzlü məscidin binası.
Dəlil onun tarixindən ilham alıb yazıb yaratdı,
Onlar xeyirxahlığından bir məscid binası ucaldı.*

Fətəli şahın mədhinə həsr etdiyi həmin qəsidənin birinin axırında isə İrəvan şəhərindəki məscidin təmir edilməsi tarixini göstərmişdir. Həmin qəsidədən bir beyt:

*(Öz işan məscidi nikust bərpa:
hicri qəməri 1238).*

*“Bina tarixini Dəlil rəqəmə saldı,
Ondan tarixə bir məscid binası qaldı”.*

Şakir İrəvani: Kor kimi məşhur olan Şeyx Musa İrəvani hicri tarixi ilə XIV əsrin söz sahiblərindən olan Şakir təxəllüslü şairdir. O, xoş avazlı vəziz, şirin dilli natiq və bir qədər çopur adam olub. Hər iki gözdən məhrum olan Şakir İrəvani güclü hafizəyə malik olub. O, yaxşı iştahaya malik olub, çillə plovu və badımcanı sevib. Çox öz-özünə aşığdakı beyti zümzümə edərmiş:

*Canım kimi sevdiyim yeməklər
Çillə, cücə və badımcandır.*

Şəhab İrəvani: Məhəmməd xan Qacar İrəvaninin oğlu Həsən xan cavanlıqda yaxşı rəftarı ilə seçilib və fənləri kamil öyrənib. Məhəmməd Mirzə yazır: Cavanlıqda Əli Nağı Mirzənin yaxın ətrafına düşüb və indi də (qəməri 1240) həmin şəxsin yanında layiqli izzət və hörmət sahibidir. Onların səyi nəticəsində qəzəl yaradıcılığında xeyli qabağa gedib. Mahmud Mirzəni mədh eləyən şeirində deyir:

*Zülfün üzündə oddan çıxan tüstüyə bənzər,
Ey hökmdar, sənin tüstündən göz yaşarır.*

Qabil İrəvani: Məhəmməd xan Qacarın oğlu, Çeşmə və Şəhab İrəvanilərin qardaşı olan Hüseynəli Mahmud Mİrzənin müasirlərindən və yaxınlarından. Onun belə bir şeiri var:

*Sənin zülmələrindən çox gileyim var,
Bizim gileyimiz çox, sizin hövsələnim.
O uzun hörüklərdən təkcə mən həyəcanlı deyiləm,
Bu hörüklərin mənim kimi divanə etdiyi insanlar çoxdur.*

Nazim İrəvani: Abbasqulu xan Cavanşirin oğlunun yavəri olan Əli Əkbər xanın oğlu Əli xan İrəvandan İrana köçmüşdü. Nəsrəddin şahın yaxınlarından ola bilmişdi. Bir müddət xarici işlər naziri, bir müddət isə ədliyyə naziri olmuşdu. Əli Əkbər xan Təbrizdə məskunlaşmışdı. İbrət Haininin yazdığına görə, buradan Herata göndərilmişdi... Heratdan qayıtdıqdan sonra Tehrana gəlmiş və orada vəfat etmişdi. Əli xan Tehrandə doğulmuş, fars dili üzrə təhsil aldıqdan sonra orduda işə girərək, dövlət xidməti ilə məşğul olmuşdu. Polkovnik rütbəsinə yüksəldikdən sonra bir müddət rus səfirliyinin mühafizəsinə başçılıq etmişdi. Sonra qədim qoşun hissələri dağıldığına görə, kazak idarəsinə daxil olmuş, orada bir müddət hərbi fənlərin təlimi ilə məşğul olmuşdur. Tədricən sultanlıq rütbəsinə yüksəlmişdi. Dəfələrlə Ərdəbil və Qaracadağa ezam olunaraq orada öz vəzifəsini yerinə yetirmişdi. Bundan sonra ingilis səfirliyinin mühafizəsinə rəhbərliyə cəlb edilmiş və altı il həmin vəzifədə çalışmışdı. Daha sonra qoşun komandanlığının baş müşavirlər idarəsində xidmətini davam etdirmişdir. Əsas üslubu qəzəlxanlıqdır və bu sahədə mərhum Mühitin yolunu davam etdirmişdir. Şeirlərindən birində deyir:

*Hə münasibətlə sənin ətrini gülə veriblər,
Məgər onlar sənin gözəl üzünü görməyiblər.
Gülə de ki, nə üzünün rəngi ilə fəxr eləyirsən,
Bir külək əsər sənin üzünün suyunu aparar.
Əgər qiyamət günü Hazim torpaqdan qalxsa,
Birinci səni axtarmaq fikrinə düşər.*

(1. Tərcümeyi-hallar və ixtisarla verilmiş İrəvan şeir nümunələri Əziz Dövlətabadinin "Qafqazda fars şeiri" kitabı əsasında hazırlanıb)

Aşüftə Kəlbəhüseynbəy (...-...). O, İrəvan əyanları ailəsindəndir. Aşüftə İrəvaninin əsil adı Kəlbəhüseynbəy idi. O, İrəvanın əsil-nəsəbli ailəsindən çıxmış və bu diyarın şeyxülislamı olmuş, Fazil İrəvani kimi tanınan Hacı Molla Məhəmməd İrəvaninin qardaşı oğlu idi. Aşüftə Tehranda Zillüsultan Əlişahla dostluq etmişdir. Onun poeziya nəzəriyyəsi sahəsində müsahibə və müşahidələri diqqəti cəlb etmişdir. Aşüftə öz dövründə rəftarlığı, cəlbədedici və məlahətli söhbəti, habelə gözəl görkəmi və daxili saflığı ilə tanınmış, şeirlərini Aşüftə ("vurğun") təxəllüsü ilə yazmışdır. Aşüftə Kəlbəhüseynbəyin dərin məzmunlu və ürəyəyatan şeirləri hələ özünün sağlığında dillər əzbəri olmuşdur. Aşüftə Kəlbəhüseynbəyin şeirlərindən aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

*Qılıncın altındayam, istərəm bir baxasan,
Qorxuram qiyamətdə məndən utanasan.*

*İncitmə məni, öldür, əgər layiq deyiləm qəfəsinə,
Ölərəm mən, düşərsən tordakı quşlar tənəsinə!*

*Yalvarıram mən dilbərə öpüş verib al canı,
Dedi Məcnun olmusan, buna zaminin hanı?*

Cavanlığında Tehrana gələrək zilli-Sultanəlişahın mehribanlığı və kəraməti altında ömür sürürdü. Onun gözəl və lətafətli nitqinə müasirləri həsəd çəkirdi. Onun şeirlərindən birində deyilir:

*Dedin, mənim vüsalımı məgər yuxuda gördün?
Bəli, məgər mən yatdım ki, yuxu da görəm?*

Aşüftə haqqında ən geniş məlumat "Təzkireyi-Dilguşə" toplusunda cəmlənmişdir. (Dəlil İrəvani və digər İrəvanilər barədə məlumatlar Məhəmmədəli Tərbiyətin 1987-ci ildə ADU tərəfindən nəşr edilən "Danışməndani-Azərbaycan": Azərbaycanın görkəmli elm və sənət adamları" toplusunun 35, 77, 110, 189, 345-ci səhifələrində verilmişdir).

İrəvani Fazil (1782-1888). Neçə illərdir ki, torpaqlarımızın bir hissəsi qəsbkar qonşularımızın işğalı altındadır. Bu torpaqların Azərbaycana məxsus olduğunu sübut edən sənəd və tarixi abidələri ermənilər təhrid edərək mənimsəyib özünüküləşdirirlər. Onlar qədim Azərbaycan torpaqlarını mənimsəyir. Ancaq fakt fakt olaraq qalır, nəinki tək-cə Dağlıq Qarabağ, Ağdam, Şuşa və sair rayonlar, hətta Ermənistanın indiki paytaxtı İrəvan şəhəri Azərbaycanın tarixi ayrılmaz tərkib hissəsi sayılır. İrəvan şəhəri Azərbaycanın tərkibindən ayrılana qədər müsəlman şəhəri olmuşdur. Bu şəhər bir çox müsəlman alimlərinin vətəni olmuşdur. Onlardan biri də Fazil İrəvanidir. “Fazil İrəvani” kimi tanınan Ayatollaxul-uzma Molla Məhəmməd ibn Məhəmməd Bağır 1782-ci ildə qədim İrəvan şəhərində anadan olmuşdur. Doğma şəhərində ilk ibtidai dini təhsilini aldıqdan sonra o, dini biliklərini təkmilləşdirmək üçün İraqa yola düşüb. Əvvəlcə o, Kərbəla şəhərinə gedir, təhsilinin birinci mərhələsini alır. 4 il ərzində onun əsas müəllimi “Zavabitül-üsul” kitabının müəllifi Seyid İbrahim Müsəvi Qəzvini (təxminən 1846-cı ildə vəfat edib) olmuşdur. Bu müddət ərzində Fazil İrəvani müsəlman hüququnun incəliklərini və üsullarını mənimsəmişdir.

Sonradan F.İrəvani cəfəri təriqətinin elmi paytaxtı hesab edilən Nəcəf şəhərinə köçür. Vaxtilə burada o böyük müctəhidlərin dərslərinə davam edir. Şeyx Həsən Kaşifül-Gita (1846-cı ildə vəfat edib), “Cəvahirül-kəlam” kitabının müəllifi Şeyx Məhəmməd həsən İsfahani Nəcəfi (1850-cı ildə vəfat edib) və müctəhidlərin şeyxi Murtuza Ənsari (1799-1864) kimi elm nəhəngləri F.İrəvaninin biliklərini lazımi istiqamətə yönəlmişlər və onun qabiliyyətli müctəhid olmasına köməklik etmişdilər.

Tarixçilərin yazdığına görə, Fazil İrəvani təhsilinin son mərhələsində yalnız Şeyx Ənsarinin dərslərində iştirak edir. Uzunmüddətli təhsil və tədqiqatdan sonra o, öz müəllimləri Şeyx Murtuza Ənsari və Şeyx Məhəmməd həsən İsfahani Nəcəfinin razılığı ilə özünü hərtərəfli müctəhid kimi formalaşdırıb göstərə bilmişdir. O, Nəcəf şəhərindəki elmi mərkəzdə dərs verməklə, müxtəlif elmi mövzularda mühazirələr oxumuşdur. Müsəlman hüququndan

verdiyi dərslər məzmun və əhatəsinə görə çox yüksək qiymətləndirilmişdir.

Fazil İrəvani həm də Qafqazın ilk Şeyxülislamlarından biridir. İlk təhsilini molla məktəbində oxumuş, 20 yaşında Qahirənin “Əl-Əzhər” universitetində ali dini təhsil almaq üçün göndərilmişdir. Təbrizin 1892-ci ildə vəfat etmiş şeyxülislamı Hacı Mirzə Mahmud onun yetişməsində xüsusi rol oynamışdır. Təhsilini başa vurduqdan sonra təxminən 25 il Qahirənin din xadimləri ilə çiyin-çiyinə çalışan bu görkəmli ilahiyyatçı İrana qayıtmış, Təbriz və İsfahan şəhərlərinin məscidlərində axundluq etmişdir. XIX əsrdə yaşamış, islam dini sahəsində məşhur xadim olmuşdur. Dərin ensiklopedik biliyə və bəlağətli nitq qabiliyyətinə malik olan Fazil İrəvani gənc nəslə islam dininin incəliklərini öyrətməklə yanaşı, yaradıcılıqla da ciddi məşğul olmuşdur. Onun qədim Şərq tarixinə, dini fəlsəfəyə, müsəlman dünyasının milli adət-ənənələrinə aid yazdığı qiymətli məqalələri təkcə İranda deyil, digər Yaxın Şərq ölkələrində də hörmət və ehtiramla qarşılanmış, müəllifinə böyük nüfuz qazandırmışdır. Doğma yurdunu özünə əbədi məbədghah sayan, daim öz əzizlərinin xiffətini çəkən Fazil bir neçə ildən sonra öz ana yurduna qayıdır və İrəvandakı Göy camenin baş axundu vəzifəsində fəaliyyətə başlayır [62]. Dini elmlərə, Şərq tarixinə və fəlsəfəsinə mükəmməl bələd olan Fazil İrəvani 1843-cü ildə müctəhid rütbəsi kimi yüksək elmi dərəcəyə layiq görülür və Qafqaz Müsəlmanları Şiə Ruhani İdarəsi sədrinin müavini vəzifəsinə irəli çəkilir. 1846-cı ildə isə Qafqaz Müsəlmanları Şiə Ruhani İdarəsinin sədri və şeyxülislamı seçilir. Qafqaz regionunda yeni dini məktəb və mədrəsələrin yaradılması, gənc nəslin bütün dinlərə hörmət və ehtiram tərbiyə edilməsi, milli mənsubiyyətindən və dini etiqadından asılı olmayaraq Qafqazda yaşayan bütün millətləri vahid bir ailənin üzvləri kimi yaşayib-yaratmağa, dostluq və qardaşlığa dəvət etmək sahəsindəki uğurlu fəaliyyəti və xeyirxah əməllər carçısı kimi tanınması Rusiya və İran dövlətləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Onun həmin dövlətlər tərəfindən orden və medallarla təltif olunması da bu qiymətin bariz təzahürüdür.

Axund Fazil İrəvani bir sıra qiymətli ədəbi, tarixi və dini əsərlərin də müəllifidir. Həmin əsərlərin bəziləri müxtəlif dillərə tərcümə olunaraq İrəvanda, Təbrizdə, Sankt-Peterburqda, Berlində, Parisdə nəşr edilib. Görkəmli alimin “Kitabi-Təharət” (“Paklıq kitabı”) əsəri 1883-cü ildə Təbrizdə çap olunub. Kitab Molla Əhməd Kuzəkünanın tapşırığı ilə tacir Həsən Məhəmməd Mehdi Kuzəkünanı tərəfindən fars dilində çap edilmişdir. (Azərbaycan kitabı (bibliografiya). I cild 1780-1920-ci illər, Bakı, 1963, səh.17.)

Tədqiqatçıların fikrincə, onun “Tarixi-İrəvan” adlı əsəri də əlyazma şəklində olmuşdur. Təəssüf ki, həmin əlyazma tapılmamış, erməni şovinistləri tərəfindən məhv edilmiş, ya da başqa ad altında Ermənistanın arxivlərində saxlanılır. Fazil İrəvani gənc yaşlarında “Qızılgül və bülbül” adlı bir povest də yazıb, əlyazması şəklində saxlanılıb. 1812-ci ildə Sankt-Peterburqda eyni adda iki kitab çap olunmuşdur. Erməni dilində kitabın adı “Qızılgül və bülbül haqqında əxlaqi roman”, rus dilində nəşr olunan kitab isə “Qızılgül və bülbül haqqında alleqorik povest” adlanır. Müəllifi güya saray müşaviri, İrəvanlı Xocens Markar Geqamyandır. 1826-cı ildə “Qızılgül və bülbül” Parisdə Azərbaycan dilində çap olunub. Çox keçmədən Vayya de Floribal adlı bir şəxs kitabı fransız dilinə çevirib və 1832-1833-cü illərdə iki dəfə çap etdirib. Bir qədər sonra isə Jozef Fon Hammer əsəri alman dilinə çevirib. 1892-ci ildə “Qızılgül və bülbül” alman dilində çap olunaraq, İrəvani Xocens Markar Geqamyanın “orijinal əsəri” kimi erməni, rus, fransız, alman oxucularına təqdim edilmişdir. Fransız tədqiqatçısı Vayya de Floribal 1892-ci ildə məsələyə aydınlıq gətirərək bildirir ki, “Qızılgül və bülbül” türk müəllifi Fazil İrəvaninin əsəridir. Xocens Markar sadəcə olaraq onu erməni və rus dillərinə tərcümə edəndən sonra “öz əsəri” kimi çap etdirmiş, dünya oxucularını çaşdırmışdır. Kitabın əsl müəllifi bəlli olduğdan sonra belə, ermənilər “Qızılgül və bülbül”ü 1950-ci ildə yenə də erməni [106-203] müəllifinin əsəri kimi Freznada (ABŞ) çap etdirmişlər”. Bunu görəndən Geqamyan plagiatlıq edərək əsəri öz adına çıxıb. Sonradan ermənilərin özləri tərəfindən etiraf edilib ki, “Qızılgül və bülbül” povesti X.M.Geqamyanın

yox, Fazil İrəvaninindir. [136] Əsəri xaricdə yaşayan ermənilərin ləhcəsinə çevirib hissə-hissə “Anahit” jurnalında çap etdirən erməni Arşad Çobanyan da “Qızılgül və bülbül” povestinin Fazil İrəvaniyə məxsus olduğunu bildirib. Beləliklə, Markar Geqamyan ifşa olunub. Fazil İrəvaninin həmin “Qızılgül və bülbül” əsərinin orijinalı Matenadaranda – M.Maştos adına Qədim Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. İrəvanda yerləşən bu institutun Şərq ədəbiyyatı şöbəsində 28 vərəqlik Azərbaycan dilində olan 222 nömrəli əlyazmanın da üzü Fazil İrəvani tərəfindən köçürülmüş, həmin məcmuədə Azərbaycan şairlərinin şeirləri və deyişmələri toplanıb. 1871-ci ildə Lənkəranda müəllim işləyən şair Mirzə İsmayıl Qasir (1805-1900) və məhkəmə katibi və Sadıq bəy Mehmandarov ağır ehtiyac içində yaşayan əhaliyə şəhərin Forştat hissəsində məskunlaşmış rusların və almanların əkdikləri kartofdan yemələrini məsləhət gördüklərinə görə ruhanilər onların hər ikisinin Lənkərandan qovulması barədə qərar çıxarırlar. Başqa əcnəbi millətlərin becərdiyi kartofu murdar adlandıran savadsız ruhanilər şair Qasiri və hüquqşünas Sadıq bəyi kafir adlandırır və kartofdan istifadəni camaata qadağan edirlər. Qasir və Sadıq bəy bu barədə məktubla Qafqaz şeyxülislamı Fazil İrəvaniyə müraciət edirlər. O, Lənkəran ruhanilərinin düzgün olmayan qərarını ləğv etməklə, hər iki açıqfikirli ziyalının məktubu ilə əlaqədar onların müdafiəsi mövqeyində dayanır.

Şeyxülislam 1872-ci ilin dekabrında tutduğu vəzifədən istefa verir və İrəvan şəhərinə köçür. İrəvanda olan məşhur “Şeyxülislam məhəlləsi” erməni-Azərbaycan münafiqəsi başlayanadək o böyük şəxsiyyətin – Fazil İrəvaninin adını daşıyırdı.

Axund Fazil İrəvaninin ən böyük xidmətlərindən biri də onun çoxlu tələbə yetişdirməsidir. O dövrdə Təbrizin şeyxülislamı, tanınmış alim Hacı Mirzə Məhəmməd (M.Tərbiyyət, “Danışməndani Azərbaycan”. V -1987, səh.95), həmçinin bütün Qafqazda və İranda məşhur olan alim və tarixçi Mühəqqiq İrəvani də Fazil İrəvaninin yetirmələrindəndir.

İrəvani Fazil çətin hadisələrin ətraflı izah edilməsi sahəsində daha çox tanınırdı.

Fazil İrəvaninin dini nə dərəcədə tədris etməsinə misal onu göstərmək olar ki, Təbriz şəhərinin dörd yüz səksən il ərzində ardıcıl şeyxülislamı olan nəslin axırncı şeyxülislamının təhsil alması ona ümid edilmişdir.

Fazil İrəvaninin həyatı, yaradıcılığı barədə hələ sağlığında yazan biblioqraflar onun əqli, bilikli, elmləri bilən adamların istinad mənbəyi olduğunu qeyd etmişlər. Onun intellektual və rəvayətlər, hekayətlər və povestlər yazan, elmi biliklər üzrə peşəkar və məlumatlı, görkəmli alim olduğunu heç kim inkar etməmişdir. Onun müasirləri onun yüksək insani keyfiyyətlərini səciyyələndirərək deyirmişlər: “Nə qədər ki, Ayətullah Fazil İrəvani sağdır, mənə fitva vermək üçün yaxınlaşmayın, onun qarşısında öz fikrimizi demək bizə yaraşmaz” (Şeyx Məhəmməd həsən Mamaqani, 1822-1905). F.İrəvani ömrü boyu islam maarifçiliyinin yayılmasına çalışmış, son qəpik-quruşunu təhsil alan tələbələrə xərcləməyi özünə böyük şərəf saymışdır [62].

Görkəmli ədib, alim və ictimai xadim Fazil İrəvani 1888-ci ilin noyabrında Nəcəf şəhərində vəfat etmiş və orada da dəfn olunmuşdur. Təəssüf doğuran odur ki, indiyədək Azərbaycan tarixindən və ədəbiyyatından bəhs edən kitablarda bu görkəmli şəxsiyyətin adına yalnız epizodik hal kimi rast gəlinir” [180].

İrəvani Əbdülqasim ibn Mirzə Məhəmməd 1747-ci ildə İrəvan şəhərində doğulmuşdur. Məntiq və fəlsəfə, habelə ilahiyat və irfan sahəsində dərin biliyə malik bir alim olmuşdur. O, məşhur Həkim Mirzə Məhəmməd İrəvaninin oğludur. İrəvani Əbdülqasim Abbas Mirzə Naibüssəltənə zamanında məşhur həkimlərdən biri olmuşdur. Əbdülqasim 1821-ci ildə Təbrizdə 74 yaşında vəfat etmiş və Seyid Həməzə qəbiristanlığında dəfn edilmişdir.

İlahiyyat və irfan elmləri sahəsindəki şöhrəti Əbdülqasim İrəvaniyə imkan vermişdi ki, “Şəhrikəbir” əsərinin müəllifi olan Ağa Seyidzadədən müctəhidlik icazənaməsi alsın.

İrəvani Molla Məhəmməd – XIX əsrdə yaşamış ilahiyat alimlərindəndir. O, 1824 -cü ildə İrəvanda doğulmuş, ilk təhsilini orada almışdır. Sonra təhsilini davam etdirmək üçün Təbrizə

gedib orada qalmışdır. Çox qısa vaxtda məşhur ilahiyyət alimi kimi tanınmışdır. Əhməd Küzəngünani kimi adlı-sanlı alimin müəllimi olmuş, ona alim dərəcəsi almağa rəy vermişdir.

İrəvani Mirzə Məhəmməd 1718-ci ildə İrəvan şəhərində doğulmuşdur. Onun doğulduğu nəsil həkimlər ailəsi adlanırdı. Bu ailədən çıxan həkimlər arasında Mirzə Məhəmməd özünün dərin biliyi və hazırladığı təbii dərmanlarla daha məşhur imiş. O, İrəvan mahalı ilə bərabər Cənubi Azərbaycanda da özünün müalicə üsullarına görə tanınmış. O, oğlu Əbdülqasim İrəvaninin daha kamil həkim olmasına ciddi səy göstərmişdir. Mirzə Məhəmməd İrəvani 1799-cu ildə səksən bir yaşında vəfat etmiş və İrəvan şəhərindəki Göy məscidin yaxınlığında dəfn edilmişdir.

İrəvani Hacı Ağa Mirzə İrəvan əyanları ailəsində 1804-cü ildə anadan olmuş, bir müddət doğulduğu şəhərdə yaşayıb işlədikdən sonra Təbrizə getmiş və burada anadan olmuş oğlu Ləli Mirzə Əlixan İrəvaninin təhsili və orada yüksəlməsi məqsədilə Təbrizdə qalmış, 1875-ci ildə vəfat etmişdir.

İrəvani-Təbrizi Mollabaşı Hacı Mirzə Əbdülkərim (1809-1877) Azərbaycanın elm və mədəniyyət xadimlərindəndir. O, əruz elmi, qafiyə və fars dilinin qramatikası barəsində əsərlər yazmışdır. Lakin son əsəri əlyazması halında çap edilməmiş qalmışdır (“Danişməndani Azərbaycan”).

İrəvani-Təbrizi Müznib Fətəli İbn Hacı Həsən XIX əsrdə yaşamış şairlərdəndir. O, ən çox İrəvani adı ilə məşhur olmuşdur. O, 1833-cü ildə məşhur şair və münşilərin şeirlərindən, nəsr əsərlərindən, eləcə də öz şeirlərindən ibarət bir məcmuə tərtib etmişdir. Həmin toplusunun əlyazması Məhəmmədəli Tərbiyətdə qalmışdır. M.Tərbiyə yazır ki, mən Fətəli Təbrizinin (İrəvaninin) min beytdən ibarət divanını da görmüşəm (“Danişməndani Azərbaycan”, səh, 230). Aşağıdakı beyt onun əsərindəndir:

Fələk etmişdir bostanda ürəyi qanlı laləni,

Odur ki, ürək qanı ilə o doldurmuş piyaləni.

Görkəmli maarifçi, ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərli İrəvan şairlərindən yazdığı qeydlərində 1827-ci ilin sentyabr ayının

sonunda İrəvan şəhərinin Paskeviç tərəfindən Rus dövlətinə tabe olunmasına xalqın məcbur edilməsi barədə verdiyi açıqlamada bildirir ki, “Şəhri-İrəvan keçmişdə mərkəzi-üləma, füzəla və şüəra olub, Axund Molla Məhəmməd İrəvani kimi böyük alim və müctəhidlər yetiribse də, axır vaxtlarda belə fazil və alim şəxslərdən və dəqiq ədiblərdən və xoştəb şairlərdən məhrum qalıbdır. Elm və mərifət əshalı varsa da, onların ədədi (sayı – Z.M.) avama nisbət çox azdır, yoxluq mənzələsindədir. İrəvan şairlərindən “Bəzmi” təxəllüsü ilə yazan Məşhədi İsmayıl Hacı Kazımzadədir.

Məşhədi İsmayıl Hacı Kazımzadə “Bəzmi” (1846-1888). İrəvanın varlı və zəngin tacirlərindən olan incə və istedadlı şəxslərindən olmuşdur. O, 1846-cı ildə İrəvan şəhərində anadan olub. Həddi-büluğa çatanadək ev tərbiyəsi alıb, sonradan XIX əsr Azərbaycan şairi, jurnalisti və maarif xadimi Mirzə Məhəmmədağlı Naxçıvanskiinin (1854-1904) məktəbində təhsil almağa başlayıb. Öz fitri istedadı sayəsində az vaxtda fars və türk dillərini dərinləndən mənimsəyib.

Məşhədi İsmayıl “Bəzmi” (**bəzmi** sözü ərəb dilində “məclis, yığıncaq, eyş-işrət, kef” mənalarında işlənir) ömrünün çoxunu ticarətlə məşğul olub, bu dövrdə istedadlı və şirindilli olduğuna görə müasirləri olan zadəgan tay-tuşları arasında tanınan şairlər sırasında əziz və hörmətli şəxslərdən olub. Ömrünün sonuna iyirmi il qalmış ticarət işləri yaxşı getmədiyindən ondan əl çəkib, məktəb açaraq müəllimliklə məşğul olub, eyni zamanda İrəvan şəhər məktəbində elmi-ilahi və türki-lisani müəllimi işləyib.

F.Köçərli yazır ki, 1885-ci ildə mən İrəvan gimnaziyasına Azərbaycan dili müəllimi təyin olunan vaxtlarda Mirzə İsmayıl tanıy olub, onun tədris üsulları ilə tanışlıq üçün məktəbinə gedib, onun uşaqların təlimi ilə hədsiz şövqlə məşğul olduğunu görüb, onunla yaxınlaşmağa və dostluq əlaqəsində olmağa səy göstərərdim. Çifayda əcəl fürsət vermədi, o cənabın dostluğundan bizi mərhum eylədi və ona əcəl şərbətini içirdi. Daha sonra qeyd edir ki, Məşhədi İsmayıl “Bəzmi” məktəblərimizdə dədə-babadan işlənən köhnə qayda üzrə dərs verməyin qüsürünü anlayıb yeni üsul ilə təlim vermək

üçün özü təzə bir əlifba tərtib etmişdi. Amma mərhumun bu işi nə qədər əhəmiyyətli və xeyirli idisə də, köhnə qaydanı sevən və işiqdan bixəbər olan avamlara o, xoş gəlmədi. Mərhumun təzə əlifbası avam və qərazkarların dilində gülünc və istehza üçün bir alət oldu. Ancaq möhtərəm müəllim Məşhədi İsmayıl “Bəzmi” bu istehza və kinayələrə əsla əhəmiyyət vermədi, öz işində dayanıqlı və möhkəm durdu. Məşhədi İsmayılın fars və türk dilində yazdığı əsərləri toplansa, bir böyük kitab olardı. Dağınıq olduğuna görə, qələmindən çıxan əsərlərini bir yerə cəm edən olmamışdır. Əsərlərinin çoxusu qəzəl, rübai, qəsidə və müxəmməs növündə yazılmışdır.

Məşhədi İsmayıl “Bəzmi” bəzən “Əndəlib” (bülbul) təxəllüsü ilə də şeir deyərmiş. Onun əldə olan bir çox şeirləri həcv və zarafat məzmunlu olduğundan F.Köçərlinin Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun tərtib etdiyi və “Elm” nəşriyyatı tərəfindən 1987-ci ildə nəşr edilən Azərbaycan ədəbiyyatı kitabına həmin şeirlər daxil edilməmişdir. Qeyd edim ki, İsmayıl “Bəzmi”nin Azərbaycan ədəbiyyatı toplusunda “Var”, “Usanmasın”, “Hər kimsənin ki, sən kimi bir nazlı yarı var, Dünyada eyşü-işrəti, xoş rüzgarı var”, “Qanım tökən qaşındı, gözün gördü danmasın”, “O tari-türrəni, ey nazənin, yavaş darə, Ki, bağlıdır neçə yüz min könül o bir tarə”, “Salıb o gül üzünün şövqü gör nə halə məni, O qaşların ələmi döndərib hilalə məni” mətləsi ilə başlayan qəzəlləri və dörd bəndlik müxəmməsi verilmişdir.

Mirzə Kazım Qazi (Fateh) Əskərzadə Axund Əhmədov “Müttələ”(xəbərdar)(1832-1892). F.Köçərli yazır ki, əldə olan məlumatlara görə, Mirzə Kazım daimi olaraq İrəvanda yaşayıb və orada da vəfat etsə də, əslən İrəvana gəlmədir. Onun vətəni Təbriz mahalının Sərab şəhəri yaxınlığındakı Bərağuş qəsəbəsidir. Mirzə Kazım 1832-ci ildə anadan olub, təhsilini Təbrizdə aldıqdan sonra cavan vaxtlarında İrəvana gəlib, əvvəlcə İran dövlətinin rus konsulluğunda katib-tərtibçi işlərinə baxmışdır. Amma sonralar bu işdən çıxmış, təlim-tərbiyə işlərinə meyli olduğuna görə xüsusi məktəb açaraq müəllimlik etmiş, məktəb işlərini qayda-qanun üzrə aparmaqla ibtidai təhsil alanlara şifahi üsulla təlim verərmiş. Mirzə

Kazımın məktəbi bütün İrəvan sakinlərinin rəğbətini qazanmış və həqiqətən bu cənab öz sənət məşğuliyyətində bir qüsura yol vermədən canı-dildən uşaqların təliminə cəlb olunmuşdur.

F.Köçərli Mirzə Kazım cənabları ilə yaxın tanış olduğunu və tez-tez onunla görüşdüyünü, təlim və tədris məsələlərindən bəhs edən söhbətlər etdiyini göstərməklə yanaşı, onun təlim-tərbiyə məsələlərindən başqa bir fikri olmadığını qeyd edir.

Təlim üsulunda daha çox bilik və məharət kəsb etmək üçün gimnazianın müdiri cənab Brajnikovun icazəsi ilə hazırlıq sinfinin tayı-bərabəri olmayan qabiliyyətli və qabaqcıl müəllimi Çistyakovun dərslərinə qulaq asarmış.

Mirzə Kazım ilə bərabər Axund Mirzə Əli də həmin vaxtlarda İrəvanda məktəb açmışdı. Axund Mirzə Əli özünü tanıtmış qeyrətli və çalışqan bir müəllim idi.

Yeni dərs üsulu ilə tanış olmaq üçün mütəvəffa (ölmüş) Çistyakovun gah evinə və gah da (klasına) sinfinə tez-tez gəlib, lazım olan məlumatı ondan əxz edərdi. Çistyakov isə hər iki müəllimə artıq mehribançılıq və iltifat göstərməklə, əlindən gələn köməyi əsirgəməmiş və özü məktəbdarların məktəblərini ziyarət edib, nəzərə çarpan qüsurların islahına daha çox kömək göstərirdi.

İrəvanda məktəb açan və mərifət sahiblərindən biri hesab olunan cənab Mirzə Abbas Məmmədovun yazdığına görə mərhum Mirzə Kazımın beş cild kitabı qalıbdır ki, onlardan dördünü mərhum cocuqların təlimi üçün tərtib etmişdir. Amma onlardan heç biri bu hala kimi çap olunmayıbdır: 1. "Elmi hesab", 2. "Sərfu-nəhvi-farsi", 3. "Elmi-bələğət" (natiqliq məharəti elmi), 4. "Vacibati-şəriyyə" (allahın göstərişlərinə əsasən yazılmış qanunlar, islam qanunları). 5. "Teatr hekayəsi".

Mirzə Kazımın əsərləri fars və türk dilində yazdığını, heç birini əldə edib görmədiyini söyləyən müəllif həmin kitabların nə dərəcədə təhsilə layiqli və ya tənqid olması haqqında söz açmağa aciz olduğunu vurğulayır. Lakin onu təsdiqləyir ki, Mirzə Kazım həddindən artıq qabil və gözüaçıq adam idi. Öz zəmanəsində məktəblərdə təlim üçün istifadə olunan kitab və risalələrin (kitab-

ça, məktub, namə, məcmuə) qüsurlarını görüb, onların hər cəhətdən namünasib və hətta zərərli olmaqlarını kamalınca anlayırdı. Ona görə söz yoxdur ki, onun “Vacibati-şəriyyət” əsəri, habelə başqa kitabları o zaman məktəblərdə dərslik kimi işlədilən şəriət kitabı “Camei-Abbasi” kitabından gərək artıq və üstün olsun.

M.Kazımın farsca yazdığı şeirlərindən üçüncü kitabı “Elmi-bələğət”in sərlövhəsində qələmə xitabən yazdığı şeirlər nümunə göstərilir:

*Ey, qələm, ey mənə gecə-gündüz dost olan,
Başını qaldır, bir an dodaqlarını arala,
Hədsiz-hesabsız zəhmətlərdən sonra
Kitabın ikinci hissəsi qurtardı.
Üçüncü hissədən bir nəğmə başla,
Pərdədə olan sirləri bir-bir aç.
Mənim barmaqlarımın hökmündən boyun qaçırma,
Naməhrəm yanında bəzi sözlər danışma.
Bəzən elə olur ki, tüğyan edirsən,
Hər gizli sirri açırsan.
Sənə hər nə deyirəmsə, boğazında saxla,
Ürəyin sirrini ağzından qaçırma.
Mənim fikrimin əksinə çıxırsan,
Mənim qədəmimin əksinə qədəm qoyursan.
Mənsur ağzından çox sirrlər qaçırdığına görə,
Onu boğazından dara çəkdilər.
Ömrünü eşqə sərf edib əsla dönmədi –
Ki, bu söz çoxlarını xar elədi.
Ürəyini mənə ver, heç kəsə vermə,
Sənanın günahı onun məhəbbətidir, vəssəlam!
Eşq və eşqbazlıq sözünü danışma,
Yanar oddan salamatlıq gözləmə.
Eşq nəhayətsiz işlər görür,
“Dinlə neydən çün hekayət eyləyir”[116]...*

Sonuncu misra Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”sindən iqtibas olunduğuna görə dırnaqda yazılmışdır.

Mirzə Kazımın nümunə göstərilən əsərlərindən başqa o, türk dilində ibtidai sinif şagirdlərinə təlim vermək üçün nəsr və nəzmlə bir kitabça da tərtib etmiş, mündəricatında isə xırda-para hekayə, nağıl və düzgülər vermişdir. Düzgülərin çoxunu M.Kazım özü yazmışdır. Bu düzgülər uşaqların ağızda söylədiyi “Üşüdüm, ha üşüdüm, dağdan alma daşdım” vəznə və bəhrində tərtib olunmuş mənən bir-birilə əlaqəsi olmayan sözlərə bənzəyir. M.Kazım bu düzgüləri ona görə yazmışdır ki, uşaqları oxumağa həvəsləndirsin. Çünki uşaqların belə yüngül vəznə yazılan şeirlərə meyli və həvəsi daha çox olur.

Keçmişdə Əhməd bəy Cavanşir öz övladını oxuyub-yazmağa həvəsləndirmək üçün bu vəznədə hekayələr tərtib etməklə istəyinə nail olduğunu nəzərə alan Mirzə Kazım da bu üsuldan istifadə etmiş, özünün düzgülərində kiçik oğluna gülməli sözlərlə yanaşı, ədəb-ərkana dair nəsihət söyləyir:

*Ay afərin, gül oğlum,
Gül oğlum, bülbül oğlum,
Dərsin oxu rəvanla,
Sonra danış, gül, oğlum!
Gedirdim harda gördüm,
Guya divarda gördüm,
Evdə siçan çox idi,
Pişik evdə yox idi.
Siçan çıxdı divara,
Əynində xaki xara.
Birdən pişiyi gördü,
Döndü, baxdı, qurudu.
Siçanlar at çapırdı,
Pişik durub baxırdı...*

Mirzə Kazım təlim-tərbiyə zamanı əlifbada olan nöqsanları və onların yaratdığı çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün təhsil sahəsində çalışan adam kimi xüsusi əlifbanı tərtib etmiş və bu barədə məqalə yazaraq C.Ünsizadənin redaktorluğu və nəşirliyi ilə 1883-1891-cü illərdə Tiflisdə çıxan aylıq jurnal (1883-1884, №1-

11), sonra isə həftəlik qəzet (1884-1891) - Tiflisdə nəşr olunan “Kəşkül” qəzetində çap etdirmək üçün F.Köçərliyə versə də, o vaxt nəşr olunmamış qalmışdır. Həmin məqalənin məzmunu F.Köçərlinin 2-ci cild Azərbaycan ədəbiyyatı kitabının 210-cu səhifəsində öz əksini tapmışdır.

Mirzə Kazım M.F.Axundov kimi əlifbamızın dəyişdirilməsi məsələsinə daha çox önəm verən yaradıcı ziyalılardan olmuşdur. Təzəməslək adamlardan olduğunu məişətimizin köhnələn, çürüyən, işə yaramayan cəhətlərinin aradan qaldırılmasını məqsədə uyğun sayırdı. O, 1892-ci ildə İrəvanda vəba xəstəliyindən vəfat etmişdir.

Hacı Seyid Rza Əmirzadə “Sabir” (1846-1906). Hacı Seyid Rza Əmirzadə əslən Xoy şəhərindəndir. Məşhur sazişə görə 27 yaşında İrəvan şəhərinə gəlmiş, bir müddət bura sığındıqdan sonra ailə quraraq, İrəvanı özü üçün ikinci vətən seçmişdir.

Hacı Seyid Rza çox rəvan təbə malik olsa da, ondan istifadə etməyə layiqli bir yol tapmamış, qəsidə, mədh və həcvləri ifadəli oxumağa daha çox vaxt ayırmış. Əhali arasında məşhur qəzəl, qəsidə və qitələri ilə zərif, xoşxasiyyət bir şair kimi tanınarmış. Onun İrəvana gəldiyi vaxtlarda Bakıda Həsən bəy Zərdabi tərəfindən “Əkinçi” qəzeti nəşrə başlamışdır. Hacı Seyid Rza İrəvandan “Əkinçi”yə müxbirlik etmiş və burada nəsrə yazılan məktubları, nəzmlə yazılmış bir məktubu dərc edilmişdir. Həmin məktub dərc ediləndən sonra Şamaxıda məktəb tikiləndə avam camaat arasında söz-söhbətə, narazılığa səbəb olmuşdur. Daha doğrusu, hadisədən sonra Şamaxı sakini Hacı Seyid Əzim Məliküşşüərə öz oğlu Mircəfəri elmlə, təhsillə etmək üçün məktəbə qoymuşdur. Amma camaat mərhum Seyid Əzimin bu işindən incimmiş, onun əleyhinə nalayiq hərəkətlərə yol vermiş və Seyid Əzim buna uyğun olaraq Mircəfərə xitabən aşağıdakı nəsihəti demişdir:

Cəfər, ey qönçeyi-gülüstanım,

Ey mənim bülbüli-xoşəlhanım...

Hacı Seyid Rzanın “Əkinçi” qəzetinin 1877-ci ildə 20-ci sayda dərc olunan bu məktubu o vaxtlar camaatın əhvalını, əqlini, kamalını göstərən bir sənət nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir:

*Mərhəba, ey Həsən bəyi-aqil,
Elmi –hikmətdə qabilü kamil,
Bafəhm olmağında söz yoxdur,
Oldu məlum: qeyrətin çoxdur.
Əhli-Qafqazı etmişən xoşnud,
Sən özün səd, əhl-naməsud.
Sənə hər kimsə tutsa bir irad,
Gurbatında bulmayıb irşad...
...İrəvandan yazıldı bu namə.
Xəlqdən mən də gəlmişəm dadə
Yəni Seyyid Rza Əmirzadə.*

Hüquq məsələləri üzrə dini hökm çıxaran yüksək vəzifəli ruhaninin (müfti-Əfəndi) “Məcmuə”sində Hacı Seyid Rzanın şeirlərindən bir neçə müxəmməs, müstəzad, tərkiqbənd və tərəcibbəndlər öz əksini tapmışdır:

*Dilbərə, gəl, gəl ki, əyyam-baharın vaxtıdır,
Daməni-səhrada seyri-laləzarın vaxtıdır,
Mövsümi-gülgəştü cami-zərnigarın vaxtıdır,
Sən kimi fərxündə zati-gülüzarın vaxtıdır,
Lütf ilə can almağa çeşmi-xumarın vaxtıdır,
Görməyə ruxsarını bu dilfikanın vaxtıdır...*

Hacı Seyid Rzanın klassik şeirin bu və ya digər növlərinə aid bir sıra şeirləri, kəlamları vardır. O, təxminən altmış il ömür sürmüş, 1906-cı ildə İrəvan şəhərində vəfat etmişdir. Əziz dostlarından Mirzə Abbas “Zari” onun məzar daşının üstünə aşağıdakı qitəni həkk etmək üçün yazmışdır:

*Dövrün əsilzadələrinin fəxri Seyid Rza Sabir idi.
(Onun vücuda) bəlağət elmini əhatə edən, ağıl
və kamalın toplanan yeri idi.*

*Dünyadan birbaşa cənnət bağına köçdü,
Şeiri ariflərə çox xoş gəldiyindən
Onun vəfalı tarixi “şairi-şirin məqal” oldu.*

Mirzə Əlixan Şəmsül-Hükəma “Ləli” (1845-1905). 1845-ci ildə Təbrizdə anadan olub, 1905-ci ildə Tiflisdə vəfat edib. Onun

ata və anası əslən irəvanlıdır. Atasının adı Hacı Ağa Mirzə İrəvanidir. Mirzə Əlixan İrəvani (“Ləli”) Təbrizdə təhsil alıb, orada mədrəsələrdə ərəb və fars dillərində dərin biliklərə yiyələnib. Dərman maddələri, ədviyyat və müxtəlif bitki yağları satılan əttar dükkanı açıb, satılan dərmanların reseptini yazıb. Məşhur təbiblərin yanında olub, təbabət elminə dair məlumatlar əldə edib. Təbabət elmini mükəmməl öyrənmək üçün Tehrana gedib, təhsilini başa vurandan sonra Təbrizə qayıdıb. Misirə, İstambula və Avropanın bəzi şəhərlərinə ezam olunub, təcrübəsini artırıb. İran təbiblərindən məşhuru olub. Ləli İrəvani Nəsrəddin şahın oğlu, İran şahı Müzəffərəddin şahın (1896-1906) xüsusi həkimi olmuş və Şəmsülhükəmə (“Həkimlər günəşi”) ləqəbi almışdır. Sənədlərində və möhüründə imzası “Ləli həkim” olmuşdur. Ömrünü və güzəranını təbabət ilə keçirmişdir. Nüfuzlu adamlardan sayılıb. Ləli İrəvani şair kimi də tanınıb. Onun fars və Azərbaycan dillərində çox gözəl qəsidələri, qəzəlləri, dübeytləri və görkəmli şəxslərin ölümünə həsr olunan hüznü nəğmələrdən ibarət şeirlər divanı Təbrizdə iki dəfə nəşr olunub. Lakin onun bir çox şeirləri hələ də çap olunmamışdır. Aşağıdakı qəzəli “Təqvimə Tərbiyə”dən götürülmüşdür:

*Qaşların kamanilə sən ox vurdun qəlbimə,
Sənəmdən keçib batdı yaralı qəlbimə.*

*Halaldır badə içmək adama yar yanında,
Dolu qədəh əlində, dodağı dodağında.*

*Məst olmuşduq ikimiz, həm dilbər, həm də ki, mən
O, badə içməyindən, mən nərgiz gözlərindən*

*Mən tövbə sındırmışdım, günah alım özümə,
Badə içdik, tövbə də sındı öz-özünə.*

*Boyun saldım zəncirə, baş verdim qılıncına,
Qara zülflər düşəndə qaşlarının küncünə.*

*Sənin fərağında mən əl çəkdim varlığımdan,
Ölüm mənə yaxşıdır sənin ayrılığından.*

*Əhsən o ləl dodağınla əfsunladın Ləlini,
Bir kəlmə söyləməklə qıfilladın dilini.*

Ləlinin Tiflisdə havaların isti və yağışlı keçməsi barədə də şeirləri vardır:

*Bir deyən yoxdur, ey xudavənda,
Bu bədən qurğuşundu, ya misdi?
Kürəxanə deyil bizim mənzil,
Nəyə lazım bu qədər isti?
Bizim bu ev Məkkə, mən ərəb deyiləm,
Ərəbistan deyil bu, Tiflisdə.
Bu hava xətti-istifadə gərək,
Sakinani –şimalə çox pisdi.
Bunu göndər ki, özgə bəndələrin
Cümləsi acü urü müflisdə.
Cücülər doldurub kitab arasın,
Biri molla, biri müddərisdi.
Birəvü, miğmiğavü kor milçək
Cəm olub, bir qəribə məclisdə.
Şəhəri qızdırıb, çölü soyudub,
Bilmirəm bu necə mühəndisdə ?!*

Yağarlığın yaratdığı çətinlikləri isə belə tərənnüm edir:

*Bu yağış dayanarmı dəmir, daş, görüm,
Qalaydı xeyrin, ilahi, qapıda kaş görüm!*

*Yağış gərək çölə yağsın, nə şəhər, bazarə,
Nə xeyri var sənə üstü başımı yaş görüm?*

*Bir aydı üst-başım zığdı, başmağım palçıq,
Özün mələklər ilə bircə gün sulaş görüm.*

*Nə vaxt yağıbdı yağış, küçələrdə it boğulub,
Nə vaxt yağıbdı dolu , sındırıbdı baş görüm.*

*Bahalıq ildə acından ölənləri gördün,
Tapa bilir onların qırxı bir lavaş görüm?[116-219]*

Fəzləli Təbrizi (İrəvani) (1860-1909). Atası Hacı Mirzə Əbdülkərim İbn Əbülqasim İbn Mirzə Məhəmməddir. Onun əsli İrəvandan olmuş, lakin Təbriz şəhərində yaşamışdır. Fəzləli Təbrizi 1860-cı ildə anadan olmuş və 1909-cu ildə vəfat etmişdir. Onun aşağıdakı əsərləri vardır: “Hədəiqül-Arifindir” (“Ariflərin bağları”). Bu əsərdə Mirzə Fəzləli “Kafi”, “Mənla yəhzərül-Fəqih”, “Təhzib”, “İstibsar”, “Vafi”, “Bihar” və “Vəsəyil” adlı əsərlərdə olan xəbərləri, hadisələri, onların şərhlərini toplamış və kitabın axırında qeyd edilən əsərlərin müqəddimələrini, eləcə də təriqətlər haqqında kitabları yazmışdır. Bu kitab bir neçə cildədir. Lakin Quran ayələri haqqında olan bəzi cildləri nöqsanlıdır. Bundan əlavə Fəzləli “Səfinə” və “Kəşkül” əsərinə oxşayan “Riyazül-əzhar” (üç cildə) və “Səfərnameyi-Avropa” əsərini yazmışdır. Onun divanında fars və ərəb dillərindəki şeirlərindən əlavə Seyid İsmayıl Hümeyrinin qəsidəsinin şərhı vardı. Aşağıdakı bənd onun “Novruzıyyə” tərcibəndindəndir:

*Gəldi Cəmşidi Fərvərdin, novruzı-Cəlalı yenə,
Qocakmış dünya bəsləyir cavanlıq xəyali yenə.
Təzvirdən uzaq, bir olur dostlarla amalı yenə,
Bu şən məclisin var qüssə dağıdan əhvali yenə.
Sazı çal, udu yandır sən, odlandır manqalı yenə.*

(“Danışməndani-Azərbaycan”)

İrəvani Mirzə Müslüm(1755-1822). İrəvan şəhərində doğulmuş, dövlət işlərində çalışmış, idarəçilik sistemində təcrübəsi ilə məşhur olmuşdur. İran şahı onu yanına dəvət etmişdir. Orada əvvəlcə geniş fəaliyyətə başlasa da, sonra münasibət dəyişdiyinə görə geri, İrəvana qayıtmışdır. O, Fəxri Mirzə Abbasın (Hacı Mirzə Ağasının) atasıdır.

Fəxri Mirzə Abbas. 1776-cı ildə İrəvan şəhərində doğulmuşdur. Atasından təhsil və həyat təcrübəsini əldə etdikdən sonra, təhsilini davam etdirmək üçün İsfahana getmiş. Təhsilini başa vurduqdan sonra tərbiyəçi-müdərris kimi tanınmışdır. O, Ağa Məhəmməd Şah Qacarın müəllimi olmuşdur. Onun etimadını qazanmış Hacı Mirzə Ağası A.M.Qacarın 14 il şahlığı dövründə

onun baş vəziri olmuşdur və hicri-qəməri 1265-ci ildə İraqda vəfat etmişdir. Diplomatik fəaliyyətlə yanaşı Hacı Mirzə Ağası ərəb və fars dillərində şeirlər yazmışdır:

*Qara saçların dağılıb səpiləndə yanaqlara,
Deyəsən buludlar örtür ay üzünü ara-sıra.
Soruşdum neyçün belə pərişan olmuşdur züflərin,
Dedi: Həbəş sultanı qoşun çəkmişdir saçlara.*

Höccət Mirzə Məhəmməd İrəvani – İrəvandandır. XVIII-XIX əsrlərdə yaşamış söz sahiblərindəndir. O, Fətəlixan Səbanın dediyi qəsidəyə cavab olaraq, İrəvan sərkərdəsi dilindən bir qəsidə qoşmuşdur. Həmin qəsidə aşağıdakı beytlə başlamışdır:

*Ey Səba, sənin məhəlləndən bu diyara səba gəldi,
Onun ətrindən bizim torpağımız qeyrət müşki-ənbəri ilə doldu.*

*Səba, gətir səba nəsimini bu yerə,
Çevirdik bu torpağı gözəl müşkə, ənbərə!*

(“**Danişməndani-Azərbaycan**”)

Hərif İrəvani: XVIII əsrdə yaşamış şairlərdəndir. Onun şeirlərindən Abbas Mirzə Naibüssəltənətin tərifinə yazdığı qəsidə daha çox məşhurdur. Aşağıdakı beyt həmin qəsidənin başlanğıcıdır:

*Novruz gəldi və esfənd ayı keçdi,
Keçdi azər ayı və yenə gəldi azar ayı.*

*Əcəm novruzunu gəldi, isfənd günləri getdi,
Azər ayı da ötdü, bahar günləri yetdi.*

(“**Nücümüs-səma**” məcmuəsi)

İrəvani Möhtac Hacı Əbülhüseyn. XIX əsrdə yaşamış şairdir. Onun yaradıcılığı dinin izahına və bu mənalı ayinlərin təsvirinə həsr olunmuşdur. “Qəsaid” və “Növhecət” adlı əsərləri indi də qalır. Onlar Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Əlyazmaları İnstitutundakı fondada saxlanılır (Fond nömrəsi B-2069). Köçürülmə tarixi hicri 1289 (miladi 1872-ci il, həcmi 125 vərəq, farscadır).

XIX əsrdə Qərbi Azərbaycanın İrəvan xanlığı ərazisində necarlıq və rəssamlıq sənətinin nadir incilərinin yaradılması sahəsində də tanınmış yaradıcı sənətkarlar olmuşdur. Onlardan bir ailənin

üzləri – ata-oğul İrəvani Məmmədhüseynin və İrəvani Mirzə Qədimin qısa tərcümeyi-halları barədə məlumat da yerinə düşər.

İrəvani Məmmədhüseyn Qədim oğlu. 1789-cu ildə İrəvan şəhərində doğulmuş, 1851-ci ildə vəfat etmişdir. Nəccar(dülgər, xarrat) ailəsindəndir. O, atasından ağac üzərində işləmə sənətini öyrənmişdir. Sənətini getdikcə təkmilləşdirərək ağac üzərində oyma sahəsində böyük sənətkar olmuşdur. Onun yaratdığı ağac füqurları XIX əsrin əvvəllərində İrəvan sərdarlarının sarayını bəzəyirdi.

İrəvani Mirzə Qədim Məhəmmədhüseyn oğlu. 1825-ci ildə İrəvan şəhərində dülgər ailəsində doğulmuşdur. Bu, o dövrlər idi ki, İrəvan xanlığı ömrünün son illərini yaşayırdı. İki ildən sonra İrəvan şəhərinin azərbaycanlıların əlindən çıxma dövrünün əsası qoyulacaqdı. M.Q.İrəvani ilk təhsilini doğma şəhərindəki “Üsuli-cədid” məktəbində almış və sonra isə Tiflisdə progimnaziyanı bitirmişdir. Təhsilini başa vurub İrəvana qayıdanda onun 15 yaşı var imiş. Bir müddət poçtda teleqrafçı vəzifəsində işlədikdən sonra bədii oyma ustası olan atasından öyrəndiyi sənətini davam etdirmişdir. O, Azərbaycanda dəzgah boyakarlığının yaradıcısı kimi yüksək səviyyəyə çatmışdır. Monumental boyakarlıq və portret sahəsində daha çox işləmişdir. Xüsusi rəssamlıq təhsili almasa da, özünün fitri istedadı sayəsində yüksək yaradıcılıq səviyyəsinə qalxmışdır. Yaradıcılığının ilk dövründə dekorativ sənətlə məşğul olmuş, bir sıra portretlər – “Süvari”, “Rəqqasə”, “Dərviş” və s. yaratmışdır. Həmin sənət əsərləri hazırda da R.Mustafayev adına İncəsənət Muzeyində qorunub saxlanılır.

M.Q.İrəvaninin yaradıcılığının təkmilləşmə dövrü XIX əsrin 50-ci illərinə təsadüf edilir. O, şöhrət qazanmış bir sənətkar kimi İrəvan sərdarı Hüseynqulu xanın sarayındakı pannoları və süjetli kompozisiyaları bərpa etmiş, sarayın güzgülü zalında yağlı boya ilə bir neçə portret (“Fətəli şah”, “Abbas Mirzə” və b.) çəkmişdir. Belə portretlərdən ən məşhuru uzun müddət ədəbiyyatda pəhlivan portreti kimi təqdim olunan “Sərkərdə portreti”dir.

Fətəli şah arxasında buta naxışlı mütəkkə, bəzəkli xalça üzərində dizi üstə oturmuş halda təsvir olunur. Başında tac, belində

kəmər və qamçı var, əllərilə toppuz tutmuşdur. Sərkərdə də, şah da əmr edən, başçılıq edəndir. Sərkərdə ilə şahın səlahiyyətlərini tabeçilik baxımından fərqləndirməyə müvəffəq olan rəssam bu portretdə şahla sərkərdə arasındakı fərqi və oxşarlığı aydın şəkildə nəzərə çarpdırmağa müvəffəq olmuşdur. Portretdə təsvir olunan əlamət və cizgilər pəhlivandan çox qoşun başçısının olduğunu təsdiq edir: sərkərdənin üzünün fərdi cizgiləri – enli alnı, düz burnu, uzun bıqları, irəliyə doğru dikilmiş gözləri və kiçik ağız rəssamın obrazı konkretləşdirməyə çalışdığını göstərir. Bu əsərlər, eləcə də akvarel və tempera ilə işlənmiş, sonrakı variantları (Azərbaycan İncəsənət muzeyi) Azərbaycan incəsənətini orta əsr miniatürlərinə xas olan şərtilikdən realist boyakarlığa keçid dövrünün ən yaxşı nümunələridir. Bu cəhətdən Mirzə Qədim İrəvaninin 1860-1870-ci illərdə yaratdığı “Vəcihulla Mirzə”, “Molla”, “Ayaq üstə dayanmış qadın”, “Gənc oğlan” (Azərbaycan İncəsənət muzeyi), “Mah tələti” (Gürcüstan Dövlət İncəsənət Muzeyi) portretləri surətlərin ifadəliliyi, zəngin koloriti ilə fərqlənir. İrəvaninin ikifüqurlu tematik kompozisiyalarına (“Şahzadə Aleksandr arvadı ilə” və s.) məişət lövhələri daxil edilmişdir. Rəssamın “Oturmuş qadın portreti”ndə gözəl bir qadın surəti təsvir edilir. Qadın rəngarəng naxışlarla toxunmuş xalçanın üzərində əyləşib, arxasındakı mütəkkələrə söykənib. Təsvir olunan otaq şəraiti, qadının geyimi, boynundakı qızıl boyunbağı onun varlı ailəyə, zadəgən silkinə məxsusluğunu bildirir. Qadının bir əlini dizinin üstünə qoyması, digərində dəsmal tutaraq gözlərini bir nöqtəyə zilləməsi nə barədəsə düşündüyünü andırır.

Mirzə Qədim İrəvaninin əsərlərində təsvir olunan xalça, geyim və ev əşyalarının üzərində çəkilmiş zərif naxışlar, mürəkkəb ornamentli şəbəkələr, gül, çiçək və quşların canlı, real əksi (“Çiçəklər və quşlar”, Ermitaj, Sankt-Peterburq) bir çox məşhur muzey və qalareyalarda qorunub saxlanılır. Onun “Türk sultanı” və tarixi şəxsiyyətlərə həsr etdiyi portretləri, “İkinəfərlik səhnə” kimi əsərləri mövcuddur [178].

Rəssamın nəvəsi, Əməkdar incəsənət xadimi İsmət Axundovun fikrincə, “İrəvana müxtəlif vaxtlarda gəlmiş səyyahlar, incəsənət həvəskarları onun (M.Q.İrəvaninin – Z.M.) rəsmlərini öz ölkələrinə aparmışlar”. İ.Axundov Fransada olarkən Parisdə məşhur “Mütəfəkkir” heykəlinin müəllifi Rodenin ev muzeyində babasının bir əsərinin saxlandığını qeyd edir. ...Mirzə Qədim İrəvani Sərdar sarayını bəzəyən şəkilləri çəkərkən səhhəti korlanmış, sənətinin çiçəkləndiyi bir vaxtda, 1875-ci ildə 50 yaşında vəfat etmişdir. M.Q.İrəvaninin nəticəsi Gülşən xanımın verdiyi məlumatlara görə Sankt-Peterburqdakı məşhur Ermitaj muzeyində iki otaq yalnız Mirzə Qədimə ayrılmışdır. Təxminən 1979-1982-ci illərdə burada onun əsərlərinin orijinalı və fotosəkilləri nümayiş etdirilmişdir. Bu reallıqları əks etdirən tablolar tamaşaçıların dərin marağına səbəb olduğu üçün muzeylərin “rəy dəftərlərində” vəcdlə yazılmış təşəkkürlər vardır. M.Q.İrəvaninin bir tərəfdən klassik Şərqi miniaturu və xalq sənətinin zəngin ənənələrinə, digər tərəfdən Avropa realist boyakarlığına əsaslanan yaradıcılığı ilə Azərbaycan təsviri sənətinin inkişafında yeni mərhələ başlamışdır.

II FƏSİL

MÜHİTİN FOLKLOR ÖRTÜYÜNDƏ ŞİFAHİ SÖZ SƏNƏTİ VƏ AŞIQ YARADICILIĞI

İnsanın mənəvi-estetik inkişafı prosesində müstəsna əhəmiyyət kəsb edən vasitələrdən biri də bədii ədəbiyyatdır. Görkəmli söz sərraflarından N.Çernişevskinin sözləri ilə desək, ədəbiyyat insanları elmi cəhətdən nadanlıqdan, bədii cəhətdən kobudluq və bayağılıqdan xilas edir. Bədii ədəbiyyat geniş miqyaslı hadisədir, onu yalnız pedaqoji proseslə məhdudlaşdırmaq düzgün olmaz. Onun tərbiyəvi rolunu bədii-estetik zövqün formalaşması ilə deyil, insanı ömrü boyu müşayiət edən bədii oxu vasitəsi ilə yanaşı, teatr, kino, televiziya vasitəsi ilə ona mənəvi-estetik mühit yaradan əvəzsiz dünyagörüş formalaşdırır. Hüseyn Cavid bədii ədəbiyyatı millətdəki əhvali-ruhiyyənin inikası adlandırır.

Azərbaycan haqqında, onun mədəniyyəti, ədəbiyyatı, incəsənəti barədə müxtəlif mənşəli və xarakterli elmi mənbələrdən məlumatlara malik olsaq da, elmi məlumatlar qədim dövrlərdən bəri mövcud olsa da, azərbaycanşünaslıq bir elm kimi əsasən XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində formalaşmağa başlamışdır. Azərbaycanşünaslığın meydana gəlməsi Azərbaycanda elmi təfəkkürün inkişafı ilə bərabər azərbaycançılıq milli-ictimai təfəkkürünün müxtəlif sahələrində dünyagörüşün təşəkkülü ilə vəhdət təşkil etmişdir.

Azərbaycanşünaslığın aparıcı problemi hesab edilən Azərbaycan xalqının etnogenezi (mənşəyi), tarixi Azərbaycan dili, onun yazılı və şifahi ədəbiyyatı, folkloru, mədəniyyəti, Azərbaycanda yaşayan müxtəlif mənşəli etnosların öz dillərini, etnoqrafik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlaması, aparıcı etnokulturoloji mövqeyin yalnız və yalnız Azərbaycan türklərinə məxsusluğu barədə kifayət qədər elmi cəhətdən əsaslandırılmış faktlar vardır.

Azərbaycanşünaslıq Azərbaycan adlanan məkanın bütün ərəzilərində yaşayan qeyri-türk etnoslarının əhatəsində formalaşmışdır. Bu ərəzilərdə mühafizə olunan antropoloji, etnoqrafik, etno-

sosioloji göstəricilər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycanda yaşayan qeyri-türk mənşəli etnoslar, xalqlar Azərbaycan türkcəsi əsasında deyil, Azərbaycan türkcəsinin tarixi birləşdiricilik missiyasında ünsiyyətə girib Azərbaycan xalqını, Azərbaycan cəmiyyətini təşkil edirlər. Etnik cəhətdən tərkibcə mürəkkəb və kifayət qədər zəngin tarixə malik olsa da, Azərbaycan xalqı istənilən qədər bütövdür və mütəşəkkildir. Azərbaycan xalqının tarixini dərinləndirən öyrəndikcə türkologiyanın azərbaycanşünaslığın metodoloji qida mənbəyi olduğunu, eyni zamanda azərbaycançılıq türkologiyasının üzvi tərkib hissəsi kimi özünü göstərir.

Azərbaycanşünaslıq elmi-nəzəri sistem kimi geniş yayılmışdır. Bu sistem dünyanın müxtəlif ölkələrində, vaxtilə böyük ərazidə – tarixi Azərbaycanda məskunlaşmış azərbaycanlıların dünyagörüşünə çevrilməkdə olan azərbaycançılıq ideologiyasının elmi-metodoloji əsasını təşkil edir. Azərbaycan xalqının mənşəyinin formalaşması barədə müxtəlif konsepsiyaların mövcudluğunu göstərirlər. Azərbaycan xalqının iki mərhələdə formalaşdığı – I mərhələni eramızdan əvvəl II minilliyin sonu, I minilliyin əvvəllərinə qədərki böyük bir dövrün, ikinci mərhələni isə ondan sonrakı yüzilliklərin əhatə etdiyi söylənir [9]. Azərbaycan xalqı birinci mərhələdə əsasən irandilli etnosların təmərəküzləşməsi nəticəsində formalaşmışdır. İkinci mərhələdə isə xalqın türkləşməsi daha geniş mənada özünü göstərmişdir. Bu proses klassik ədəbiyyatda, mədəniyyətdə, incəsənətdə və onun yaranmaqda olan statik, həm də dinamik sənət növlərində formalaşmaqla müşahidə olunmuşdur.

Klassik mədəniyyət daha çox regional “ümummüsəlman-türk, folklor mədəniyyəti isə ümumtürk etnik kontekstində formalaşmışdır. Yeni dövrün başlanğıcına doğru folklor mədəniyyəti milli intibahın təsiri ilə klassik mədəniyyətin formalaşmağa başlayan əsas xüsusiyyətlərini özündə ehtiva etmişdir.

Folklorun mənası xalq birliyi, xalq hikməti deməkdir. Bu terminin XIX əsrin əvvəllərindən bir termin kimi işlədilməsi məqbul sayılmışdır. Folklor başqa xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqının həyatında da özünəməxsusluğu və spesifik xüsusiyyətləri

ilə diqqəti cəlb edən bədii yaradıcılıqdır. Onun epik, lirik və dramatik növləri vardır. Əfsanə, nağıl, rəvayət, lətifələr, atalar sözləri, zərbi-məsəl, dastan və sair epik növə, qədim əmək və mövsüm-mərasim nəğmələri, laylalar, bayatılar, aşiq şeirləri lirik növə, xalq dramaları və tamaşaları isə dramatik növə aid edilir. Qədim zamanlardan bəri yaranmış, formalaşmış və ənənələrə müvafiq olaraq sabitləşmiş adları sadalanan bu şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin özünəməxsus qanunları vardır.

İslam dünyagörüşü milli mədəniyyətimizin təşəkkülü prosesinə poetik təfəkkürün əsas mənbələrindən biri olmaqla möhtəşəm təsir göstərmiş, aşiq sənətinin təşəkkülünə isə münbit zəmin yaratmışdır. Bu baxımdan, aşiq sənətinin milli Azərbaycan mədəniyyətinin əsasını təşkil etdiyini söyləmək mümkündür. Ədəbi-bədii təfəkkürümüzdə gedən milliləşmənin ədəbiyyatda, mifologiyamızda canlanmasını, aşiq yaradıcılığının, ədəbi prosesimizin inkişafına güclü təkan verdiyini bir daha yəqinləşdiririk.

Azərbaycanın, xüsusən də keçmiş İrəvan xanlığına daxil olan ərazilərin, xalqımızın qədim tarixi barədə məlumatlar daha çox şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində yer almış, günümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Keçmiş İrəvan xanlığının Göyçə, Vedibasar, Gərnibasar, Zəngibasar, Sərdarabad, Sürməli mahallarını əhatə edən, Azərbaycan, Türkiyə, İran və Ermənistanın bugünkü dövlət sərhədlərinin kəsişdiyi bir məkanda yerləşən İrəvan çuxuru da bu mənada diqqət mərkəzində olmalıdır [28].

Tarixi-coğrafi mövqeyinə görə, Dərələyəz, Zəngəzur, Gərnibasar və İrəvan mahalları ilə çevrələnən bu ulu diyar yüzillər boyu öz adlı-sanlı, mərd-igid bahadirları, bir də qüdrətli saz-söz istedadına malik adamları ilə şöhrətlənmişdir. Göyçə mahalının çox-çox qədim zamanlardan qaynar folklor həyatı üstünə köklənmiş region olduğunu vurğulamaq vacibdir.

Kimya elmləri doktoru, şair-publisist, saz-söz sərrafi, milli musiqi alətlərimizin tayı-bərabəri olmayan ustası, saz-bənd və tarbənd Pənah (Göyçə) Qurbanov “Xalq qəzeti”nin 2008-ci ilin sentyabr-oktyabr saylarında bəşər sivilizasiyasını şərtləndirən məsələlərin

bir sıra elmi aspektlərini qələmə almış, bütün dövrlərdə bəşər həyatında, onun intellektinin inkişafında incəsənətin bir-biri ilə sıx bağlı olan iki növünün, musiqi və poeziyanın rolunun böyük mənəvi qüvvəyə malik olduğunu elmi cəhətdən səciyyələndirmişdir. Təxminən “2700 il bundan əvvəl yaşamış tarixdə məşhur əsərlər, dastanlar müəllifi Homerin zamanında Yunanıstanda mövcud olan musiqi alətində çalmasını, özünün qoşduğu sözləri öz çaldığı musiqi alətinin tələb etdiyi ardıcılıqla müşayiət etməsini xüsusilə qeyd edir. Haqlı olaraq göstərir ki, sözlərin ardıcılıqla, musiqi ilə həmahəng düzülüşü şeir adlandırılırdı. Sonralar yunan poeziyasının təsiri altında, bəlkə də müstəqil olaraq dünyanın bütün xalqları sözlərin musiqili düzülüşündən istifadə edərək şeir yazdılar və belə şeir növü vəznə sərbəst şeir adlandırıldı.

Bir qədər sonra dünyanın Ərəbistan adlanan başqa bir bölgəsində muğam musiqisi geniş yayıldı. Bu musiqi də yunanlarda olduğu kimi, sözlərin özünə uyğun düzülüşünü tələb etdiyi üçün həmin musiqiyə uyğun gələn təzə vəzn – əruz vəznə, təzə şeir forması – qəzəl meydana gəldi... Bir az gec dünyanın Türkünstan adlanan böyük bir bölgəsində Dədə Qorqud dünyaya gəldi. Dədə Qorqud o vaxt türk simli aləti qopuzda çalır və həmin musiqinin tələblərinə uyğun düzülüşə malik söz birləşmələri ilə musiqini müşayiət edirdi. Sözlərin düzülüşünün türk variantı da musiqinin tələbinə görə idi və aydındır ki, yunanlarda olduğu kimi, sərbəst vəznə idi. Dövrün tələbinə görə sözlərin düzülüşünün türk variantı – musiqinin onları müşayiət etməsi də tarixi bir inkişaf yolu keçərək formalaşmışdır. Sözlərin sərbəst şeir vəznində olmasına gəldikdə düşündürücü sual ortaya çıxır: belə şeir formasının türk dünyasında yaranması Yunanıstan variantının təsiri ilə yaranmışdır, yoxsa müstəqil olaraq bu proses baş vermişdir? Dədə Qorqud dastanı boylarının müəyyən hissələrinin sərbəst şeir formasında olması deyilənləri təsdiq edir.

Poeziya dünyanın bütün xalqlarının həyatına gəlməli və həyatın bütün sahələrində hökm sürən ibtidaidən aliyə, sadədən mürəkkəbə prinsipinə tabe olmalı idi.

İslam dininin Şərqdə, həm də türk dünyasında yayılması İslam dini ilə bərabər ərəb mədəniyyətinin də həmin ölkələrə nüfuz etməsinə səbəb oldu. Tezliklə Azərbaycan türkləri həm muğam adlandırılan musiqini, həm də muğamın tələb etdiyi ərüz vəzninin qəzəl formasını mənimsədi, həm muğamda, həm də ərüz vəznli şeirdə bütün Şərqdə aparıcı mövqə qazandı. Poeziyadakı birinciliyi N.Gəncəvinin və onun ardıcıllarının sayəsində əldə saxladıq, musiqidə isə o mövqeyi Əbdülqədir Marağayinin sayəsində əldə etdik.

Qopuz da öz içində olmaqla əsrdən-əsrə inkişaf etmiş, öz möhtəşəm melodiyalarını yaratmışdır. Qopuz çalan musiqiçilər ozan, yanşaq adlanırdı. Qopuz əsrdən-əsrə təkmilləşərək kamil bir alətə – saza [97] çevrildi, ozanları yeni bir adla “aşıq” deyər çağırıdılar. Son zamanlara qədər hər üç ad – ozan, yanşaq, aşıq adları işlənirdi. Bizim günlərdə ancaq “aşıq” sözü dəbdədir, o da “aşıq” sözündən yaranmışdır” [30]. Milliliyə qədərki Azərbaycan mədəniyyəti klassik mədəniyyət və folklor mədəniyyəti olmaqla iki istiqamətdə inkişaf etmişdir. Aparıcı mövqedə dayanan klassik mədəniyyət Azərbaycan mədəniyyətinin strukturunda İslam kompleksinin çevikliyi şərtləndirməklə, yeni dövrün başlanğıcına doğru folklor mədəniyyəti milli intibahının təsiri ilə klassik mədəniyyətin əsas xüsusiyyətlərini özündə ehtiva etməklə formalaşmağa başlamışdır. Milli mədəniyyətimizin təşəkkülü prosesinə İslam dünyagörüşü poetik təfəkkürün əsas mənbələrindən biri olmaqla möhtəşəm aşıq sənətinin təşəkkülünə münbit zəmin yaratmışdır. Məsələyə bu baxımdan yanaşıldıqda aşıq sənətinin milli Azərbaycan mədəniyyətinin əsasını təşkil etdiyini söyləmək daha doğru olar [3]. Ədəbi-bədii təfəkkürümüzdə gedən milliləşmə ədəbiyyatda, mifologiyamızda canlanaraq ədəbi prosesimizin inkişafına güclü təkan verdiyini aşıq yaradıcılığından, dastanlardan əməli nümunələr gətirməklə fikrimizi tamamlaya bilərik.

Ümumən Türk dünyasında, o cümlədən İrəvan xanlığının əhatə etdiyi ərəzilərin folklor örtüyündə şifahi söz sənəti və aşıq yaradıcılığı bütövlükdə ədəbi mühitin formalaşmasından müstəsna təşkil edir. Əsirlərdən nəsilərə gəlib çatan şifahi xalq ədə-

biyyatının çoxsaylı janrlarının nümunələri mühitin tarixi özünə-məxsusluğu barədə daha əhatəli təsəvvür yaradır. Azərbaycan Milli Elmilər Akademiyası Folklor İnstitutunun son illər ərzində ayrı-ayrı bölgələr üzrə toplayıb Azərbaycan folkloru antologiyası seriyasından nəşr etdirdiyi kitablar maraq doğurur [28]. Bu yazıda əsasən şifahi xalq yaradıcılığının aşiq sənəti və onun yaradıcıları barədə söhbət açmaq olduqca zəruridir.

Azərbaycan xalqının əsrlərdən bəri bu günkü nəsilə gəlib çatan bədii sənət inciləri içərisində şifahi xalq ədəbiyyatı əvəzsiz bir xəzinə kimi diqqət mərkəzində olmuş və tarix boyu da diqqət mərkəzində olacaqdır. Qədim oğuz ellərindən olan Şərur-Dərələyəz, Göyçə, Vedibasar, Gərnibasar, Zəngibasar, Karbibasar, Sərdarabad, Sürməli mahallarında da xalqımızın müxtəlif dövrlərdə yaratdığı nağıllar, əfsanələr, dastanlar, bayatılar, tapmacalar, laylalar, lətifələr, aşiq şeirləri və s. məclislərin, ağır el yığnaqlarının bəzəyinə çevrilmişdir. Bütün bu yaradıcılıq nümunələri zehinlərə iz sala-sala, yaddaşlara yazıla-yazıla yeni-yeni sənət nümunələrinin yaranmasına, istedadlı sənətkarların üzə çıxmasına öz təsirini göstərmişdir. İrəvan xanlığı və onunla həmsərhəd mahallarda dünyaya göz açan hər bir sakini şad günündə də, qəmli vaxtlarında da saza bağlanmış, sevincini də, dərdini də aləmə sazla car etmişdir.

Əsasən dağlıq ərazidə yerləşən Göyçə mahalı öz ətrafında yüzdən çox kəndi cəmləşdirmişdir. Tarixi-coğrafi mövqeyinə görə Dərələyəz, Zəngəzur, Gəncəbasar və İrəvan mahalları ilə çevrələnən bu ulu diyar yüzillər boyu öz adlı-sanlı adamları, mərdigid bahadırları, bir də qüdrətli saz-söz istedadına malik adamları ilə şöhrətlənmişdir. Göyçə mahalı çox-çox qədim zamanlardan qaynar folklor həyatı üstünə köklənmiş regionlardan biri kimi şifahi Azərbaycan ədəbiyyatının qaynar ocaqlarından olmuşdur. Bu da səbəbsiz deyildir.

Göyçə mahalının təbii gözəllikləri, buz bulaqları, ayna suları, dərin dərələri, sərt qayaları, elatın yayladığı yaylaqları, mərd və cəsur insanları xalq yaradıcılığının inkişafı üçün münbit zəmin olmuşdur. Çünki saz-söz mühiti təkə istedadlı sənət adamlarının ya-

radıcılığ¹ ilə yox, həm də “tarixi-coğrafi ərazinin, iqlim şəraitinin, güzəran biçiminin və yaşam tərzinin bir toplu, bir bütöv halında” [6] qovuşuğa girib vəhdət yaratması ilə meydana gəlir. Bu mənada Göyçə mahalının təbii-coğrafi [7] relyefdən tutmuş etnoqrafik həyat tərzinəcən bütün atributları istər zəngin folklor arealının, istərsə də koloritli saz-söz mühitinin təşəkkül tapmasına güclü təkan verə bilmişdir. Orta əsrlərdən etibarən Göyçədə gündən-günə güclənən sənət ahənginin özülü el həyatının xarakteri, həmin çevrənin axar-baxarlı, bar-bəhrəli zəngin iqlim şəraiti ilə birbaşa bağlı olmuşdur. Təbiətin iqlim gözəlliyi el-ulusun mənəvi dünyasındakı zənginlik və gözəlliklə biri-birini tamamlamışdır. Dədə Qorqud boylarında adı çəkilən Göyçənin sözü-söhbəti də yüzillər boyunca oğuz ruhuna bağlı qalmışdır. Bu mahalın elat danışığı öz kaloriti, canlı və obrazlı dinamizmi ilə əsl folklor dili kimi araşdırıcıların diqqətini cəlb etmişdir. **Göyçə sinədəftər ağsaqqal-ağbircəklərin, zəngin repertuara malik söyləyici-informatorların sıx şəkildə məskun olduğu folklor bölgələrindən biri olmuşdur. Burada saza-sözə hədsiz bağlılıq və qeyri-adi həssaslıq mövcud olduğundan hər əlinə saz götürən Göyçədə özünü sənətkar elan etməyə cəsarət etməmişdir.** Saz çalmağı, söz oxumağı bu eldə uşaqdan-böyüyə hamı bacarmışdır. Saza-sözə toydan-toya, məclisdən-məclisə deyil, demək olar ki, hər gün müraciət olunmuş, üz tutulmuşdur. Saz-söz, poeziya göyçəlinin gündəlik həyatının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. O, çöldə-bayırda iş görəndə, əkin-biçinlə, bağ-bağatla, qoyun-quzu bəsləməklə məşğul olanda da, nəfəs dərib dost-tanışla, yar-yoldaşla əhvallaşanda da, evdə oğul-uşağa öyüdü-örnek verəndə də dilində-könlündə şeir gəzdirib-dolaşdırmışdır.

Göyçəyə məxsus folklor mühitinin formalaşmasında qissə-xan-dərvişlərin, dünyagörmüş qocaların, el sinədəftərlərinin, mollaların, aşıqların söylədikləri qaravəllilər, hədislər, sehrlər, nağıllar, məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanları mühüm rol oynamışdır.

Göyçədə ilk el aşığı kimi tanınan və sənətini başqalarına öyrədən Ağ Aşığın, el şairlərindən Alməmmədin, Məmməd Hüseyinin, ustad aşıqlardan Aşıq Alının, Aşıq Məhərrəmin, Aşıq Musa-

nın, Molla Tağı oğlu Məhəmmədin, Mərzə Bəylərin, Şair Aydın-
nın, Aşıq Əzizin, Şair Məhəmmədin, Usta Abdullanın, Aşıq Ələs-
gər ocağından çıxan çoxsaylı sənətkarların həyatı, yaradıcılıq və
ifaçılıq qüdrəti Göyçə aşıq mühitinin təşəkkül və inkişaf özünə-
məxsusluğundan soraq verir[8]. Adları qeyd olunan bu ulu sənət-
karlar öz yaradıcılıqlarında şifahi xalq ədəbiyyatından bəhrələ-
miş, xalqın ruhunu, mənəviyyatını, onun müdrikliyini, milli xü-
susyyətlərini yaratdıqları sənət əsərlərində koloritə çevirmiş və
poetik məharətlə ifadə etmişlər.

Bəllidir ki, Göyçə aşıq mühiti özünün ən kamil və yetkin çağ-
larını XIX-XX yüzilliklərdə keçirmişdir. Lakin həmin sənət zirvəsi
heç də birdən-birə fəth olunmamışdır. Əvvəlki yüzilliklərdə gedən
yaradıcılıq axtarışları, xalq ruhundan gələn mənəvi-estetik təkan-
ların cilalandırıcı, kamilləşdirici gücü, ecazkar folklor örnəklərinin
yaratdığı tükənməz bədii potensiya uzun bir zaman ərzində Aşıq
Ələsgər, Aşıq Musa, Aşıq Nəcəf, Məmmədhüseyn, Növrəs İman,
Aşıq Talib ucalığının poetik üslubi təşəkkülünü hazırlamışdır.

Ümumən Azərbaycan aşıqlığının klassik sənət təcrübəsinə də-
rindən ziyələnən, digər aşıq mühitlərində yetişmiş Qurbani (Dirili),
Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Abdal Gülablı, Aşıq Valeh və
başqa bu sıradan olan ustadların saz-söz irsini incəliyinə qədər mə-
nimsəyən, qədim türk dastançılıq ənənələrini, o cümlədən də Azər-
baycan xalq dastançılığının sənətkarlıq keyfiyyətlərini yaradıcı
şəkildə əks etdirən Göyçə mühitinin özü də unikal sənət örnəkləri –
saz-söz inciləri, dolğun dastanlar, zərif aşıq havaları ortaya qoy-
muşdur. "Göyçə gözəlləməsi", "Köhnə Göyçə", "Göyçəgülü",
"Göyçə Qaragözü", "Heydəri", "Nəcəfi", "Ağır Şərili", "Şahsevə-
ni", "Məmmədsöyünü" kimi melodik zənginliyə malik saz havaları
Göyçə aşıq mühitinə məxsus bəstəçiliyin tarixi yadigarlarıdır.

Göyçə aşıq mühitinin sənət mənzərəsi göstərir ki, bu mühit
əvvəlki yüzilliklər ərzində hazırlanmış tarixi təcrübəni həm ifaçı-
lıq, həm də yaradıcılıq istiqamətində uğurla davam etdirmişdir.
Odur ki, sözü gedən mərhələnin sənət həyatının bağlı olduğu ilkin
qaynaqları ümumiləşdirici bir baxışla gözdən keçirmək, XIX əsr

Göyçə aşığılığını ərəsəyə gətirən tarixi yol İrəvan xanlığına daxil olan digər ərəzilərdə də saz-söz adamlarının sənət həyatı qarşılıqlı şəkildə bəhrələnməyə şərait yaratmışdır. İrəvan xanlığı ərəzilərinin folklor örtüyü, xüsusən aşiq sənəti tarixi baxımdan sufi-dərviş ocaqları ilə sıx şəkildə təşəkkül tapmışdır. Bu mühitin yaranmasında məşhur Miskin Abdal ocağının misilsiz rolu olmuşdur. Bir tərəfdən Miskin Abdal ocağından çıxan dərviş-aşıqlar, başqa bir tərəfdən də kənardan gələn (əsasən Cənubi Azərbaycandan) missioner haqq aşığıları Göyçə aşığılığını biçimləndirmiş, bu hal ətraf ərəzilərə də öz təsirini göstərmişdir.

İrəvan ədəbi mühitinin folklor örtüyü bütün zamanlarda özünün rəngarəngliyi ilə seçilmiş, məzmun, forma, ideya cəhətdən təkmilləşən və bu və ya digər növə aid şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri bütün dövrlərdə öz dəyərini saxlamışdır. Yazıya köçürülməmiş nümunələr ağızdan-ağıza, nəsil-dən-nəsilə keçərək yaşamış, ümumən folklorla daxil olan bütün növ əsərlər xalqımızın həyatında onun özü ilə birgə yaşamış və yaşamaqdadır.

Göyçə aşiq mühiti tarixi baxımdan sufi-dərviş ocaqları ilə sıx şəkildə təşəkkül tapmış bir sənət ocağıdır. Bəs “Miskin Abdal ocağı”nın əsasını qoymuş və Göyçə aşığılığının babası sayılan Miskin Abdal kimdir?

Miskin Abdal 1430-cu ildə ulu Göyçənin Zərgərli (Sarıyaqub) kəndində Məhəmməd kişinin ailəsində dünyaya göz açmışdır. Onun əsl adı Hüseyn olmuş, həyatı qeyri-adiliklər içində keçmişdir. Atası Məhəmməd (Məmmədcəfər) Şah İsmayılın atası Şeyx Heydərin yaxın dostu olmuşdur. Rəvayətə görə, Şah İsmayıl öz Qızılbaş dəstəsi ilə Şirvan tərəfə üz tutarkən Göyçə mahalından keçməli olur. Hər yerdə yüksək hörmət və məhəbbətlə qarşılanan gələcək Azərbaycan şahı bu mahalın təbii gözəlliklərinə, adamlarının dini təəssübkeşliyinə heyran qalır [118]. Müsəlmançılığın, islamçılığın güclənməsində Miskin Abdal adlı bir şəxsni xüsusi əməyi olduğunu ona deyirlər. Şah İsmayıl üzünü görmədiyi, lakin hədsiz məhəbbətlə sevdiyi bu din xadimi ilə görüşür. Görüşdə Miskin Abdal İsmayıla saz bağışlayır. O, çox xoşhal

olur. Vəd edir ki, zəfərlə qayıtdıqdan sonra yenə bu torpaqdan (Göyçə mahalından – Z.M.) keçəcək, bu ulu torpağın, onun qədirlən xalqının qonağı olacaqdır. Xalq onu böyük ehtiramla yola salır. Miskin Abdal bu gəncə uğurlar, qələbə diləyir. Yürüşünü zəfərlə başa çatdıran İsmayıl vədinə əməl edir... Göyçədən özü ilə Təbrizə on iki aşıq aparır. Miskin Abdalı da saraya dəvət edir. Deyilənə görə, bundan sonra onların bir çox görüşləri olmuş, aralarında səmimi dostluq münasibəti yaranmışdır. Ustad aşıqların söylədiyinə görə, “Şahsevəni” saz havasını da Miskin Abdal Şah İsmayılın şərəfinə bəstələmişdir.

Miskin Abdal Hüseyinin bağlı olduğu sufi-dərviş sistemi, təsəvvüf dünyagörüşü ilə əlaqədar götürdüyü rəmzi-ürfani ad – tituldur. O, öz şeirlərində də bu ad-titulu təxəllüs kimi işlətməmişdir:

*Qoymayın, Miskin Abdal qəzadə həlak olacaq,
Ey könül, gəl düş havadan, axırın xak olacaq.*

Başqa bir şeirində isə:

*Bəd illərdən satın aldın pis günü,
Çağırıb dumanı, tökdün çiskini.
Gözü yaşlı qoydun Cida Miskini,
Eylə gülə-gülə tamaşa, dağlar.*

Miskin Abdalın şeirlərində “Qocadağ”, “Maymaqdağ” və başqa bu kimi yer adlarının çəkilməsini nəzərə alan bəzi tədqiqatçılar onun gah Qazaxda, gah Hallavar Pəmbəyində, gah da Gədəbəydə anadan olduğunu göstərməklə çaşbaşlıq yaratmışlar. Dəqiq elmi mülahizələrə əsaslanmadan tarixi faktları saxtalaşdırmışlar. Miskin Abdalın əzəli və əbədi yeri Sarıyaqub kəndi olmuş, ona Səfəvi dövləti tərəfindən verilmiş şəhadətnaməyə vurulan möhürün ortasındakı “1515” rəqəmi, bu şəhadətnamənin 1820-ci ildə Göyçə mahalının Çaxırlı kəndinin kəndxudası tərəfindən yenidən təsdiq edilməsi barədəki sənəd də deyilənlərə tutarlı sübutdur [177].

Miskin Abdal bir şair kimi aşıq sənətini sinədəftər etməklə, onlarla gəncə bələdçi və ustad olmuşdur. Şeirləri yazıya alınmadığı və çoxusunun itib-batdığından onun yaradıcılığının bəzi nümunələri zəmanəmizə gəlib çatmışdır. Odur ki, aşıq sənətinin for-

malaşmasından danışarkən ozan sənətindən aşıq sənətinə keçidin ilk böyük nümayəndəsi kimi Miskin Abdalın yaradıcılığının araşdırılması daha çox maraq doğurur. Onun “Unutma”, “A dağlar”, “Düşərsən” rədifli qoşmaları aşıq şeirinin ən yaxşı nümunələrindəndir [46]. Bu şeirləri Gədəbəy rayonunun Çalburun kənd orta məktəbinin müəllimi Vaqif Məmmədovun yaddaşından köçürüb ilk dəfə oxuculara təqdim edən filologiya elmləri namizədi Yaqub Babayev olmuşdur:

*Hər adamla olma tanış,
Yaz gününü eyləyər qış.
Fikir eylə, sonra danış,
Qəfil kəməndə düşərsən.*

*Miskin Abdal, xəbərdar ol,
Yoldaşlıqda düz ilqar ol.
Yaman günə şükürdar ol,
Dönüb hasanda düşərsən.*

Sonrakı yüzilliklərdə Miskin Abdalın ocağına mənsub dərviş-aşıqlar, eləcə də təsəvvüv dünyagörüşünü mənimsəmiş ustadlar Miskin Abdalın fikir və düşüncələrinin, o cümlədən də şeirlərinin Göyçə mühitində və onun təsir dairəsində olan yaxın bölgələrdə yayılmasına məxsusi diqqət yetirmişlər. Miskin Abdalın saz-söz irsi isə Göyçədə sənət mühitinin püxtələşməsinə ölçüyəgəlməz dərəcədə güclü təsir göstərmişdir.

Miskin Abdal yaradıcılığının toplanması və nəşri sahəsində görülən işlər diqqətəlayiqdir. Onun 11 gəraylısı, 3 təcni, 1 deyişməsi, 6 divanisi, 23 qoşması, “Miskin Abdal və Sənubər”, “Asdan Şahla İrvahamın nağılı”, “Miskin Abdalla Şah İsmayıl” dastanları görkəmli tədqiqatçı filoloq alim Hüseyn İsmayilov tərəfindən kitab halında nəşr edilmişdir [148].

Bizim tədqiqat çevrəməzə daxil olan XX yüzilliyin iyirminci illərində Növrəs İman heç təsadüfi deyildir ki, Miskin Abdal irsini mənimsəməyin istisnasız olaraq Göyçə aşıqlığının şərti olduğunu belə bildirmişdir:

*Yaxşı bəyənmişəm Miskin Abdalı,
Cəm imiş başında huşu, kamalı.*

Göyçədə aşiq sənətinin inkişafında mühüm rol oynayan sənətkarlar sırasında **Ağ Aşığın** sənət fəaliyyəti də müstəsna tarixi əhəmiyyətə malikdir. Ağ Aşıq Mərənddə Hüseyn Sərdarın aşığı olmuş, XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində yaşamışdır. Əsl adı Allahverdidir. Basarkeçər rayonunun Qanlı kəndindən olan **Aşıq Mehdinin** söylədiyinə görə, Mərənddən baş götürüb Dərələyəzə, oradan da Göyçənin Kərkibaş kəndinə pənah gətirən Ağ Aşıq burada məskunlaşmışdır. O, birinci dəfə Göyçənin Zod kəndində keçirdiyi toy şənliyində söylədiyi dastanla hamını heyran etmişdir. Dinləyicilərin dastanı ilk dəfə eşitdiklərini və onlara böyük təsir bağışladığını bilən Ağ Aşığın qırx gecə heç kəsin hələ eşitmədiyi nağılları, dastanları söyləmək qabiliyyəti alqışlarla qarşılanmış, camaatın xahişi ilə qırx gün bu kəndin qonağı olmuşdur. Səsi-sorağı mahalın hüdudlarından çox-çox uzaqlara yayılan Ağ Aşığın sazlı-sözlü dünyası onlarla sənətkarın yetişməsində bir ədəbi məktəb kimi öz təsirini göstərmişdir. Onun dillər əzbəri olan qoşmalarından istifadə edən aşıqlar yaradıcılıqlarını da zənginləşdirmişlər. Əslində, XIX-XX yüzilliklərdə Göyçədə fəaliyyət göstərən aşıqların, demək olar ki, əksər qisminin sənət şəcərəsi birbaşa Ağ Aşığa (Allahverdiyə) bağlıdır. Bu fakt belə deməyə əsas verir ki, Göyçə aşıqlığının ideya-estetik başlanğıcı fəlsəfi-ürfani status kimi Miskin Abdal ocağına söykədirsə, mahalda sənət iqlimi Ağ Aşıq Allahverdi ilə hərəkətə başlayır.

*Bir maral baxışlı, tər lan cılvəli,
Gəlib məni gördü, güldü, qayıtdı.
Pünhanı göstərdi gül camalını,
Buxağına şəbnəm doldu, qayıtdı.*

*Mən görmüşəm gözəllərin çoxunu,
Belə olmaz ancaq boyu-buxunu,
Müşkanından çəkib xədəng oxunu,
Yaralı sinəmə çaldı, qayıtdı.*

*Gözləyərkən gözlərimə sataşdı,
Xəstə canım eşq oduna tutuşdu.
Şəhrayıdan qıya baxıb ötüşdü,
Ağ Aşığa nəzər saldı, qayıtdı.*

Ağ Aşığın bu kimi şeir nümunələrinə sonrakı dövrlərdə təkcə Göyçədə deyil, Tovuz, Borçalı və Kəlbəcərdə də çoxsaylı nəzirələr qoşulmuşdur [21]. Heyif ki, onun yaratdığı qiymətli saz-söz inciləri heç də hələ tam şəkildə yaddaşlardan toplanıb xalq ədəbiyyatı xəzinəsinə təhvil verilməmişdir. Onun yalnız “Olmaz” və “Qayıtdı” rədifli qoşmaları aşığılar kitabında nəşr edilmişdir [21-36].

Bir çox tədqiqatçılar və Ağ Aşığı öyrənənlər uzun müddət Allahverdi adlı aşığıların və el şairlərinin şeirlərini bir nəfərin adına – Kərkibaşlı Ağ Aşıq təxəllüslü Allahverdinin adına yazmışlar. Bu da onun tərcümeyi-halında qeyri-dəqiqliyin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu pərakəndəliyə Ə.Şamilov özünün “Aşıq Alının ustadı kimdir?”, “Bir daha Ağ Aşıq haqqında” [169] məqalələrində aydınlıq gətirmiş, Kosacanlı (Şərur) Ağ Aşıqla Kərkibaşlı Ağ Aşığı bir-birindən ayırmışdır.

Əvvəlki tarixi mərhələlərdə olduğu kimi, 20-50-ci illərdə də Ağ Aşıq sənətinə, onun ustad ruhuna Göyçədə böyük ehtiram göstərilmiş, mühitin yetişdirdiyi bütün aşığılar onu özlərinə sənət mayası – yol göstərən saymışlar.

XIX əsr Göyçə ədəbi mühitinin tanınmış el şairlərindən Daşkəndli **Məmmədhüseynin** (1800-1880) yaradıcılığı da sonrakı dövrlər üçün bir məktəb rolunu oynamışdır. Onun dillər əzbəri olan qoşma, gəraylı, təcnis, divani, müxəmməs və deyişmələri yeni yaradıcı qüvvələrin yetişməsinə əvəzsiz təsir göstərmişdir. Şeirlərinin mayasını düzlük, mehribançılıq, mərdlik, igidlik, halallıq, duz-çörəyə sədaqət, şöhrətə uymamaq, xəyanətkarlıqdan uzaq olmaq kimi mühüm cəhətlər təşkil edir, bütün zamanlarda Göyçə mahalında bu insani keyfiyyətlərə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Şair Məmmədhüseyn də insani keyfiyyətlərin yüksək bədii dildə tərənnümünə ayrıca fikir verən bir sənətkar olmuş, şeirlərində bu qayəni ifadə edən orijinal ifadələr, atalar sözü və afo-

rizmlər işlətməyə daha çox diqqət yetirmişdir. Məsələn, “Yəni nə” rədifli qoşmasındakı “Namərd ilə ülfət qılmaq yəni nə?”, “Müxənnətlər yaxşı gündə dost olur”, “Həqiqət şərtilə baxgilən sözə”, “Ağıl bir qumaşdır kimsənə satmaz, Əsli comərd olan zikr-siz yatmaz”, “Gedən getdi, daha geri qayıtmaz” kimi nəsihətamiz misralar onun könül dünyasının əsas cizgilərini əks etdirir.

Şair Məmmədhüseyn yaradıcılığı XX əsr Göyçə ədəbi mühitini Molla Şəfi qızı Başxanım, Aşıq Cavad, Aşıq Nəcəf, Xəyallı Həsən, Aşıq Alqayıt, Aşıq Hacı, şair Fəzi, Şuriyə, Coşqun Ağababa və digər el şairlərinin sənət yoluna işıq salmış, doğma kəndi Daşkəndin adını saz və sözlə əbədiləşdirmişdir. ”Məmmədsöyünü” adlı güclü melodik təsirə malik saz havası da onun barmaqlarından yadığardır.

Göyçənin sazını-sözünü dünyaya yayan sənətkarların ən görkəmlilərindən biri də **Aşıq Alı Mirzə oğludur**. O, 1801-ci ildə Göyçənin Qızılvəng kəndində dünyaya gəlmişdir. Aşıq Alı 17 yaşında aşığığa başlamış, bir çox saz havalarının yaradıcısı olmuşdur. Məşhur Ağ Aşığın yanında şagirdliyə başlayan Aşıq Alı özü sənətkar kimi yetkinləşdikdən sonra Aşıq Ələsgər, Aşıq Məhərrəm, Aşıq Qulu, Aşıq Məsim, Aşıq Meydan və Aşıq İsa kimi sənətkarlara ustadlıq etmişdir.

Çoxsaylı şagirdlər yetirən Aşıq Alının özündən sonra gələn aşıqların yaradıcılığına müsbət təsiri olmuşdur. Onun şeirlərindəki vətən məhəbbəti, el dərdi, mənəvi saflıq, təbiətin gözəlliklərinin qorunması məsələləri çox sənətkarlıqla nəzmə çəkilmiş, zamanın dözülməzliyinə, varlıların ədalətsizliyinə, din xadimlərinin riyakarlığına qarşı barışmaz fikirlər öz bədii ifadəsini tapmışdır. Aşıq Alının “Getdi”, ”Dolandırır”, ”Diyarında” rədifli qoşmalarındaki poetik fikirlər deyilənlərə nümunədir. Onun bu qəbildən olan şerləri ölümündən sonrakı dövrlərdə də poetik yaradıcılıqda özünəməxsus iz buraxmışdır.

On ildən artıq Ağ Aşığa şəyirdlik edən Alı ustadı ilə Yaxın Şərq ölkələrinə - İrana, Türkiyəyə, Qafqazın vilayətlərinə səfərlər etmiş, məclislər aparmış, ərəb, fars dillərini öyrənmiş, İslam görüşlərinə dərinləndən bələd olmuşdur. O, bütün türk dünyasına əvəz-

siz mədəniyyət inciləri bəxş edən aşıq sənətini mükəmməl öyrənmiş, onu yeni poetik incilərlə zənginləşdirmişdir. Həmin dövrün yaradıcı aşıqları və el şairləri Aşıq Alı şeirlərinin təsiri altında bir çox qoşma və gəraylılar söyləmişlər. Bütövlükdə XIX yüzillik Göyçə aşıqlığı kimi, XX yüzillikdəki aşıqlıq da öz repertuarında Aşıq Alı irsinə geniş yer vermiş, onun ifaçılıq [140-15], məharətinin və yaradıcılıq keyfiyyətlərinin qorunub yaşadılmasına xüsusi diqqət yetirmişdir.

Alının Bəsti ilə ailə qurması və bu şirin həyat salnaməsinə “Bəstinamə” adlı dastan qoşması, şeirlərinin əksəriyyətini ona həsr etməsi bir tarixdir:

*Həbibimdi, təbibimdi Bəsti yar,
Uydu könlüm o dildara dolandı.
Vəfasız dünyanın vəfali yarı,
Əmr eylədi, düz ilqara dolandı.*

*Tay olmaz sədrinə bir qeyri sinə,
Qoymadı qoynuna bir qeyri sinə.
Yarı meyl etmədi bir qeyrisinə,
Gəldi neçə zülfi qara dolandı.*

*Yazı haxdan oldu, o, doldu yandı,
Hərdən əbri təki o, doldu yandı.
Sevda aləmində od oldu, yandı,
Alı səməndərdi, nara dolandı.*

Aşıq Alı Ələsgərlə, başqa şəyirdləri ilə Türkiyədə olmuş, Anadolunun kəndlərində toy məclisləri keçirmişdir. “Aşıq Alın Türkiyə səfəri” dastanı da bu səfər zamanı yaranmışdır. Onun aşıqlar tərəfindən el şənliklərində oxunan şeirləri indi də məclislərin bəzəyidir.

Göyçədə aşıq şeirinin inkişafına güclü təsir göstərmiş el şairlərindən biri də **Şişqayalı Aydındır**. Aydın Ramazan oğlu 1825-ci ildə Şişqaya kəndində anadan olmuşdur. O, uşaq yaşlarından həyatın acı sınaqlarına sinə gərmiş, ömrünü əzab-əziyyət içərisində keçirmişdir. Nökərçilik etmiş, savad almağa imkanı

olmamışdır. Şeirə, sənətə lap uşaqlıqdan könül vermiş, sazlı-sözlü Göyçə məclisləri onun mənəvi məktəbi olmuşdur. Aydın 15-16 yaşlarından bədahətən şeir söyləməklə yaradıcılığa başlamış, toylarda, el şənliklərində özünün baməzə hərəkətləri, gülməli söhbətləri ilə camaatı əyləndirmişdir.

Sazın-sözün coşub-çağladığı, ustad sənətkarların məclis açıb cövlan elədiyi bir mahalda şair adını qazanmaq həm Aydını, həm də onun doğma kəndi Şişqayanı dillər əzbərinə çevirmişdir. Çoxları ona ustad yanına getməyi, aşiq sənətini öyrənməyi məsləhət görsə də o, bənnalığ etməyi, papaq və kürk tikməyi üstün tutmuşdur. Şeir, poeziya isə ömrü boyu onun varlığına hakim kəsilmişdir.

Dövrün, zamanın ziddiyyətləri, həyatın məşəqqətli anları ilə qarşılaşan Aydın, yaradıcılığında ictimai-siyasi motivləri təsvir etməklə haqsızlığa, ədalətsizliyə dözməyərək xalqın istək və arzularının tərənnümçüsü olan el sənətkarı zirvəsinə yüksələ bilmişdir. Şairin zülmə, ədalətsizliyə qarşı çevrilmiş şeirlərindən təsirlənən kənd yoxsulları 1877-ci ildə varlı torpaqlarının bölüşdürməsinə cəhd göstərmişdir. Bundan təşvişə düşənlər el şairinə qəsd etmək, onu aradan götürmək istəyirlər. Bundan xəbər tutan şairin böyük qardaşı Eyvaz qəsdin təşkilatçısını aradan götürür... Aydın qardaşları Eyvaz və İsmixanla birlikdə Sibirə sürgün etdirilir. El sənətkarının həyatının ağır illəri onu çətin imtahanlar qarşısında qoyur. Vətənidən on ildən də çox uzaqlarda yaşaması onun məğrur ruhunu, gələcəyə olan nikbin inamını qıra bilmir...

*Qəm eyləmə, dəli könül,
Ağlayanlar gülər bir gün.
Rəhmə gələr çərxi fələk,
Göz yaşını silər bir gün, - deyir.*

Sürgünü başa vuran el şairi Vətənə qayıdır, bir müddət Bakıda fəhləlik edir. Özünün ictimai-siyasi məzmunlu bir sıra şeirlərini məhz “neft və milyonlar səltənəti”ndə yaradır. 1892-ci ildə Aydını el-obası böyük məhəbbətlə qarşılayır. Bu səmimi görüşdən qəlbi rıqqətə gələn şair iztirab, kədər, qüssə dolu xatirələrini poetik misralarla həmyerlilərinə çatdırır:

*Yazıq Aydın günahkardı,
O çəkdiyi ahu-zardı.
Yüz illərə barabardı,
Yazım mənim, yazım mənim.*

Aydın yaşadığı sirli-sehrli dünyanın keşməkeşlərinə həssaslıqla yanaşan, düşünən və düşündürməyi bacaran qüdrətli bir el sənətkarı idi. Həyatın ağır imtahanları ilə üzləşməyə məcbur olmuş bu əyilməz insanın yaradıcılığında zaman və onun fitnə-fəsadları öz dolğun bədii təcəssümünü tapmışdır. Onun şeirlərində dövrün eybəcərlikləri çox zaman ünvansız olsa da, kəskin ittiham və etiraz obyektinə çevrilir:

*Üzün qara olsun, ay çərxi-fələk,
Kimləri gör kimə möhtac eylədin.
Qızılı tullayıb zibilliklərə,
Sən misi götürüb bir tac eylədin.*

*Kim ki, fitnə qurdu, tökdü nahaq qan,
Ona dövlət verdin hey yorulmadan.
Kim ki, vətən üçün keçdi canından,
Onu bu dünyada sən ac eylədin. [140-38]*

Aydın təbiəti, onun əsrarəngiz gözəlliklərini tərənnüm edərəkən mahir bir rəssama çevrilir. Onun şeirlərini oxuduqca gözlərimiz önündə ecazkar, poetik tablolar canlanır. Dağlar, laləli, nərgizli çöllər, yamyaşıl çəmənlər, durnagözlü bulaqlar insan qəlbini vəcdə gətirir:

*Xəyal məni bir cənnətə aparır,
Gözümün önündə bağlar görünür.
Hündürlü-əlçaqlı səf çəkib duran
Yamacı yamyaşıl dağlar görünür.*

Şair Aydının yaradıcılığında Göyçə gözəllərinin təsviri, onların ülvəi və təmiz məhəbbəti diqqəti cəlb edir:

*Göz var ki, adamın qəlbini sıxar,
Göz də var aşıqın evini yıxar.
Aydınam, çətin ki, yadımdan çıxar.
Canımı odlara yaxan gözlərin.*

Danışiq dilinə, xalq təfəkkürünə yaxınlıq, sadəlik, təbiilik, səmimilik Aydın poeziyasının mayasıdır. Şeirlərində bədii dilin ahəngdarlığı, yığcamlığı oxucu qəlbinə asanlıqla yol tapır.

Şairin “Deyirlər”, “Görünür”, “Gözlərin”, “Gəlsin”, “Endi”, “Bir gün kimi” rədifli şeirləri məclislərimizdə aşiq və müğənnilər tərəfindən sonsuz məhəbbətlə oxunur. Onun “Yaralıdı”, “Düşdü” şeirləri ilk dəfə 1964-cü ildə “Telli saz ustaları” kitabında çap edilmişdir. “Endi”, “Gəlin” şeirlərinin Aşiq Talıbdan və Aşiq Ağayardan yazıya alındığını İ.Ələsgərov öz namizədlik dissertasiyasında göstərmişdir[83].

Şair Aydının hafizələrdə uyuyan şeirlərinin toplanıb küll halında çapına böyük ehtiyac vardır. O, 1915-ci ildə 90 yaşında vəfat etmiş, doğma kəndi Şişqayada dəfn olunmuşdur.

Aşiq Ələsgər Azərbaycan aşiq poeziyasının, aşiq sənətinin inkişafında böyük xidmətləri olan dahi sənətkardır. Ulu ustad bu müqəddəq sənətin zirvəsində dayanmışdır. Hələ sağlığından bu günümüzə qədər onun haqqında fikir söyləyən görkəmli şəxsiyyətlər – alimlər, yazıçılar və digər şeir-sənət xiridarları da bu qənaətdə olmuşlar.

Tutduğu mövqeyindən asılı olmayaraq, xalqımızın hər bir övladı Aşiq Ələsgəri sonsuz məhəbbətlə sevmiş, qoşma və gəraylılarını əzbərləmiş, yaddaşlarında mühafizə edə-edə gələcək nəsillərə ərməğan etmişdir.

Görkəmli alim İslam Ələsgər babasının 175 illiyinə ithaf etdiyi “Aşiq Ələsgərin əsərləri; dastan-rəvayətlər, xatirələr” kitabının əvvəlində Dədə Ələsgərin XX əsrdə və XXI əsrin ötən müddətində Azərbaycanda, Türkiyədə işıq üzü görünən çoxtirajlı nəşrləri barədə oxuculara yığcam məlumat vermişdir. “Şərq-Qərb” nəşriyyatının 1999-cu ildə çapdan buraxdığı bu kitabda Aşiq Ələsgərin 109 qoşmasını, 33 təcnis və dodaqdəyməzini, 12 divanısını, 23 müxəmməsini, 17 gəraylısını, 9 bağlamasını, 19 həcv və hərəb-zorbasını, 3 deyişməsini, 2 qəzəlini, 12 dastan-rəvayətini, 20 xatirəni, ulu ustada sənətkarların 11 bənzətməsi daxil edilmişdir [113-561,14,19].

Göyçə aşığı mühitinin formalaşmasında “Ələsgər ocağı” şübhəsiz ki, böyük bir ədəbi məktəb rolunu oynamışdır. Bu məktəb mahalın Ağkilsə, Zod, Nərimanlı, Daşkənd, Qaraqoyunlu, Sarıyaqub, Canəhməd, Kəsəmən, Böyük Məzrə, İnakdağı, Şişqaya, Şorca, Subatan, Babacan, Ağbulaq, Cil, Qoşabulaq və digər kəndlərində el şairləri, sənətkar və ifaçı aşıqların üzə çıxmasına həm zəmin yaratmış, həm də bu söz sərraflarının şöhrətlənməsinə, soyaqlarının uzaqlara yayılmasına mənəvi bir zəmanət olmuşdur.

Ağ Aşıq – Aşıq Alı xətti boyunca gələn sənət şəcərəsinin ən uğurlu və qüdrətli davamçısı olan Aşıq Ələsgər sözün həqiqi mənasında Göyçə aşığı mühitinin sənət zirvəsi sayılır. Aşıq Ələsgər 1821-ci il mart ayının 22-də Novruz bayramı günü anadan olmuş, 1926-cı il mart ayının 7-də vəfat etmiş, doğma kəndi Ağkilsə kəndində dəfn olunmuşdur. Aşıq Ələsgər həm öz ecazkar, möhtəşəm poetik yaradıcılığı, həm də aşığılığın sənət şəbəkəsini genişləndirmək üçün həyata keçirdiyi ustadlıq fəaliyyəti ilə Göyçə aşığı mühitinə tarixi şöhrət gətirmişdir:

Adım Ələsgərdir, mərdi-mərdana,

On iki şəyirdim işlər hər yana.

Aşıq Ələsgər saz-sözünün ecazlı təsiri altında hələ onun öz sağlığında onlarla istedadlı Göyçə əhli saza-sözə bağlanmış, beləliklə də, “Ələsgər ocağı” yaranmağa başlamışdır. Burada ailə, nəsil içərisindən çıxmış istedadların da ayrıca yeri olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, məhz Aşıq Ələsgərin sənət aləminə gəlişindən, saz-söz ulduzuna çevrilməsindən sonra Göyçədə aşığılığa meyl daha da güclənmiş, söz düzüb qoşanların sayı böyük sürətlə artmışdır. Ələsgər seyrinin təsiri altında saza-sözə bağlananların xeyli qismi 20-50-ci illərdə də yaşayıb yaradırdılar. 20-ci illər böyük sənətkarın ömrünün son illərini əhatə eləsə də, hər halda həmin dövrdə Göyçə aşığı mühitində Ələsgər nəfəsinin, Ələsgər nüfuzunun sənət aləmində tanınaraq, ocaq, ziyarət yeri olaraq canlı şəkildə yaşaması faktının özü son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Ələsgər şeirinin səs-sorağı təkcə Göyçə mühitini deyil, bütövlükdə Azərbaycan mahallarını bürümüş, saz-söz aləminə tərəvət,

poetik kamillik və gözəllik gətirmişdir. Digər bölgələrə yayılma nəticəsində onun şeirləri bəzən başqalarının əsərləri ilə qarışdırılmış, bununla əlaqədar olaraq sonralar folklor toplayıcıları da bəzi dolaşlıqlara yol verməyə məcbur olmuşlar. Məsələn, Göyçə aşiq mühitindən bəhrələnən, aşiq poeziyasının kamil bilicilərindən olan, Laçın rayonunun Alxaslı kənd sakini, mərhum el sənətkarı Aşiq Kərəm Bəylərovun yaddaşından Dədə Ələsgərin zəngin poetikasının üç şeiri əhvalatla birgə mənim tərəfimdən yazıya alınmışdır. Bu, Ələsgərin kitablarına daxil edilməyən “Gözlərinə qurban”, “Sənəm, gəl” və “Şəvəkarda” rədifli şeirlərdir. Yeri gəlişkən qeyd olunmalıdır ki, Dərə Ələsgərin 1999-cu ildə “Şərq-Qərb” nəşriyyatında çapdan çıxan kitabına bu məlumatların əlavə edilməsi unudulmuşdur. Bu qoşmalar olmuş əhvalatla birlikdə “Şuşa” qəzetinin 27-30 mart 1976-cı saylarında [140], “Sovet kəndi” qəzetinin 1984-cü ilin 99-cu sayında [143-418, 420], həm də Azərbaycan Ensiklopediyası NPB tərəfindən 1997-ci ildə nəşr olunan “XX əsr Göyçə aşiq mühiti (1920-50-ci illər)” monoqrafiyasında öz əksini tapmışdır [140-19].

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun 1963-cü il nəşri olan “Aşiq Ələsgər” kitabında “Qanan ola” rədifli qoşmanın Alxaslı kəndində Sənəm adlı bir qıza deyildiyi, 1934, 1935 və 1937-ci il nəşrlərində üç bənddən ibarət olduğu göstərilir. Əslində həmin şeirdə Sənəmin adı çəkilmir. “Sənəm, gəl!” qoşmasının Salman Mumtazın tərtib etdiyi “El sairələri” kitabında Xəstə Qasım tərəfindən deyildiyi göstərilir.

Xəstə Qasım məxsus olan şeirlə Aşiq Ələsgərin “Sənəm, gəl!” qoşmasını müqayisə edəndə hər iki şeirin ilk bəndinin ikinci və üçüncü misraları uyğun gəlir. Ancaq qalan bəndləri bir-birindən məzmunlarına görə fərqlənir:

*Yenə gözəllərdə gəlhagəl oldu,
Yaşılı, zərbablı, allı Sənəm, gəl!
Ovçusun görəndə maral baxışlım,
Özü hallı, yüzü xallı Sənəm, gəl!*

Aşiq Ələsgərin “Sənəm, gəl!” qoşmasında isə birinci bənd aşağıdakı kimidir:

*Səni gördüm, əl götürdüm dünyadan,
Yaşılı, zərbəbli, allı Sənəm, gəl!
Ovçusun görəndə maral baxışlım,
Ay üzü, birçəyi xallı Sənəm, gəl!*

Aşıq Ələsgərin poetik irsinin və ustadlıq fəaliyyətinin 20-50-ci illər XX əsr Göyçə aşıq mühitinin sənət həyatına təsiri hər hansı bir qüdrətli saz-söz sənətkarının təsirindən müqayisəyəgəlməz dərəcədə güclüdür. Göyçə aşıq mühiti XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq bütün XX əsr boyu Aşıq Ələsgər sənəti ilə nəfəs almışdır və indi də belədir.

1963-cü ildə nəşr olunan “Aşıq Ələsgər ” kitabında İrəvan aşıqlarından Xəstə Həsən adlı birisinin Xəstə Qasımın “daümül ovqat” qafiyəli müstəzad qıfılbəndini öz əsəri kimi yazdırıb, bir üzünü Aşıq Ələsgərə, bir üzünü də Aşıq Misgin Bürcüyə göndərdiyi göstərilir. Aşıq Ələsgər qıfılbəndi həmin müstəzad ilə açır və qıfılbəndin Xəstə Qasımın əsəri olduğunu xatırladır... Xəstə Həsənin ədəbi oğru olduğu faktına uzun illər sükutla yanaşılsa da, folklor araşdırıcısı Əli Şamil “Xəstə Həsənin doğum və ölüm tarixinə dair bəzi mülahizələr” adlı yazısında anlaşılmazlığa aydınlıq gətirmişdir. İslam Ələsgər “Aşıq Ələsgərin əsərləri, dastan-rəvayətlər, xatirələr” kitabının (Bakı, 1999) 561-ci səhifəsində [170-106, 111] göstərir ki, aşığın şeyirdlərinin qeydlərinə görə, İrəvan yaxınlığındakı Kankan kəndində keçirilən bir şənlik məclisində Xəstə Qasımdan söz düşmüş, onun bağlamalarının hələ heç kəs tərəfindən açılmadığını etiraf etmişlər. Həmin kənddə yaşayan Abutalıb (o, Aşıq Ələsgərlə siğə qardaş imiş) deyir ki, nə cür çətin bağlama olsa, Aşıq Ələsgər açar. Bir atdan mərc gəlirlər, Xəstə Qasımın bağlamasını “Xəstə Həsən” adı ilə yazıb, bir üzünü Aşıq Ələsgərə, bir üzünü isə Miskin Bürcüyə göndərirlər. Aşıq Ələsgər bağlamayı açır... Aşıq Ələsgər bağlamının cavabını göndərəndən bir qədər sonra Abutalıbdan ona məktub gəlir. O, məktubda əhvalatın necə olduğunu və mərci apardığını Aşıq Ələsgərə bildirir.

Təxminən bir əsrdən bir qədər az Aşıq Ələsgərin yaddaşlarda qalan, yazıya alınmayan bir qoşması barədə oxuculara “Vediba-

sar” qəzetinin 1-15 avqust 2008-ci il tarixli sayında “Şeir ilk dəfə nəşr olunur” başlığı altında maraqlı bir hadisə diqqəti cəlb edir: ötən əsrin əvvəllərində İrəvan xanı Hüseynəli xan ətraf mahalların tanınmış simalarını İrəvanda Gök məsciddə keçirilən Aşura təziyəsinə dəvət edir. Tədbir iştirakçıları arasında ömrünün kamillik dövrünü yaşayan Aşıq Ələsgər və həmin illərdə gənc olmasına baxmayaraq, kifayət qədər şöhrət qazanan Abbasqulu bəy Şadlinski də iştirak etmişdir. Dədə Ələsgər məclisə daxil olanda Abbasqulu bəy onu ilk dəfə gördüyü üçün məclis iştirakçılarının birindən onun kim olduğunu soruşur. Bəyin soruşması ustad aşığın nəzərindən qaçmır və aşağıdakı “Məscidin” şeirini deyir:

*Nabələddim, mən oldum sənə bələd,
Kantardan¹ rast oldu yolu Məscidin².
Qasım otağıdır hər bir hücrəsi,
Behiştin bağıdır dalı Məscidin.*

*Ədalət zənciri çəkilib ərşdən,
Hüseynəli xanı getsin behiştə,
Pənah xan da gərək olsun bu işdə,
Vurulub İrana teli Məscidin.*

*Mərmərdən kərpici, çindən suvağı,
Həzrət Xızıra badə verdi saqi,
Hazır oldu imam Məhəmməd Tağı,
Çarhovuz üstündə gülü Məscidin.*

*Qüsur yoxdur Məhəmmədin dilində,
Quranında, ayəsində, dinində,
Mömin ağlar Aşuranın günündə,
Abi-leysan olub seli Məscidin.*

*Qul Ələsgər deyər, Abbasqulu xan,
Sakinim Göyçədir, bilginən pünhan,*

¹ Gök məscidə gedən yol,

² İrəvanda Gök məscid nəzərdə tutulur.

*Sənə kömək olsun qadiri-sultan,
Dörd yerdən qurşanıb beli Məscidin.*³

Əziz Məzrəli Göyçə mahalının Bala Məzrə kəndindəndir [152-160,149,350]. XIX yüzilliyin əvvəllərində doğulduğu güman edilir. Çünki yetkin yaşa çatdıqda o, aşıqlıqla yanaşı, həm də çar məmurları əleyhinə satirik və bəzən də üsyankar şeirlər qoşub, el məclislərində ifa etdiyinə görə dəfələrlə dustaq edilmiş, sürgünə göndərilmişdir. Hətta məhkəmənin qərarı ilə Əzizə aşıqlıq etmək də qadağan olunmuşdu. Lakin aşiq inadından dönməmiş, yenə də zorakılığı və haqsızlığı ifşa edən şeirlər söyləmişdi:

*Ay ağalar, gəlin sizə söyləyim,
Gecə-gündüz işim ahı-zar olub.
Bərəkət kəsilib, urza gödəlib,
Müxtəsəri, dünya çox bekar olub.*

*Heç igidin əli düşməsin dara,
Dara düşən olar işdən avara.
İşləməklə versə, verər Cabbara,
Çalışmaqdan qulaqları kar olub.*

*Doğrudurmu gör Əzizin dediyi?
Allah qırmaz yaratdığı bəndiyi.
Hacı Bədəl qoyub bu məzəndiyi,
Onca arpa pulnan barabar olub.*

Əziz yaşadığı dövrün haqsızlıqlarına qarşı mərdi-mərdanə mübarizə aparmaqda şeirin tənqidi imkanlarına daha çox önəm verir.

Aşıq Rza Məzrəli (1895-1968) də Aşıq Əzizlə eyni kənddəndir. Rzanın uşaqılıq illəri Göyçənin qanlı-qadalı dövrünə düşüb. O, doğma mahalı Göyçənin pərən-pərən düşən, müxtəlif ərazilərində didərgin ömrü yaşayan sənətkarlarından saz çalıb, söz qoşmaq öyrənib. Axırda Tovuz rayonunda məskunlaşıb və burada

³ Şeiri Vedibasarin Kotuz kəndinin sabiq sakini Əliyev Türman anasının öyrənmiş və Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyətinin sədri Abbas Səfərov isə yazıya köçürərək redaksiyaya təqdim etmişdir.

da tanınmış aşıqlarla el şənliklərində saz və sözün yaradıcısı kimi özünü tanıdıb, yaratdığı ustadnamələrlə, oxuduğu mahnılarla məclis iştirakçılarının rəğbətini qazanıb.

XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində Göyçədə özünün sazı və sözü ilə elin məhəbbətini qazanan, özündən sonrakı aşıqlığın sənət həyatına, xüsusən də ifaçılıq mədəniyyətinə güclü təsir göstərən istedadlı sənətkarlardan biri, əslən Daşkənddən olan, Aşiq Ələsgərin şeyirdi **Aşiq Nəcəf** Məmmədqulu oğlu Məhərrəmovdur (1866-1918). Aşiq Nəcəf (Daşkəndli Aşiq Nəcəflə Ələsgərin qardaşı oğlu Aşiq Nəcəfi qarışdırmamalı) Dədə Ələsgərdən sənətin sirlərini öyrənəndən sonra sazını götürüb el-el gəzər, şənlik məclisləri keçirərmiş. Yay-yaz aylarında isə əkinçiliklə məşğul olarmış. Aşiq Nəcəfdə olan səs Göyçə aşıqlarının, deyilənlərə görə, çoxunda yox imiş. Onun zənguləsi lampanı söndürərmiş.

Ermənilərin törətdiyi qırğınlara qarşı mübarizədə iştirak edənlərdən biri də Aşiq Nəcəf olmuş, məhz bu hadisənin iştirakçısı kimi də qansız ermənilər tərəfindən əvvəlcə iki oğlu – Aslan və Şiraslan, sonra da özü qaynar samovar belində faciəli surətdə qətlə yetirilmişdir.

Aşiq Nəcəfin əldə edilən şeirləri onun poetik yaradıcılığının mükəmməlliyi barədə fikir söyləməyə imkan verir. Onun faciəli taleyi ilə bağlı el arasında gəzən xatirə-söhbətlər və rəvayətlər “Aşiq Nəcəf və Gülüstan” [172-348, 371] dastanının ortaya çıxmasına zəmin yaratmışdır.

Aşiq Nəcəfin oxu və çalğı biçimi, məclis aparma tərzinin incəlikləri 20-50-ci illər Göyçə aşiq mühitində dərinlən mənimsənilmiş və ustad-şagird ənənəsi yolu ilə sənət aləminə gələn sonrakı nəsillərə də ötürülmüşdür.

Göyçə aşiq mühiti XIX-XX əsrlər mərhələsində peşəkar ifaçı və yaradıcı aşıqlarla yanaşı, istedadlı el şairlərinin poetik irsi ilə də şöhrətlənmişdir. El şairləri bir tərəfdən Göyçə aşıqlarının repertuar zənginliyinə, ikinci bir tərəfdən də şairlik ənənəsinin mahalda geniş yayılmasına əvəzsiz xidmət göstərmişdir.

Adı dillər əzbəri olan Zod kəndi sinəsi üstündə ərsəyə çatan şair övladları ilə tanınmışdır. XIX əsrin el şairlərindən **Məhəmməd Molla Tağı oğlu (1830-1910), Mirzə Bəylər (1837-1919), Usta Abdulla (1865-1943), Hacı Əliş Ağa (1872-1922)** öz dövrlərinin savadlı adamlarından olmuş, saza-sözə maraq göstərmiş, düzüb-qoşduqları şeirlərlə Göyçə aşıq mühitinə məxsus poetik irsi daha da zənginləşdirmişlər.

Məhəmməd Molla Tağı oğlu Göyçə mahalının Zod kəndində yaşamış, el şairi kimi tanınmışdır. O, təhsil almış, savadlı, tanınmış, aşıqlıq etməsə də, aşıq şeiri şəkillərində dəyərli qoşmalar yazmış, sözləri aşıq məclislərində oxunan el şairlərindən olmuşdur.

Qərbi Azərbaycan ədəbi mühitində, söz-saz məclislərində yaxından iştirak edən Məhəmmədin saz havaları üstə yazdığı qoşmaların bəzisi unudulmuşdur. Şair Məhəmməd Dədə Ələsgərin mollalara yazdığı həcvdən incimmiş və ona aşağıdakı cavabı yazıb göndərmişdir:

*Yaxşı sözlər deyib nəzmə çəkibsən,
Onu görüm bu dünyada var olsun.
Heyifdi, salmasın özün avaza ,
Qorxum budu, axırında xar olsun.*

*Axunda əl çatıb çox da laf etmə,
Kəlamım zülfüqar, dini unutma.
Hər çuğul sözünün dalınca getmə,
Arif olan kəsdə gərək kar olsun.*

*Kamal dərk et, özün çəkmə əlaya,
Bica qılı-qalı salma araya.
Cavansan, başını salma bəlaya,
Adın bədnam olub, iş dişvar olsun.*

Doqquz bəndlik şeirin burada verdiyimiz üç bəndindən aydın görünür ki, Aşıq Ələsgər cavan vaxtlarında çuğul sözünə inanıb mollaları həcv etmiş, bu da din xadimlərinə toxunmuş, Məhəmməd Molla Tağı oğlu gənc Ələsgərə dəyərli məsləhətlər vermiş, həm də Ələsgərin təbini yüksək qiymətləndirmişdir.

El şairi **Mirzə Bəylərin** həyat və sənət yolunda atası Kazımın xüsusi rolu vardır. O, özü savadlı, tərəqqipərvər olduğu üçün oğlu Bəylərin təhsilinin qayğısına qalmış, oğlunun ərəb, fars, rus, fransız dillərində mükəmməl təhsil almasına nail olmuşdur. Doğma kəndi Zodda Axund Qafarın yanında 4 il ruhani məktəbində və təxminən 1870-1880-ci illərdə İrəvanda rus-tatar məktəbində, daha sonra Kəvərdə gimnaziyada təhsil almışdır. Çox dil bilməsinə və yaxşı xəttat olmasına görə el arasında ona “Mirzə Bəylər” - deyə müraciət edərmişlər. Qabiliyyəti, istedadı ilə məşhur olan Mirzə Bəylər uzun müddət İrəvan quberniyasının dəftərxanalarında, İqdırda təxminən 19 il general Koçelinin yanında tərcüməçi və katib, İrəvan quberniyasının Məzrə qəza məhkəməsində Boqoslovskinin katibi işləmiş, bundan sonra Türkiyəyə işə göndərilmişdir. Türkiyədə olarkən Məşhəd şəhərinə ziyarətə getdiyinə görə ona Məşədi Bəylər deyə müraciət edirmişlər. M.Bəylər xidmət müddəti başa çatdıqdan sonra Zodda təsərrüfat işləri ilə məşğul olur, eyni zamanda kənddə iki su dəyirmanı inşa edib, camaatın ixtiyarına vermişdir. O, “Molla Nəsrəddin” jurnalının abunəçisi olmuş, şeirin, sənətin, sənətkarın qədrini bilmiş, Mirzə Ələkbər Sabir xəstə olarkən “Molla Nəsrəddin” yurnalı redaksiyasının ünvanına şairin müalicəsi üçün Hacı Əliş Ağa ilə birlikdə 20 manat qızıl pul göndərirlər. Mirzə Bəylər dövrünün görkəmli aşıqlarından Dədə Ələsgər və Aşıq Hüseyn Şəmkiqli ilə dostluq etmişdir. Mirzə Bəylərin dünyagörüşü, həyata baxışı, zamanın ağrı-acılarından baş çıxarması, dostluqda sədaqəti, çox dil bilməsi Aşıq Ələsgəri valeh etmiş, bir dost kimi onu xüsusi olaraq nəzmə çəkmiş, tarixiləşdirmişdir:

*Mövc edən dərya tək moc verir təbi,
Məddahi-mövladı, budur səbəbi,
Firəngi, rusi, farsı, türkü, ərəbi –
Beş dilinnən var savadı Bəylərin.*

Şair Mirzə Bəylər bu şeiri oxumuş, deyilənlərə görə yüksək qiymətləndirilmiş, özünün “Ələsgər” rədifli şeiri ilə Aşıq Ələsgərə öz ehtiram, təşəkkür, minnətdarlıq və tövsiyəsini bildirmişdir.

Mirzə Bəylərin bir ziyalı və el şairi kimi Göyçənin ictimai-mədəni həyatındakı təsiri sonrakı dövrlərdə də qabarıq şəkildə nəzərə çarpmaqdadır. 20-50-ci illərin yaradıcı və ifaçı aşıqları, eləcə də el şairləri onun şeirlərinə hörmət və ehtiramla yanaşmış, poetik məharətinin incəliklərindən yaradıcı şəkildə bəhrələnmişlər. Mirzə Bəylərin yaxın qohumlarından olan, Basarkeçərin Qaraqoyunlu kəndinin şair oğlu İbrahim Qurbanovun “Göyçə, səndən kimlər keçdi” poemasında verilmiş şeirlərdən bir neçəsi Mirzə Bəylərə məxsusdur [124-99].

İbrahim Qurbanov Mirzə Bəylərin oğlu Mirzə Əlinin qızı Gülzadənin oğludur. İbrahim Köçkün imzası ilə yaradıcılığını davam etdirən İbrahim Qurbanov poetik nümunələr, mərkəzi mətbu orqanlarda dərc olunan publisistik məqalələr, “Ədəbi Ermənistan” almanaxında işıq üzü görən şeirlər, “Nurlan”, “Ağrıdağ”, “Nurlar”, “Səda” və “Təknur” nəşriyyatlarında “Sirli-sehirli dünya (204), “Göyçəli Göyçəsiz necə yaşasın?”, “Mirzə Bəylər nəfəsiyəm” (2006), “Həkimin dünya dərdi” (2008), “Bir Hüseyn Arif vardı” (2008), “Qalan Göyçə” (2009) şeirlər kitablarının müəllifidir.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Göyçə ədəbi mühitində özünəməxsus yeri olan sənətkarlarından biri də el şairi **Usta Abdulladır (1858- 1943)**. Abdullanın atası Rəhim dülgərlik sənəti ilə yanaşı, sazəndlik edər, arabir də şeir yazarmış. Rəhim sadə sənət adamı-xarrat olsa da, şeirə, sənətə, saza-sözə göstərdiyi böyük marağa görə aşıqların tez-tez onun evinə toplaşib deyişməsinə, dastan və nağıl söyləməsi bir ənənəyə çevrilibmiş.

Göyçə mahalının sənət həyatında böyük bir ədəbi məktəb rolunu oynayan aşıq məclisləri Abdullanın taleyindən yan keçməmiş, onun zehmində dərin izlər buraxmışdır. Atasından dülgərlik, aşıqlardan şeir demək öyrənən Abdulla get-gedə dərin zəkali, geniş məlumata malik olan bir söz sənətkarı kimi şöhrətlənmiş və onun yazdığı gəraylı, qoşma, müxəmməs, təcnis və s. az bir zaman içində dillərdə əzbər oxunmuş, doğma Göyçədən çox-çox uzaqlarda da aşıqların repertuarlarında özünə yer almışdır.

Usta Abdullanın (Zodlu Abdulla – Z.M.) yaradıcılığında Aşıq Ələsgərin oğlu Bəşirlə mollaxanada təhsil alması və onların arasındakı dostluq əlaqələri xüsusi rol oynamışdır.

Usta Abdullanın yaradıcılığında aşıqanə şerhlərlə yanaşı, əx-laqi-tərbiyəvi, yaşadığı zəmanədən şikayət, haqsızlığa, zülmə qarşı üsyankarcasına dərin nifrət, insanları mərdliyə, dostluğa, əmə-yə, doğruluğa və səxavətə səsləyən ifadələr özünü göstərir:

*Səxavətsiz dövlət nəyə gərəkdir,
Əgər yığsan bu dünyanın sanınca.
Mərifət lazımdır bir insan üçün,
Hökmü olsa Dağıstanın xanınca.*

*Qəlbimdə gəzirəm Şeyxi-Sənani,
Belə qərar verib kərəmin kanı.
Qanmazın yanında qananın canı,
Üzüləcək, o da mətləb qanınca.*

*Abdullayam, dostla ara dəyibdi,
Çünki olub bəxti qara, dəyibdi.
Sinəmə hesabsız yara dəyibdi,
Qərar tutsa bir zənburun sanınca.*

Usta Abdulla şeirlərinin bu istiqamətdəki poetik ovqatı uzun zaman Göyçədəki yaradıcı aşıqların, xüsusən də el şairlərinin yaradıcılığına güclü təsir buraxmışdır. Həmin əhval 20-ci illərin sənət həyatında da duyulmaqdadır. El sənətkarının şeirləri aşıq yaradıcılığının kamil nümunələridir. Şeirlərinin ruhunda dövrün nəbzi duyulur. Şeirlərində daha çox şikayət, zamanın ziddiyyətləri, rüzgarın səmti bilinməyən küləkləri hədsiz qəm-kədər, qəlb yarası yaratmışdır. Otən əsrin 40-cı illərinə qədər yaşayıb yaratması və mühitlə birbaşa əlaqədə olması da sözü gedən poetik ovqatın güclü mühafizəsində mühüm rol oynamışdır:

*Ay ağalar, ay qazılar,
Mən bu dərdə dözüm, neynim?
Düşdüm qəmin dəryasına,
Qəvvas olub üzüm, neynim?*

*Dərdim olub el ziyada,
Yetən yoxdur bu fəryada.
Arsız-qəmsiz bu dünyada,
Heç bilmirəm dözümlə, neynim?*

Aşıq Ələsgər Ustad Abdullanın istedad və qabiliyyətini yüksək qiymətləndirdiyi bir şeirində yazdığı kimi:

*Ustadlarda mən də gördüm bir dənə,
Zoddu Abdullanın kamalına baş.*

Bu misraların məzmununda onun sənət dostları arasında daha çox təcnis ustası kimi tanınmasına işarədir. Çünki aşıq şeirinin ən mükəmməl şəkli təcnisdir və sənətkar burada həm xüsusi istedad, həm də xalq dilinin incəliklərinə bələd olmalıdır. Onun yaradıcılığına bu baxımdan yanaşanda Usta Abdulla xalq dilinin mahir bilicisi kimi məzmunu, mətləbi sözə qurban vermir, eyni cinsli sözlərin düzümündə məzmun bütövlüyünə daha çox üstünlük verir.

Göyçənin Zod kəndindən olan el şairi **Hacı Əliş ağa** (1838-1919) yaxşı saz çalar, müxtəlif janrlarda şeirlər yazarmış. Hacı Əliş ağa Əmiraslan oğlu Kəsəmənli 1838-ci ildə Zod kəndində doğulmuşdur. İlk təhsilini kənddə xüsusi məktəbdə almışdır. Əliş ağanın atası Əmiraslan ağa dövrünün müəyyən savad görmüş, elm və maarifə qayğı göstərən, özü də aşıqsayağı şeirlər yazan, gözəl saz tutmağı bacaran bir şəxsi olmuşdur. Əmiraslan ağa oğlu Əlişi də ziyalı kimi görmək istəyirdi. Rəsmi sənəd olmasa da, yerli ağsaqqalların söylədiklərinə görə, Zoddə seminariyaya bənzər üçillik məktəb olmuşdur. Bu məktəbə ibtidai təhsil almış və ya şəxsi məktəblərdə oxumuş gənclər qəbul olunurmuşlar. Çox güman ki, Əliş ağa bu məktəbdə təhsil almış, biliyini genişləndirmək üçün başqa şəhərlərə getməyi arzulamışdır. Atası Əliş ağanın elmə olan marağını duyub, onu Qori Müəllimlər Seminariyasına göndərir. İstər kənd məktəbində, istərsə də seminariyada Əliş ağa ərəb, fars və rus dillərini mükəmməl öyrənir. Elmə və maarifə dərin maraq göstərən Əliş ağa Şərqi ədəbiyyatını, eləcə də Azərbaycan klassiklərinin ədəbi irsini öyrənir, özü də həm klassik, həm də xalq şeiri şekillərində əsərlər yazır.

Təhsilini tamamlayıb doğma yurda qayıdan Əliş ağa Göyçə saz-söz mühitində, ümumiyyətlə Göyçə mədəni həyatında yaxından iştirak edir. Dövrünün savadlı ziyalıları olan Mirzə Bəylər, Usta Abdulla və Ələsgər ocağı ilə əlaqə saxlayır, dostluq edir.

Hacı Əliş ağa bir müddət dövlət idarələrində də işləmiş (1880-1885), İrəvan quberniyasında və Qarabağ xanlığında müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır. Şairin “Arzular” şeiri Qarabağ xatirələrindən doğulmuşdur:

*Qarabağ mahalı çox abad olsun,
Çarbudaq çınarı könlüm arzular.
Heç qəmgin olmasın, daim şad olsun,
Mənə qəmküsarı könlüm arzular.*

*Heç çıxmaz yadımdan yolun nişanı,
Bəzircan, Ağdivan, bir də Kolanı.
Marağanın düzü tək dağdağanı,
Getdiyim yolları könlüm arzular.*

*Tanımadım nə sultanı, nə xanı,
Dolandım bir aya cümlə-cahanı.
Tutub əldə qızıl quşu, tərlanı,
Etdiyim ovları könlüm arzular.*

*Adıgözəl bəy Qarabağın sərdarı,
Azad ağa camaatın rəhbəri.
Ağdamı, Bərdəni, bir də Tərtəri,
Gəzdiyim yerləri könlüm arzular.*

*Yandırdı canımı yarın fərağı,
Könüldən çıxmayır heç ixtiyarı.
Kabinet, ispalnı, həm zal otağı,
O zal otaqları könlüm arzular.*

Əlbəttə, şeirdəki Əliş ağanın Qarabağdakı həyatı, xüsusən Mirzə Adıgözəl bəyin dövründə işləməsi, Qarabağ mahalını gəzib yaxından tanıması haqqındakı təəssüratlar tarixi sənəd kimi də

maraq doğurur. Göyçənin bəzi el şairləri kimi Hacı Əliş ağa da həm aşiq şeiri şəkillərində, həm də divan ədəbiyyatının müxtəlif formalarında şeirlər yazmışdır.

Hacı Əliş ağa “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi ilə yaxından əlaqə saxlamış, jurnalın abunəçisi olmuş, Sabirsayağı satirik şeirlər yazıb göndərmişdir. “Bizlərin də dərdinə qalsan, ay molla əmi” mətləsi ilə başlayan şeiri jurnalda dərc olunmuşdur. Onun “A molla” şeri bu münasibətlə yazılmışdır. Müsəlmanlara xitabən deyilən, sünni-şiə mübahisəsini aradan götürməyə həsr olunan şeirindən yaddaşlarda qalan iki misranı nümunə göstərmək olar.

Yüz il ibadət eyləsə də,

Hacı girməz cənnətə,

Olmasa səndən bir ixtiyar, Əli!

Hacı Əliş ağanın “Dünya”, “Ağaxan”, “Möhlət”, “Axtarıram”, “Ağlar” və başqa şeirləri onun zəngin dünyagörüşünə malik olduğunu göstərir.

Hacı Əliş ağa 1902-ci ildə dövlət vəzifələrindən uzaqlaşmış Göyçəyə qayıdır və buranın maarif və ədəbi mühitində iştirak edir. 1918-ci ildə daşnaqların törətdikləri qırğın Hacı Əliş ağanı da doğma yuvasından didərgin salır, Gəncəyə köçür. Dəhşətli qırğınlarla dözə bilməyən Hacı Əliş ağa 1919-cu ildə vəfat edir. O, Göyçə ədəbi mühitinin geniş dünyagörüşlü, savadlı ziyalısı kimi yaddaşlarda qalmışdır [152-160].

Görkəmli tədqiqatçı alimimiz İslam Ələsgərov özünün “Aşiq Ələsgər və XIX əsr Göyçə aşıqları” monoqrafiyasında “Ələsgər ocağı”nın yetirməsi olan el şairlərindən Aşiq Ələsgərin atası **Alməmməd** (təxminən 1790-1875), **Aşiq Musa Səfəroğlu** (1830-1912), **Şair Məhəmməd** (1853-1937), **Şair Bəşir** (1867-1934), **Şair Əbdüləziz** (1873-1943) və digərlərinin tərcümeyi-halları, bədii yaradıcılıqları barədə əhatəli məlumat vermişdir. Bu ocağın, XX əsrin qismətinə düşən Aşiq Qurban, Aşiq Talib, Aşiq Nəcəf, Növrəs İman, Aşiq Musa, Şair Həşim, Aşiq Əli, İsmixan Didərgin, Haqverdi kimi söz sənətlərini də “Ələsgər ocağı” toplusunda oxucularla görüşdürmüşdür [85-289].

Alməmməd Aşıq Ələsgərin atasıdır. O, Göyçə mahalının Ağkilsə kəndində yaşamış, yoxsul həyat keçirmiş, kəndin sayılan adamlarından biri olmuşdur. Dülgərliklə məşğul olmuş, 4 oğul, 2 qız atası olduğu üçün həmişə zəhmətə qatlaşmış, Kəlbəcər ərazisindəki meşələrdən gətirdiyi ağaclardan şana, kürək, dırnıq düzəldərək satar, ailəsini dolandırarmış.

Alməmməd aşıqlıq eləməsə də, ustad aşıqların şerlərini əzbərdən söyləyər, özü də həvəsi gələndə şeirlər qoşarmış. Onun şeirləri tez-tez aşıq məclislərində eşidilmiş. Bu nəslin şeir yazanları çox olsa da, onların yaradıcılığına aid nümunələr bəzən qarışıq düşmüşdür. Alməmmədin qoşduğu, çox incə mətləblərə toxunan düşündürücü şeirləri olmuşdur. “Görmədim” divanısını M.P.Vaqif üslubunda söyləmişdir:

*Dünya, sənin gərdisinlə başa vuran görmədim,
Qəhr oldu aləm, qəhr işindən, can qurtaran görmədim.
Bilmirəm ki səbəb nədi, şadı qəmgin eylədin?
Abadanı viran qoydun, artdı haran görmədim.*

*Kəsilməz mürdə karvanı, qəflə işlər, köçər gedər,
Nə İmranlar nakam qoydun, didəsindən yaş gedər.
Yetmiş iki millət var, əli səndən boş gedər!
Yanısınca malı-dövlət, pul aparan görmədim.*

*Alməmmədəm, bu dünyada bir nişanam qalmadı,
Getdi əldən qohum-qardaş, atam, anam qalmadı.
Süleyman tutdu dünyanı, dedi: mənəm, qalmadı.
Bir kəs ilə heç düz ola sənin aran görmədim.*

El şairi Alməmmədin “Görmədim”lə yanaşı, “İnsan”, “Şirin-şirin”rədifli daha iki qoşması da oxuculara tanışdır [85-5,7].

Aşıq Musa Səfəroğlu Göyçə mahalının Ağkilsə kəndində anadan olmuşdur. Qeyd olunmalıdır ki, indiyədək onun barəsində olan yazılarda yanlışlığa yol verilmiş, Göyçənin Qaraqoyunlu kəndində olduğu göstərilmişdir. Bu səhvlik vaxtı ilə Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında da təkrar olunmuşdur. Lakin İslam Ələsgər bu yanlışlığa aydınlıq gətirmiş, əsil faktları diqqətə çatdırmışdır.

Aşıq Musa ilk təhsilini xüsusi məktəbdə alıb. İkinci məktəbi Göyçə aşıq mühiti olub. O, ustalardan aşıq şeirinin incəliklərinə yiyələnib, saz havalarının mahir ifaçısı kimi tanınıb. Yalnız bundan sonra uzaq səfərlərə çıxıb.

Aşıq Musanın yaradıcılığı çox zəngin olmuşdur. Təəssüf ki, şeirlərinin çoxu itib-batmışdır. Əldə olunan şeirlərinin əksər hissəsi Göyçənin Sarıyaqub kəndində yaşamış, axırcı qaçqınlıqda Gəncəbasara pənah gətirmiş və vətən həsrətinə dözməyərək, dünyasını dəyişmiş nəvəsi, “Torpağında izim qalan Göyçə” kitabının müəllifi Müşkül Musadan yazılıb oxuculara təqdim olunmuşdur. Müşkül Musa babasının adını daşımaqla həm də onun sənətini yaşatmışdır.

Aşıq Musanın əldə olunan şeirləri onun yaradıcılığı barədə fikir söyləməyə imkan verir. Onun şeirləri içərisində aşıq yaradıcılığının bütün növlərinə aid nümunələr vardır ki, bu da onun yaradıcılığının forma rəngarəngliyindən xəbər verir. Bir çox şeirlərindən ehtimal etmək olur ki, onun “Dağıstan səfəri” adlı bir dastanı da varmış.

Aşıq Musa aşıq şeirinin ən mürəkkəb şəkillərindən məharətlə istifadə edib. Bir çox sənətkarların yetişməsində əlindən gələni əsirgəməyib. Söz düşəndə qocaman sənətkarlar Musanın hazırca-vab, qürurlu, şəxsiyyətinə hörmət edən, heç kəsdən çəkinməyən, sözü üzə sax deyən adam olduğunu danışardılar. Deyilənlərə görə, Musanın düşmənləri çox olub, hətta onu bir vaxtlar təqib də ediblər. El aşığı ömrünün bir qismini səfərlərdə keçirib. Dəfələrlə Türkiyə və İrana səfərlər edib. Aşıq Ələsgərlə Türkiyə səfərinə dair dastan da yaranıb. Şeirlərindən bəlli olur ki, Aşıq Musa şair kimi kamil sənətkar olmuşdur. Onun “Nə günahı telli sazın?” gəraylısı yalnız lirizmi ilə deyil, həm də tutarlı məzmunu ilə aşıq şeirində xüsusi yer tutur. Sazı cadugar mollalardan müdafiə edən aşıq deyir:

*Məclisləri abad eylər,
Nə günahı telli sazın?
Məlul könüllər şad eylər,
Nə günahı telli sazın?*

*Yeki şəcər, yeki dəmir,
Ara vurmur, yalan demir,
Qazı kimi rüşvət yemir,
Nə günahı telli sazın?*

*... Musa vəsfın söylər saza,
Ruh verir gəlinə, qıza.
Oxşamayır şeyidbaza,
Nə günahı telli sazın?*

Aşıq yaradıcılığına dair məqalə və kitab yazan bir çox elm adamları din xadimlərinin aşıq musiqisini haram buyurması barədə dolayısı ilə açdığı söhbətlərində həmişə Aşıq Musanın yuxarıdakı şeirini misal çəkmiş, söz sənətinin paklığını və müqəddəsliyini aşığın ifadələri ilə bir daha təsdiq etmişdir.

Sazı, aşıq sənətini din xadimlərinin haqsız hücumlarından qoruyan aşıq göstərir ki, sazın və saz çalmağın heç bir günahı yoxdur. Əksinə, saz məclisləri abad edir, qəmli könülləri şadlandırır. Saz insana ruhi qida verir. Saz çalmağın günah olduğunu iddia edən ruhaniləri ifşa edir. Aşıq bu şeirində bir-birinə zidd olan iki cəbhəni – saz sənəti ilə onun haram olduğunu deyənlər cəbhəsini qarşılaşdırır. Hansı cəbhənin əməlləri günah sayılmalıdır? Şənlik məclislərinə yaraşlıq verən, insanların könlünü açan, həyatı sevməyə, onu duymağa çağıran, təbiət və insan gözəlliklərini vəsf edən, onlara mərdlik, səxavətlik, düzlük, vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq duyğuları aşılaman saz sənətini, yoxsa saz sənətini haram buyuranların ara vurmaları, yalan danışmaları, rüşvət yemələri, şeytançılıqları, cadu yazmaları, sələmçiliklə xalqı soymaları kimi əməllərini?! Cavab özlüyündə aydındır.

Aşıq Musanın yaradıcılığında dövrünün ictimai haqsızlıqlarına qarşı bir etiraz sədası duyulmaqdadır. Zəhmətkeşlərin ağır həyat şəraiti, ağaların, bəylərin, mülkədarların özbaşınalığı, çar çinovniklərinin xalqa amansız divan tutmaları, xüsusilə yaz əkinçi, qış dilənçi olan kəndlilərin keçirdiyi məşəqqətli günlər aşığın hədsiz dərəcədə kədərləndirir:

Bilin, bu yerlərdə ədalət yoxdu,

Heç bilmirəm, kimə gedim dada mən ?!

-deyən el nəğməkarı ümidini itirmir, gələcəyə inam bəsləyir, obrazlı şəkildə “zimistanın nobahar” olacağını gözləyir. Mövcud quruluşla razılaşmayan aşiq, xalqı əsarətdən qurtaran, hamıya xoşbəxtlik bəxş edən, onun öz sözləri ilə desək, “viranə könülləri abad eləyən” ədalət divanının tez gəlməsini arzulayır:

Aşiq Musanın yaradıcılığında vətən məhəbbəti çox güclüdür. Ana təbiətin gözəlliklərindən doymayan, onu min bir dil ilə vəsf edən, uca dağlarını, səfali yaylaqlarını, buz bulaqlarını, qoyunquzu sürülərini, doğma ellərini tərifləyən aşiq, qürbət ellərə yönü düşəndə, şənlik məclisləri keçirsə də, yenə kədərlənir, vətən həsrəti çəkir. Bu baxımdan onun “Balabançı”, “Dağlar”, “Görüşməyə”, “Göndərrəm” rədifli qoşmaları daha səciyyəvidir. O, qucağında boy atdığı, havası ilə nəfəs aldığı doğma diyarı Göyçəni yeri gəldikcə tərifləmiş, ona xüsusi bir şeir də həsr etmişdir [84]. Həmin şeirdə Göyçənin təbii gözəlliklərini sadalamaqla, həm də oranın insanların məhəbbət əhli olmasını, qonağa göstərdikləri hörməti iftixarla qeyd etmişdir:

Hər dağdan ucadı Çalmalı dağı,

Car olur köksündən Qumlu bulağı.*

Əziz saxlayırlar gələn qonağı,

Dad verir dəhanə balı Göyçənin.

Aşiq Musanın “Bir gün”, “Kəklik”, “Gülə-gülə”, “Köynək-cək”, “İndi”, “Dilbər”, “Biri yaz”, “Var”, “Dilim”, “Olmaz”, “Ağ ola” gəraylı və qoşmaları, “Ağlar”, “Mənnən”, “Ay üzə-üzə”, “Əyər-əyər” kimi təcnisləri aşiq şeirinin nadir inciləridir. Bu şeirlər etnoqrafik cəhətdən daha zəngindir. Onların məzmununda Göyçənin həyat tərzi, adət-ənənəsi, xalq məişətinin bir sıra xüsusiyyətləri bədii boyalarla təsvir olunub. Onun müxəmməslərində bu məziyyət daha dolğun əksini tapmışdır. “Samavar” şeirində süfrə məclisinin geniş təsviri verilib:

* Çalmalı, Qumlubulaq Kəlbəcərlə Göyçə mahalının sərhəddində yerləşən dağ və bulaq adlarıdır.

*Başında vardı çayniki, ətrafında var stəkan,
Özü xasdı, bolməsi xas, var nişanı zər stəkan,
Sazı çalım məclisində dolansın dilbər stəkan,
Bəlkə bir az şafa tapa , bu xəstə canım stəkan.*

*Samavarım, sən coşanda yar dolanır,
Özü zər, libası zər, qəddi qələmkar dolanır.
Çox çəkir zəhmətini, buxağında tər dolanır,
Bundan artıq söz deməyə yoxdu kamalım, samavar.*

Təsərrüfata, rəncbərliyə yaxşı bələd olan aşıq özü təsərrüfat alətləri – xış, kotan düzəldir, əkin və biçin vaxtı saz götürməzmiş, ancaq təsərrüfatla məşğul olarmış, təsadüfi deyil ki, aşığın qəbir daşının arxa üzünə xış(cüt)şəkli çəkilməşdir.

Aşıq Musa dodaqdəyməz cığalı təcnisin kamil nümunələrini yaratmışdır. O, klassik ədəbi irsə yaxşı bələd olduğundan [152] onun bədii ifadə formalarından məharətlə bəhrələnməşdir. M.P.Vaqif ədəbi irsinə yaxından bələd olan aşığın qoşmalarında şairin ruhu aydın duyulur. Onun “Ağ ola” rədifli qoşması Vaqifin həmin rədifli qoşması ilə eyni ruhda səslənir, elə bil hər ikisi bir mənbədənir:

*Dərdini anlaya, qədrini bilə,
Əlində məhrəba istəkan silə.
Alçaqdan danışa, ucadan gülə,
Geyinə, sallana, damağ çağ ola.*

Çox incə zövqə və həssas təbiətə malik olan ustadın ustadnamələri də məclislərdə layiqli yer tutur və indi də estetik əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Onun “Dilim” şeiri bu baxımdan daha ibrətamizdir.:

*Dilim, bu öyüdü sənə deyirəm,
Çox dünya malına sarışma, dilim.
Çalış sən həmişə öz əməyini ye,
Haram mal yeməyə alışma , dilim!*

*Bir məclisə vardın, nitqin olsun lal,
Əyləşənlər səndən dərk etsin kamal.
Dindirsələr dillən, dinməsən lal qal,
Hərçayı danışıb, gülüşmə, dilim.*

*Mənim sözlərimi saxla amanat,
Sidqinən dost olan tez tapar murad.
İstəsən ki, başın ola salamat,
Ağzına gələni danışma, dilim.*

*Musa oda alışmayıb, nə lazım,
Bivəfayla barışmayıb, nə lazım?
Haqqın özü sirr açmayıb, nə lazım?
Gəl gördüyün sirri sən açma, dilim.*

Məhəmməd Alməmmədoğlu Aşıq Ələsgərin qardaşdır. Ömrünün çox hissəsini təsərrüfat işlərində, xüsusən də çobanlıqda keçirsə də, o, el arasında Şair Məhəmməd, bəzən də Çoban Məhəmməd kimi tanınıb. Onun bədahətən şeir demək qabiliyyəti, yaxşı hafizəsi varmış. Ailələrində babası da, atası da, qardaşları da şer yazdıqlarından bəzən onların sənət nümunələrini biri-birindən fərqləndirmək çətinlik törətsə də, Şair Məhəmmədin şeirlərində Göyçə yaylaqlarının abı-havası duyulur. Yaylaqlarda, eldə-obada baş verən hadisələr onun gözündən yayınmamış, böyük sənətkarlıqla onları nəzmə çəkmişdir. Milli qırğın vaxtı dədə-baba yurdunu tərk edib Kəlbəcərə köçməli olan Məhəmməd zamanın ağır sınaqlarını “Fələk” rədifli şikayətnaməsində təfsilatı ilə təsvir edə bilmişdir. İngilis silahı ilə silahlanan erməni millətçilərinin qəddarcasına Göyçəyə divan tutması, mahalda törədilən qırğınlar, qaçanların dağlarda borana düşüb qırılması tarixi bir sənəd nümunəsidir:

*İngilisdən gələn şalon,
Göyçəni qoydu viran.
Öləni öldü, qaçanı
Dağlarda düşdü borana.
Ac qaldı, uşaq ağlaşdı,
Hamı yön tutdu arana.
Çiyimizə xurcun verdin,
Döndərdin hammala, fələk.*

Şair Məhəmməd “Məhəmməd və gürcü ғızı”, “Məhəmmədin Qars səfəri”, “Məhəmmədin Çələbiyan səfəri” və “Məhəmmədin

Yalanbol vilayətinə səfəri” kimi bir neçə dastanı aşığıların dilində məclislərdə söylənilmişdir [85-289].

Aşiq Ələsgərin yaradıcılığı, onun ünlü adamlarla tanışlığı, onlara həsr etdiyi qoşmaları, olmuş əhvalatlarla bağlı dillərdə gəzən maraqlı söhbətlər yaşlı adamların, xüsusən də aşiq sənətini ürəkdən sevnələrin yaddaşlarında qalmaqdadır. Hətta sazlı-sözlü məclislərdə onun şagirdləri və onlar barədə el arasında dillərdə dolayan və dastanlaşan maraqlı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri diqqəti cəlb edirlər: «Ələsgər ocağı»nın tanınmış sənətkarlarından Qurban, Talıb və Ağayar tez-tez Qarabağda, Gəncəbasarda, Cavanşir mahalında keçirilən toy məclislərinə dəvət olunarmışlar. Bir dəfə Kəlbəcərin Qamışlı kəndində Zal adlı hörmətli, el arasında böyük nüfuzu olan müdrik bir kişinin qonağı imişlər... Məclis qurulur, söhbət get-gedə şirinləşir. Aşıqlar məclis əhlinin könlünə yatan əhvalatlardan, aşiq deyişmələrindən söz salıb çalib oxuyurlar. Heyranlıqla aşıqların oxuduğu zaz havalarına saymaz-yana kənardan qulaq asan bir gözəl qız nəzərlərini aşıqlardan çəkmir. Qurbanın arabir muğam üzətə oxumazı onun canına elə bil yağ kimi yayılır, aldığı mənəvi qidadan sanki sehirlənir. Baxışlarındakı qeyri-adi məzumluq Aşiq Qurbanın diqqətindən yayınmır, ürəyindən keçənləri qıza çatdırmaq üçün dərdini Aşiq Ağayara açır, ondan xahiş edir ki, elçim ol və bu barədə Talıba bir kəlmə də olzun söz zızdırma.

Məclis dağılır, səhər açılır. Ağayar füzət tapıb qızla görüşür, get-gəldən, Kəlbəcərlə Göyçənin doğmalığından, bir çox ailələrin qohumluğundan, bir-birinə qız verib-qız almasından söhbət edirlər. Nəhayət, Ağayar mətləb üzətə gəlir, Qurbanın ona vurulduğunu söyləyir. Qız isə Qurbanın ondan yaşda böyük olduğunu və bu sevdanın baş tutmayacağını bildirir. Ağayar vəziyyəti Qurbana nağıllayır. Lakin Qurban inadından dönmür. Ağayardan xahiş edir ki, bir də ərzi-bəndəliyini əsirgəməsin və «Qurban üçün» rədifli qoşmazını dilcavabı da olsa, qıza çatdırzın... Aşiq Ağayar deyilən kimi də edir:

*Zahibi zəltənət, şirin tərəcəm¹
Bir qədər qayğıya qal Qurban üçün!
Dozt gərək dostunun cəfasın çəksin,
Özünü zəhmətə sal Qurban üçün!*

*Dost dostu görəndə ehtiram çəkər,
Zatı olmayan pünhan ötər, yan çəkər.
Dar günündə kara gələn qan çəkər,
Ərkinən yazıram, al Qurban üçün!*

*Canım asardadı, ürəyim üzgün,
Bir günüm min ildi, dəqiqəm yüz gün.
Ağıldan kəm ola, kamaldan düzgün,
Qismətmidir, açdır fal Qurban üçün!*

*Bir zümükdən xırda, sarğıdan qalın,
Əmən cavanlaşar ləbinin balın.
Bu xəstə canımın bilə əhvalın,
Dillənəndə deyə çal Qurban üçün!*

Söhbəti uzatmağa dəyməz, dünənnən mən sözümü demişəm, ay Aşıq Ağayar, - deyə Gözəl xanım öz etirazını bildirir... Lakin Ağayar ondan xudafisləşib ayrılıb gedəndən sonra fikirlərə dalır, qəlbinin dərinliklərindən bir peşimançılıq hizzinin baş qaldırdığını özü də gizlədə bilmir, ürəyində məhəbbət duyğularının yarandığından da çox mütəəzir olur...

Yenə növbəti məclis qurulur, aşıqlar dövrən edir, Aşıq Qurban olmuşlara cavab əlaməti kimi «Ağarıb» müxəmməzini söyləyir:

*Yoxsa, mən qocalmışam, xəddim olub çal, ağarıb?!
Bilmirəm bıça nə olub, hələ saqqal ağarıb.
Əzəldən dən düşmüşdü, indi tamam sal ağarıb.
Gizlətməyə yoxdu əlac eşidib mahal, ağarıb,
Hardan alım hər səbahlar, yaxım buna bal, ağarıb.*

¹ Tərəcəm - umma, arzulama, rica etmə.

*Yağılan məsləhətə şərmi həya, ar üzümə,
Qalmayıb bir qara tük, sən də bax, axtar, üzümə.
Ağlamaqdan eynim yaşı sel olub axar üzümə.
Yoxsa ki qırov düşüb, bəlkə yağıb qar üzümə?!
Elə bil ki, dağlar başı olub o misal çal, ağarıb!*

*Xəyalım aş iztəyir, meylim qəndi, çayı deyir,
Xudanın kərəmindən bol veribdi payı deyir.
Bozbaşı, ağ lavaşı, belə haqqı, sayı deyir.
Bu beymürvət qıza bax, əmi deyir, dayı deyir.
Bu dərdi çəkəmmərəm, edəm yüz xəyal ağarıb!*

*Bu çərxi-gərmişdə varmış yüz əlli cür oyun, kələk.
Süleymanı yola salıb bu zülümkar çərxi-fələk.
Arif özü mətləb qanar, aşkar nə lazımды demək,
Neynirəm mən gözəli, istər olsun huri-mələk.
Mayənər meyl eyləməz görsə ki qanqal ağarıb!*

*Qeyrətə xələl verib, gətirir töhmət qocalıq!
Bir ayrılıq, bir də ölüm çox artırır dərd qocalıq.
Mərd igidi, şux gözəli edib bimürvət qocalıq.
Qurban deyər aman, aman, aman bimürvət qocalıq.
Göz batıb, zülf dağılıb, versə yüz sığal, ağarıb!*

Aşiq Qurban möhür bəndini tamamlayır. Gözlərində parlayan sevgi-məhəbbət qığılcımlarından Gözəl xanımın razılığını yəqinləşdirir... Bir-birinə vurulurlar. Aralarında əhdi-peyman edirlər. Qurban elçi göndərəcəyinə söz verir və sənət dostları ilə Göyçə mahalına qayıdırlar... Gələndə atası Məşədi Salehdən Məkkə ziyarətinə hazırlaşdığını eşidir. Ağayardan təvəqqə edir ki, mənim başıma gələnləri atam zəfərə çıxmamış bildir, qəti fikrimi söylə.

Ağayar nə qədər özünü cəmləşdirirsə də, utandığından Qurbanın eşq sevdasına düşdüyünü, əhdi-peyman bağladığını deməkdə çətinlik çəkir... Axırda Qurban özü məcbur olub dərini

atasına danışır. Atası deyir ki, oğul, zənin eşqə düşdüyünü eldə-obada bilsələr, hamı bizi qınayar. Axı sən ailəlisən... Aşıq el arasında ən hörmətlə qarşılanan, sevilən, ehtiram göztərilən şəxsdir. Innən belə səni qabaqda saysız-hesabsız məclislər gözləyir. Hər məclisdə bir gözələ vurulsan, daha onda nə olar?!. Belə fikirlərdən daşın...

Qurban atasının sözlərinə cavab olaraq «Getməsəm olmaz» rədifli qoşmasını bədahətən deyir:

*Ata, vallah, bu dərd məni yandırır,
Verdiyim ilqara getməsəm olmaz.
Zeyraqublar gedər yaman qandırar,
Ollam üzü qara, getməsəm olmaz.*

*Huri-qılman olmaz yarın təhrində,
Mən yanırım qəm odunun qəhrində.
Əgər Manzır kimi Hələb şəhrində
Çəksələr də dara, getməsəm olmaz.*

*Sən ol Xoca Əziz, mən olum Məzim,
Vəfalı meylimi bəs necə kəsim,
Badi-səba kimi gərək tünd əzim,
Məcnun kimi dağı gəzməsəm olmaz².*

*Mən Qurbanam, öz canımdan doymuşam,
Xəncər alıb bağrım başın oymuşam.
Öz dilimlə doğru ilqar qoymuşam,
Həzrət, intizara getməsəm olmaz.*

Atasının narasılığından həya edən və ümidini itirən Qurban bu sevgini nə ürəyindən çıxara bilir, nə də unuda bilir. Qəlbi qubar eyləyir. Gözəl xanımın məhəbbəti onun üzərində sanki bir kölgə kimi gəzir, onu elə bil təqib edir... Dərdə-qəmə tab gətirə bilmir, eşqin fərağından bir müddətdən sonra dünyasını dəyişir. Qurbanın ölüm xəbəri Gözələ çatır, o, qaralar geyinir, əsil

² Şərin bu bəndi ilk dəfə çap olunur

məhəbbətin acısını dadır, üzü gülmür, özünü həyatda kimsəsiz sanır, xəstəlik tapır, ürəyindəki məhəbbətini özü ilə birlikdə qəbr evinə aparır...

Bu əhvalat barədə yekun olaraq nə demək olar? Aşıq Qurban Dədə Ələsgərin qardaşı Məşədi Salehin böyük oğludur. Onun doğum tarixi dəqiq məlum olmasa da, çox gənc vaxtlarında, həyatının çiçəkləndiyi bir zamanda, 1915-ci ildə kəndi Ağkilsədə vəfat etmişdir. Aşıq Talıbın və başqa qohumlarının söyləməsinə görə Qurban simaca yaraşlıq, mərifət-qanacağı ilə xalq içində hörmət qazanmış yaxşı bir aşıq olmuşdu. Gözəl səsi, bədahətən şeir demək, muğam havalarını çox məlahətlə ifa etmək qabiliyyəti varmış... Qurban Aşıq Ələsgərin ən sevimli şeyirdi imiş, onun vaxtsiz vəfatı ustadını məyus etmiş, bu hadisədən sonra Aşıq Ələsgər bir daha əlinə saz almamışdır [85-290].

Aşıq Qurbanın şeirlərinin əksəriyyəti unudulmuş, yalnız bir neçə şeiri «Ələsgər ocağı» toplusuna daxil edilmişdir. Qurban ilə Gözəl xanım arasında baş verən bu uğursuz məhəbbətin əhvalat şəklində mərhum Aşıq Ağayarın yaddaşından qələmə alınması ötən əsrin təxminən 70-ci illərinin əvvəllərinə aiddir. Onda nə Aşıq Ağayar, nə də heç kim Göyçə mahalının bir vaxtlar dağılacağını, əhalisinin qaçqın-köçkün olacağını, onun sənət həyatının pələsəng düşəcəyini ağına belə gətirməzdi. Ağıla gəlməyən başa gələr, – Deyiblər... Bu əhvalat “Folklor məsələlərinə dair tematik topla”da (Bakı, 1999-cu il, №3, səh.32-37) tərəfimizdən ətraflı qələmə alınmışdır.

Aşıq Qurbanın yaradıcılığından yalnız “Yetirsin”, ”Getməsəm olmaz”, ”Ay, ana düşər”, “Yaraşır” rədifli şeirləri yazıya Aşıq Ağayarın və Aşıq Talıbın hafizəsindən köçürülmüşdür. Bu şeirlərdə fəzilətin ən ümdə cəhətlərindən əhdə vəfa qılmaq, dostluqda sədəqətli olmaq, həsrət, intizar, gələcəyə inam duyğuları vardır:

Aşıq gərək məşuqundan dönməsin,

Vədə versə, yüz ilqara yetirsin.

Qasid yoxdu, mən bir namə göndərim,

Ərzi halım nazlı yara yetirsin.

*İlqar saxlamışam iman içində,
Ümid bəsləmişəm güman içində,
Gövhər qalıb dərya, ümman içində
Qəvvas gərək bir kənara yetirsin.*

*Yazıq Qurban sirrin əyan eyləsin,
İstəkli dostuna bəyan eyləsin.
Dost gərək dostuna dərman eyləsin,
Nə ki, zülm əliynən yara yetirsin?!*

“Getməsəm olmaz” şeirində ilqarına əməl edəcəyini, dara çəksələr də, “Huri-qılman”a bənzər yarına qovuşacağını, el-oba içində üzü ağ, başı uca olacağını vurğulayır.

Aşıq Qurbanın ifaçılıq biçiminin bir çox istiqamətləri Göyçə aşıq mühitinə məxsus aşıqlar tərəfindən sonrakı dövrlərdə də yaşadılmışdır.

Ələsgər nəfəsinin həm ailə xətti, həm də sənət axarı ilə birbaşa daşıyıcısı olan **Aşıq Talib** Göyçə aşıqlığında müstəsna yeri vardır. Aşıq Talib Ələsgər oğlu 1877-ci ildə Ağkilsə kəndində anadan olmuş, aşıqlıq sənətini atasından öyrənmişdir. İlin yaz-yay aylarında əkinçilik etmiş, payız-qış aylarında isə xalqımızın toylarında, el şənliklərində sazlı-sözlü söhbətləri ilə şərəfli ömür yolu keçmişdir.

Klassik və müasir aşıq sənətini mükəmməl bilən Aşıq Talib Göyçə sənətkarlarının, xüsusən atası Aşıq Ələsgərin irsinin sinədəftəri kimi aşıqlar arasında böyük nüfuza malik olmuşdur. Yaşadığı, ömür sürdüüyü mühitin təsiri onu ustad aşıq zirvəsinə qaldırmışdır:

*Eşidin sözüümü, arif olanlar,
Bu dünya fanidir, fani deyim mən.
Beş gün dəm eyləyən, on gün qəm eylər,
Belə qurub kərəmkani, deyim mən.*

*Məğribdən məşriqə tutan dünyanı,
Gündən xərac alan İsgəndər hanı?!
Neçə danəndənin boşdu meydanı,
Neçə-neçə Süleymanı deyim mən.*

*Mən Talıbam, hərzə-hədyan bilmənəm,
Dərd əlindən dəqiqəsi il mənəm.
Ölənədək ağlayaram, gülmənəm,
Görməyincə ol İmanı, deyim mən.*

Aşıq Talıb 1979-cu ilin 21 mayında 102 yaşında Ağkilsə kəndində vəfat etmişdir. XX yüzillik Göyçə aşıqlığının saz-söz aləmindəki sənət uğurları birbaşa Aşıq Talıbın iştirakı və ya onun xeyir-duası ilə qazanılmışdır.

Göyçə aşıq mühitinin ən sanballı nümayəndələrindən sayılan, aşıq sənətini, xüsusən də Aşıq Ələsgərin uzaq sələflərinin və yaxın xələflərinin yaradıcılığını istənilən səviyyədə bilən saz-söz ustadlarından biri də **Aşıq Nəcəfdir**. Şagirdliyi və yetkin aşıqlığı 20-50-ci illər arasına düşən bu istedadlı sənətkarın Göyçə aşıq mühitində özünəməxsus dəsti-xətti olmuşdur. Aşıq Nəcəf 1900-cü ildə Ağkilsə kəndində doğulmuş, kiçik yaşlarından atadan yetim qalmış, bu səbəbdən də ailənin ağırlığı onun üzərinə düşmüşdür. Mollaxanada təhsil alsada, Dədə Ələsgərdən aşıqlığın sirlərini öyrənmiş, yaşadığı dövrün ictimai-siyasi hadisələrinə həssaslıqla yanaşmış, onu şeirlərinin aparıcı mövzusunda çevirmişdir. Aşıq Nəcəf Göyçə aşıqlığında saza-sözə həssas münasibətin qorunub saxlanılmasında dəyərli xidmət göstərmişdir.

*Mahalım Göyçədi, Nəcəfdi adım,
Ələsgər, İmandı mənim ustadım –*

deyən Aşıq Nəcəf ustadlardan gələn yüksək səviyyəli ifaçılıq və yaradıcılıq ənənələrinin yaşadılması və sənət aləminə yeni gələn şagirdlərə, saz-söz həvəskarlarına mənimsədilməsi işlərinə ürəkdən bağlanmış, bu sahədə böyük qayğıkeşlik və tələbkarlıq nümunəsi göstərmişdir.

Göyçə aşıq mühitinin XX yüzillikdəki sənət həyatının bağlı olduğu yaxın qaynaqları üzə çıxarmaq baxımından Göyçə mahalında hörmət-izzəti ilə hamıya nümunə olan Aşıq Ələsgərin qardaşı Məşədi Salehin oğlanları: **Növrəs İman** və **Aşıq Musanın** yaradıcılığının öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu böyük

sənətkarların yaddaşlardan qələmə alınan, arxivlərindən toplanan şeirləri zəngin poetik keyfiyyətlərə malik ədəbi irsdən soraq verir.

Ədəbiyyat aləmində Növrəs İman kimi tanınan şair İman 1903-cü ildə Ağkilsə kəndində anadan olmuşdur. O, təhsilini doğma mahalının Hüseynquluoğlu kəndində molla məktəbində almışdır. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bir müddət Kəlbəcərin Seyidlər kəndində kənd Sovetinin katibi işləmişdir. Özündən əvvəlki aşiq və el şairlərinin şeirlərinə cavab yazmış və bir çox açılmamış qifilbəndləri açmışdır. İmanın həyatına və yaradıcılığına dair yazılara, məlumatlara “Yeni kənd” jurnalının (1927) 4-5 saylarında, Hümmət Əlizadənin “Azərbaycan aşıqları” (1930, II cild) toplusunda və “Ədəbiyyat qəzeti”nin (1935, 23 aprel) “Xalq ədəbiyyatı səhifəsi”ndə rast gəlinir. Coşqun təbə, yüksək biliyə, möhkəm yaddaşa, bədahətən şeir demək qabiliyyətinə malik olan el şairinin çoxsaylı şeirlərinin əksəriyyəti öz əli ilə məhv edilmişdir. Müxtəlif illərdə “Dan ulduzu”, “İnqilab və mədəniyyət” jurnallarında, “Ədəbiyyat qəzeti”ndə dərc olunan və aşıqların, el şairlərinin, sənətkarın başına gələn əhvalatlardan az-çox xəbəri olanların yaddaşlarından qələmə alınan şeirləri Növrəs İmanın həm tərcümeyi-halı, həm də uğursuz taleyi barədə müəyyən təsəvvür yaratmışdır. O, əsrin 30-cu illərinə qədər Tovuz rayonunun Aşağı Ayıblı kəndinin sakini, saz-söz xiridarı kimi tanınan Məşədi Qədimlə dostluq münasibətində olmuş, görüşləri zamanı İman Məşədi Qədimin aşiq və şairlərin şeirlərindən ibarət nümunələr dəftərinə öz xətti ilə şeirlərini yazmışdır. Məşədi Qədim İman itkin düşəndən sonra bu dəftəri öləndək əziz bir yadigar kimi saxlamış, onu İmanın yaxın qohumlarına çatdırmağı övladlarına vəsiyyət etmişdir. “İtkin şairin tapılan dəftəri” Aşiq Talıbın oğlu Aşiq Haqverdiyə çatdırılmışdır.

Növrəs İmanın xəstə olması, baş götürüb vətəninə getməsi, İrana və ya Türkiyəyə keçməsi, orada yaşaması və əcəli ilə ölməsi barədə müxtəlif güman və fərziyyələr vardır.

Növrəs İmanın “Mənəm”, “Mənəm, mən”, ”Məni”, “Görünür”, “Kağız”, “Doyunca” və bu kimi şeirlərində doğma el-obasından ayrı

düşdüyü, qürbətlərdə qəm-kədər içərisində yaşadığı xüsusilə vurğulanır. "Tərk olan vətəndən, yad olan eldən" mənəm, – deyir:

*...Çox çalışdım, cəfa çəkdim əlimdən,
İncimədi bircə kimsə dilimdən.
Aqibətdə cüda düşdüm elimdən,
Alıbdı qürbətdə intizar məni. [84-200]*

Eyni rədifdə yazdığı başqa bir şeirində isə qəribliyin yaman dərd olduğunu, "fərmani qürbətdən", "hökmü-xudadan", "qəhri-qəzadan", nəgahən tapdığı ağırlardan bədənindəki əzaların onu incitdiyini izhar edir:

*Bir yandan ayrılıq, elin fərağı,
Yandırır cismimi atəş sayağı.
İmanam, ömrümün növrəstə çağı
Üzür işgəncələr, cəzalar məni.*

Növrəs İman "Mənim" rədifli şeirində ona bəxş etdiyi tələdən bir yana iqbalının çıxmadığını, xoş günə həsrət olduğunu, bi-cərə Məcnun kimi könlünün bir yana sərf etdiyini göstərir:

*...Qürbətdə qovruldu, oldum füqara,
Ayrılib vətəndən düşdüm kənara.
Növrəstə İmanam, mənəm biçərə,
Həsrətdi dərmana gözlərim mənim.*

Növrəs İman XX əsr Göyçə aşığı mühitinə çox güclü təsiri olan el şairidir. Aşığı Ələsgər onun gələcəyinə böyük ümidlər bəsləmişdir. 20-50-ci illərin Göyçə aşıqlığı öz repertuarında Növrəs İman yaradıcılığına çox geniş yer vermişdir. Onun adının çəkilmədiyi, şeirlərinin oxunmadığı saz-söz məclisi olmamışdır. İtkin düşdüyü zamandan indiyə qədər Növrəs İmanın həm özünün göynərtili itkinliyinə çoxsaylı şeirlər qoşulmuş, həm də şerlərinə nəzirələr yazılmışdır.

"Ələsgər ocağı"nın yetirməsi, Növrəs İmanın qardaşı Aşığı Musa (1909-1948) da Göyçə mühitinin sənət havasında yetişmiş, saz havalarının ən mahir ifaçısı olmuş, Aşığı Hüseyn Cavana aşığı sənətinin incəliklərini öyrətməkdə bacarığını əsirgəməmişdir.

Onun “Ay, ağa, sinə”, “Açıldı”, “Qardaş” rədifli şeirləri el arasında geniş yayılmışdır.

İtkin İmanın dərdindən “Qəlbim qan ağlayır, didəm yaş tökür”, ...bəs, dərdi olan da gülərmi” – deyən aşığın həsrətli-nisgilli misraları Göyçə aşıqlarının dillərində əzbərdir:

*Musa məhbəsdədi, yoxdu həyanı,
Neylədin İmanı, ay kərəmkanı?!
Mən onsuz dünyada neylərəm canı,
Tükənməz dərdimi bölərmi qardaş?!*

20-50-ci illər və daha sonrakı dövr Göyçə aşıq mühitində istedadlı söz xiridarı kimi fəaliyyət göstərən el şairi **Həşim Dədə Ələsgər**in nəvəsi, Bəşirin oğludur. 1912-ci ildə doğma Ağkilsə kəndində anadan olmuş, 1989-cu ildə Daşkəsən rayonunun Bayan kəndində vəfat etmişdir. O, şeirlərini “Həşim”, “Mahir” təxəllüsləri ilə yazmışdır. Onun qoşma, müxəmməs və təcnilərinin mövzusu gözəllər, dilinin əzbəri onların “qələm qaşı, şəhla gözü, qəmər üzü, maral baxışı, bəstə boyu, siyah teli”dir:

*Mən Mahirəm, gözəl, sizə qurbanam,
Qələm qaşa, şəhla gözə qurbanam,
Qəmər üzə, şirin sözə qurbanam,
Ləbinin balına ehtiyacım var.*

Göyçə saz-söz mühitinin 20-50-ci illər mərhələsində kamil bir sənətkar kimi yaradıcılıq fəaliyyətində olan “Xəstə Bayraməli” təxəllüslü el şairinin poetik axtarışları da öz rəngarəngliyi və dolğunluğu ilə böyük maraq doğurur. **Xəstə Bayraməli** (Bayraməli Abbasəli oğlu Xudiyev) 1898-ci ildə Göyçə mahalının Nərimanlı kəndində yoxsul bir ailədə dünyaya gəlmişdir. Körpə ikən atasını itirmiş, ögey ata ocağında keçirdiyi həyat onu sıxmış, gördükləri, eşitdikləri və başına gələnlər bu gəncin dünyagörüşündə acı təəssüratlar yaratmışdır. Doğma yurdun füsunkar gözəllikləri, ayna bulaqları, vüqarlı dağları onun ilham çeşməsini çağlatmış, dünyagörmüşlərdən eşitdiyi nağıllar, dastanlar, ağıllar, laylalar, bayatılar və aşıq havalalarının həzin melodiyalarından vəcdə gələrək düşündüyü mövzuları poetik misralara çevirmişdir. ”Olm-

şam” rədifli qoşmasında “Qolu bağlı ədalətin səsiyəm” – deyən şair ürəyinin düşmən xəncərindən bölündüyünü, sevgi dünyasının həzin nəğməli ozanı olduğunu, həsrət dənizində üzduyünü, Məcnun tək ana yurdunun səhralarında gəzdiyini söyləyir:

*Bayraməli, çoxdu hələ söhbətim,
Əgər taleyimdən varsa möhlətim;
Erkən dilə gəlib şair niyyətim,
Görüb duyduğumu yazan olmuşam.*

Xəstə Bayraməli şeirlərində ictimai-siyasi haqsızlıqlara, ədalətsizliklərə kəskin etiraz hakimdir. Onun iki min misradan ibarət yüz altmışdan çox müxtəlif rədifli şeiri “Mənim Göyçəm” kitabında çap olunmuşdur. Xəstə Bayraməli 1952-ci ildə vəfat etmişdir.

Göyçə aşiq mühitində ustad sənətkar kimi böyük rəğbət qazanan **Bəhmən Göyçəlinin** də əsas fəaliyyət dövrü XX əsrin 20-50-ci illərinə düşür.

Göyçəli Bəhmən (Bəhmən İbrahim oğlu Qarayev), 1901-ci ildə Basarkeçər rayonunun Nərimanlı kəndində anadan olmuşdur. Uşaq yaşlarından ata qayğısından məhrum olmuş, keçirdiyi məşəqqətli həyat gənc Bəhməni mətinləşdirmiş, şeirə, sənətə marağını artırmış, çaldığı saz havaları, qoşduğu şeirləri, danışdığı dastanları, keçirdiyi toyları ilə dillər əzbərinə çevrilmişdir. Aşiq Bəhmən Göyçə mahalının hüdudlarından kənarlarda da məşhur olmuş, xalq ruhu, həyat həqiqəti, mövzu rəngarəngliyi, forma əlvanlığı onun bədii yaradıcılığının əsas məğzini təşkil etmişdir.

Ədəbiyyat tarixində həm şair, həm də ustad aşiq kimi tanınan Bəhmən Göyçəlinin işiq üzü görün “Vətən, küsmə məndən” [22-22] kitabında zəngin irsindən yalnız 25 qoşması, 7 gəraylısı, 9 təcni, 18 divanisi, 14 müxtəlif şeiri, Aşiq Alının, Xəstə Qasımın, Növrəs İmanın qıfıləndlərinin açması, 17 deyişməsi, 1 mərəcnaməsi, ”Əfqan və Tufan”, ”Bəhmən və Humay” dastanları toplanıb çap olunmuşdur. Yaradıcılığında sənəti, sənətkarı, məclislərin keçirilməsində aşığın böyük sima olduğunu yüksək qiymətləndirən Bəhmən “Aşiq olan”, ”Gözdə, gözdə, sən”, ”Ələsgər” rədifli şeirlərində bu fikirləri əks etdirə bilmişdir:

*Günəş tək aləmə bir işiq saldın,
Gövhər kanı, söz ümməni, Ələsgər.
Təmiz ad saxladın, ellər dolandın,
Gəzə-gəzə hər bir yanı, Ələsgər, –*

deyərək onun Nizami, Xaqani, Füzuli, Nəsimi kimi böyük sənətkar olduğunu, çox dastanlar yaratdığını, eldən ilham aldığını, gəlinlər köçürdüyünü, ağır toylar yola saldığını və ala gözlü, şirin dilli, incə belli, siyah telli şux gözəllərə tərif dediyini, Göyçənin başını dağlardan uca eyelədiyini böyük fəxrlə misralara köçürmüşdür.

*Adını eyelədin yaxşı Göyçənin,
Dağlardan ucadı başı Göyçənin,
Sevinir torpağı, daşı Göyçənin,
Şad eyelədin sən Bəhməni, Ələsgər.*

XX əsr Göyçə aşiq mühitinin formalaşmasında Daşkəndin şair övladı Məmmədhüseynin, ruhanilərindən Molla Şəfinin, Molla Abuzərin, Molla Şəfi oğlu Hacı Rəhimin böyük rolu olmuşdur.

Molla Şəfinin ailəsində dünyaya göz açanların hamısı dini təhsil almış, ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənmiş, ədəbi yaradıcılıqla məşğul olmuşlar. Onun oğlu Molla Hacı Rəhim, qızları Başxanım və Savad öz mütərəqqi fikirləri, saza-sözə, elmə marağı, xalqının təəssübkeşi, maarifpərvər olmaları ilə tanınmışlar.

Əsrin əvvəllərində ermənilərin Göyçə mahalında törətdiyi qırğına başçılıq edənlərə qarşı amansızlıq göstərənlərdən biri də Hacı Rəhimdir. Onun aşiq şeri üslubunda yazdığı qoşmaları qələmə alınmadığından itib-batmışdır. Lakin Hacı Rəhimin bacıları **Başxanım Şəfi qızının** (1880-1956), **Aşiq Savad Şəfiqızının** (1885-1970) [33-151,161] qoşma, gəraylı və bayatıları yaddaşlardan qələmə alınmışdır.

Aşiq Savad Şəfiqızı 1885-ci ildə Göyçə mahalının Daşkənd kəndində Molla Şəfinin ailəsində anadan olmuş, ruhani təhsil almış, Sarıyaqub kəndindən olan xalq sənətini, xüsusən də aşiq sənətini ürəkdən sevən Temir adlı bir gənc ilə ailə qurmuş, yaşadığı zamanın ictimai-siyasi hadisələrindən tənqə gələn bu ailə üzvləri də başqaları kimi doğma yurdundan çıxıb getmək məcburiyyətində

qalmış, Gədəbəy rayonunun Söyüdlü kəndində məskunlaşmış və burada da vəfat etmişdir. Aşıq Savad Şəfiqizinin həyat yoldaşı Temirdən saz çalmaq öyrənməsi onun ictimai mövzularda qoşmalar yazmağında az rol oynamamışdır. O, aşıqlıq etmiş, məclislərdə, el şənliklərində özünün, xüsusən də ustad sənətkarların dillər əzbəri olan şeirlərini oxumuşdur. Onun “Olarım”, “Götür” rədifli qoşması və gəraylısı vətən həsrətinə həsr olunmuşdur.

Başxanım Şəfiqizinin qoşmalarında vətən sevgisi, övlad məhəbbəti, sənətə qiymətlə yanaşı, bir nisgil də hiss olunur. Böyük Vətən müharibəsində həlak olmuş iki oğlunun dərdi onun poetik misralarında öz əksini tapmışdır:

*Fələyin özü də sağalda bilməz,
Bədənimdən bir cüt qolum kəsilib.
Sözüm kəndirlənib, kəlməm dolaşır,
Sitəm xəncəriylə dilim kəsilib, –*

deyən şair “Gəlin”, “Sən götür” rədifli şeirlərində və silsilə bayağılarında çəkdiyi qəm-qüssəni, tökdüyü göz yaşını, fələyin sitəmini bədii dillə tərənnüm edir. Onun şeiriyyəti oğlu şair Xəyallı Həsənin yaradıcılığına bir təkan, bir ədəbi məktəb olmuşdur. Dayısı Molla Hacı Rəhimin tərbiyəsi ilə formalaşan Hacıyev Həsən Məhərrəm oğlu (1903-1966) dini təhsil alan, molla kimi tanınmış və şair **Xəyallı Həsən** kimi şöhrət qazanmışdır. O, dövrünün Aşıq Ələsgərin qardaşı oğlu Nəcəflə, Aşıq Hüseyn Bozalqanlı, Abdulla, Bəhmən Göyçəli, Aşıq Əsəd, Ağdabanlı Şəmşir və b. kimi sənətkarları ilə dostluq etmiş, 2000 beytə yaxın şeir yazmışdır. Təkcə şeir yazmaqla kifayətlənməmiş, xalqın yaddaşından dastan və nağıllar toplamaqla məşğul olmuşdur. Onun arxivində çapı vacib olan böyük həcmli “Dərvişi Beççə” nağılı, “Abbas və Gülgəz”, “Qurbani və Pəri xanım” dastanlarının çap olunmamış variantları, el şairlərinin şeirləri vardır.

Xəyallı Həsənin “Alındı”, “Gəl alım”, “Olar” rədifli şeirləri böyük sənətkar olduğunu, aşıq şeiri üslubunda əvəzsiz nümunələr yaratdığını göstərir. ”Nurlar” nəşriyyatında şairin “Axtar məni” şeirlər kitabı 2006-cı ildə işıq üzü görmüşdür. Həsən Xəyallının

övladları Sərraf Şiruyə, Nəbi, Əmirxan, Aqıl İman, nəvələri Qılman İmanlı, Züfiyyə, Aqşın onun layiqli davamçılarıdır. Poeziya aləmində öz imzaları və çoxsaylı kitabları ilə məşhurdurlar. Sərraf Şiruyə “Ağlama, bülbül, ağlama”(1994), “Ölümdən sonrakı ömür” (1997), “Bu ocağın odu sönməz” (1998), “Cəsurlar” (2000), “İgid ölər, adı qalar” (2000), “Ayrılığın sonu varmış” (2006), “Könlüm Göyçəni istər” (2006), “Tərtərin yaralı cəngavərləri” (2006), “Mən haqqa sığınmışam” “Hər görüş bir xatirədir” (2007), “Göyçədən gələn səslər” (2008), Züfiyyə Şiruyəqızının “Mən bir sınımış budağam”, Qılman İmanın “Səni axtarırdım özümü tapdım” (2004), “Hardan düşdün yadıma sən” (2008) şeirlər kitabının müəllifləridir. Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, Sərraf Şiruyə aşiq şeirinin “təcnis” janrında ən çox yazan, müasir Azərbaycan ədəbiyyatında qüdrətli təcnis ustası kimi tanınır.

Məmməd (İrəvanlı) Cəfərov 1894-cü ildə İrəvan quberniyasında Keşişkənddə anadan olmuşdur. O, öz tərcümeyi-halında yazır: “1904-10-cu illərdə muzdurluqla yaşamışam. 1910-1914-cü illərdə Ukraynanın Tuva vilayətində su kəməri tunelində işləmişəm... 1914-1917-ci illərdə Bakıda Musa Nağıyevin neft buruqlarında fəhlə işləmişəm... 1917-1920-ci illərdə erməni-Azərbaycan savaşında Bakıdan İrəvana getdim. Orada da yaşamaq mümkün olmadı. 1920-1926-cı illərdə Gədəbəy mahalında yaşamışam...” Didərginlik həyatı yaşadığı bu illərdə aşiq Məmməd Cəfərov dərdini saza söyləmiş, onunla həmdərd olmuş, yaşayış yerini dəyişmiş, Ağdamın Qərvənd kəndində məskunlaşaraq həm təsərrüfatla məşğul olmuş, həm də aşiq sənətini özünə peşə seçmiş, el şənliklərində çalıb-oxumuşdur.

Məhərrəm Alçalı (1825-1910) Göyçənin Alçalı kəndindəndir. O, aşıqlar arasında Aşiq Məhərrəm kimi tanınmış el şairi-aşıqlarındandır. Onun həyatı çox məşəqqətli və ziddiyyətli keçmiş, 1905-ci ildə ermənilərin Göyçədə törətdikləri qırğınlardan bərk sarsılmış, gördüyü hadisələri şeirlərində təsvir etmişdir:

*Yaşılbaş sonalar tərək oldu səndən,
Həsərət qaldın gəlin-qıza, bulaqlar.*

Aşıq Məhərrəmin yaradıcılığında deyilənlərə görə ustadnamələr çoxluq təşkil etmişdir. Lakin bəziləri başqa aşıqların şeirlərinə qarışdığından, çox az qoşmaları aşıqlar tərəfindən ifa olunur. “Bulaqlar” şeirindən onun təbiətə vurğunluğu daha aydın görünür:

*Qarlı dağlar alçaqlanmaz, ucalmaz,
Leşkər çəkib xotkarlardan bac almaz.
Orda gəzən qüssə çəkməz, qocalmaz,
Yetirsə də sinni yüzə bulaqlar.*

*...Məhərrəm arzular qəlsin baharın,
Ərisin kirmələr, tökülsün qarın.
Dahanda dad versin abı-kövsərin,
Olsun içənlərə məzə bulaqlar.*

Muğum Məmmədov 1903-cü ildə Göyçə mahalının Zağalı kəndində anadan olub, uşaqıq illəri muzdurluqda keçsə də, qaçqınlığın başladığı ilk vaxtlarda Gəncə şəhərinə köçmüş, saza, sözə olan həvəsi onu Ağdaş diyarının Ləki kəndinə, oradan da Şəkinin Göybulaq kəndinə gətirib çıxarıb. Ağır, əzablı, yoxsul günlər keçirən Muğum 1927-ci ildə Cəfərabadda məskunlaşıb. Burada təsərrüfat işlərində, müxtəlif vəzifələrdə çalışıb, təqib olunaraq həbsxanaya düşüb. Həbsxanadan qayıdıandan sonra Şəki diyarında tanınmış aşıqlardan biri kimi, Göyçə aşıq sənətinin özəlliklərini iştirakçısı olduğu məclislərdə yayıb.

XX yüzilliyin ortalarında Göyçə aşıqlığında yüksək ifadəliq məharəti göstərmiş ustad sənətkarlardan biri **Aşıq Hümmət Məhərrəm oğlu Daşdəmirov** (1876-1951) gənc yaşlarından şeirə, saz sənətinə maraq göstərmiş, ustad yanında şeyirdlik etmiş, peşəkar ifaçı aşıq kimi məclislər keçirmiş, ustadlıq etdiyi həmkəndlisi **Aşıq Rəcəb Əli oğlu Əhmədov** (1913 -2006) saz çalması ondan öyrənmişdir

Aşıq Hümmət Daşdəmirov gənc yaşlarından Göyçənin İnəkdağı kəndində məşhur el sənətkarı Aşıq Qəhrəmanın yanında şeyirdlik etmiş, ustadından xeyir-dua alandan sonra peşəkar-ifaçı aşıq kimi məclislər keçirmiş, öz sənətini istəyində olanlara həvəslə öyrətmişdir. Həmkəndlisi Aşıq Rəcəb, qardaşı oğlu

Həmil, özünün övladları – bir müddət Adil Aliyevlə aşılıq etmiş Zaman, İsrafil və Əlaslan saz çalmağı, qədim aşiq havaları üstə oxumağı ondan öyrənmişlər.

Aşiq Hümmət şeirlər qoşsa da, məclislərdə ustadlardan, xüsusən də Aşiq Alıdan, Ağ Aşiq Allahverdidən, Ağdabanlı Qurbanıdan, xüsusən də Tufarqanlı Abbasdan, Dədə Ələsgərdən bildiyi qoşmaları özünəməxsus bir üslubda oxuyarmış.

Aşiq Rəcəb Əhmədovun dediyinə görə, 1905-1907-ci illərdə erməni daşnaqlarının törətdiyi ilk qırğının birinci mərhələsində Hümmət Daşdəmirov Xaçbulaq yaylağında ailəsi ilə borana düşmüş, əynindəki yapınçı onları şaxtadan mühafizə etmiş, üstlərini örtən qar tarının altında dinclik tapsalar da, onun nəfəsinin hərərətindən kirpiklərində əmələ gələn buzdan gözləri zədələnmişdir. Xoş təsadüfdən hava sakitləşəndə yaxından keçən karvan onlarla birlikdə xeyli adamın həyatını xilas etmişdi. Bu hadisədən sonra Gəncəbasarda yaşamış və aşılıq etmiş, qohum-qardaşdan ayrı düşdüynə görə həyatı bədbin keçmiş, həyat yoldaşını və ilk məhəbbətinin yeganə yadigarı olan İsrafil adlı cavan oğlunu itirmişdi. Bir müddət məclislərə getməmiş, tənha yaşamışdı. Dost-tanışların təhriki ilə həmkəndlisi Zinyət Əli qızı ilə ailə qurmuş, doğma kəndi Qoşabulağa qayıdaraq, əvvəlcə əkinçiliklə məşğul olmuşdur.

Ermənilərin törətdiyi soyqırımının canlı şahidi olan, qaçaqçada dünyasını dəyişən qohum-əqrabasının uğursuz taleyinə acıyan Aşiq Hümmət [289. 317] yenidən ayrı düşdüyü sazını sinəsinə basıb dərini yüngülləşdirir... Yeni izdivacdən dünyaya göz açan körpə balasına, vaxtilə ermənilərin qırğınından canını qurtarsa da, iki oğlunu yetim qoyub dünyasını qərıblıkdə dəyişən və Gədəbəyin Xar-Xar kəndində torpağa əmanət etdiyi istəkli qardaşı Məmmədin həyat yoldaşı Fatmanın adını qoyur. Qəlbindən heç vaxt çıxmayan oğul dağını balaca İsrafil doğulandan sonra unutmağa çalışır...

Gözləri zəif görən, çoxsaylı rəvayət, dastan, nağıl, qaravəlli, hədis bilən, məlahətli səslə oxuyan, saz havalarını xüsusi

məharətlə ifa edən Aşıq Hümətə el arasında onu yaxından tanımayanlar yaxın məsafədə zəif gördüyünə görə ona “Kor Aşıq” və ya eləcə “Aşıq” deyərmişlər. Onun sazını özündən başqa heç kim çala bilməzmiş. 1951-ci ilin noyabr ayının 16-sı idi, yaxşı yadımdadır. Mənim dörd yaşım vardı. Aşıq əmim Hümətənin ölümünü bir müddət böyükələrin məsləhəti ilə qızına bildirmədik, çünki o ikinci övladı ilə oğul anası olmuşdu. Onu da deyim ki, o, saz əsrin 50-ci illərində divardan asılı saxlanırdı. Günlərin birində oğlu İsrafil sazı köynəyindən çıxarıb kökləmədən çalanda təəccüblənənlər də oldu. Bildirdi ki, dədəmin sağlığında sazı çalmağı öyrənmişəm. Onun kimi çalmasam da, dilləndirirəm... Saz çalmağı böyük qardaşım Zamana və mənə, şairliyi isə kiçik qardaşım Ələslana sirayət edib...

1975-ci ilin yayında Aşıq Şəmşir Şuşada “Dağ-iqlim sanatoriya”sında müalicə olunurdu. Şair dostlarımdan Ağa Laçınlı, Əli Mahmud, İsa Şuşalı və bir də mən Dədə Şəmşiri ziyarətə getmişdik. Çox söhbətlər etdik, Göyçədən söz düşəndə Aşıq Hümətənin qardaşı nəvəsi olduğumu bildi və dedi:

- Oğlum, rəhmətləklə mənim dostluğum olub, hələ cavan vaxtlarımızda. Cavanşir mahalına yolu düşəndə mənim əziz qonağım olardı, məclislərə gedərdik. Rəcəb adında bir cavan şeyirdi də vardı. Görək ki, Rəcəb Bərdədə yaşayır... Çoxları Aşıq Hümətə barədə gördüklərini danışır. Sənətdə və yoldaşlıqda onu hamıdan yaxşı Aşıq Rəcəb Əhmədov tanıyır. Hər dəfə ondan söhbət düşəndə ustadının mərd, cəsarətli, dediyindən dönməyən, gəzdiyi mahalın yolunu-yolağını, dağını-daşını uzaq məsafədən tanıyıb göstərən, adamlarının psixologiyasını bilən bir adam olduğu barədə maraqlı epizodlar söyləyirdi. Təəssüfləndirici odur ki, onun qoşma və gözəlləmələri yaddaşlardan yazıya alınıb saxlanılmamışdır.

Aşıq Behbud Əli oğlu Nəbiyev. 1897-ci ildə Qərbi Azərbaycanın tarixi ərazilərindən olan Göyçə mahalının Basarkeçər rayonundakı Qoşabulaq kəndində anadan olmuşdur. Atası Əli kişinin maddi vəziyyətinin ağırlığından Behbud heç bir təhsil almamışdır. Gənc yaşlarından İnekdağı kəndində dayısı Aşıq Qəhrəman Alırza

oğlunun yanında şøyirdlik etmişdir. Oxumağı və yazmağı bacarmadığı halda, fitri istedadla malik olan Behbud iki il ərzində aşılıq sənətinin incəliklərini dərinədən öyrənmişdir. Bir müddətdən sonra sərbəst aşılıq etmişdir. Erməni soyqırımının ağır nəticələri onların ailəsindən də yan keçməmişdir. O, ata-anasını, qardaş-bacısını və yaxın qohumlarını itirmişdir. Cavanlıq dövrü ictimai-siyasi ziddiyyətlərin, iqtisadi çətinliklərin baş alıb getdiyi bir vaxta düşdüyündən, başqa yaşıdları kimi gənc aşığın da həyatı çətin və dözülməz olmuşdur. Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq o, öz doğma kəndində ailə həyatı qurmuş və yaşamışdır. Sovet hakimiyyəti illərində kənd təsərrüfatında çalışmış, boş vaxtlarında isə İrəvan, Qazax, Gəncə, Kəlbəcər, Gədəbəy və başqa rayonlarda aşiq məclisləri təşkil etmiş, saysız-hesabsız toy şənlikləri keçirmişdir... Böyük Vətən müharibəsindən geri qayıtmayan oğlu Qurbanın dərdi onu sarsıtmış, əlinə bir daha saz alıb məclislərə getməyi öz ata qüruruna sığışdırmamışdır [143-317].

Aşıq Behbudun dərin zəkaya, güclü yaddaşa malik olduğunu onu tanıyanlar bu gün də böyük maraqla danışırlar. Bir dəfə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının folklorşünas alimləri Göycəyə gəlmişdilər. Onlar Aşıq Ələsgər irsinin toplanması ilə əlaqədar yerli əhalinin yaşlı sakinlərindən eşitdiklərini yazıya alırdılar. Gənc tədqiqatçı, indi Bakı Dövlət Universitetinin “Şifahi xalq ədəbiyyatı” kafedrasının müdiri işləyən filologiya elmləri doktoru, professor, akademik Azad Nəbiyev də həmin nümayəndələr arasında idi. O, Aşıq Behbuddan mahalda yazıb-yaradan sənətkarlardan bildiyi qoşmaları və əhvalatları danışmağı xahiş etdikcə maraqlı faktları üzə çıxarırdı, tapıntı sayılanlarını dəftərinə köçürürdü. O, qeydlər sonralar Azad müəllimin monoqrafiyalarında öz əksini tapmışdı.

Aşıq Behbudun yaxşı hafizəsi orta əsr xalq dastanlarını mükəmməl mənimsəməkdə yardımçı olmuşdur. Onun apardığı məclislərdə hədsiz maraqla söylədiyi dastanları lap uşaq yaşlarımda dinləmişəm. “Koroğlu”, “Abbas-Gülgəz”, “Şah İsmayıl”, “Qəndab”, “Valeh-Zərnigar”, “Əsli-Kərəm” dastanlarını indinin özün-

də də qaçqınlıq ömrü yaşayan Qoşabulaq kəndinin yaşlı adamları yaxşı xatırlayırlar.

Aşıq Behbudun altı övladı olmuşdur. Böyük oğlu Qurbanın acı taleyi, müharibədə həlak olması onu sənətindən uzaqlaşdırmışdı. Cavan yaşlarında vəfat etmiş qızı Dursunun Fəzail adlı oğul yadigarı hazırda Sankt-Peterburq şəhərində yaşayır. Bu sənətkarın qızı Aqilə Qazax rayonunda, oğlanlarından Bəhmən Goranboy rayonunun Qaradağlı kəndində, Tavarış İsmayılı rayonundakı Soltankənd kəndində, saza-sözə hədsiz maraq göstərən bir neçə ali məktəb qurtarmış Valehin ailəsi isə Bakı şəhərində yaşayır...

Təəssüflər olsun ki, Aşıq Behbudun qoşmaları onun həyat yoldaşı Zərnişan qarının yaddaşından vaxtında yazıya alınmamışdır...

Aşıq Behbud 1972-ci ilin dekabrında doğma kəndində vəfat etmişdir.

XIX əsrin ikinci yarısında Ağbabada, Borçalıda, Dərələyəzdə, Göyçədə saz-söz sənətkarlarının yaradıcılığında dövrün olayları öz əksini göstərməkdə idi. 1874-cü ildə Ağbaba mahalında dünyaya göz açan **Nəsib** məlahətli səsi olduğundan aşıq Şenliyin şeyirdi olur. Aşıq kimi püxtələşir, zamanının bir çox aşıqları ilə deyişmələri dillərdə əzbər olur. Onun həssas qəlbli şair olduğunu yəqin edən “Keçdi” rədifli gəraylısını nümunə kimi qeyd etmək yerinə düşər:

*Ağbabanın yaylağından
Bir cüt gözəl gəldi, keçdi.
Qızıl tənə qulağında
Dərdlərimi bildi, keçdi.*

*Biri eşq əlindən xəstə,
Alma yanaq, boyu bəstə.
Hər nə dedim, “gözüm üstə”
Belə dedi, güldü keçdi.*

*Mən Nəsibə zülüm oldu,
Ağladım gözlərim doldu.*

*Biri ürəyimi aldı,
Qara günlər gəldi keçdi.*

Aşıq Nəsinin müasiri olan **Məhəmməd Hüseynov** 1887-ci ildə Ağbabanın Mağarcıq kəndində doğulmuş, hazırcavab bir el şairi kimi tanınıb, sürgündə olub. Şeir həvəskarlarının yaddaşında qalan qoşma və təcniləri aşıqların da repertuarını bəzəyib. Onun “Dəymə” təcəni dilimizin incəliyinə həsr olunmuş poetik nümunələrdəndir:

*Ay bimürvət, dərdin məni çürütdü,
Müddətdir sızlayır, yarama dəymə.
Deyim təmənnamı, son nəfəsdəyəm,
Xəncərlə köksümü, yarama dəymə.*

*...Həsrətindən yazıq yanşaq ha yana,
Yoxdu canıyanan, verə hay ana.
Ha yalvardım, bir yetmədin həyana,
Dərdə yaramırsan, yarama dəymə.*

El şairi **Niftali Qafarov** da XX əsr Göyçə aşıq mühitində söz inciləri yaratmaqda ad çıxarmışdır. O, 1898-ci ildə Göyçənin Ağbulaq kəndində anadan olmuş, kiçik yaşlarından poeziya onun ən yaxın sirdaşına çevrilmiş, sazla yaşamış, sözlə nəfəs almışdır. O, şeirlərini Göyçə mahalının xalq arasında tanınmış el şairi, dayısı şair Kazımın seçdiyi “Aqıl” təxəllüsü ilə yazmışdır. Kazımın yaradıcılığı Niftalinin yaradıcılığında böyük rol oynamışdır. O, dayısına oxşamaq, onun kimi yazıb-yaratmaq, şair olmaq arzusunu həmişə qəlbində yaşatmışdı. Şair Kazım bacısı oğlunun fitri istedadı malik olduğunu hiss etmiş və onu mollaxanaya göndərmiş, lakin burada keçilən ilahiyət dərsləri onun poeziyaya marağını daha da artırmış, Ağbulağın sazlı-sözlü adamlarının məclisləri, dayısı Kazımın qaranlıq daxması ilk şeir məktəbinə, doğma kəndinin toy məclisləri yaradıcılıq auditoriyasına çevrilir.

Aqıl (Niftali Qafarov) inqilaba qədər müəyyən yaradıcılıq təcürbəsi keçsə də, onun əsl sənət yolu Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra başlamışdır. Yoxsulluğun, zülm və istibdadın əzablarını müşahidə etmiş və bu ağrıları bilavasitə yaşamışdır.

Niftalı doğma kəndinin ilk müəllimlərindən biri olmuş, 1937-ci ilin yazında Gədəbəy rayonunun Ağkilsə (indiki İvanovka) kəndinə köçmüş və müəllimlik fəaliyyətini orada davam etdirmişdi [165]. El arasında böyük şöhrət qazanmış şairin bir sıra şeirləri müxtəlif məcmuə və qəzetlərdə, “El aşıqları rəhbərlər haqqında” kitabında dərc edilmişdir. 1939-cu ildə Bakıda keçirilmiş el ədəbiyyatı nümayəndələrinin müşavirəsində Aqil də iştirak etmiş və xalq şairi S.Vurğunun təqdimi ilə SSRİ Yazıçılar İttifaqının üzvlüyünə qəbul edilmişdir. Yazıçı Nəsib Əfəndiyev “Azərbaycan” jurnalının 9-cu sayında (1976) çap etdirdiyi “Alovlı şairi xatırlayarkən” adlı yazısında S.Vurğunla bağlı xatirələrindən söhbət açıq, Aqilin adını böyük hörmət və ehtiramla çəkir. Görkəmli şairimizin onun yaradıcılığını yüksək qiymətləndirdiyini və onları çap etdirmək üçün təşəbbüs göstərdiyini qeyd edir.

Gədəbəy rayonunun İvanovka kəndində yaşadığı və İnekboğan kəndində müəllim işlədiyi illərdə ölməz şairimiz S.Vurğunun Aqilin müxtəlif ədəbi almanaxlarda silsilə şeirlərinin dərcinə böyük köməkliliyi olmuşdur. N.Qafarovun yaradıcılığında sevgi-məhəbbət motivləri, vətənin tərənnümü əsas yer tutmuşdu. O, 1942-ci ildə könüllü olaraq orduya getmiş, qələmini süngüyə çevirmiş, ümumi düşməne qarşı mərdliklə vuruşmuş, 1943-cü ilin qızgın döyüşlərinin birində Ukrayna torpağında həlak olmuşdur. Onun “Qalmaz”, “Xəngəl”, “Yaxşısı” və s. şeirləri vardır.

Aqil sözün, sənətin qədrini bilən, onun şərəfini qorumağa çalışan həssas bir şair olmuşdur. Yaşadığı dövrün sosial-mənəvi həyatına qəlbən bağlanmışdır. Mühüm tarixi hadisələrlə dolu olan ictimai-siyasi prosesləri yaradıcılığında əks etdirməyi, bədii əksini verməyi diqqətindən yayındırmamışdır.

Ərəb və fars dillərindən diqqətini cəlb edən klassik ədəbiyyatın Nəsimi, Füzuli, Xəqani, Xətai, Vaqif kimi ölməz sənətkarlarımızın yaradıcılığına dərin maraq göstərmiş, hətta onların bəzi şeirlərinə nəzirələr yazmışdır. Yaradıcılığında aşırıq şeiri ilə klassik poeziya ənənələrini üzvi surətdə birləşdirməyin zəruriliyini xüsusi olaraq vurğulamış, onların vəhdətini poetik nümunələrdə göstərə

bilmişdir. Onun heca vəznində yazdığı şeirləri ilə yanaşı qəzəlləri daha çox diqqəti cəlb edir. Qəzəllər həm mənasına , həm də poetik siqlətinə görə klassik Azərbaycan poeziyası ilə nə qədər səsleşirsə, dilinə, obrazlılığına görə də aşiq porziyasını xatırladır. Aqilin “Oxusun” rədifli qəzəlini bu baxımdan nümunə çəkmək olar:

*Ey qələm, yaz halım, qaşları kaman oxusun,
Məni bu dərdə salan sərvi-xuraman oxusun.*

*Eşqinin xəstəsiyəm davamı bilən bir odur,
Yalvarıb istəyirəm, canıma dərman oxusun.*

*İndidən qoy dinləyib qoy eşitsin qəlbim deyəni
Axırda etdiyinə olar peşiman oxusun.*

*Yar, sənin hər söhbətin xoşdur mənə nəğmə kimi,
İstərsə o dillərin qətlimə fərman oxusun.*

*Sənsiz ey can sirdaşım, baharda kim görsə məni,
Üzümdə boranlı qış, gözümdə duman oxusun.*

*Ömrümün dəftərini kim açacaq səndən qeyri,
Orda sağ qalmasına min şübhə, güman oxusun .*

*Həyatın şirin çağıdır, gül, danış, ey sevgilim,
Eşqinə qoy dastanı Aqil tək qanan oxusun.*

Özünün dolğun bədii-estetik dəyəri ilə seçilən poeziyasında , xüsusən də gözəlliyin tərənnümünə həsr olunmuş müxəmməslər Aqilin yaradıcılığında yüksək bədii-estetik keyfiyyətlər qazanır və yeni məzmun kəsb edir. Bu şeirlərdə elin, obanın, zəhmətkeş insanların sevinci, qəlbinin səsi eşidilir.

Göyçə el şairliyində dəyərli yeri olan **Şair Kazim** 1842-ci ildə Göyçənin Ağbulaq kəndində anadan olmuş və 1929-cu ildə vəfat etmişdir. Kasıb güzəran keçirən bu el şairinə Aşiq Ələsgər həmişə maddi cəhətdən kömək göstərərmiş. Kazım həcv yazmağa daha çox meyl edərmiş. Onun “Nazlı xanımla deyişmə”si və “Çıxar”, “Olu”, “İnciyər” kimi şeirləri məlumdur.

El sənətkarı **Əli Mazanoğlu Namazov** (1890-1974) qədim Göyçənin sazlı-sözlü Cil kəndindəndir. Yaşadığı dövrün aşiq və el şairlərinin yaradıcılığı onun həyatında təsirsiz qalmamış, Kazım, Aqil, Müseyib kimi sənətkarlarla ünsiyyətdə olması onda aşiq sənətinə böyük maraq oyatmışdı. O, həm saz, balaban çalmağı öyrənmiş, həm də aşiq poeziyasının müxtəlif janrlarında yazdığı şeirləri ilə tanınmışdır. Əli Mazanoğlu XX əsrin əvvəllərində erməni daşnaqlarının törətdiyi vəhşiliklərə qarşı aparılan mübarizənin fəal iştirakçısı olmuş, tökülən qanları, törədilən qırğını gözləri ilə gördüyündən şeirlərinin birində giley-güzarını belə bildirmişdi:

*Əli deyər bəd zamanlar,
Əbəs verdin nahaq qanlar.
Gədəklərdə çox insanlar
Sən saldın borana, dağlar!*

Əli Mazanoğlunun aşiq şeiri üslubunda yazdığı bir qıfılbəndi maraq doğurur:

*Aşiq, məni halı eylə,
Ustad kimdir, dərsi nə?
Üç səyyahın yolçusuyam,
Nuru çıraq, birisi nə?*

*Simsar bilib dada gəldik,
Yıxma viranə könlümü
Hansı pəhlivan axtarır
Sığınmağa bir sinə?! [140-38]*

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Göyçə aşıqlar mühitində tanınmış sənətkarlardan biri də **Aşiq Vəlidir**. O, Basarkeçərin Yarpızlı kəndində anadan olmuş, dövrünün ustad aşıqlarından dərslər almış, təkcə Göyçə mahalında deyil, Azərbaycanın əksər bölgələrində keçirdiyi toylarda oxuduğu saz havaları, söylədiyi dastanlarla xalqın hörmətini qazanmışdır. Xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyevin “Geriyə baxma, qoca” romanında göstəriləni kimi, ...Qarabağın ən hörmətli, sənətə, sənətkara qiymət verən adamları Aşiq Vəlini öz dəstəsi ilə Göyçə mahalından toylar yola salmağa

çağırardılar. Göyçənin müxtəlif kəndlərində yaşamış el ağsaqqalları onun “Misri”, “Koroğlu cəngisi”, “Ayaq divanı” və s. saz havaları üstə zil səslə oxuduğu mahnılardan çıraq və lampaların “nəfəs”inin qaraldığını böyük maraqla söyləyərdilər.

Aşıq Vəlinin yaradıcılığı inqilabdan əvvəlki illərə təsadüf etdiyindən onun ədəbi irsinə aid nümunə göstəriləsi tutarlı faktlar yoxdur. Anadan olduğu tarix məlum olmasa da o, 1929-cu ildə doğma kəndində vəfat etmişdir. Onun vəfatından sonra bu ailədə aşıq sənətinə olan maraq daha da artmışdır. Oğlu Aşıq Oruc Əhmədov (1920-1976) Göyçənin adlı-sanlı sənətkarlarından aşıqlıq sənətini öyrənmiş, yazdığı qoşma, gəraylı və təcnisləri ilə şöhrətlənmişdir. Azərbaycan türklərinin deportasiyası zamanı Gədəbəy rayonundakı Zəhmət kəndinə pənah gətirmiş, burada aşıqlıq sənətini yaşatmış, 1953-1970-ci illərdə rayon mərkəzində fəaliyyət göstərən aşıqlar ansamblına rəhbərlik etmişdir. Aşıq Oruc gənc aşıqların yetişməsinə qayğı göstərmiş, Gədəbəy aşıqlarından İsfəndiyar Rüstəmov, Şahsuvar Fərzəliyev, Zahid Aslanov kimi aşıqların həyata vəsiqə almasında əlindən gələni əsirgəməmişdir. “Qurbani” dastanının ən dolğun və əhatəli olan variantı Aşıq Orucdan yazıya alınmışdır [118-136].

Yeri gəlmişkən qeyd olunmalıdır ki, Aşıq Oruc Əhmədovun həyat və fəaliyyəti barədə “XX əsr Göyçə aşıq mühiti (1920-1950-ci illər)” monoqrafiyasında kifayət qədər məlumat verilmişdi. [140-40, 41]

Şahablı Aşıq Cəlil (- 1918) O, Vedibasar mahalının Çanaxçidərə bölgəsində, Vedi rayonunun 13 km cənub-şərqində, Çapançay qolunun kənarında, Şahablı kəndində anadan olmuşdu. 1826-1829-cu illər Rusiya-İran, Rusiya-Osmanlı müharibələri zamanı böyük dağıntılara məruz qalan bu kəndi İ.Şopen (1831) xaraba kəndlər sırasında vermişdir. Sonradan geri qayıdan kənd camaatı dağılmış kəndin yaxınlığında yeni kənd salmış, bu kəndi Yeni Şahablı adlandırmışlar. 1887-1914-cü illərdə bu kənddə müvafiq olaraq 853-840 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1918-ci ildə kənd Andranikin quldur dəstələrinin hücumuna məruz qalmış, da-

ğidilmiş, qarət edilmiş, yandırılmış, əhalisi qəddarlıqla qətlə yetirilmiş, sağ qalanlar birtəhər qaçıb canlarını qurtarmışlar. Elə o vaxtdan da kənddə ermənilər məskunlaşmağa başlamışlar. 1919-cu ilin yanvarında Andranikin “Van” və “Sasun” polklarının törətdiyi vəhşiliyə, müsəlmanların kütləvi soyqırımına məruz qalan kəndlərdən biri də Şahablı olmuşdur. Daşnaqlar əmin-amanlıq yaratmaq adı altında iclas bəhanəsi ilə azərbaycanlıları iri damlara yığıb, od vurmuşlar, uşaqları süngünün ucunda qaldırıb tonqalların içinə tullamış, qoca və qadınları ot tayaları içərisində diri-diri yandırmışdılar. Həmin soyqırım zamanı daşnaqlar Şahablı Aşıq Cəlili də vəhşicəsinə qətlə yetirmişlər. Əsir götürdükləri aşığa əvvəl Andranikin şərəfinə bir qoşma deməyi təklif etmişlər. O isə, əksinə, üzünü Böyük Vədiyə tərəf tutub, Abbasqulu bəyi haraya çağırın məşhur şeirini söyləmişdir:

*...Vedinin dağları batıbdı yasa,
Daşnaqlar istəyir Vedini basa.
Bir məktub yazmışam o xan Abbasa,
Yazmışam, durmasın, haraya gəlsin,
Yağı salıb bizi araya, gəlsin!
Çat haraya, bəyim, nicat günüdür,
Vedinin davası, qeyrət günüdür!.. [28-402]*

Bundan qəzəblənən ermənilər elə oradaca aşığı yerə yıxıb, dilini dibindən qopardaraq, üstünə neft töküüb, sazı ilə birlikdə kərmə qalağı içərisində diri-diri yandırmışlar. [77-529]

Aşıq Xudayar Vedibasar mahalının Qarabağlar kəndində anadan olmuşdur. 1826-1829-cu illər Rusiya-İran, Rusiya-Osmanlı müharibələri zamanı böyük dağıntılara məruz qalan Qarabağlar-Sufła, yəni Aşağı Qarabağlar kəndinin adı İ.Şopenin 1831-ci ilə aid məlumatlarında artıq Vedibasar mahalının xaraba kəndləri siyahısında verilməmiş və bu bölgədə köçəri tayfalar sırasında Qarabağlı tayfasının da adını çəkmişdir. Bu kəndin ev-eşiyindən didərgin düşmüş əhalisi sonralar həm Aşağı Qarabağlar, həm də Yuxarı Qarabağlar kəndlərində yenidən məskunlaşmışlar. Bu kəndi sonradan Çimən adlandırmışlar. Bu kəndin keçmişdə də,

indi də çoxsaylı tayfaları içərisində Şərəflilər, Oruclular və digər tayfalar olmuş, onların Orta Asiya və Azərbaycanın bir çox ərazilərində məcburiyyət üzündən məskunlaşanları içərisindən bir çox görkəmli şəxsiyyətlər çıxmışdır. Sonradan geri qayıdan kənd camaatı dağılmış kəndin yaxınlığında yeni kənd salmış, “Zaqafqaziya diyarının dövlət kəndlərinin iqtisadi vəziyyətinin öyrənilməsinə dair materiallar” kitabında (1886) Çimən adlandırılan bu kənddə 1886-cı illərdə 85 ailədə 853 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1914-1922-ci illərdə bu kəndin əhalisi xaricdən gəlmiş 210 erməni mühacirinin yerləşdirilməsi hesabına 110 nəfər olmuşdur. Dövrün haqsızlıqlarını, törədilən qırğınları öz gözləri ilə görən Aşıq Xudayar millətinin, dədə-baba yurdunun keşiyində duran Abbasqulu bəy Şadlinskini sazla-sözlə dillər əzbəri etmiş, “Abbasqulu bəy”ə şeirində onun dəstəsindəki mərd mübariz igidlərin adını poetikləşdirmişdir:

*...Vedibasar yeriyibdi, bir qanlı davadan deyim.
Dəstəsində şir oğullar, bu eldən, obadan deyim.
Məhərrəmnən İbrahimmən, Xəlilnən Nəbodan deyim.
Andranikin bağrını yarıbdı Abbasqulu bəy!*

*Tanrı ona rüsxət versin, müsəlmanın dayağıdı!
Yoxsulların, fağırların evlərinin çırağıdı!
Ay Xudayar, bu mərd oğul qoçaxların qoçağıdı!
Bu millətin xilasına durubdu Abbasqulu bəy!*

Aşıq Xudayar başqa bir qoşmasında onun şücaətini, döyüşdə düşməni məğlubiyyətə uğratdığını faktlarla təsvir edir:

*Abbasqulu bəy dönüb aslana , şirə,
Qoymayı ki, yağılar Vediya girə.
Tağı bəy göndərmir qoşuna cirə,
Zeyvə-Düdəngini eyləyib Şürə.*

*Qılıncı əlində Xan Abbasqulu,
Xalqının ümüdü can Abbasqulu...*

Yaqub Mustafa oğlu (1881-1920). 1881-ci ildə İrəvan mahalının Sürməli qəzasının Hüseyn kəndində doğulub. Uşaq vaxtından varlılara nökrəçilik edib, 1905-ci ilin erməni qırğını nəticəsində ailə-

likcə bu kənddən o kəndə köçüb, nəhayət, 1920-ci ildə Gəncə qəzasının Qızılhacılı kəndində yurd salıb, üç il sonra isə Ağdam qəzasına köçüb. Sonrakı taleyi barədə maraq göstərilə də, hələlik müfəssəl bir məlumat əldə edilməmişdir. Ancaq onun dillərdə gəzən “Qaçqını” [28-405] rədifli qoşması yaşlı nəslin yaddaşından yazıya alınmışdır. Həmin qoşmanın bütövlüklə verilməsi məqsədəuyğundur:

*Şikayət eylərəm parlamanlara,
Bir yol bulub, böylə qoyma qaçqını.
Qanlı göz yaşları göllərə dönüb,
Yazıqdı, incidib söymə qaçqını.*

*Yandırır aləmi qaçqının günü,
Öyündə tapılmır bir ponza unu.
Zəlalət çoxalır, unudur dini,
Təqsirkar eyləyib döymə qaçqını.*

*Kim cavab verəcək bu qaçqınlara?
Hamı hörmət edir dövlətə, vara,
Bir üzü möhtacdır, bir üzü qara,
Alıb dərisini soyma qaçqının.*

*Varrı olan öz varıynan ucalar,
Yaqub da danışar, dildən bac alar.
Yoxsul oğlan iyirmi beşdən qocalar,
Gəncə mahalında əymə qaçqını.*

Aşıq Adıgözəl oğlu Məhəmməd Kotuzlu. Təqridən XIX əsrin 70-80-ci illərində Vedibasar mahalının Kotuz kəndində anadan olmuşdur. Şəbəndə nəslinin övlədidir. Nəslin ağsaqqalları tarixən ağqoyunlular nəslindən olduqlarını söyləyirlər. Gənc yaşlarında ona vergi verilmiş, Haqq yuxusundan ayılandan sonra onun qab-qacağını ayrı saxlayaraq, yad əllərdən qoruyurlar... Aşıq Məhəmməd əmisi qızı Gülzarla ailə qurmuş, Xatın adlı qızları olmuşdur. Xatın Çatma kəndindən olan həmyerlisi Ələsgərlə evlənmiş, onların Rəcəb, Nəcəf, Müstəcəb, Firəngiz, Göyərçin adlı övladları olmuşdur. Ağstafa rayonunun Xətai kəndində yaşamışlar.

Aşıq Məhəmməd Kotuzlunun şeirlərini dini təhsil almış qayını Ağamalı yazıya köçürmüşdür.

1918-1920-ci illərdə erməni daşnaklarının hücumları zamanı Aşıq Məhəmməd də doğma yurdunu tərk etmiş, Sədərəkdə vəfat etmiş, məzarı kəndin köhnə qəbristanlığındadır. Aşıq Məhəmmədin “Məscidin”, “Qanadında Ayla Günün nişanı”, “Səndən mənə bir imdad”, “Qoşma”, “Sənin”, “İbrahim Xəlil”, “Məni”, “Ay gəvır” adlı şeirləri vardır. Onun “Məscidin” qoşması məşhurdur, həmin qoşmanın son bəndində Abbasqulu ağanın düşmən hiyləsindən hifz olunmasını ilahi qüvvələrdən diləyir:

...Qul Məhəmməd deyər Abbasqulu xan,

Sakinim Kotuzdu, bilginən pünhan.

Sənə kömək olsun qadiri-sübhan,

Dörd yerdən qurşanıb beli məscidin. [28-406] [180]

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ən zəngin qolu aşıq yaradıcılığıdır. Aşıq sənətinin imkanlarından bacarıqla istifadə edən sənətkarlardan biri də **Aşıq Məhərdir**. Onun xalq yaradıcılığı sahəsində öz dəstixətti olsa da, şeirləri nə sağlığında, nə də ölmündən sonra oxuculara geniş təqdim olunmamışdı. Bu söz sərəffinin həyatı haqqında yaşlı nəslin yaddaşlarına və xatirələrinə müraciət etmək zərurətinə ehtiyac duyulmuşdur. Aşıq Məhər çoxsaylı sənət adamlarının yetişdiyi Pəmbək mahalının Hallavar kəndində 1870-ci ildə kasıb bir muzdur ailəsində anadan olmuşdur. O, kiçik yaşlarında anasını itirmiş, atası Cəfər kişinin himayəsində böyümüşdür. Məhər lap uşaq yaşlarından kəndin varlı adamlarına nökrəçilik etmiş, yaşamaq üçün min bir əziyyətlərə düşər olmuşdur. O, sinədəftər idi, gözəl və məntiqli cəhətdən güclü şeirlər deyərmiş. Təhsil görməsə də, qeyri-adi istedadı sayəsində böyük bir irs qoyub getmişdir. Aşıq Məhərin məclisiərində iştirak etmiş yaşlı nəslin söyləmə-xatirələrinə görə, o, sözüün məqamında bəda-hətən qoşma, təcnis, bayatı deyərmiş və dediklərini də uzun müddət yadında saxlayarmış.

Aşıq Məhər 30 yaşında Qonşu Yuxarı Kilsə (Dızman) kəndində yaşayan Mustafa kişinin qızı Fatimə ilə ailə qurmuş, Qız-

yetər adlı yeganə övladı dünyaya gəlmişdir. Aşıq Məhər yeganə övladını hədsiz məhəbbətlə sevmiş, boya-başa çətdirmiş, ev-eşik sahibi etmişdir.

Onun ədəbi irsi elmi-bədii cəhətdən çox qiymətli və təqdirə layiqdir. “Erməni”, “Gəlmişəm”, “Yaxşıdır”, “Gəlibdir”, “Gəlir”, “Deyim”, “Olur”, “Sədi qardaş”, “Əzizin”, “Yoxdur”, “Dağlar”, “Kasıbın” və bir çox başqa rədifli şerlərində ictimai-siyasi motivlər, yeni quruluşun ziddiyyətləri tərənnüm olunur. Sevgi-məhəbbət ruhunda yazdığı “Bu evdə” şeiri diqqəti çəkir:

*Şükür, tanrı, sənin min bir adına,
Göründü Abbasın yarı bu evdə.
Qayım-qədim olsun təzə gərdəyi,
Başacan yeyilsin barı bu evdə.*

*Qaravat bağlandı, gərdək quruldu,
Könüllər şad oldu, ürək duruldu,
Kəbinlər kəsildi, nigah vuruldu,
Açıldı xonçanın gülü bu evdə.*

*Artıq olsun bu gəlinin hörməti,
Başından tökülsün malı, dövləti,
Bir cüt corab Aşıq Məhər xələti,
Gətirsin geydirsin qarı bu evdə.*

Aşıq Məhər 1937-ci ilin dekabrında uzun sürən ürək xəstəliyindən vəfat etmişdir.

Mühitin aşığı və onların yaradıcılıqları haqqında verilən məlumatlarla qənaətlənmək olar. Ümumiyyətlə, İrəvan ədəbi mühitində, xüsusən də onun aparıcı qolu sayılan aşiq sənətinin inkişafında qonşu ədəbi mühitlərin qarşılıqlı əlaqələrinin bir-birinə təsiri böyük rol oynamışdır. Mühitin qonşu, doğma mühitlərdən Kəlbəcər, Gədəbəy, Qars, Sürməli, Urmiyə, Göyçə, Ağbaba, Tovuz, Şəmkir, Qazax, Borçalı ədəbi mühitləri ilə qarşılıqlı əlaqələri müxtəlif zaman kəsiyində tarixi, ictimai-siyasi zərurət üzündən yaşayış yerlərini dəyişən sənət adamlarının əvvəlki yaşayış yerlərinin yaradıcılıq üslubuna sadıq qalmaları sənət ənənələrini yaşat-

malarına meydan vermişdir. Bu mühitlərin saz-söz adamlarının biri-birindən yaradıcılıqla bəhrələnməsi mühitləri istər-istəməz yaxınlaşdırmışdır. Sanki bəzi nəzərə çarpan ümdə cəhətlərlə yanaşı, aşıq poeziyası nümunələri, saz havalarının ifası baxımından çalqı və avaz eyniliyi dinləyicilər tərəfindən fərqləndirilməmişdir. Adları çəkilən ərazilərin aşıq məktəblərinin sənətkarlarının yaradıcılıq və ifaçılıq sahəsindəki oxşarlıqları maraqlıdır. Bu aşıq mühitlərində formalaşan sənətkarların keşməkeşli həyatı, ədəbi-mədəni əlaqələri, etnik qohumluq münasibətləri baxımından biri-birləri ilə qırılmaz tellərlə bağlılığı olmasından xəbər verir. Bu bağlılıq indi də vardır.

Qeyd olunmalıdır ki, İrəvan ədəbi mühitinin əhatə etdiyi ərazilərdə istər klassik şeir üslubu, istərsə də xalq şeiri üslubunun sintezi diqqəti cəlb edir. El şairlərinin və ustad-yaradıcı aşıqların mövzu çevrəsi forma cəhətdən eyniyyət təşkil edir, lakin məzmun baxımından üslub müxtəlifliyi vardır. Burada dini şeirlər, Quran qissələrindən istifadə, təriqət şeirləri, satirik şeirlər, süjetli şeirlər həm yazılı, həm də şifahi ədəbiyyatda Borçalı və digər ədəbi mühitlərdə olduğu kimi poetik yaradıcılıq istiqamətləridir. [145-103,105]

III FƏSİL

MƏTBUAT VƏ ƏDƏBİ PROSESİN PROBLEM VƏ İSTİQAMƏTLƏRİ

Zaqafqaziyanın inzibati-mədəni mərkəzi olan Tiflisdə ictimai-siyasi səciyyə daşıyan ədəbi-publisist materiallara daha çox yer ayran, rus dilində çıxan ilk qəzet “Tiflisskoe vedomosti” (“Tiflis əxbəri”) olmuş, ilk nömrəsi 1828-ci ilin iyun ayının 4-də çıxmışdır. Həmin qəzet 1829-cu ildə gürcü dilində, 1832-ci ildə isə Azərbaycan dilində nəşr olunmuşdur.

Azərbaycan dilində buraxılan “Tiflis əxbəri”nin nömrələrinin əldə olunmadığını qeyd edən mərhum alimimiz Nazim Axundov “Tiflisdə tatar dilində qəzetin nəşr edilməsi haqqında” Gürcüstanın tarix arxivində saxlanılan 114-cü fondun 142-ci qovluğunun 35-ci səhifəsində məlumatın olduğunu göstərmişdir.

Zaqafqaziyada azərbaycanca çap olunan ikinci qəzet “Qafqazın bu tərəfinin xəbərləri”dir. “Zaqafqazskiy vestnik” adlı qəzet 1838-ci ildən rus dilində, 1845-ci ildən gürcü və Azərbaycan dillərində Tiflisdə çıxmış və bir neçə il nəşri davam etmişdir.

Mollanəsrəddinçilərin şöhrəti Yaxın və Orta Şərqlə yayılmışdır. Mollanəsrəddinçilər XIX əsrdə yaşamış M.F.Axundov, H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani kimi Azərbaycan yazıçı, maarifpərvər demokratlarının və ictimai xadimlərinin ənənələrini XX əsrin əvvəllərində böyük məharətlə davam etdirmişlər.

XX əsr Azərbaycan mətbuatı və ədəbiyyatı tarixində “Molla Nəsrəddin” jurnalının özünəməxsus yeri olduğu ədəbi aləm üçün danılmaz faktdır. Ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrindən C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqqverdiyev, M.S.Ordubadi, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, E.Sultanov və onlarca başqaları öz əsərlərini “Molla Nəsrəddin” jurnalı və “Molla Nəsrəddin” ənənələrinə sadıq olan digər satirik mətbu orqanlar vasitəsilə Zaqafqaziya, Orta Asiya, İran, Türkiyə və bir çox türkdilli ölkələrin xalqları arasında yaymaq üçün ədəbi-bədii publisistikanın bütün janrları-

nın imkanlarından səmərəli istifadə etməklə, geniş xalq kütlələrinin məfkurəsində irəliyə doğru əsaslı dəyişiklərin yaranmasını bir ümdə məqsədləri hesab edirdilər.

“Molla Nəsrəddin” özünəqədərki Azərbaycan mətbuatının “Əkinçi” (1875-1877), “Ziya” (1879-1880), “Ziyayi-Qafqaziyyə” (1880-1884), “Kəşkül” (1883-1891) inkişafı tarixində yeni bir mərhələdir. Yeri gəlmişkən qeyd olunmalıdır ki, İrəvan şairlərindən Mirzə Kazım Qazi Əsgərzadə “Müttələ” “Əkinçi” qəzetinin İrəvan müxbiri olmuş, Hacı Seyid Rza Əmirzadə “Sabirin” bu qəzetin səhifələrində məqalələri dərc olunmuşdur.

Azərbaycan dövrü mətbuatının bünövrəsi sayılan “Əkinçi” qəzeti Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixinə şanlı səhifələr yazmışdır. Milli mətbuatımızın ilk qaranquşu, XIX əsr Azərbaycan ictimai-siyasi həyatının aynası olan və onun 22 iyun 1875 və 28 sentyabr 1877-ci illərdə cəmi 56 nömrəsi çıxmışdır. (“Əkinçi” qəzetinin tam mətni 2005-ci ildə Avrasiya Press ictimaiyyəyə təqdim olunmuşdur.) Bu qəzetin səhifələrində İrəvan ədəbi mühitində baş verən yeniliklər, çatışmazlıqlar barədə onun İrəvan müxbiri Mirzə Kazım Qazi Əsgərzadənin təşkilatçılığı ilə oxuculara məlumat verilmiş. «İrəvandan xəbərlər» Məhəmmədəli bəy Vəliyev yazır: “Qarapapaq tayfasından 1500 xanə Osmanlı dövlətinə tabe olan Şurəgül adlı yerə köçmüş imişlər. İndi İran dövlətinin tərəfindən məzkun tayfanın zorla İrana köçürməyi hökm olunub. Bu əmrədən ötrü cənab Mirzə Həşim xan Şurəgilə varid olub, ol tayfadan 500 ev İrana göndərilib və qalan 1000 evin iltimasına binaən onlara töhmət verilib ki, torpaq məhsulalarını götürüb sonra köçsünlər. Bu halda xəbər var ki, onlar da bu günlərdə köçəcəkdirlər (“Əkinçi”nin 18 noyabr 1875-ci il, № 9). “Təzə xəbərlər”: “Mişək” qəzeti həmişə yazır ki, Osmanlı dövlətinin zülmündən ermənilər qaçıb Rusiyaya köçür və bir səfə yazıb ki, filan günü bir böyük dəstə erməni başaçaq, ayaqyalın Gümrü qalasına gəlib. İndi ermənilərin qeyri qəzetlərinə Gümrü qalasından qaçırırlar ki, bu xəbərin heç əsli yoxdur və indiyəcən Gümrüyə bircə də erməni gəlməyib (“Əkinçi”nin 17 mart 1877-ci il, № 6, səhifə 374).

Dövrünün tanınmış marifpərvərlərindən olan Mirabbas Mirbağırzadənin də maarifçiik, kitabın təbliği sahəsində müəyyən xidmətləri olmuşdur. “Naxçıvanın görkəmli maarif xadimlərindən olan Lətif Hüseynzadənin verdiyi məlumata əsasən 1919-cu ildə Naxçıvana gəlmiş Mirabbas Mirbağırzadəni görəndə onun 35-40 yaşı olardı. Təxminən 1880-1885-ci illər arasında doğulmuş olardı. 1906-1907-ci illər mətbuatında Mirabbas Mirbağırzadənin adı “İrəvanın gənc ziyalıları” içerisinde çəkilir. Bu da həmin tarixin doğruluğuna bir tutarqadır. Onun uşaqlıq və harada oxuması barədə dəqiq məlumat verilməsə də (güman ki, İrəvan gimnaziyasını bitirib). Alverlə məşğul olan Mirzə Bağırzadə daha çox kitab ticarətinə üstünlük verir. İrəvanda açdığı mağazasını “ümumi kitabxanası” adlandırmışdır. Burada o yalnız kitab və dəftərxana ləvazimatları yox, özünün nəşr etdirdiyi divar təqvimini də satdırardı. Bu haqda “İrşad” qəzetində yazır: Keçən 1907-ci sənə üçün M.Mirbağırzadənin məcmuəsi “Əslində “Qeyrət” mətbəəsi vasitəsi ilə nəşr olunan divar kalendarları, özümüzə məlum olan qüsurlarımız və özgələrə hər bir barədə möhtacatımız cəhətindən çox qüsurlu olmuşdur. Lakin bu sənə - 1908-ci sənə üçün urfanpərvərlərimiz vasitəsi ilə nəşr olunan divar kalendarları qiya olunmalıdır.

M.Mirbağırov (xüsusi müxbirimizdən) İrəvandan. “Ümid” kitabxanası tərəfindən hər qisim xahişimiz olarsa İrəvanda “Ümid” kitabxanasına rücu buyurmalıdırlar. (“İrşad” qəzeti, 5.1.1908, №3, səhifə 4).

“İrşad” qəzetinin 26 və 27 fevral 1908-ci il tarixli saylarında İrəvandan. Axtar izahlar. İrəvanda “Ümid” kitabxanası tərəfindən başlıqlı yazısında Mirabbas ağa kitab ticarətinin nə qədər ağır olduğunu öz başına gələnlərlə açıqlayır... M.Mirbağırov Bakıdakı bir sıra mətbuat orqanlarının vəkili olur, abunəni təşkil edir.” [63-34]

Azərbaycan inqilabi-demokratik ədəbiyyatının və ictimai fikrinin bayraqdarı olan “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalının nəşri tarixi 25-illik bir dövrü əhatə edir (1906-1931). Jurnal 7(20) aprel 1906-cı ildə Tiflisdə nəşrə başlamış və 1917-ci ilin sonunadək orada fasilələrlə nəşrini davam etdirmişdir. Sonralar jurnal Təb-

rizdə (1921) və Bakıda (1922-1931) çıxmışdır. Böyük inqilabçı-demokrat Cəlil Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin”in daimi redaktoru olmuşdur. Lakin 1910-cu ildə onu bir neçə ay Məmmədəli Sidqi əvəz etmişdir. 1913-1914 və 1917-ci illərdə isə “Molla Nəsrəddin” jurnalının ikinci redaktoru Əliqulu Nəcəfov Qəmküsar olmuşdur. Jurnalın ilk beş il nəşrində Cəlil Məmmədquluzadənin ən yaxın köməkçisi, “Molla Nəsrəddin” jurnalı redaksiyasının Qafqaz senzura komitəsi təfəfindən verilmiş icazə ilə 1883-cü ildə Tiflisdə azərbaycanca “Kəşkül” qəzetinin nəşrinə başlanılmışdır. Onun 11 nömrəsi aylıq jurnal şəklində buraxılmış, 1884-cü ilin yanvarından isə rus təhsilli Cəlal Ünsüzadənin redaktəsi ilə həftəlik qəzetə çevrilmişdir. “Əkinçi” qəzetinin ənənələrinə sadıq qalan “Kəşkül” öz səhifələrində maarifçiliklə yanaşı, Azərbaycan oxucularını rus və dünya ədəbiyyatı nümunələri ilə tanış etmək ideyasına üstünlük verirdi. “Kəşkül” ətrafında Ceyid Əzim Şirvani, Firudinbəy Köçərli, Məhəmmədəğa Şahtaxtinski, Ə.Qaibov, M.Sultanov kimi tanınmış ziyalılar cəmləşmişdir. “Molla Nəsrəddin” jurnalının məsul katibi Ömər Faiq Nemanzadə idi. Jurnal Tiflisdəki “Qeyrət” mətbəəsində nəşrə başlamışdır. Bu müddət ərzində Azərbaycanda və onun xaricində baş verən mühüm siyasi və ictimai məsələlər “Molla Nəsrəddin” jurnalında zəhmətkeş xalq kütlələrinin mənafeyinə uyğun olaraq işıqlandırılmışdır. [24-24]

“Molla Nəsrəddin” satira jurnalının yaradıcısı və onun ətrafında birləşən qələm sahibləri ictimai bərabərsizliyi qamçılayan fel-yeton, məqalə, satirik şeirləri, köhnəliyin eybəcərliklərini ifşa edən karikaturalarla xalqın zehiniyyətində həyat tərzinin yeni məcraya yönəldilməsinə nail olmağı başlıca məqsəd sayırdılar. Zaqafqaziyanın bütün yaşayış məskənlərində elmin, mədəniyyətin, ədəbiyyatın təəssübkeşləri mənsub olduqları xalqların ictimai-siyasi həyatında irəliləyişlərlə səciyyələnən öz ziyalı sözlərini deməkdən çəkinmədilər.

“Molla Nəsrəddin”in təsiri ilə Azərbaycanda, Gürcüstanda, İrəvanda bir sıra satirik jurnallar çıxmaya başladı. Bunlardan “Bəhlul” (1907), “Azərbaycan” (1906-1907), “Zənbur” (1909-

1910), “Mirat” (1910), “Kəlniyyət” (1912-1913), “Tuti” (1914-1917), “Ari” (1910-1911), “Məzəli” (1914-1915), “Babayi-Əmir” (1915-1916), “Məşəl” (1919), “Lək-lək” (1914), “Bürhani-həqiqət” [24-16, 17] (1917) və başqalarını göstərmək olar. “Molla Nəsrəddin” ənənələrindən, yaradıcılıq metodlarından məqsədəuyğun şəkildə bəhrələnən çoxsaylı mətbu orqanlar, demək olar ki, müəyyən işlər gördülər. Lakin onların heç biri “Molla Nəsrəddin” jurnalı qədər geniş proqramla çıxış edə bilmədiklərindən ən yaxşı halda onun davamçıları oldular [14-8].

Haşım bəy Vəzirovun nəşirliyi və redaktorluğu ilə “Səda” mətbəəsində (Haşım bəyin mətbəəsi olub)nəşr olunan 8 səhifəlik “Məzəli” jurnalı “Molla Nəsrəddin”in yolunu davam etdirməyə səy göstərirdi. Onun səhifələrində Cabbar Əsgərzadə İrəvani (Məhkəmə pişiyi) də bədii-publisist əsərlərlə çıxış edirdi. Bu jurnal cəmiyyətdəki mövcud qüsurları tənqid etmiş, lakin “Molla Nəsrəddin”in inqilabi-demokratik səviyyəsinə yüksələ bilməmişdir. “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalı Azərbaycan inqilabi-demokratik ədəbiyyatın və ictimai fikrin bayraqdarı olmaqla 7 aprel 1906-cı ildə Tiflisdə nəşrə başlamış və 1917-ci ilin sonunadək orada fasilələrlə nəşrini davam etdirmişdir. Sonralar Təbrizdə (1921) və Bakıda (1922-1931) nəşr olunmuşdur. Böyük inqilabçı-demokrat C.Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” jurnalının daimi redaktoru idi. 1910-cu ildə onu bir neçə ay Məmmədəli Sidqi əvəz etmişdir. 1913-14 və 1917-ci illərdə isə jurnalın 2-ci redaktoru Əliqulu Nəcəfov Qəmkusar olmuşdur. Jurnalın ilk 5 il nəşrində C.Məmmədquluzadənin ən yaxın köməkçisi, redaksiyanın məsul katibi Ömər Faiq Nemanzadə idi. Jurnal “Qeyrət” mətbəəsində nəşr edilirdi. Jurnalın səhifələrində ardıcıl çıxış edən yazıçılar sırasında Cabbar Əsgərzadənin də adı vardır.

“Tartan-partan” həftəlik satirik jurnalı 1918-ci ildə Tiflisdə nəşr olunmuş, yeganə nümunəsi çıxdıqdan sonra zərərli istiqamətinə görə qadağan edilmişdir. “Kəşkül” (dilənçilərin diləndikləri şeyləri içinə qoyduqları qab), “Tiflis əxbarı” nəşr edilmişdir.

“Ziya” qəzetində mürtəcə dini zehniyyətin təbliğinin ön plana çəkilməsi hər şeyə dini cəhətən qiymət verilməsi üstünlük təşkil edirdi. Demokratik fikirlə Azərbaycan ziyalılarının yetişməsində Tiflis ədəbi mühitinin böyük rolu olmuşdur. Bu ziyalıların bədii yaradıcılıqla məşğul olmaları, ənənələrlə yanaşı, Tiflisdə dünya ədəbiyyatının bədii təcrübəsi ilə yaxınlaşmağa imkan tapır, ədəbi inkişafı düzgün istiqamətləndirməyə nail olurlar. Tiflisdə yaşayıb yaradan M.F.Axundovun zəngin bədii yaradıcılığı böyük bir məktəb olmaqla, yalnız Azərbaycan ədəbiyyatının gələcək inkişafına deyil, bütün Yaxın və Orta Şərq xalqları ədəbiyyatının realizm və xəlqilik zəminində inkişafına əvəzsiz töhfələr vermişdir. Burada 1905-ci ilədək Azərbaycan dilində çıxan mətbuat orqanları da Tiflisdə nəşr olunmuşdur. Tiflisdəki Azərbaycan ədəbi mühiti qarşılıqlı ədəbi əlaqələr zəmnində inkişaf etməyə başlamış, Azərbaycan mədəniyyətinə maraq artmış, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri erməni və gürcü xalqlarının ziyalıları tərəfindən toplanır və həmin xalqların dillərinə köçürülən ağız ədəbiyyatı nümunələrinin variantları yaranırdı.

Azərbaycan mədəniyyəti Qafqaziyada rus, erməni, gürcü dillərində dərc olunan qəzet və jurnallarda, həmçinin erməni dövrü mətbuatında ictimai-siyasi həyatın bütün sahələrdə özünü büruzə verən məqamlarını bu və ya digər dərəcədə əks etdirirdi. Tarix salnaməyə çevrilmiş mühüm məqamları diqqət mərkəzində saxlayan tanınmış tədqiqatçı alim Kövsər xanım Tarverdiyeva uzun illər artıvlərdə sərf etdiyi gərgin əməyi sayəsində 1985-ci ildə çapdan çıxan “Azərbaycan mədəniyyəti erməni dövrü mətbuatında” adlı monoqrafiyasında tarixi faktlara güzgü salmışdır. Azərbaycan ictimaiyyətinə tam təfərrüatı ilə məlum olmayan bəzi məsələləri ermənicə işıq üzü görən 105 adda dövrü mətbuatda araşdırılmış, ədəbi əlaqələrin məzmun və yeritdiyi ideya istiqamətləri ümumiləşdirilmişdir. Ədəbi, siyasi, ictimai-siyasi, ədəbi bolşevik, sosial-demokrat, satirik və yumoristik məzmunu özündə ehtiva edən çoxsaylı bu mətbu orqanlardan “Ardzaqank”(Əks-səda), “Alik” (Dalğa), “Aşxadavor”(Zəhmətkeş), “Banvori dzayn” (Fəh-

lə səsi), “Bdak” (Axın, çay qolu), “Baykar” (Mübarizə), “Hor dar” (Yeni əsr), “Nor xosk” (Yeni söz), “Daraz” (Dəb, biçin), “Didak” (Durbin), “Mışak” (Əkinçi), “Yerqri dzayn” (Ölkənin səsi), “Hrazdan”, “Ağpyur” (Bulaq), “Şoviğ” (Cığır), “Orer” (Günlər), “Lraber” (Xəbər), “Jamanaq”, “Qağapar” (İdeya), “Tatron” (Teatr), “Tatron yev yerajşdutyun” (Teatr və musiqi), “Murc” (Çəkiç) [74-a-5, 8, 20, 217, 221] və sair öz səhifələrində o zamankı ictimai-ciyasi durumun diqqəti cəlb edən mühüm hadisələrini işıqlandırirdılar. Bu dövrü mətbuat orqanlarından 88-i Tiflisdə, 6-sı Bakıda, 5-i Yerevanda, 3-ü həm Tiflisdə, həm də Şuşada, 2-si Naxçıvanda, 1-i Gəncədə dərc olunmuşdur.

Ədəbi əlaqələrin tədqiqi sahəsində əzab-əziyyətlərə qatlaşan Kövsər xanım Tarıverdiyeva ərsəyə gətirdiyi “Azərbaycan mədəniyyəti erməni dövrü mətbuatında” (Bakı, 1985.) monoqrafiyasında erməni dövrü mətbuatının Azərbaycan maarifinə, təhsil və məktəb problemlərinə maraq göstərildiyini, xeyriyyə cəmiyyətlərinin yoxluğundan bu sahədə Azərbaycan ictimai həyatının ətalətdə qalmasını, zaman keçdikcə ictimai fikir, maarif və mədəniyyətə meylin artmasını, demokratik istiqamətli qəzet və jurnalların Zaqafqaziyada xalqlarını maarif və mədəniyyətə, həmrəyliyə çağırmaqla onların mədəni yüksəlişinə müsbət təsirini xüsusü vurğulamışdır. Azərbaycanlıların mədəni dirçəlişinə mane olan geriliyin və cəhalətin, dini fanatizmin ictimai köklərini aradan qaldırmaq üçün həyata keçirilən tədbirlərin səmərə verdiyindən yeri gəldikcə mətbu nümunələrə istinad etmişdir.

Azərbaycan-erməni mətbuat əlaqələrinin tarixi “Əkinçi” və “Mışak” qəzetlərinin redaktorları H.Zərdabi ilə Arzruninin məktub mübadiləsinin tarixi ilə başlamışdır. “Əkinçi” qəzetinin nəşrə hazırlığı xəbəri “Mışaq” tərəfindən rəğbətlə qarşılandığını Həsənbəy Zərdabinin Arzuniyə məktubda oxuyuruq: “Sizə “Əkinçiyə olan rəğbətiniz üçün təkrar təşəkkür elan edirəm və Sizi inandırırım ki, Sizin uzaqgörənliyiniz Sizi aldatmayacaq. “Əkinçi” “Mışaq”a qardaşlıq əli uzadacaq və Sizin qəzetiniz kimi o da bizim sevimli Qafqazın müsəlman əhalisi arasında maarif yaymağı

özünə məqsəd qəbul edəcəkdir”. Aydın olur ki, Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsində yeni hadisə olan bu araşdırma inqilabdan əvvəlki Azərbaycan ictimai həyatının bütöv bir mənzərəsini səciyyələndirir, ədəbi əlaqələrin tarixinin başlıca məqamlarını əks etdirir.

Ermənilər Azərbaycan musiqisində özlərinə yaxınlıq, doğmalılıq hiss etmiş, uzun müddət bu musiqinin təsiri altında olmuş və öz müsüqisinin olmamasından şikayətlənərək “... məgər indi erməniyə türk mahnıları oxumaq kifayətdirmi?”- deyər milli musiqinin inkişaf etməsini arzu etmişlər. Aleksandr Kalantaryansın “Mışak” qəzetində dərc edilmiş “Bakıdan məktub” sərəlövhəli məqaləsində də erməni xalqının milli ruhuna uyğun olmaması, onun əsasən Azərbaycan və fars mahnılarının təsiri altında olmasından bəhs edilir. Bu məqsədlə tənqid olunaraq deyilir: “Erməni müğənnisinin özünəməxsus yüksək xüsusiyyətləri yoxdur. Onun oxuduqlarının məzmunu çox zaman türk və ya fars mahnıları olur...” (“Mışak”, 1873, 29 noyabr). Bu cümlələrin hazırkı şəraitdə “Sarı gəlin” mahnısını vaxt ilə ifa edən erməni müğənnilər bu türk mahnısını öz adlarına çıxmaq cəhdlərindən əl çəkmirlər. Musiqisi, sözləri büsbütün azərbaycan türkcəsində olan bu mahnını erşəni mahnısı adlandırmaq nə dərəcədə məntiqlikdir?!.. Bu, son dərəcə, düşüncəsizlikdir.

3.1. İrəvandakı “Molla Nəsrəddin”çilər.

“Molla Nəsrəddin”in fəaliyyət göstərdiyi müddətdə onun məqsəd və məramına, tutduğu yola sadıq olan mütərəqqi fikirli ziyalıların böyük bir dəstəsinin formalaşması, bu dəstənin, daha doğrusu, Qərbi Azərbaycanın İrəvan ədəbi mühitinin yetirmələri olan bir çox məşhur nümayəndələrinin imzaları öz zamanında oxucu kütləsinə tanış idi. Onların imzasını **İrəvandakı “Molla Nəsrəddin”çilər** adı ilə izləyir, məqalə və felyetonlarında təlqin olunan fikirlərinə olduqca böyük hörmət və həssaslıqla yanaşırdılar. Kim idi İrəvandakı “Molla Nəsrəddin”çilər? Bizə adları

bəlli olan Məmmədli Nasir Hacı Məmmədzadə, Əli Məhzun Rəhimov, Mirzə Məhəmməd Axundov, Cabbar Əsgərzadə, Məşədi Mehdi Sadıqzadə, Paşa Səfərov və bir də çoxlarının adı, soyadı və təxəllüsü dəqiqləşdirilməyə, tədqiqatçı araşdırmalarına zərurət duyulan tanınmadıqlarımız .

İrəvan ədəbi mühitindəki “Molla Nəsrədin”çilərin görkəmli nümayəndələrindən biri kimi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xidmətləri olan Məmmədli Nasir Hacı Məmmədzadənin nəvəsi yazıçı-publisist Şəfəq Nasirin apardığı elmi-tədqiqatlarla bağlı “Azərbaycan” qəzetinin [166] 29 mart 2006-cı il tarixli sayında ilk dəfə tədqiqatda rubrikası ilə verilən “Molla Nəsrəddin”in yazarlarından” məqaləsi bizim çoxlarımıza aydın olmayan kölgəli məqamlara bir aydınlıq gətirir. Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, zamanında Cəlil Məmmədquluzadənin yaxından tanıdığı, yaradıcılıq münasibətində olduğu, nədən və necə yazmağı öyrətdiyi bu qələm sahiblərinin indiyədək lazımınca öyrənilməməsi, tədqiq olunmaması, sözün həqiqi mənasında bu bədii söz ustalarına qısqançlıqla yanaşılması ədəbiyyatımızda bir boşluq kimi diqqəti cəlb edir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının İrəvan ədəbi mühitindəki geniş tədqiq olunmamış nümayəndələrindən biri **Məmmədli Nasir Hacı Məmmədzadədir.**

M.Ə.Nasir 1899-cu ildə İrəvan şəhərində anadan olmuşdur. Onun atası Hacı Məmməd ərəb və fars dillərini mükəmməl bilən dünyagörüşlü insanlardanıymış. O, qonşu məmləkətlərdə nəşr olunan qəzet və məcmuələrə abunəçi-müştəri olmağa maraqla göstərər, onların ələ keçən nömrələrini maraqla mütaliə edərdi. Atanın bu mütaliəsi oğlu Məmmədlinin uşaqlıqdan diqqətindən yayınmadığı üçün fürsət düşəndə bir bucağa çəkilər, qəzet və jurnalları oxuyardı. İrəvan camaatının yaşam tərzini, ictimai vəziyyətini digər xalqlarla müqayisə edərdi. Gördüklərini, eşitdiklərini, müşahidələrini ümumiləşdirərək İrəvanda və Bakıda nəşr olunan “Zəngi” (sonralar “Sovet Ermənistanı”), “Rənbər”, “İqbal”, “Sədayi-həqq” və bu kimi mətbu orqanlarda nəşr etdirirdi. Nəşr olunan yazılarında əsasən avam, yazıq, savadsız, fanatizmin təsirinə qapılan, çıxış yolunu al-

lahtaaalanın “dərgahında” axtaran, məzlum və hüquqsuz camaatı bu acımacaqlı hala düşər edən mühiti tənqid atəşinə tuturdu...

Xoş təsadüf nəticəsində Məmmədəli “Molla Nəsrəddin”in onların evlərinə ayaq açmasını, 13 yaşlarında olarkən bir payız günündə evlərinə bir kişinin gəlməsini, salam-kalamdan sonra atası Hacı Məmmədə müraciət edərək:

“... Hacı, bir neçə ildir ki, Tiflisdə “Molla Nəsrəddin” adında məcmuə çıxmağa başlamışdır. Ancaq oxucusu azdır. Bu, məcmuənin bağlanması səbəb ola bilər. Biz ona hər cəhətdən kömək göstərməliyik. Gəlişimdən məqsədim sizi həmin məcmuəyə müştəri yazmaqdır.

– Xan, bilirsiniz ki, sizə nə qədər hörmətim var. Yolunuzda pul nədir ki, canımı belə əsirgəməyərəm. Ancaq xahiş edirəm, mənə o dinsiz məcmuəyə müştəri yazmayasız” – deyib, cibindən bir qızıl onluq çıxartdı və qonağın qabağına qoydu. Qonaq bir söz demədən dəftərinə nə isə qeyd edərək gül-gül atamla xudahafizləşib getdi.

Məmmədəli müəllim bu əhvalatı bir vaxtlar ona poçtda məktub və qəzetlərlə bərabər şəkilli bir jurnalın verildiyini, xəlvətə çəkilib şəkillərə baxdığını, atasından yayınaraq həmişə “Molla Nəsrəddin” nömrələrini oxuduğunu, sonra da evin ələ keçməyən yerində gizləndə saxladığını, İrəvandan bəhs edən yazıların altında verilən “Yetim cüce”, “Məhkəmə pişiyi” imzalarının müəllifini tanımaq istəyini doğmalarına danışmışdır. Yeznəsi Əli Məhzuna adı gedən jurnal üçün tənqidi məqalə yazdığını söyləmiş, Əli Məhzun onu özüylə Tiflisə aparmış, əvvəlcə dostu Əliqulu Qəmküsarla, ertəsi gün jurnalın redaksiyasına gedərək Məmmədəlini Cəlil Məmmədquluzadəyə təqdim edərək “bu da bala “molla nəsrəddinçi”dir – deyib, oğlanın barəsində ədibə məlumat vermişdir... Bu görüşdən bir neçə həftə keçməmiş Məmmədəli Nasirin “Qarınqulu bəy” imzası ilə qiraətxanadan yazdığı məqaləsi dərc olunmuşdur. İrəvanda bu tənqidi yazıdan xəbər tutan mövhumatçılar onu yazanın dinə sataşdığına görə tapılıb öldürülməsinə fitva verirlər. Məhəmmədəli şəhərin əhalisi arasında dolaşan söz-söhbətin mahiyyətini dərk etmədiyi üçün rastlaşdığı adamlara

“Qarınqulu bəy”in özü olduğunu bildirir. Qəflətən əlində xəncər olan bir cavan oğlanın hücumuna məruz qalır. O, özünü irəli verəndə ağır yaralanır. Atasından gizlin götürdüyü tapançadan qəfil atəş açmaqla oğlanı özündən uzaqlaşdırır. Səsə gələn polis nəfəri Məmmədəlinin ağır yaralandığına baxmayaraq, icazəsiz silah gəzdirdiyinə görə möhkəmcə əzişdirtirir...

Bu hadisədən sonra gizli imzanı dərk edən Məmmədəli Nasir “Molla Nəsrəddin”də nəşr olunan kiçik bir yazı üstündə ölüm hədəsi ilə təqib olunması, xəncərlə ağır yaralanması ictimai mühitdə böyük əks-sədaya səbəb olmuşdur. Bu barədə “İqbal” qəzetində 12 may 1914- cü il tarixli sayında “Mətbuat bəlası” başlığı ilə bir xəbər dərc edilmişdir: “Bir neçə gün bundan əqdəm Nasir İrəvani yol ilə gedərkən bir nəfər onun qabağını kəsib, “Molla Nəsrəddin” məcmuəsində yazılan bir fəqərədən (kiçik hekayə, qissə mənasında – Z.M.) dolayı onu təkdir edər. Bədə xəncərini çıxarıb onu vurmaq istər. Nasir kəndini müdafiə üçün tapançasını çıxarıb bir-iki güllə atar. Bəd əfkar qaçıb, Nasirin iki barmağını xəncər kəsər.” [102]

M.Ə.Nasir həmin dövrdə İrəvanda “Nəşr-Maarif” cəmiyyətinə çalışır, inqilabi mübarizəyə qoşulur, gizli siyasi dərnəklərdə iştirak edir, həmçinin “Yeni təşəbbüs”, “Məşəl”, “İqbal”, “Zənbur”, “Məzəli”, “Sovqat”, “Açıq söz”, “Sədayi-həqq”, “Zəhmət sədasi”, “Yoldaş”, “Azərbaycan fəqərəsi” kimi mətbu orqanlarla əməkdaşlıq edirdi. O, mətbuatdakı və inqilabi hərəkətdəki fəaliyyətini xatırlayaraq deyirdi: “...mənim gözümlə “Molla Nəsrəddin” açdı, siyasi fikirlərimi itiləyən Hüseynağa Şahtaxtinskiyin “Müdafeyi məzluman” təşkilatı oldu.”

M.Ə.Nasir 1917-ci ildə M.Mirfətullayev və Ə.Tağızadə ilə birlikdə “Cavanlar şurası” adlı qəzet açmış, lakin çar üsul-idarəsinə, yerli bəylərin, xanların, eləcə də daşnakların mənafeyinə toxunduğu üçün qəzet bağlanmışdır. Görkəmli tədqiqatçı alim N.Axundov “Azərbaycanda dövrü mətbuat” adlı bibliografiyasında qeyd edir ki, “Cavanlar Şurası” həftəlik siyasi-ictimai, ədəbi qəzet olmaq etibarilə İrəvanın ziyalılarının milli şurasının təşəbbüsü ilə nəşrə başlamışdır. Qəzetin nəşri və redaktəsində Mir Fə-

tullayev ilə Rza Tağıyev və M.Ə.Nasir daha çox əmək sərf edirdilər. Burada “Cavanlar Şurası”nın 1920-ci ildə nəşr edilməsi fakta mübahisə doğurur. Tədqiqatçı alim İsrafil Məmmədovun qəzetin 1917-1918-ci illərdə çıxdığını və M.Ə.Nasirin İrəvanda olmadığını, 1918-ci ildə Azərbaycana getdiyini, Ermənistanı Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra gəldiyini, “Cavanlar Şurası” haqqında “Yoldaş” qəzetinin 3-cü nömrəsində M.Ə.Nasirin imzası ilə “İrəvanda firqəçilik” adlı kiçik felyetonda məlumat verilmişdir. Həmin yazının sonunda qeyd olunmuşdur ki, “Cavanlar Şurasına” ara sıra məqalələr yazan Cabbar Əsgərzadə milli komitə üzvü Nağı Hacı Xəlil oğlu tərəfindən döyülmüşdür [136-188].

M.Ə.Nasir 1920-ci ildən KP-nin Qafqaz bürosunun qərarı ilə Gəncədə “Qırmızı Gəncə”, Gürcüstanda və Ermənistanda “Kommunist” qəzetlərinin ilk redaktoru kimi fəaliyyət göstərmiş, büronun təyinatı ilə Azqur, Borçalı, Qarayazıda rayon partiya komitələrinin katibi işləmiş, vaxtaşırı mətbuatda maraqlı məqalələrlə çıxış etmişdir. Həyatının Bakı dövründə “Kommunist” qəzetinin redaksiyasında 1926-1927-ci illərdə Cəlil Məmmədquluzadə ilə tez-tez görüşmüş...

Əli Məhzun Zeynalabdinzadə Rəhimov: “Molla Nəsrəddin”çilərdən biri, “Bürhani-həqiqət jurnalının müdiri və mühərriri kimi tanınmış şair-jurnalistdir. Onun dərin mənalı, oxucunu düşündürməyə vadar edən yazıları, bəzən başqa müəlliflərin əsərləri kimi qələmə verilən satirik şeirləri müxtəlif mətbu orqanlarda dərc olunmuşdur. Molla Nəsrəddinçi Əli Məhzun Rəhimovun “İranlı olmasaydı” satirik şeirinin “Mollanəsrəddin” ədəbi məktəbinin istedadlı nümayəndələrindən olan Bayraməli Abbaszadənin 1948-ci ildə nəşr olunan “Seçilmiş əsərləri” və 1964-cü ildə çapdan buraxılan “Seçilmiş şeirləri” kitabına daxil edilməsi maraq doğurur.

“İranlı olmasaydı” satirik şeiri “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin 1914-cü il aprelin 11-də nəşr olunan 13-cü nömrəsində şeirin sonunda müəllifin gizli imzası “Yetim cüce” kimi göstərilməsi Bayraməli Abbaszadənin ədəbi irsini oxuculara təqdim edən tədqiqatçı İ.Rzayevi bu gizli imza çaşdırmışdır. Təzkibolunmaz fakt

odur ki, “Yetim cücə” B. Abbaszadənin deyil, Əli Məhzun Zeynalabdinzadə Rəhimovun gizli adı-imzası olmuşdur. Bu gizli ad-imzanın həqiqətən də “Bürhani-həqiqət” məcmuəsinin 1917-ci il aprelin 15-də çıxan 6-cı nömrəsində “Hərdənbir” başlığı ilə dərc olunan yazının Əli Məhzuna məxsus olduğu və həmin yazının “Yetim cücə” gizli adı ilə verilməsi bu məsələyə aydınlıq gətirir.

“Molla Nəsrəddin” məcmuəsində “İrəvan səyahətim” adlı yazıda oxuyuruq: “...Çıxıb bazara Yetim cücəni... Məhkəmə pişiyini xəbər aldım, dedilər ki, onlar adam içinə çıxmağa ehtiyat edirlər...” Məlum faktdır ki, Yetim cücə Əli Məhzun Rəhimovun, Məhkəmə pişiyi isə Cabbar Əsgərzadənin imzalarıdır. Bunlar da-nılmaz faktdır.

Cabbar Əsgərzadə (Aciz İrəvani) “Molla Nəsrəddin”, “Zənbur”, “Kəlniyyət”, “Məzəli”, “Babayi-əmir” adlı satirik jurnallarda “Anaş qurbağa” “Məhkəmə pişiyi”, “Noxtasız”, “Qurbağa”, “Hacı leylək” imzaları ilə çıxış etmişdir. Ermənistanda azəri mətbuatının ilki olan “Lər-lək” in dili, üslubu, ifadə tərzini, onun səhifələrində verilən bədii yazılar, şeir və felyetonların həyat həqiqətlərinə əsaslanması onun oxucularının maraq dairəsinin genişlənməsində mühüm rol oynamışdır. Onun mühərriri və naşiri, məharətli satirik şair Cabbar Əsgərzadə ədəbiyyat və mətbuat tariximizin formalaşmasında əvəzsiz xidmətləri olan şəxsiyyətlərdəndir. Bu qələm sahibinin xalqın maariflənməsi və azadlığı yolunda həyata keçirmək istədiyi işlər onu bir naşir, müxbir, mühərrir, naşir və şair kimi oxucuların sevimlisi etmişdir.

Cabbar Əsgərzadə Aciz 1885-ci ildə İrəvanda anadan olmuş, ilk təhsilini mollaxanada almışdır Atası Əsgər İrəvanda memarlıq və qənnadiliklə məşğulluğu ilə tanınmış, Cabbar da gənc yaşlarında bu peşələrə yiyələnmişdi. Erməni daşnaklarının törətdiyi dəhşətli hadisələr dövründə valideynlərini itirmiş, 1918-ci ildə minlərlə soydaşı kimi Cabbar Əsgərzadə İrəvanı tərk etmişdir. O, İrana, babası Rzanın yanına köçmüş, burada Əbülqasım Füyüzatın yanında Təbrizdə işləmiş, açılan uşaq bağçasında çalışmış və uşaq evində gördüyü yaxşı işlərə görə Cabbar Bağçaban ləğəbi

daşımışdır. Lal və kar uşaqlar üçün məktəb açmış, 1927-ci ildə Tehrandə həbs edilmiş, lakin Füyüzat fars əyalətinin Maarif rəisi işləyərkən bu xəbəri eşidir və Şirazda yeni təşkil edilən uşaq evində işləməyə gətirmişdir.

Cabbar Əsgərzadə 1933-1935-ci illərdə Tehrandə açdığı karlar və lallar məktəbində işləyir, fiziki cəhətdən qüsurlu olan uşaqlara kömək edən bir cihaz düzəldir [181]. Pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan Cabbar Əsgərzadə 1943-cü ildə müəllimlər üçün məcmuə nəşr etdirir. O, 1966-cı ildə Tehrandə vəfat edir.

3.2. İrəvanda nəşr olunan “Lək-lək” (1914), “Bürhani-həqiqə” (1917) ədəbi-bədii mətbuat abidələri.

XIX əsrin axırlarında qədim İrəvan quberniyasının və xanlığının ictimai-siyasi və mədəni həyatında mühüm dəyişiklər baş verməkdə idi. Görkəmli və qabaqcıl maarifçilərin səyi sayəsində İrəvan şəhərində Azərbaycan dilində dərsliklərin meydana gəlməsi, kitab nəşri, xarici ölkələr ədəbiyyatına dair tərcümə əsərlərinin işıq üzü görməsi xüsusilə maraq doğururdu. Bu faydalı iş üç istiqamətdə inkişaf etdirilirdi. İrəvanın hüdudlarından kənarlarda yerli müəlliflərin kitabları nəşr olunurdu. Müəlliflər işıq üzü görən əsərlərinin Təbriz, Tehran, Tiflis, Baxçasaray və Bakı kimi şəhərlərdə çap olunmasına baxmayaraq, əsərlərinin adı ilə yanaşı, doğma vətənləri İrəvanın adını müəllif təxəllüsü kimi xatırladırdılar. Məsələn: Şair Arif İrəvani, şair və diplomat Fəxri Mirzə Abbas İrəvani, Molla Hacı İrəvani və onlarca başqa müəlliflər əslən İrəvandan olduqlarını göstərmişlər... Bu yazıda İrəvanda nəşrinə rəsmi icazə verilən jurnallar barədə söhbət açmaq oxucuların marağına səbəb olar.

1913-cü ildə “Lək-lək”in nəşrinə icazə verilməsi haqqında senzura sənədlərində Gürcüstan SSR Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivindəki 480-ci fondun 1-ci siyahısının 968 nömrəli iş-qovluğunda İrəvan qubernatorunun “Lək-lək”i buraxmaq haqqında Mir Məhəmməd Mir Fətullayevə və Cabbar Əsgərzadəyə verdiyi 21 yanvar 1914-cü il tarixli şəhadətnaməsində jurnalın baş məqalələr,

şeir, şəhər işləri, Qafqaz xəbərləri, teleqramlar, xarici və daxili xəbərlər, felyeton, təmsil, poçta qutusu, elanlar çapına icazə verilmişdir.

“Lək-lək” Ermənistanda türk dilində nəşr olunan ilk mətbuat orqanı, həftəlik məzhəkəli məcmuədir. “Bürhani-həqiqət” İrəvanda ayda iki dəfə nəşr olunan ədəbi, siyasi, tarixi, elmi və fənni jurnalıdır. “Bürhani-həqiqət” jurnalının İrəvan şəhərindəki “Luys” mətbəəsində ilk nömrəsi 1 yanvar 1917-ci ildə, sonuncu nömrəsi isə elə həmin ilin iyununda çapdan buraxılmışdır. Sərlövhə altında **“Etiraf, tərəqqi, etimad... hələlik ayda iki dəfə nəşr olunan ədəbi, siyasi, tarixi, elmi və fənni məcmuəsidir”**. Müdiri və mühərriri Əli Hacı Zeynalabdinzadə Rəhimov (Məhzun), nəşiri Həsən Mirzəzadə (Əliyev)dir. “Bürhani-həqiqət” jurnalının cəmi 9 nömrəsi işıq üzü görmüşdür. Həmin nömrələrdə əsasən bədii və publisistik materiallar dərc edilmişdir. “Bürhani-həqiqət”in səhifələrində Əli Məhzun, Cabbar Əsgərzadə Aciz İrəvani, Əbdülhəq Mehrülnisa, Səri Xanım, T.Fikrət, Ə.Sədi, Təhsin Nahid, H.Rəmzi, Təhsin İrəvani, Mirzə Cabbar Məmmədov və başqalarının orijinal, iqtibas və tərcümə əsərləri çap olunmuşdur. Jurnal əsasən maarifçi-realist ədəbiyyatın mövqeyini müdafiə edirdi.

“Bürhani-həqiqət” jurnalını nəşr etmək barədə Ə.H.Zeynalabdinzadəyə icazə verilməsi haqqında Gürcüstan SSR MDTA-də (Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi, fond 1183, iş 680, vərəq 9.) xüsusi qeyd də yazılmışdır [92].

“Lək-lək” jurnalının 1914-cü il fevral ayının 22-də 1-ci nömrəsi, 12-ci nömrəsi isə həmin ilin 30 iyununda nəşr olunmuşdur. “Lək-lək” (əslində senzura sənədlərində “Leylək” (Aist) “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi ənənələrini davam etdirmişdir. “Lək-lək” jurnalının nəşir və redaktoru Mir Məhəmməd Mir Fətullayev və Cabbar Əsgərzadə (Aciz) olmuşdur, jurnal İrəvanda “Luys” mətbəəsində çap edilirdi.

İrəvanda ziyalılardan tanınmış “Molla Nəsrəddin”çi şair Cabbar Əsgərzadə (Aciz), şairə Səriyyə Xatun, Vahid Muğanlı, fars və rus dillərində bir sıra dərslərlərin müəllifi Mirzə Cabbar

Məmmədov, Rəhim Hacı, Təhvil İrəvani “Bürhani-həqiqət”in səhifələrində sanballı məqalə və şeirləri ilə çıxış edirdilər. Məqalələrdə soydaşlarını “səfalət və zəlalət zülmündən” xilas etmək, ictimai-siyasi həyatda hökm sürən hadisələrin mahiyyətini, onları doğuran səbəbləri həqiqətin dili ilə çatdırılması çətin də olsa, əsasən buna nail olurdular.

Əvvəla, “*Lək-lək*” məcmuəsinin mühərrir və nəşirləri barədə oxucularda bir qədər əhatəli təsəvvür yaratmağı lazım bilirik.

Zamanının istedadlı ziyalılarından olan, Tiflisdə, Bakıda, İrəvanda nəşr olunan “Molla Nəsrəddin”, “Tartan-Partan”, “Zənbur”, “Kəlniyət”, “Məzəli” “Bəhlul”, “Rəncbər”, “Zəngi”, “Qızıl Şəfəq” [136] kimi məcmuə və qəzetlərdə satirik şeirlər və kəskin publisistik məqalələr müəllifi kimi tanınan, xalqımızın maariflənməsi və istiqlalıyyəti uğrunda əlindən gələni əsirgəməyən Cabbar Əsgərzadənin yaradıcılıq fəaliyyəti Azərbaycan ədəbi ictimaiyyətinin yaşlı nəsillərinə bəllidir. Onun tərcümeyi-halının hamıya hələ tam aydın olmayan məqamlarını təfərrüatı ilə çatdırmaq məqsədilə ermənilərin tarix boyu müsəlmanların, o cümlədən də azəri türklərinin başına açdığı müsibətlərin acı nəticələrini ürək ağrısı ilə qələmə alan, bu dəhşətlərin təsvirini ictimaiyyətə mətbu sözlə çatdıran maarifpərvər və ictimai xadim olması barədə “Yazıçı” nəşriyyatında görkəmli alim Zahid Əkbərovun 1991-ci ildə nəşr etdirdiyi “Cabbar Bağçaban” toplusunda daha ətraflı məlumatlar diqqətə çatdırılır. Müəllif göstərir ki, bütün şüurlu həyatını doğma xalqının azadlıq hərəkatına, maarifinə, mədəniyyətinə, incəsənətinə sərf edən C.Əsgərzadə öz dövrünün ziddiyyətlərindən baş çıxartmaqla, ədəbi fəaliyyətini xalqının gələcəyi naminə mütərəqqi amallara yönəltməyi, yaradıcılığında irəli sürdüyü, geniş kütlələrə təlqin etmək istədiyi vacib məsələləri işıqlandırır. Bunun üçün İrəvanda türk dilində çıxan ilk mətbuat abidəsi “Lək-lək”in redaktoru olması, bu məcmuəni “Molla Nəsrəddin” jurnalının ənənələrinə sadıq olan bir tribuna-ya çevirmək missiyası onun öhdəsinə düşmüşdü. “Lək-lək”in xalq qarşısındakı xidmətlərinin tarixi əhəmiyyətindən, ictimai-siyasi mahiyyətindən söhbət açan Z.Əkbərov yazır: “Lək-lək” nəşr olun-

duğu müddətdə Azərbaycan ictimai-siyasi və ədəbi fikrin inkişafına müəyyən kömək göstərmiş, azadlıq, tərəqqi və demokratiya ideyalarına xidmət etmişdir. Məcmuə ictimai-satirik və yumor dili ilə siyasi irticanı, geriliyi, ətaləti, cəhaləti özünə tənqid hədəfi seçmişdir. O, anlaşıqlı dili və demokratik məzmunu sayəsində Zaqafqaziyada, ümumən Qafqazda olan azərbaycanlılar içərisində çox yayılmış nəşrlərdən biri olmuşdur”[181].

Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, görkəmli tarixçi-alim, yorulmaz tədqiqatçı, Qərbi Azərbaycan ədəbi mühitinin çoxlarımıza istənilən səviyyədə bəlli olmayan müəyyən məqamlarına arayıb-axtardığı arxiv sənədlərindən aydınlıq gətirən İsrafil Məmmədov özünün bu yaxınlarda ictimai fikir tariximizin qəribəyən üfiqləri seriyasından işıq üzü görən “İrəvan dəftəri” kitabının təkrar nəşri ilə oxucularımıza daha maraqlı məqamları xatırladır.

Müəllif burada “İrəvanda Azərbaycan mətbuatı”, “Kitab nəşri”, “Dövri mətbuat”, “Molla Nəsrəddin” və Ermənistan”, “Lək-lək”, “Bürhani-həqiqət” məcmuələri başlıqları altında XIX əsrin sonu və XX əsrin başlanğıcında İrəvanda baş verən ictimai-siyasi olayların xronologiyasını vermişdir. Həmçinin o zamankı dünyada hökm sürən hərəkə-hərkilliyi, dini-xurafat buxovunda əzab çəkənlərin çıxılmaz vəziyyətini, “möminlərə” pənah gətirənlərin acı taleyinə, gedən proseslərə biganə qalan şəhvət düşgünlərinin heyisiyyatsızlığını oxuculara çatdırın, bu eybəcərlikləri satira atəşinə tutan ədəbi-bədii materialları ümumiləşdirməklə həmin məcmuələrdə öz əksini tapan konkret faktlarla səciyyəvi təhlillər vermişdir.

“*Lək-lək*”in bütün nömrələrinin üz qabığında abunə qiyməti və mündəricatı ilə yanaşı, redaksiyanın yerləşdiyi ünvanı bildirilir. ***“Məsələkimizə müvafiq və millətimizə mənfəətli olan hər cür xəbər təhriat üçün məcmuəmuzın səhifələri açıqdır. İmzasız yazılar dərc olunmadığı kibi marğasız gondərilən məktublar da gəbul olunmaz. Yazılar açıq türk dilində olmalıdır. Adres dəyişdirənlər yeddi ədədini qəpiklik marka göndərməlidir. Dərc olunmayan yazılar əldə olunmaz.*”**cümlələri ilə məcmənin məqsəd və məramı oxucuların diqqətinə çatdırılır.

Məcmuə fəaliyyətə başladığı andan onun ətrafında cəmləşən qələm sahibləri “Molla Nəsrəddin” ənənələrinə sadıqlıqlərini nümayiş etdirməyə böyük səylə yanaşırdılar. Tədqiqatçı alim İslam Ağayev mətbuat və publisistika problemlərindən apardığı elmi araşdırmalarında göstərir ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalı Əliqulu Qəmküsarın (1880-1919) redaktorluğu ilə daha geniş ədəbi mübarizə cəbhəsi yaratdığı bir zamanda jurnalın səhifələrində Əli Rza Şamçızadə (Dabanı çatdağ xala) Gəncədən, Cabbar Əsgərzadə (Aciz) İrəvandan, Salman Mümtaz Əsgərov (Xortdan bəy) Aşqabatdan, Zeynal Məmmədov (Səffəl) Təbrizdən, Sabit Manafzadə (Dastançı) Aşqabaddan, Əli Nəzmi (Məşədi Sicimqulu) Gəncədən, Məhəmmədəli Sidqi Bakıdan jurnala yazırdılar. “Məlik Naqqal” imzası 1914-cü ildə molla-nəsrəddinçi şair və publisist Cabbar Əsgərzadə Acizin redaktorluğu ilə İrəvanda çıxan “Leylək” jurnalında təsadüf edilir. Sual olunur, 1914-cü ildə Tiflisdə dərc edilən “Molla Nəsrəddin” jurnalının redaktoru Qəmküsar ilə İrəvanda çıxan “Leylək” arasında hansı cəhətdən əlaqə ola bilərdi? Bu suala cavab vermək üçün, hər şeydən əvvəl, “Leylək” redaktorunun şəxsiyyətinə diqqət yetirilməlidir. Çünki, “Leylək”in redaktoru Cabbar Əsgərzadə “Molla Nəsrəddin”inin köhnə əməkdaşlarından idi. O öz jurnalına dostlarını dəvət edə bilərdi. Bu məcmuələrdə M.S.Ordubadi (Hərdəmxəyal), Ə. Qəmküsar (Məlik Naqqal) imzaları ilə çıxış etmişdilər[112-427, 447]. Söz yox ki, məcmuələrdə müxtəlif imzalarla çıxış edən çoxsaylı qələm sahibləri ictimai-siyasi və mədəni həyatda baş verən hadisələrə həssaslıq göstərir, hamı üçün maraqlı və aktual olan həyat həqiqətlərini əks etdirən müxtəlif məzmunlu şeirləri, hikmətli sözləri, İrəvan, Ordubad, Gəncə, Mərənd, İstanbul, Təbriz, Tiflis və digər şəhərlərdən əldə olunan xəbərləri və felyeton əvəzi yazıları maraqlı dairəsində saxlamaqla məcmuənin səhifələrini daha oxunaqlı etməkdə bütün imkanlardan istifadə edirdilər.

Jurnalın səhifələrində molla-nəsrəddinçi yazıçılardan C.Əsgərzadə Aciz (Lək-lək, Müqəllid və s), Əli Məhzun Rəhimov (Yetim cücə), M.S.Ordubadi (Hərdəmxəyal), M. Mir Fətullayev və başqaları iştirak etmişlər. Bədii cəhətdən müəyyən mənada bir qədər zəif

çıxmasına baxmayaraq, “Lək-lək” oxucuların rəğbətini qazanmışdır. Sonuncu on ikinci nömrədə mündəricat verilməsə də, “Axtar” başlığı ilə “Lək-lək”in aqibəti barədə oxucular məlumatlandırılır. Qeyd olunur ki, bəzi səbəblərə görə məcmuənin bağlanacağı, müştərilərinə onun əvəzinə daha mükəmməl, daha nəfis, daha parlaq və oxunaqlı “Çınqı” adlı satirik jurnal çıxacaqdır. Həmin yeni nəşr olunacaq “**Çınqı**” Əli Məhzun Hacı Zeynəlabdinzadə və “Lək-lək” müdirilərindən Hacı Əsgərzadənin təht müdiriyyətlərində olub, İrəvanın maarifpərvər cavanlarının maddi və mənəvi köməkliliyi ilə nəşr olunacaqdır. “Lək-lək”in 10-cu nömrəsinə əlavə şəklində “Lək-lək” can verir” adlı uşaqlar üçün nəzmlə yazılmış alleqorik bir kitabça çap etmişdir. Həmin əsərdə müxtəlif sinif və təbəqələrin həyatına istehzalı nəzər salınmışdır [24-17]. Oğrular, damdələnlər, şərab içənlər, nəşəxorlar, qumarbazlar, yolkəsənlər, rəzalət bataqlığında çabalayanlar, zəhmətkeş insanların imkanlarından öz mənafehləri üçün hər an yararlananlar, ictimai-siyasi hadisələrin cəmiyyətdə doğurduğu əks-səda məcmuənin əsas mövzularındandır. “Molla Nəsrəddin” jurnalının ənənələrinə sadıq qalmaq yolunda mövcud imkanlarından qədərincə istifadə edən “Lək-lək”çilər sosial mənşəcə aşağı təbəqəyə mənsub olan sadə, kasıb, yoxsul, məzlum kütlələrə rəğbət bəsləməyin, tüfeylilərə qarşı barışmaz mövqedə dayanmağın mahiyyətini geniş xalq kütlələrinə çatdıran mütərəqqi ziyalılar olduqlarını nümayiş etdirə bilmişlər. “Molla Nəsrəddin”də olduğu kimi, “Lək-lək”də də ən çox böyük əhəmiyyət və diqqət verilən məsələlər, ilk növbədə, müsəlman – islam dünyasındakı vəziyyət, çatışmazlıqlar, dövlətçilik sahəsindəki uyğunsuzluqlar, dini-xurafat, orucluq, məhərrəmlik ayınlarına verilən rəvac, milli münasibətlərin kəskinləşməsi istiqamətində yeridilən siyasət, xeyriyyəçilik, maarif, ədəbiyyat, qadınlara münasibət və bu kimi məsələlər öz həllini əsasən tapmışdır.

“**Molla Nəsrəddin**” jurnalının, “**Əkinçi**” qəzetinin yenidən bir bütöv halında transliterasiya edilməsi ədəbi publisistika sahəsində çox böyük və həm də önəmli hadisələrdəndir. Şərqdə yayılan bu nüfuzlu mətbuat abidələrinin yenidən nəşri ənənəsinə sa-

diqlik nümunəsi kimi qədim Azərbaycan torpağı İrəvanda nəşr olunan “Lək-lək” məcmuəsinin indi nəzərdə tutulan nəşri Azərbaycanın ictimai-siyasi durumu baxımından bir mətbuat orqanı kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İnqilabdan əvvəl, həmçinin ondan bir az sonra İrəvan ədəbi mühitinin ziyalıları Zaqafqaziyada nəşr edilən rus və Azərbaycan dilli mətbuatla tanış idilər. Qəzet və jurnallarda oxuduqları məqalə və korraspadensiyalarda ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni, sosial-iqtisadi yazılara yaxından maraq göstərirdilər. Xüsusən də Azərbaycanda baş verən hadisələrin analoji cəhətlərini müqayisə edərək İrəvan mühitinə də aid edirdilər. **“Cavanlar Şurası”** adlı qəzetin azərbaycanlı ziyalıların milli şurası tərəfindən 1920-ci ildə nəşrə başlaması mühüm hadisə kimi qarşılanmışdı. Qəzet milli mövqedən çıxış etdiyindən onun fəaliyyəti dayandırılmışdı. Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra hakimiyyət başına gələn kommunist-beynəlmiləlçi cildinə girmiş daşnaklar ölkədə kommunist-bolşevik mətbuat yaratmaq məsələsini gündəlikdə saxlayırdılar. Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin qərarı ilə 1922-ci ildə EK(b)P MK-nın nəzdində azsaylı xalqlar şöbəsi yaradılmışdı. Öz millətinin hüquqlarının və mənafeyinin qorunub saxlanması üçün rəhbər orqanlar qarşısında Azərbaycan dilində mətbu orqanın yaradılması məsələsini qaldırmaq zərurəti 1921-ci ildə **“Kommunist”** (azərbaycanca, redaktoru Həmid Qənizadə idi) qəzetinin nəşrinə zəmin yaratdı. Lakin İrəvanda tüğyan edən qətliamlar, terror, total qırğınlar, dağıntılar nəticəsində Azərbaycan dilində nəşr olunan **“Kommunist”** qəzeti həmin ilin yanvarında işıq üzü görsə də, fevralın 8-də onun redaksiyası yandırıldı, nəşri dayandırıldı.

1922-ci ildə Bala Əfəndiyevin təşəbbüsü və redaktorluğu ilə **“Rəncbər”** qəzeti həftədə bir dəfə nəşr edilməyə başladı, lakin davamlı nəşrinə qəsdən şərait yaradılmadı. Ermənistanın ilk Maarif Komissarı, sonralar EK(b) P MK-nın katibi Aşot Ohanesyan heç bir obyektiv səbəb olmadan qəzetin 52 nömrəsindən sonra bağlanması 1922-ci ilin dekabrında sərəncam vermişdir. Sonralar H.Hüseynov **“Qızıl Şəfəq”** qəzeti, 25 aprel, 1934-cü il nömrəsində

“On illik qalibiyyət bayramı” məqaləsində “**Zəngi**” qəzetinin nəşri [122] məsələsinə nail olunması barədə təfərrüat vermişdir. Qəzetin ilk nömrəsi 29 noyabr 1924-cü ildə 2 səhifədən ibarət həmin tarixdən 15 oktyabr 1927-ci ilə qədər həftədə bir dəfə nəşr olunmuş, onun ilk nömrələri Bala Əfəndiyevin siyasi iradəsi, qətiyyəti, uzun müddətli gərgin mübarizəsi sayəsində, həmçinin Mustafa Hüseynovun və Murtuza Muradovun gərgin zəhmətləri nəticəsində nəşr edilmişdir. “**Zəngi**” qəzetinin 47-ci nömrəsinin nəşrinin üç illiyi münasibətilə 1927-ci ildə “İki bayram” başlıqlı məqalədə yazılmışdı: “Ermənistanda şura hökuməti qurulduqdan sonra İrəvanda türkcə həftəlik “**Kommunist**” qəzetəsi nəşrinə başlandı. Qəzetə bir neçə ay davam etdikdən sonra bir para səbəblərə görə qapandı və bir neçə ay sonra “**Rəncbər**” qəzetəsi nəşrinə başladı. O da bir neçə ay davam etdikdən sonra qapandı”. Erməni millətçilərinin İrəvan azərbaycanlılarının qəzetə nəşr etdirmək iqtidarında olmaması barədə cəfəng təsəvvürləri uzun müddət azərbaycanlı oxucuları öz ana dilində mətbuat orqanından məhrum etmiş, bu iş erməni məmurlarının inhisarında olmuşdur. Azərbaycanlılara qarşı edilən bu siyasi-mənəvi terror ardıcıl davam etdirildiyindən həm kitab nəşri, həm də qəzetə nəşri sahəsində mədəniyyətimizə ağır zərbələr vurmuşdur. Ümumiyyətlə, qəzetə nəşrinin çətinliklərini, maddi imkanın məhdudluğunu bəhanə gətirən Ermənistanın şovinst rəhbərlərinin cəhdləri “**Zəngi**” qəzetinin bağlanması fikirlərinin təşkilatçıları, xüsusən də Aşot Ohanesyanı açıq-saçıq tənqid edə bilmirdi. “**Zəngi**”nin xələfi olan “**Qızıl şəfəq**” qəzeti 1937-ci ildə yazırdı: “Ölkənin siyasi-iqtisadi inkişafı, kütlələrin və o cümlədən azərbaycanlı kütlələrin siyasi aktivliyinin yüksəldilməsi türk dilində qəzetə nəşr etmək məsələsini yenidən irəli sürmüşdür. ÜİK(b)P Zaqafqaziya Ölkə Komitəsi millətçi Konturrevolyusioner Aşot Ohanesyanın millətçi fikirlərini rədd edərək 1924-cü ildə “**Zəngi**” qəzetini nəşr etməyi qərara aldı”[151]. Qəzetin 1927-ci ildən 1937-ci ilədək “**Qızıl şəfəq**”, 1937-1939-cu illərdə “**Kommunist**”, 26 sentyabr 1939-cu ildən 1989-cu ilədək isə “**Sovet Ermənistanı**” adı ilə nəşr olunduğu göstərilir.

3.3.Ermənistandan azərbaycanlıların deportasiyası və represiyasının mətbuatda əksi

Deportasiya latın sözüdür, ölkə daxilindən zorla çıxarılma, qovulma, sürgün mənalарını verir. Həquqda ilk dəfə Fransada sürgünün xüsusi növləri kimi nəzərdə tutulmuş və şübhəli şəxslər haqqında 1791-ci il qanunu ilə tətbiqinə başlanılmışdır. Həmin qanuna əsasən siyasi cəhətdən səbatsız sayılan şəxslər Qviana yaylasına sürgün olunurdular. Deportasiya haqqında maddə 1810-cu ildə Fransanın cinayət məcəlləsinə daxil edilmişdir. Qitə hüdudlarından kənarında olmağı və ömürlük orada qalmağı nəzərdə tutan 23 mart 1872-ci il tarixli Fransa qanununa görə isə yaşayış üçün yararlı olmayan ucqar müstəmləkə ərazilərində deportasiya olunanlar üçün möhkəmləndirilmiş düşərgələrin yaradılması zərurət sayılmışdı.

İlk deportasiyalar daha çox siyasi cəhətdən səbatsız (sabit və bərqərar olma, sözündən və iqrarından dönməmə, mətanət) sayılanlara və qatı cinayətkarlara qarşı tətbiq edilmiş, sonralar deportasiya təhlükəli cinayətkarlığa qarşı cəza növü kimi aradan götürülmüş, 1880-ci ildən isə onun tətbiqi dayandırılmışdır.

Ədalətsizliyə mətanətlə sinə gərən , milli mənlіyini ən çətin anlarda qoruyub saxlamaq üçün müsibətlərə dözən Azərbaycan xalqı erməni millətçilərinə və onlara dəsdək verən Rus müstəmləkəçilərində qarşı qeyri-bərabər mübarizədə son dərəcə ağır işgəncələrlə üzləşmişdir. Talelərinə yazılan deportasiya və soyqırımı onların tarixi-etnik torpaqlarından birdəfəlik uzaqlaşdırılmalarına səbəb olmuşdur.

Hələ 1905-1906- cı illərdə ermənilər Qarabağın, Zəngəzurun və başqa yaşayış məntəqələrini viran qoymuşdular. Bu işlərin davamını Birinci Dünya müharibəsi dövründə həyata keçirmək planları özünü bürüzə verirdi. Müharibənin gedişində baş verən hadisələr ermənilərin və onların havadarlarının Şərqi Anadoluda müstəqil erməni dövləti yaratmaq barədəki planlarının həyata keçməsinə mane oldu. Rus qoşunları Türkiyə torpaqlarından geri çəkildi. Cənubi Qafqazda erməni dövləti yaratmaq ideyasında

olan və Rus qoşunlarının tərkibində vuruşan 120 mindən çox erməni əsgəri və zabiti, hər biri on min silahlı birləşdirən 4 erməni könüllü birliyi Cənubi Qafqazda cəmləmiş[151], bunlarla birlikdə 200 min erməni qaçqını da yerləşdirilmişdir. Ermənilərin “Qərbi Ermənistan” adlandırdıqları “Qərbi Azərbaycan”da - İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların yaşadığı dədə-baba yurdlarını ələ keçirmək üçün zəmin yaratmışdılar.

Rusiyada çarizmin devrilməsi, 1917-ci ildə böyük Oktyabr inqilabının qələbəsindən sonra iqtidara gələn bolşeviklər bu baxımdan özlərinin siyasi düşmənlərini, şübhəli saydıqları şəxsləri məhv etmək, sürgün edilməsinə, qovulmasına nail olmaq üçün dinc və günahsız insanları yurd-yuvasından silah gücünə deportasiyaya məruz qoymağa hər vasitə ilə nail olduğunu əks etdirən sənədlər, tarixi materiallar, dövrü mətbuatda dərc olunan məqalə və informasiyalar, ədəbi-bədii əsərlərdə verilən təkzibolunmaz faktlar, ömrünü-gününü qürbətlərdə sürgündə keçirən yaşlı nəslin yaddaşlarında mühafizə edilən olmuş əhvalatlar xalqımızın taleyindən yan keçməyən məşəqqətlərin acı nəticələrindən xəbər verir.

İrəvan quberniyasında inqilabın qələbəsindən bir neçə ay keçəndən sonra ermənilər azərbaycanlıların yaşadığı ərəzilərə silahlı basqınları, xüsusən də Novruz bayramı günlərində davamlı basqınları olmuş, Pəmbək nahiyəsinin Arcut kəndində, Gözəldərə və digər kəndlərdə insanlığa yaraşmayan şəkildə çoxsaylı müsəlman əhali vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdir. Bu faktlar təfərrüatı ilə Türkiyənin arxivlərində saxlanılan sənədlərdə, əsasən də Kazım Qarabəkir Paşanın *“1917-1920-ci illər arasında Ərzincandan İrəvana erməni zülmü” kitabında ermənilərin törətdikləri kütləvi qırğınlar barədə sənədli faktlar ictimaiyyətə çatdırılmışdır: “29.04 1918-ci ildə Gümrüdə 500 araba ilə Akılkələyə köçürülməkdə olan 3000-ə qədər qadın, qoca, uşaq və kişi öldürülərək yox edilmişdir; min əskər, iki pulemyot və iki topla silahlanmış ermənilər Qağızmanın şərqindəki Qulp (Duzluca) və İrəvan bölgəsindəki müsəlman kəndlərini dağıtmış, qadın, uşaq və kişiləri qırmışlar”*. Bu cür dəhşətli qırğınlar həmin ilin müxtəlif aylarında

ardıcılıqla müxtəlif günlərdə Vedibasarın, Novo-Bayazetin, Göyçənin, Calaloğlunun, Dilicanın, Qırmızı nahiyənin müsəlmanlar yaşayan kəndlərində daşnak Andronikin qoşunları tərəfindən qəddarcasına həyata keçirilmişdir. Həmin bu ərazilərdə öldürülən və qırılan əhalinin yaşadığı kəndlər “ölü” kəndlərə çevrilmişdir. Novo-Bayazet qəzasının Göyçə rayonunun şərq və şimal bölgəsinin müsəlman kəndlərinə edilən basqınlar nəticəsində onların 22-si dağıdılmış, yandırılmış, demək olar ki, bu kəndlərdə müsəlman əhali qalmamışdır. Bu qəzanın müsəlmanlar yaşayan 84 kəndi məhv edilmişdir. Söyünquluğağalı, Qayabaşı, Qoşabulaq, Daşkənd, Baş Şorca, Ayaq Şorca, Canəhməd, Sarıyaqub, Kiçik Qaraqoyunlu, Böyük Qaraqoyunlu, Ağkilsə, Zod, Zərzibil, Qaraiman, Kəsəmən, Bala Məzrə, Böyük Məzrə, Şiştaya, Hacı Qərib və digər kəndlərin əhalisinin malı-mülkü qarət edilmiş, dağıdılmışdır. Bu kəndlərin var-dövlətinin talan edilməsini daşnak könüllülər hərəkatının tək cə bir dəstəsi tərəfindən türklərə divan tutulması, onların məhv edilməsi barədə erməni müəllifi A.Lalayan qeyd edir və “mən Basarkeçərdə heç nəyi nəzərə almadan türk əhalisini qırdım” – deyərək, daşnak “başkəsəni” Vahramın dili ilə qələmə almışdır. Daşnak davam edərək deyir: “Lakin bəzən gülləyə heyfim gəlirdi. Bu itlərə ən yaxşı üsul odur ki, döyüşdən sonra salamat qalanların hamısını su quyusuna doldurub, üstündən ağır daşlar tökəsən ki, onlardan əsər-ələmət qalmasın. Mən elə də etdim”...

Sovet hakimiyyətinin quruculuq adlandırılan ilk illərində totalitar rejimə tabe olmaqdan imtina edən müxtəlif qurumlar və partiyalarla yanaşı bir çox xalqlar həm təqiblərə, həm işgəncələrə, həm sürgünlərə, yekun nəticədə isə zorla kütləvi surətdə doğma yurlarından deportasiyaya məcbur edilirdilər. Bu kütləvi aksiyalara məruz qalan xalqlar içərisində Azərbaycanlılara qarşı edilən haqsızlıqların, deportasiya tədbirlərinin miqyası daha geniş idi. İrəvan quberniyasının əhatə etdiyi ərazilərdən azəri türklərinin qovulması, Orta Asiyanın, İranın, Türkiyənin müxtəlif ərazilərinə köçürülməsi, deportasiyası ermənilərin “Böyük Ermənisyan” yaratmaq siyasətinin hansı mənbələrdən qidalandığını açıq-aydın

xatırladır. Bu barədə elmi araşdırmada yeri gəldikcə məlumat-qeydlər edilmişdir. Lakin Qərbi Azərbaycan ərazisində azərbaycanlılara qarşı törədilən qanlı qırğınlar, qətliaamlar, soyqırımı, Sovet dövlətinin “beynəlmiləlçilik” nümunəsi adı altında qəbul etdiyi qərarlar, verdiyi rəsmi, qeyri-rəsmi göstəriş və sərəncamlar, danılmaz tarixi faktlara söykənən sənədlər barədə daha müfəssəl, daha yığcam məlumatlardan bəhs etmək lazımdır. Bu sənədlər sırasında 1920-1940-cı illərdə İttifaqın və Azərbaycanın bir çox rəhbərlərinin “səxavəti üzündən” yaşayış məskənlərimizin Ermənistanı veriləsinə dəstək olan sənədlərdəki faktlara lazımı əhəmiyyət verilməmişdir.

İstər 1920-ci illərdə, istərsə də ondan sonrakı dövrlərdə İrəvan xanlığı ərazisində xalqımızın başına İttifaqın aparıcı rəhbərlərinin həm açıq, həm gizli göstərişləri əsasında həyata keçirilən ədalətsiz tədbirlər barədə mətbuat səhifələrində verilən xəbər və korespondensiyalar kifayət qədər olsa da, bu aşkarlığı təmin edən məsələlər əksər hallarda sükutla qarşılırdı. Ermənistanı azərbaycanlılara qarşı yeridilən məkrli siyasətdən əhalinin xəbərdar olması üçün ana dilində 1921-ci ildən etibarən “Kommunist”, sonralar “Rəcbər”, “Zəngi”, “Qızıl Şəfəq”, “Kommunist”, “Sovet Ermənistanı” adı ilə nəşr olunan qəzet aşkarlığın təmin edilməsində öz sözünü kütlələrə çatdırı bilirdi.

Ermənistan rəhbərlərinin 1943-1945-ci illərdə Dağlıq Qarabağın Ermənistanı birləşdirilmək üçün SSRİ rəhbərliyinə müraciətləri geniş xalq kütlələrindən gizlədilmiş, məhdud dairədə müzakirə olunmuşdur. Lakin 1947-ci ilin 23 dekabrında “1948-1953-cü illərdə yüz mindən çox azərbaycanlının Ermənistandan Azərbaycanın Kür-Araz ovalığına köçürülməsi tədbirlər haqqında” SSRİ Nazirlər Sovetiinin 4083 nömrəli qərarı, həmin məzmununda ikinci bir qərarla 1948-ci il mart ayının 10-da İosif Vissarionoviç Stalinin (Cuqaşvili) imzası ilə məkrli, xəyanətəkar siyasət xalqımızı hər cür dəhşət və fəlakətlərlə üzleşdirdi. İttifaq rəhbərliyinin bu mənfur qərar və göstərişlər yerlərdə icraçılar tərəfindən həyata keçirilməyə başlandı.

Fransada vaxtilə tətbiq olunan sürgünlərin davamı olaraq son yüzillik ərzində erməni şovinistlərinin və onların əbədi himayədarı olan böyük dövlətlərin Qafqazda azərbaycanlılara qarşı yeritdiyi məqsədyönlü cinayətkar siyasət: etnik təmizləmə, soyqırımı, mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirdikləri qeyri-insani siyasət barədə yaddaşlarda donub-qalan tarixi faktların tam aşkarlığını təmin etmək üçün yerli mətbuatda bir sıra maraqlı doğuran məlumatlar, xəbərlər verilsə də, bunlar geniş oxucu kütləsini kifayətləndirmirdi. Xalqımızın başına gətirilən müsibətlərin siyasi cəhətdən qiymətləndirilməsi, beynəlxalq aləmdə aşkarlığının təmin edilməsi sahəsində cəsarətli addımlar atılması sanki bir yasağa çevrilmişdi.

Özlərini “cəfakeş”, “məzlum” adlandıran ermənilər tarixi faktları öz xeyirlirinə saxtalaşdırmaq və uydurduqları ağ yalanları bütün dünyada yaymaq üçün qalaq-qalaq kitabların yazılmasına hər vəchlə nail olmaqdan çəkinməmiş, Azərbaycanın başına gətirilənlər barədə tarix boyu beynəlxalq ictimaiyyətə yanlış məlumat vermək üçün hər vasitəyə əl atmışlar. Bu prosesin indinin özündə də ermənilər tərəfindən hayasızcasına davam etdirildiyi, əlbəttə, inkar olunmazdır. Xüsusən XIX və XX əsrlərdə xalqımızın başına gətirilən bəlalərin müstəqillik əldə etdikdən sonra da geniş ictimaiyyətə açıq-saçıqlığı ilə çatdırılması sahəsində cəsarətli addımlar atmaq imperiyanın vahiməsindən nə tarixçilərimizi, nə də aparıcı rəhbər şəxsləri o qədər də narahat etmirdi, hamı sanki qorxub-çəkinirdi. Lakin ulu öndərimiz, türk xalqının ikinci Atatürkü, ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyev cənabları Qanlı 20 Yanvar faciəsi zamanı öz ailə üzvləri ilə birgə Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyinə gəlməklə xalqına qarşı Sovet rəhbərliyinin, şəxsən M.Qorbaçovun göstərişi ilə edilən bu qanlı qırğına görə bu işdə bilavasitə əli olanları tənqid etməsi, o ağır, hüznü günlərdə xalqını birliyə, həmrəylik mübarizəsinə çağırması soydaşlarımızı ruh düşgünlüyündən xilas etdi, onlara meydanlarda, yüksək tribunallarda imperiyanın ermənipərəst siyasət yeritdiyini tarixi faktlarla ifşa etmək imkanı verdi.

Xalqımızın başına gətirilən məşəqqət və faciələri özündə ehtiva edən çoxsaylı sənədlərin, xüsusən də iki mühüm sənədin

H.Əliyev cənablarının bilavasitə öz təşəbbüsü ilə hazırlanması – “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1997-ci ilin 18 dekabr tarixli və “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 mart 1998-ci il tarixli Fərmanları Azərbaycan cəmiyyətində böyük razılıq hissi ilə qarşılanmışdır. Yaddaşlarda mürgüleyib qalan xatirələr mətbuat səhifələrində öz aşkarlığını tapmışdır. “Respublika”, “Xalq qəzeti”, “Azərbaycan”, “Səs” və bir çox başqa qəzetlərin səhifələrində ailəlikcə soyqırımının, köçürmələrin, deportasiyaların qurbanı, canlı şahidi, iştirakçısı olanların yaddaşlarında uzun illər asılı qalan acı xatirələr sənədli publisistika materialları kimi qələmə alınmışdır. Akademik Ramiz Mehdiyevin bilavasitə səmərəli fəaliyyəti və tələbkar münasibəti sayəsində 80 ildən artıq bir zaman kəsiyində üstündən sükutla keçilən, açılıb-ağardılmayan qaranlıq məsələlər aydınlıq tapmış, kütləvi informasiya vasitələrində verilən tarixi faktların iştirakçısı tanınmış şəxsiyyətlərin xatirə-məqalələri cəmləşdirilmiş, “Azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası” toplusu nəşr olunmuşdur. [34] Görkəmli filosof R.Mehdiyevin ön sözü ilə işıq üzü görən **“Deportasiya”** toplusunun bütün xalqa çatdırılması qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirmişdir.

Azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyası, soyqırımı, köçürülməsi barədə ədalətsiz qərarlar Azərbaycan vətəndaşlarına məlumdur. Azərbaycanlılara qarşı dəfələrlə soyqırımı və deportasiyalar həyata keçirən erməni millətçiləri İrəvan xanlığı ərazisində olan minlərlə tarixi abidəni, nadir maddi və mənəvi mədəniyyət əsərlərini, məscidləri, minarələri, qəbristanlıqları yerlə yeksan etmiş, tarixi adlara qarşı da soyqırım törətmişlər. 1935-1988-ci illər arasında Ermənistanda rəsmi “addəyişmə əməliyyatları” Ermənistan SSR Ali Sovetinin fərmanları əsasında həyata keçirilmiş, minlərlə Azərbaycan toponimləri soyqırımı məruz qalmış, 521 türk-mənsəli yaşayış məskəninin adı dəyişdirilmişdir [106-462.464].

Köçürmə, departasiya və represiyaların 1905-1906-cı illər birinci mərhələsi, 1918-1920-ci illər ikinci mərhələsi, 1948-1953-cü illər üçüncü mərhələsi barədə Azərbaycan xalqının yaddaşında unudulmaz hadisələri əks etdirən, ömrü boyu yaddaşlardan silinib-pozulmayan dəhşətli faktlar tarixə çevirilsə də, bu hadisələrin canlı şahidi olan yaşlı nəslin nümayəndələrinin əksər hissəsi dünyasını dəyişmişdir. Ötən əsrin 30-cu illərində doğulanların uşaqlıq xatirələrində arxiv materialı kimi qorunub-saxlanan və həm böyüklərdən dinlədikləri, həm öz gözləri ilə gördükləri və qulaqları ilə eşitdikləri iyrənc təzadlı faktlar yada düşəndə xalqımıza qarşı edilən davamlı tarixi ədalətsizliklərin unudulmazlığından daxili narahatçılıq keçirirsən. Bu olayları Mir Möhsün Nəvvabın “1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası” (Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1993) [146], Məmməd Səid Ordubadinin “Qanlı illər” (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi. Bakı, 1991) [147], İsrafil Məmmədov və Sabir Əsədovun “Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi” Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1992) [137-a], Əziz Ələkbərlinin “Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan” (Bakı, “Sabah” nəşriyyatı, 1994) [74-a], Əziz Ələkbərlinin “Abbasqulu bəy Şadlinski”, (Bakı, “Sabah” nəşriyyatı, 1996) [75-a], Həbib Rəhimoğlunun “Silinməz izlər, sağalmaz yaralar” (Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1997) [94-a], uzun illər Ermənistanda rəhbər vəzifələrdə işləmiş Talib Musayevin “Ermənilər və faciələrimiz” (XX əsrdə ermənilər tərəfindən xalqımızın başına gətirilən faciələr). (Bakı, “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2008) [150] kitabları tarixi həqiqətlər və gerçəkliklər haqqında kifayət qədər məlumatlarla zəngindir.

T.Musayevin çoxsaylı tarixi sənədlərlə və yaşanılmış hadisələrlə zəngin olan “Ermənilər və faciələrimiz” kitabını həyəcansız oxumaq mümkün deyil. Burada 1918-1919-cu illərdə Vedivasar ərazisindəki Millidərdə ermənilərin törətdiyi vəhşiliklərdən, Qədili, Qaraxaç, Birəli, Şahablı kəndlərində edilən soyqırımı, Qarsda törədilən faciələr, Abbasqulu bəy Şadlinskiyin erməni hiyləsinin qurbanı olması, bolşevik maskasında fəaliyyət göstərən ermə-

ni rəhbərlərin qaçqınlıqdan qayıdan soydaşlarımızın təqiblərə və təzyiqlərə məruz qalması, kollektivləşmənin azərbaycanlılara Ermənistanda yeni bələlər gətirməsi, erməni rəhbərlərin azərbaycanlılar yaşayan kəndlərində kolxozlardakı əmlakını necə talaması və bu kimi hadisələr həm Dağlıq Qarabağ məsələsinə qədər, həm də ondan sonrakı dövrədək xronoloji ardıcılıqla təsvir olunmuşdur. Talib Musayevin azərbaycan oxucusuna çatdırmaq istədiyi bir fakt düşündürücüdür: Azərbaycanda Avetik İshakyanın həmişə böyük fəxrlə adını çəkdiyimiz, Səməd Vurğunla dostluğunu vurğuladığımız bu erməni “ziyalısının” Ermənistan SSR Ali Sovetinin 1951-ci ildə keçirilən ilk sessiyasında adı, soyadı əlindəki siyahıda olan azərbaycanlı Ali Sovetin Sədrinin müavini vəzifəsinə təqdimatı zamanı “mi türk, mi türk”, yəni “bir türk, bir türk” sözlərini söyləmiş, özünün məkirli iç üzünü göstərmişdir...

Əslən Qərbi Azərbaycan vətəndaşları yazarlarından Allahverdi rayonunun Böyük Ayrım kəndinin sakini Bayram Həsənov, Vedi rayonunun Bayburt kənd sakini İsa Hümətov, Kalinino rayonunun Qızıl Şəfəq kənd sakini Mövlud Süleymanlı, Vedi rayonunun Böyük Vedi kəndindən Məmməd Oruc və başqaları “Köçürmə”lərin acı və dəhşətli nəticələrini öz bədii yaradıcılıqlarında qələmə almaqla onları narahat edən faktları sənədli bədiiləşdirmələrlə gənc nəsə çatdırmışlar. İsa Hümətovun “Yazıcı” nəşriyyatıda 1981-ci ildə nəşr etdirdiyi “İki məhəbbət”, “Araz çağlayan yerdə” (1976), Mövlud Süleymanlının “Köç” (1984), Bayram Həsənovun hekayə və povestləri (1979, 1986) və s. əsərlərdə deportasiya siyasəti barədə fikirlər verilmişdir.

Bu hadisələrin üçüncü mərhələsinin uşaqılıq illərində müşahidəçisi və iştirakçısı olmuşam. Göyçə mahalının kəndlərində bu mərhələnin İ.V.Stalinin verdiyi qərarların yerinə yetirilməsi üçün göstərilən səylərin şahidi olmuşam. Kəndimizdə “Köçürülmə”si nəzərdə tutulan ailələrə əmlak payının verilməsi istiqamətində aparılan bölgülər, ev-eşik əşyalarının maşınlarla yüklənərək, İrəvan dəmir yol vağzalına aparılması, həftələrlə orada köç vaqonlarının ailələr tərəfindən yolunun gözlənilməsi, nəhayət qatarla

Naxçıvandan keçməklə Azərbaycanın təyin olunmuş bölgəsinə yola salınması, adamların yolda-izdə, vağzallarda ac-yalavac çəkdiyi min bir əziyyət, dağlıq ərəzidən köçürülən adamların, xüsusən də qoca və uşaqların qızdırma xəstəliyinə tutulması, çox zaman xəstələnlərin dünyasını dəyişməsi yaddan çıxan deyil. Bu gün də bu yaddaşdadır... Basarkeçər rayonunun kəndlərinin köçgünləri əsasən Yevlax, Xanlar, Bərdə, Mirbəşir rayonlarındakı kəndlərdə yerləşdirilmişdi. Qoşabulaq camaatı Mirbəşirin Borsunlu kəndində, bizim ailəmiz isə Qasım kişinin ailəsində sığınacaq tapmışdı. Ailənin üzvləri bizə hədsiz qayğı göstərirdilər. Ailənin xanımı Maral xala olduğca həssas bir insan idi. Onun müharibədən qayıtmayan qaynının oğlu Mahmuda, qızı Zaftya doğma ana kimi nəvaziş göstərməsi bizi çox məmnun edirdi. Bişirdiyi çörəyin, hazırladığı xörəyin bir loxmasını da biz süfrə başına yığışmayınca öz ailə üzvlərinin yeməsinə icazə verməzdi. Beləcə qəribçilikdə günlərimiz keçirdi. Gündə bir hadisənin şahidi olurduq. Köçgünlər aranın iqliminə uyğunlaşa bilmirdilər, gündə ailədə kiminsə ağır xəstələnib rayon mərkəzinə aparıldığı, kimin qızdırmadan dünyasını dəyişdiyini, kimin isə ailə üzvlərindən xəbərsiz dədə-baba yurduna qayıtması barədə söhbətlər adi hal almışdı. Anam və qardaşım yeni düşdüyümüz şəraitin, nə qədər qayğı ilə əhatə olunsaq da, məişət və özəlliklərindən xəstəliyə düşmüşdülər. Bu kənddə yenicə anadan olan bacıma qulluq və xidmət göstərən Maral xala idi. Onu qeyd edim ki, kəndimizin adamları Borsunlu Mazahirin kəndinə düşdüyümüzdən şəərə-sənətə daha çox həvəskar olduqlarını da gizlətmirdilər. Şair Məzahirin şeirlərinin qardaşı Aşıq Hilaldan və Məzahirin əmisinin yanında qalan traktocu oğlu Elmandan alıb oxumaq üçün hamı təşəbbüs göstərirdi, biz də həmin təşəbbüsçülər sırasında idik... İki ildən artıq idi ki, burada yaşayırdıq, Qiyas müəllimin sinfindi təhsil alırdım. Vaxt gəlib çatdı, yenidən 1955-ci ildə Qoşabulaq kəndinə qayıtdıq... Bir müddət ermənilərin əhatəsində müəyyən təzyiqlərə məruz qalsaq da, dözdük, yaşadıq. Ermənilərin müsəlmanlara qarşı münasibətlərində gizli saxlanılan bir məkr qalmaqda idi. Bu məkr

M.S.Qorbaçov hakimiyyətə gələndən sonra açıq-aydın hiss olunurdu. Z.Balayanın “Ocaq” kitabı sanki bu işlərin “bir təşkilədiçi” qüvvəsi rolunu oynayırdı. Dağlıq Qarabağda və onun ətrafında baş verən hadisələr, qırğınlar... Dəhşətlər, sıxışdırmalar, milli zəmində təxribatlar, qətilər yenidən başlandı, ermənilər vətənsizləşmənin – məcburi köçürülmənin bünövrəsini qoydular... Qaçqınlıq, köçgünlük... Sonra da xalqımızın ermənilər tərəfindən zorla cəlb olunduğu Qarabağ müharibəsi.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1997-ci ilin 18 dekabr tarixli və “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” 26 mart 1998-ci iltarixli Fərmanlarında rəsmi tarixi faktlar baxımından sadalanların məşəqqətlər içərisində yaşanıldığını “Respublika” qəzetinin 1998-ci il mart, aprel saylarında “deportasiya” və köçürmələrin acı nəticələrini yaşayan adamlardan rəhbər partiya, təsərrüfat orqanlarında işləmiş, elmi tədqiqatla məşğul olmuş alimlərin, əmək cəbhəsində çalışmış müxtəlif peşə sahiblərinin, şahidi, iştirakçısı olduqları hadisələrin xronologiyasını özündə ehtiva edən yazılarını oxuyanda ermənilərin xalqımızın başına gətirdiyi tarixi müsibətlərin mahiyyətinin təfərrüatı ilə öz əksini tapdığını görürsən. Məqalə müəlliflərindən Talıb Musayevin, Həbib Həsənovun (Rəhimoğlu), İsmayıl Vəliyevin, Səfiyar Musayevin, Vaqif Arzumanlının, Qadir İsmayılzadənin, Zeynal Vəfanın, Vəli Ələkbərovun, Məşədixanın Nemətin, Həcər Verdiyevanın, Zakir Sərdarovun, Nazim Mustafanın və başqalarının adını çəkmək yerinə düşər.

Qərbi Azərbaycanın sonradan Ermənistan adlandırılması, həmin ərazidə yaşayan azərbaycanlıların öz dədə-baba torpaqlarından zor gücünə sıxışdırılıb-çıxarılması, iyrenc “türksüz Ermənistan” yaratmaq siyasəti azərbaycanlılara məxsus tarix və mədəniyyət abidələrinin ermənilər tərəfindən məhvə və buradakı yaşayış məskənlərinin adlarının erməniləşdirilməsinə şərait yaratmışdı. Tarixi faktların olduğu kimi qələmə alınması, ermənilərin uydurma və böhtanlarını ifşa edən sanballı monoqrafiyaların və tarixi faktlara söykənən əsərlərin yazılması sahəsində Prezident Fərmanları yaradıcı ziyalılara ürəklərində onilliklərlə dolandırdıqları

faktların aşkarlığını təmin etməyə imkan verdi. Tədqiqatçıların, tarixçilərin bilavasitə təşəbbüskarlığını bir daha artırdı, Azərbaycanın əsl tarixini əks etdirən elmi nəşirlər yarandı.

Bu fərmanların mahiyyətini təbliğ və təşviq etmək, əməli nəticələrə nail olmaq məqsədilə bir sıra mətbu orqanlar öz səhifələrində xüsusi rubrikalar altında kəsərli yazılar verdilər, qəzet və məcmuələr təsis olundu. Vaxtılıq Qərbi Azərbaycanda yaşayan yaradıcı qüvvələrin əsərlərinin işıq üzü gördüyü “Ədəbi Ermənistan” ədəbi-bədii məcmuəsi “Ədəbi İrəvan” adı ilə yenidən öz işinə başlamaqla ətrafında ürəyi sözlə dolu çoxsaylı yaradıcı ziyalıların cəmləşməsinə şərait yaratdı.

Vətənin sinəsində Xocalı dərdi, Laçın dərdi, Şuşa dərdi, Kəlbəcər dərdi, habelə itirilmiş, düşmən işğalında olan çoxsaylı el, oba, yurd və mahallarımızın dərдинin olduğunu, bu dərdlərə son qoymaq üçün möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün sözsüz təmin edilməsi istiqamətindəki yorulmaz fəaliyyətinin bəhrə verəcəyinin danılmazlığını, döyüş yolu ilə ermənilərin işğal altındakı torpaqlarımızdan çıxarılaçağına əmin olan xalqımızın nikbinliyinə heç zərrə qədər şübhə yoxdur. Əlbəttə, bu tarixi ədalətsizliklərin elmi cəhətdən araşdırılması öz bəhrəsini verəcəkdir.

2009-cu ildə Azərbaycan ictimaiyyətinin mütaliəsinə verilən “İrəvan xanlığı” kitabının hazırlanmasının ideoloqu olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənabları demişdir: “İrəvan Ermənistanına Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradılarda, məhz Azərbaycan Cümhuriyyəti tərəfindən verilmişdir. İrəvan xanlığında yaşayan insanların əksəriyyəti azərbaycanlı idi. Zəngəzur mahalında yaşayanların hamısı azərbaycanlı idi. Ona görə, tarixi baxımdan da bu, bizim torpağıımızdır” (“Yeni Azərbaycan” qəzeti, №056(3236) 03 aprel, “Xalqımızın fədakarlıq salnaməsi” məqaləsindən).

Əsrlərlə dədə-babalarımızın yaşadığı məskənlərinin, yurd-yuvalarının indi erməni oylağına çevrildiyini düşünən hər kəsin keçirdiyi narahatçılığı qaçqınlıq, məcburi köçkünlük həyatı keçir-

rən bizlərin hər birimiz yaşayırıq. Erməni vandalizminə məruz qalan soydaşlarımızın başına gətirilənləri əks etdirən illüstrasiyaların, daşnaqlar tərəfindən dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun, şairə Xurşudbanu Natəvanın, dünya şöhrətli Azərbaycan müğənnisi Bülbülün (Murtuza Məmmədov) heykəllərinin gülləboran edilməsi, Xocalı soyqırımına dair mavi ekranlarda göstərilən sənədli süjetlər, fotoşəkillər və onların doğurduğu acı təsəratlar bir daha bizləri bir yumruq kimi birləşməyi, erməniləri talan etdikləri, viranə qoyduqları dədə-baba yurdlarımızdan birdəfəlik çıxarmağı, düşməyə sarsıdıcı zərbələr endirməyi, şəhidlərin qanını yerdə qoymamağı tələb edir. Bu fikirlər “Ədəbiyyat qəzeti”nin 26 yanvar və “Ekspress” qəzetinin 3-5 fevral 2007-ci il tarixli saylarında və “Ədəbi İrəvan” almanaxında əks etdirilmişdir.

Hamizədlik mövzumun “XX əsr Göyçə aşiq mühiti (1920-1950-ci illər)” olması məni vadar etdi ki, yenidən həmin mövzuya qayıdım, İrəvan xanlığı ərazisində ədəbi mühitin araşdırılmasına bir qədər geniş aspektdə yanaşılısın. Maarifçilik, məktəbdarlıq, teatr truppalarının yaradılması, mühitdə yetişən ünlü adamların, işıqlı ziyalıların həyat və fəaliyyətlərinin hamıya tam məlum olmayan məqamlarını olmuş tarixi hadisələrin timsalında əks etdirməyin zəruriliyinə daha çox yer ayrılımdır.

İrəvan xanlığında və onun yaşayış məntəqələrində böyük dövlətlərin bilavasitə təhriki və iştirakları ilə törədilən hadisələr, qırğınlar, talanlar, köçürmələr barədə açıq danışmaq ağır fəsadlara, işgəncələrə, təqiblərə səbəb olurdu. Bütün bunların acı nəticələrini dadan, ictimai qurluşun diqtə etdiyi qanunlara tabe olanların gördükləri və eşitdiüklərinin təsəvvürlərdə iz salan əsl hadisələrin bədii ədəbiyyatdakı əksini tarixi mənbələrdən elmi-tədqiqata cəlb etmək indiki zamanda olduqca gərəklidir. Odur ki, İrəvan ədəbi mühitinə kifayət qədər bələd olan filoloq alimlərdən Teymur Əhmədov, İsrəfil Abbasov, Qara Namazov, Kövsər Tarverdiyeva, Bağır Bağirov, Hüseyn İsmayılov, İsmayıl Vəliyev, Şamil Vəliyev, Akif Bayramov, Himalay Qasimov, Alxan Bayramov və Əziz Ələkbərlinin tövsiyə və məsləhətləri əsasında bir sı-

ra araşdırmalar aparılmışdır. Ədəbi mühitin tarixi və regional özünəməxsusluğuna diqqət yetirilmiş, maarifçilik, məktəbdarlıq, kitab nəşri, İrəvan türklərinin ilk yazılı mətbuat abidəsi olan və İrəvanda 1914-cü ildə nəşr olunan “Lək-lək” jurnalı transliterasiya edilmişdir. İrəvanda nəşr olunan “Sovet Ermənistanı” və digər qəzetlərin, “Ədəbi Ermənistan” məcmuəsinin səhifələrində azərbaycanlılara qarşı edilən soyqırımı faktlarının xülasə şəklində ictimaiyyətdə çatdırılması ədəbi qələm sahiblərinin bir nömrəli vəzifəsi olmuşdur.

3.4. İrəvanda teatr truppalarının formalaşması üçün göstərilən təşəbbüslər. İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının yaranması

İrəvan Müəllimlər Seminariyasının tələbələri elmi biliklərə dərinlən yiyələnməklə yanaşı, ədəbi yaradıcılıqla məşğul olmağa da hədsiz üstünlük verirdilər. Haşım bəy Vəzirovun “Cəfər, Əhməd və Karapet” mənzuməsi və “İnildəmə, əzizim!” adlı birpərdəli pyesi, irəvanlı Rzayev soyadlı bir tələbənin “Günahsız niğah” (bəzi mənbələrdə “Könülsüz niğah” kimi qeyd olunur – Z.M.) vodevili, digər seminaristlərin şeir və hekayələri İrəvan Müəllimlər Seminariyasının görkəmli pedaqoq və alimi Firudinbəy Köçərlinin bilavasitə tövsiyələri əsasında qələmə alınmışdı. Haşimbəy Vəzirovun “Kəşkül”də kiçik müxbir məqalələri də çap olunurdu. Onun İrəvan Müəllimlər Seminariyasının üçüncü sinfində oxuyarkən rus dilində qələmə aldığı “O tatarskix şkolax” adlı məqaləsini Qafqaz Təhsil İdarəsinin orqanı “Sbornik materialov dlə opisaniya mestnostey i plemen Kafkaza” toplusunda çap edilmişdi.

1882-ci ilin əvvəllərində İrəvan gimnaziyasının müəllimi, tanınmış maarifpərvər Məşədi İsmayıl özünün şagirdləri ilə V.Mədatovun “Tamahkarlıq düşmən qazanır” pyesini tamaşaya hazırlayır. Bununla da İrəvanda peşəkar Azərbaycan teatrının təməli qoyulur. Həmin əsər ikinci dəfə üç ay sonra 2 aprel 1882-ci il ta-

rixdə yeni ifaçılarla oynanılmış, əsas rollarda müəllim və şagirdlərdən Mirzə Xəlil Hacıyev (Məmmədqulu), Rüstəmxan Abbasquluxanov (Fəzli Mirzə), Məşəri İsmayıl (Hacı Fərəc) çıxış etmişlər. Hər iki hadisə İrəvanın mədəni həyatında mühüm hadisə kimi qəbul olunmuş və ziyalıların çoxusu bu maarifçilik prosesinə qoşulmuşdur. Teatr prosesinin inkişafını diqqətdə saxlayan Məşədi İsmayıl 1883-cü il mart ayının 10-da Rzayevin bir pərdəli “Könülsüz nigah” didaktik pyesini tamaşaya qoymuşdur. [107- 465]

İrəvan ziyalılarının ümumi Azərbaycan maarifi, elm və mədəniyyətinin inkişafında tarixi xidmətləri son dərəcə önəmli olmuşdur. Tiflis ədəbi mühitində formalaşan, Qori müəllimlər seminariyasında ədəbi-mədəni həyata uyğunlaşan Azərbaycan ziyalıları Naxçıvanda, Şuşada və digər şəhərlərdə M.F.Axundovun “Xırs quldurbasan”, “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” komediyalarının teatr tamaşalarını səhnələşdirir, eyni zamanda bu tamaşalarda aktyor kimi çıxış edirdilər. Naxçıvanda təşkil olunan “Ziyalılar cəmiyyəti”(1882) və “Müsəlman incəsənəti və dram cəmiyyəti”(1883) XIX yüzilliyin sonlarında bu qədim diyarın ədəbi-mədəni həyatında irəliləyişlərə təkan verdi. Bu inkişaf quberniyanın aparıcı mədəniyyət mərkəzlərindən sayılan İrəvan şəhərindəki ziyalıları dəhşətə gətirir, teatr truppalarının yaradılmasına sövq edirdi. M.F.Axundovun adı çəkilən komediyalarının, digər sənətkarların əsərlərinin tamaşaya qoyulmasına mühüm əhəmiyyət verildi. İrəvan müəllimlər seminariyasında oxuyan tələbələr 1887-ci ildə tanınmış maarifçi F.Köçərlinin rəhbərliyi ilə bədii özfəaliyyətin bir forması kimi xalq teatrının canlandırılması yolu ilə qədim mərasim və ayinləri dirçəltmək üçün lazımı təşəbbüslər göstərirdi. Sadə süjetə malik, dini motivlər üzərində qurulan “Şəbih”lər, “Kosa-kosa”, “Tənbəl qardaş”, “Usta-şagird”, “Xıdır Nəbi”, müsəlman aləmində islamçılığın, xüsusən də türkdilli etnosların təntənə ilə qeyd etdiyi ayin və bayramlardan Novruz, Qurban və Oruculuq bayramları kimi “Meydan tamaşaları”nın və s.xalq tamaşalarının, həmçinin oxucu kütləsinə bədii yaradıcılığı ilə tanınan peşəkar dramaturqların əsərlərinin, repertuarlarında kiçik səhnəciklər, vodevillər

və meydana gələn yeni tipli xalq teatrlarının [27-806] göstərilməsinə böyük diqqət yetirilməyə başlanılmışdır.

XIX yüzilliyin 80-ci illərində İrəvanda yaranmış Azərbaycan teatri maraqlı bir tarixə malikdir. Bu teatrın meydana gəlməsi və inkişafı görkəmli ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərlinin adı ilə bağlıdır. O, təkcə tamaşaların hazırlanmasında deyil, aktyor oyununa, teatr tənqidinə dair məqalələri ilə də kollektivə yaxından köməklik göstərirdi. Onun ermənicə nəşr olunan “Yeni əsr”(“Nor dar”) qəzetinin 3 iyun 1895-ci il tarixli sayında erməni dilində dərc olunan “Tatar (Azərbaycan – Z.M.) komediyası” adlı məqaləsində milli dramaturgiyamızın banisi Mirzə Fətəli Axundovun komediyalarından və həmin əsərlərin teatrlarımızın inkişafındakı əvəzsiz rolundan söhbət açılırdı. Bu dövrün yaradıcı ziyalılarından olan S.S.Axundovun təbirincə desək, xalqı tərəqqiyə çatdırmaq üçün, ilk növbədə “Əvam kütlənin gözünü açmaq gərəkdir, bunun üçün iki yol vardı: mətbuat və teatr”. H.Vəzirov hər iki yoldan bacarıqla istifadə etməklə bir mətbuat xadimi kimi xalqına xidmət göstərə bilmişdi.

Qeyd olunmalıdır ki, “Mürç” (Çəkic) məcmuəsi “Müxtəlif xəbərlər” şöbəsində dərc etdirdiyi “İrəvanda türk tamaşası” sərəlövhəli məqalədə 1896-cı il dekabr ayının 8-də İrəvan şəhərində Azərbaycan dilində ilk teatr tamaşasının M.F.Axundovun “Misyö Jordan və Dərviş Məstəli şah” komediyası ilə başlanmasını xəbər verirdi. Azərbaycan qadın aktyorlar olmadığından səhnədə qadın rollarının kişilər tərəfindən ifa olunmasına təəssüf edilir. Tamaşada əsasən azərbaycanlılar və ermənilərin, bir neçə nəfər də rusların iştirak etdiyi göstərilir (“Mürç”, 1896, № 12). “Nordar” (“Yeni əsr”), (1896, 17 dekabr, № 233) qəzetinin “İncəsənət və ədəbiyyat” bölməsində dərc olunan “İrəvanda ilk türk tamaşası” məqalədə bu mədəni hadisənin işıqlandırılmasına – İrəvanda Azərbaycan teatr həyatının canlanmasına həsr olunmuşdur: “Dekabrın 8-də İrəvan türklərinin (Azərbaycanlılarının – Z.M.) teatr tamaşasının ümumi xeyriyyə cəmiyyətinin başlanğıcı hesab etmək olar. Dünən ilk dəfə türk teatr həvəskarlarının kiçik çir qrupu

şagirdlər arasında heç bir milli fərq nəzərdə tutmadan yerli gimnazianın yoxsul şagirdlərinin mənafeyinə türk dilində və türk həyatından götürülmüş ilk tamaşa verdilər. Tamaşaya qoyulan , afişada göstərildiyi kimi, M.F.Axundovun “Misyö Jordan” komediyası idi.” [174-a- 18] Daha sonra məqalədə qadın rollarının oğlanlar tərəfindən oynanıldığı, ümumən başqa obrazların necə təsir bağışlaması , səhnə mədəniyyəti barədə söhbət açılır.

XIX əsrin sonlarına doğru M.F.Axundov ədəbi məktəbini davam etdirən bir pleada istedadlı dramaturqların meydana gəlməsi, teatr həyatının canlanması və tərəqqisilə əlaqədar repertuara yeni-yeni əsərlərin çıxması İrəvan ədəbi ictimaiyyətinin diqqətini cəlb edirdi. Səhnəyə qoyulan əsərlər dərhal əks-səda verir, barəsində mülahizələr söyləyir, yaxşısını təqdir, pisini tənqid edirdilər.

Tədqiqatçılar XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatının realist istiqamətdə inkişafında dövrü mətbuatın rolunu dönə-dönə təsdiq etmişlər. Akademik F.Qasımzadənin qeyd etdiyi kimi, “Əkinçi” və “Kəşkül”ün nəşri Azərbaycan realist ədəbiyyatının inkişafına mühüm təsir göstərdi. “Əkinçi”nin nəşri ilə Azərbaycanda realist ədəbi hərəkat getdikcə yayılmağa başladı. XIX əsrin 80-ci illərində bu ədəbi hərəkatın Rəşidbəy Əfəndiyev, Eynəli Sultanov, Vasaq Mədətov, 90-cı illərində isə Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, Nəriman Mərimavov, Haşımbəy Vəzirov, Süleyman Sani Axundov, Cəlil Məmmədquluzadə kimi istedadlı nümayəndələri yetişdi.”[117-388]

Azərbaycanın ədəbiyyatından, mədəniyyətindən, incəsənətindən bəhrələnmə-bəhrələnmə özlərinin mütərəqqi, inkişaf etmiş xalq olduğunu nümayiş etdirməyə səy göstərən ermənilər fürsət düşdükcə öz namərdliklərindən əl çəkməmişlər, üzde özlərini dost, humanist insan kimi göstərmiş, arxadan vurduqları zərbə sağalmazlığı ilə yaddaşlara iz salmışdır.

Bu ədəbi mühihlərin jurnalist, nəşir, şair və publisistləri ilə sənət, əqidə dostluğu edən beynəlmilətilərin sıraları sıxlaşırdı. Belə sənətkarlardan biri də əsərlərini Azərbaycan və erməni dillərində yazan, şair və dramaturq kimi tanınan V.H.Mədətov Nəz-

mi (1845-1914) idi. O, M.F.Axundovun təsiri altında erməni hərf-ləri ilə Azərbaycan dilində yazdığı “Qırt-qırt”, “Tamahkarlıq düş-mən qazanır” və “Gözə görünməyən şal” adlı pyeslərini yazıb çap etdirmişdir. Şair və dramaturq kimi tanınan V.H. Mədətov “Molla Nəsrəddinin lətifələri”ndən doxsan dördünü erməni dilinə çevir-mişdir. Azərbaycan müəllimləri və erməni ziyalı qadınlarının kö-məyi ilə “Qırt-qırt” əsəri Dilicanda oynanılmış və toplanan pul M.Ə.Sabirin əsərlərinin nəşrinin yardımına yönəldilmişdir.

Ermənistanın əməkdar incəsənət adamları İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının tarixinə həsr edilən “Ermənistanda Azərbaycan teatri tarixindən səhifələr” məqalələrində “Teatr şə-hər müəllimlərini maraqlandırır. Onlar Azərbaycanın müxtəlif yerlərində ana dilində göstərilən pyeslər haqqında tez-tez xəbər tutur, ruhlanır və öz qüvvələri ilə tamaşa verməyi qərara alırlar. 1884-cü ildə İrəvan gimnaziyasının müəllimi, məşhur maarifçi və ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərlinin rəhbərliyi altında İrəvanda birinci dəfə olaraq Azərbaycan dilində tamaşa verilir”.

Sonralar 1898-1903-cü illərdə İrəvanda yaşayan ölməz yazı-çı, böyük inqilabçı-demokrat Cəlil Məmmədquluzadə azərbay-canlı teatr həvəskarlarını çox ruhlandırır”. [68] [121] Həmin sözlərin müəllifi öz tədqiqatında 1896-cı ildə M.F.Axundovun İrəvanda göstərilən “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” kome-diyası haqqında da oxuculara məlumat verir: “M.F.Axundovun dramaturgiyası istər Azərbaycanda(1873), istərsə də Ermənistan-da (1896) Azərbaycan teatrının yaranması işində əsas olmuşdur. [67-52] ”Əslində həmin komediya on il əvvəl İrəvanda oynanıl-mışdır. Müsyö Jordan və dərviş Məstəli Şahın 1825-ci ildə Peter-burqda ev tamaşalarından birində tamaşaya qoyulması, 1877-ci ildə İrəvanda, 1883-cü ildə Naxçıvanda, 1885-ci ildə Tiflisdə oy-nanılması [137-13] məlum faktdır.

M.F.Axundovun anadan olmasının 150 illiyi ilə əlaqədar ola-raq yubiley təntənələri keçirildiyi bir vaxtda 1962-ci ildə Ermənistan-da da “Bilik” Cəmiyyəti tərəfindən “M.F.Axundov və erməni-lər” adlı bir monoqrafiya çap edilmişdir. Əsərin müəllifi, filoloq

alim Avetis Şahsuvaryan qeyd edir ki, “Təəccüblü də olsa, hələ indiyədək 1850-ci ildə Peterburq universitetini bitirib Tiflisə qayıdan və M.S.Voronsovun dəftərxanasında tərcüməçi vəzifəsində çalışan görkəmli erməni dramaturqu Qabriel eyni dəftərxanada tərcüməçi işləyən Mirzə Fətəli Axundovun qardaşlıq və dostluq münasibətləri barədə istedadlı dramaturqların həyat və yaradıcılığından ətraflı söhbət açılmır. M.F.Axundov Q. Sundukyanla birlikdə, həm də Stepanos Nersesyan Tiflisdəki erməni seminariyasında müəllim işləyirdilər. Müəllif bunların dostluğu barədə digər erməni ədəbiyyatşünaslarının əsərlərində də söhbət açılmadığını qeyd edir. Göstərir ki, Mirzə Fətəlinin komediyalarını Q.Sundukyan “Qafqaz” qəzetinin səhifələrində rus və Azərbaycan dillərində oxumuş, bu səhnə əsərləri erməni dramaturquna ilham vermiş, onu yeni səhnə əsərləri yaratmağa ruhlandırılmışdır. Bu erməni sənətkarının hər bir əsəri Azərbaycan yazıçılarının diqqətini cəlb etmişdir. Ədibin komedialarından “Axşam səbri xeyir olar” Sultanməcid Qənizadə tərəfindən, “Pepo” isə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev tərəfindən tərcümə edilmiş və uzun müddət Azərbaycan teatrlarının səhnələrində oynanılmışdır. Bu əsərlərdəki əsas rolları – Məşədi Şəban rolunda səhnəmizin peşəkar aktyoru Cahangir Zeynalov çıxış etmişdir. “Xatabala” əsərinin əsas rolunu – İsa rolunu Ermənistanın əməkdar artisti Yunis Nuri məharətlə oynamışdır.

“Sovet Ermənistanı” qəzetinin 6 avqust 1981-ci il sayında görkəmli filoloq alim və tanınmış tədqiqatçı Sadıq Şükürov Firudin bəy Köçərli ilə Qabriel Sundukyan arasındakı münasibətlərdən söhbət açarkən onun Azərbaycan xalqına bəslədiyi səmimi münasibəti vurğulamaqla, uzun müddət “ədəbi ictimaiyyətin diqqətindən yayınan əhəmiyyətli bir məsələnin aydınlaşdırılmasından – “Qabriel Sundukyanın Firudin bəy Köçərliyə məktubu” cavab olaraq yazırdı: “Puşkin, Lermantov, Şevçenko və başqa rus şairləri ilə yanaşı Mirzə Şəfinin də alman dilinə tərcümə edən Fridrix Fon Bodenştet 1871-ci ildən başlayaraq Mirzə Şəfi Vazehin şeirlərini öz adına çıxdı. Avropa ədəbiyyatşünasları arasında ikitirəlik yaratdı. Fransız F. Makler bu məsələni aydınlaşdırmaq

üçün 1912-ci ilin fevral ayının 15-də dostu Sundukyana aşağıdakı məzmununda bir məktub göndərirdi: “Mənim əziz və hörmətli ustadım, icazə verin Sizdən ədəbi mühitdə olan bir məlumat xahiş edirəm. Şübhəsiz, almaniyalı F.Bodenştet və onun ...“Mirzə Şəfinin nəğmələri adlandırdığı poemalar haqqında eşitmisiniz? 1840-1850-ci illərdə Tiflisdə Mirzə Şəfi adlı bir şair həqiqətən olmuşdurmu? Yaxud onun haqqında eşitmisinizmi? Bizim burada onun haqqında çox az məlumatımız var. Ondan bəhs edən müəlliflərdən bəziləri deyirlər ki, Bodenşdet Mirzə Şəfinin şeirlərini tərcümə etmişdir. Bəziləri isə bildirirlər ki, bu şeirlərin hamısını Bodenştedin özü yazmışdır. Mirzə Şəfi adı isə tamamilə xəyaldır.

Mən çox tərəddüd içərisindəyəm, bu qaranlıq məsələnin işıqlandırılması üçün Sizin böyük xeyirxahlığınızdan bir az kömək gözləyirəm.

Əziz və hörmətli ustad, mənim səmimi hörmət və hərəratli təşəkkürümü lütfən qəbul edin” [164].

1937-ci ildən indiyədək ədəbiyyatşünasların dönə-dönə xatırladıkları bu məktuba cavab verib-vermədiyi aydın deyildir. Lakin F.Köçərlinin yeni tipli məktubu bu mühüm məsələni aydınlaşdırır. Bu barədə F.Köçərli “Tiflisski listok” qəzetinin 1912-ci il 29 mart tarixli 72-ci nömrəsində “Redaksiyaya məktub” rubrikası altında gedən bir məqalədə Q.Sundukyana ona göndərdiyi məktubu çap etdirmişdir. F.Köçərli yazır: “Martın 10-da mərhum Sundukyandan aşağıdakı məzmununda məktub aldım: hörmətli cənab Firidun bəy, icazə verin. Sizi bir iş üçün narahat edirəm.əziyyət olsa da mənə bildirin görüm, Sizə Mirzə Şəfi adlı şair məlumdurmu? Onun çap olunmuş şeirlər kitabı varmı? Əgər varsa həmin kitabı haradan əldə etmək olar? Bu məlumatı parisli professor bilmək istəyir. Çalışsınram onun xahişini yerinə yetirim və bu sahədə Sizə borclu olaram” [164]... Firudin bəy dövrünün ən istedadlı, ən bacarıqlı ədəbiyyatşünası tanındığı üçün ona müraciət edilmişdir.

Mirzə Şəfi Vazehin tədqiqatçısı Akif Bayramov “Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi” monoqrafiyasında XIX əsrin 40-cı illərində Mirzə Şəfinin Tiflisdə keçmiş tələbəsi M.F.Axundovun köməyi ilə Tif-

lis qaza məktəbində Azərbaycan və fars dilləri üzrə müəllim işləməsi, həyatının zəngin hadisələrlə dolu olduğunu, burada azərbaycanlı, rus, gürcü, erməni və xarici ölkə ziyalıları ilə tanışlığından, A.A.Bakıxanov, M.F.Axundov, X.Abovyan və başqaları ilə tez-tez görüşdüyü, söhbət etdiyi müasirlərindən olduğunu xüsusilə qeyd edir. X.Abovyanın Mirzə Şəfiyə xüsusi hörmət bəslədiyini, hər iki ədibin bir-birilə yaxın dost və məsləkdaş olduqlarını F.Bodenştedin onların dostluğu barədə (M.Şəfi və X.Abovyanın dostluğundan söhbət gedir – Z.M) özünün “Şərqdə min bir gecə” əsərinin 163-cü səhifəsində yazmışdır: “Mirzə Şəfi Abovyan haqqında çox düzgün fikir söyləmişdir: “Abovyan abalınçə Armenidir ki, Armenin yoxder”. F.Bodenşted Mirzə Şəfinin X.Abovyan haqqında söylədiyi bu fikri Azərbaycan dilində latın əlifbası ilə yazmışdır. Mirzə Şəfi bu fikirlə Abovyanın alicənab, xeyirxah, savadlı adam olmasını bildirmişdir”. Sözüünə davam edərək yazmışdır: “Abovyan özünə ata sandığı dostuna (yəni Mirzə Şəfiyə) yaxından köməklik edərdi”. [49]

Sənətsünaslıq doktoru Sabir Rzayev isə “İrəvan teatrının keçmişindən” adlı məqaləsində ilk tamaşanın 1886-cı ildə göstərildiyini, əsərin isə M.F.Axundovun “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” komediyası olduğunu yazır: “Azərbaycan dilində tamaşa oynamağa mane olan mürtəcə qüvvələr bu səhnələri təşkil edənlərə qarşı da qızğın mübarizəyə girişirdilər. Firudin bəy Köçərli öz tələbələri ilə bir növ gizli teatr fəaliyyətinə başlayır.

Bu kiçik qrup V.Şekspirin, F.Şillerin dramaturgiyasını, M.F.Axundovun, N.B.Vəzirovun və başqa yazıçıların yaradıcılığını öyrənir. Onların teatrsız keçən bu on ili heç də hədəf getmir. Bu müddətdə F.Köçərli dramaturij ədəbiyyatı dərinədən öyrənir, bir sıra dəyərli tədqiqat əsərləri yaradır. Onun tələbələri isə yeni tamaşaların təşkili olunması ilə məşğul olurlar. Bu tamaşa 1896-cı il dekabrın 8-də İrəvanın Canpoladov qardaşlarının klubunda göstərilir. Bu vaxt artıq F.Köçərli Qoriyə qayıtmışdı. Bu həmin tamaşa idi ki, on il əvvəl məktəblilər tərəfindən oynanılmışdı.

“Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” bu dəfə kiçik məktəb tamaşasından fərqli olaraq əməlli-başlı teatr tamaşası idi”[121-88].

Beləliklə, bu deyilənlərdən o qənaətə gəlinir ki, Hrayr Hovagimyanın dedikləri heç bir tarixi mənbəyə əsaslanmadığına görə inandırıcı deyildir. 1884-cü ildə İrəvanda Azərbaycan dilində tamaşa göstərilməsi barədə əsaslı fakt olmadığı üçün bu barədə hökm vermək olmaz.

İrəvan Azərbaycan teatrının yaranması ilə bağlı “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin 1983-cü il 18 noyabr tarixli sayında [69-182] tarixçi alim İsrail Məmmədovun dərc olunan məqaləsində göstərilir ki, İrəvan Azərbaycan teatri 1886-cı ildə deyil, 1881-ci ilin sonu, 1882-ci ilin əvvəllərində Vasaq Mədətovun “Tamaşkarlıq düşmən qazanar” pyesinin tamaşası ilə yaradılmışdır. Əslində isə bu teatrın fəaliyyəti 1880-1949-cu illəri əhatə edir.[107-465]

İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı milli səhnə sənətimizin tarixi salnaməsində xüsusi yer tutur. Özünün yaradıcılıq və üslub forması olan, mürəkkəb ziddiyyətli bir proses keçən İrəvan teatrını iki mərhələdə təqdim edib öyrənmək lazımdır. Onun yaradıcılığının birinci mərhələsi həvəskarlıq, ikinci mərhələsi isə kollektivin Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı kimi yaradıcılıq fəaliyyəti prosesi kimi səciyyələndirilir. İrəvan xanlığının ictimai-siyasi və mədəniyyət mərkəzi olmuş tarixi İrəvan şəhəri XIX əsrdə azərbaycanlıların ən iri mədəniyyət mərkəzlərindən idi. 1870- ci illərdə burada türk-rus dillərində məktəblər açılmış, yaradıcılıqla məşğul olan qələm sahiblərinin şeir-sənət məclisləri, musiqi axşamları keçirilmişdir.

Xalqımızın səhnə sənətinin mühüm qollarından biri olan bu teatr meydana gəldiyi vaxtdan bu günədək mütərəqqi dünya ədiblərinin, eləcə də Azərbaycan və qonşuluqda yaşayan xalqların dramaturgiyasının ən gözəl nümunələrinin alovlu təbliğatçısı kimi böyük şöhrət qazanmışdır.

Azərbaycan-erməni teatr əlaqələri tarixində ər-arvad: Stepan və Alma Safrazyanların xidmətlərindən söz açmaq yerinə düşür. Onlar iki xalqın incəsənətinin, xüsusilə teatr sənətinin həm yaxınlaşması, həm də ictimaiyyət arasında geniş yayılmasına bütün varlıqları ilə səy göstərmişlər. Onlar ölkədən-ölkəyə, şəhərdən-şə-

hərə dolaşaraq tamaşalar verməkdən doymaq bilməmişlər. Təqibləərə, hədə-qorxulara, din xadimlərinin basqılarına baxmayaraq, Azərbaycan dilini səlis bildiklərinə görə repertuarlarına Azərbaycan pyeslərini daxil etmişlər. Hələ 1880-ci ildə bunun səbəbini aydınlaşdırmaqda “Azərbaycan teatrının salnaməsi”ndə dərc olunmuş bir məktub bu suala daha düzgün cavab verir.

M.F.Axundovun məşhur “Lənkəran xanının vəziri” komediyası Azərbaycan teatrının tarixində bəzi mənbələrdə “Sərab xanının vəziri” adı ilə verilmişdir. Əsərin iki ad daşımamasının səbəbi vardır. Teatrşünas Əli Vəkil özünün “Azərbaycan-erməni teatr əlaqələri” monoqrafiyasında göstərir ki, “Azərbaycan teatrının salnaməsi”ndə dərc olunmuş bir məktub bu məsələyə tam aydınlıq gətirir:

“Azərbaycan teatrının salnaməsi” (Bakı, 1975, səh, 34) kitabında qeyd olunur ki, M.F.Axundov 1870-ci il dekabrın 7-də Tehranda Mirzə Yusif xana yazırdı: “Əziz tərcüməçiyə deyiniz ki, “Hekayəti-xani Sərab”ı hər yerdə “Hekayəti-xani-Lənkəran” yazsın. Çünki mətbəədə mənim xəbərim olmadan Lənkəranı yanlış olaraq Sərab deyə çap etmişlər. Sərab yanlışdır, Lənkərandır. Sərabın yanında dəniz yoxdur”. Hələ 1880-ci ildə Şuşada on beş nəfərdən ibarət bir truppa təşkil edərək “Bacı və qardaş” klubunda M.F.Axundovun “Sərab xanının vəziri” pyesi tamaşaya qoyulmuşdur.

1884-cü ildə Azərbaycan dilini erməni dilindən yaxşı bilən Stepan və Alma – bu sənət adamları Tiflisdə Arteruni teatrı binasında yerli azərbaycanlı həvəskar ziyalıların qarşısında bir sıra tamaşalar hazırlayıb səhnəyə çıxarmışlar. Həmin truppasının repertuarına Vasaq Mədətovun azərbaycanca yazdığı “Fətəli şah” və “Qırt-qırt” pyeslərini oynamışlar. Onlar qastrol tamaşalarını yalnız Zaqafqaziya çərçivəsində deyil, 1889-cu ildə Təbrizdə və Tehranda qastrol zamanı M.F.Axundovun “Hacı Qara” komediyası, “Sərab xanının vəziri” və “Hacı Qara” komediyası, V.Mədətovun “Qırt-qırt” və “İki qardaş” əsərlərini tamaşaya qoymuşdur. Bu əsərlərin tamaşalarına Təbriz hakimi Əmir Nizamla birgə xarici dövlətlərin konsulları da baxmışlar.

Firudin bəy Köçərlinin rəhbərliyi və rejissorluğu sayəsində Sultanməcid Qənizadənin “Dursunəli və Ballıbadı” (7 mart 1885), M.F.Axundovun 1888-ci ilin 21 martında təkrar quruluşda “Sərgüzəşti-vəziri xani-Lənkəran”, “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” (4 aprel 1890), “Hacı Qara” (20 oktyabr 1894) əsərləri səhnəyə qoyulmuşdur.

Teatr tamaşalarına artan maraq İrəvan ziyalılarının diqqətindən yayınmır. İrəvanskilər, Pənah xan Makinski, Qazıyevlər və başqalarının maddi-mənəvi dəstəyi ilə bu sahəyə meyl göstərənlərin sayı artır. Səhnədə 1890-cı ildən rejissor və aktyorluq edən, aparıcılığı ilə əlaqədar olaraq istedadı ilə başqalarından fərqlənən Yunis Nuri ilk dəfə 1897-ci ildə səhnəyə çıxaraq teatrın canlanmasını, göstərilən tamaşaların il ərzində əvvəlkilərlə müqayisədə sayının daha çox olmasına müvəffəq olur. Dini xurafatın, nadanlığın, fitnəkarlığın mövcud olduğu bir şəraitdə İrəvan ziyalıları, xüsusən də Pənah xan Makinski səhnədə oynayanları gözlənilən hər cür təhlükədən qorumaq üçün tamaşaların oynanılmasını öz sarayında təşkil edir.

XX əsrin əvvəllərində İrəvanda teatr tamaşaları “İctimai yığnaq” şəklində “Ziyalılar klubu” adlandırılan Canpoladov qardaşlarının teatr binalarında göstərilirdi. Burada nümayiş etdirilən tamaşaların elanları İrəvanda nəşr olunan “Lək-lək” satirik jurnalının 22 fevral 1914-cü il tarixdə çapdan çıxan 1-ci sayının elanlar bölməsində şəhər əhalisinə bildirilirdi ki, “Fevralın 27-də İrəvan İslam Dram şirkəti aktyorları tərəfindən müdiri (Təhvil) Əli Məhzun cənablarının sərgə olaraq 5 pərdəli “Ğayıt nər” bir faciə əsəri tamaşaya qoyulacaq. Biletlər indidən “Tofiq” mehmanxanasında və “Ülfət” qəhvəxanasında satılır. Təfsilat afişalardan məlum olar”. Burada formalaşan truppada Hüseyn Salmanov, Məmmədağa Şahtaxtı, Rza Şeyxzadə, Mirzə Mustafa Rəcəbov, Asəf bəy Şəfəbəyov, Kərim Əhmədov, Əli Məhzun Rəhimov, Mir Abbas kimi həvəskar aktyorlar vardı.

1900-1917-ci illərdə İrəvanda Azərbaycan teatrı aktyor ifaları, rejissor işləri və repertuar tərtibi baxımından ciddi nailiyyətlər

əldə etmişdir. Bakının müxtəlif teatr truppalarının Qafqazın ayrı-ayrı şəhərlərinə qastrol səfərlərinə ezam olunması, xüsusən də İrəvanda qastrol səfərləri zamanı tamaşalar göstərmələri, Sidqi Ruhullanın, Hüseyn Ərəblinskinin, Mirzağa Əliyevin, Cəlil Bağdadbəyovun, Əbülfət Vəlinin, bəstəkar Zülfüqar bəy Hacıbəyovun İrəvandakı qastrolları yerli həvəskarların yaradıcılıqla işləmələrinə, sənətdə püxtələşmələrinə geniş stimül verirdi.

İrəvan Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının həvəskar aktyorlarının repertuarlarının yanr, əlvanlıq və zənginlik baxımından diqqəti cəlb edən səciyyəvi xüsusiyyətləri daha böyük, tarixi mövzuları əks etdirən əsərlərin səhnəyə çıxarılmasına şərait yaratmışdır. Yunis Nurinin yaradıcılıq təşkilatçılığı və rejissorluğu ilə Nəriman Nərimanovun “Nadir şah”, Yevgeni Çirkovun “Yahudilər”, Jan Batist Molyerin “Zorən təbib”, Mirzə Fətəli Axundovun “Molla İbrahimxəlil kimyagər”, Aleksandr Ostrovskinin “Kimdir müqəssir?”, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Bəxtsiz cavan” (1910), Hüseyn Ərəblinskinin rejissorluğu ilə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Dağılan tifaq”, Sidqi Ruhullanın rejissorluğu ilə Nəcəf bəy Vəzirovun “Müsibəti-Fəxrəddin”, Zülfüqar bəy Hacıbəyovun (rejissoru özü olub) “Əlli yaşında cavan” (1910-1913-cü illərdə), Üzeyir bəy Hacıbəyovun “Məşədi İbad” (1916-cı ildə, rejissor Rza Şeyxzadə) və digər səhə əsərlərinin tamaşaçılar tərəfindən maraqla qarşılınması teatrın tarixinə bir əlvanlıq gətirmişdir. Başqa yerlərdən fərqli olaraq İrəvan teatrında qızların səhnəyə çıxması daha erkən özünü göstərmiş. Üzeyir bəy Hacıbəyovun “Arşın mal alan” operettasında Gülcöhrə rolunu oynayan Tamara Əsəd qızının cəsarəti xüsusilə maraqlı doğurur. Ümumən bu teatrın fəaliyyəti 1918-1927-ci illərdə xüsusən maraqlı doğurur, səhnədə sənətkar kimi tanınanların peşəkarlıqları kamillik baxımından tamaşaçı rəğbətini qazanmışdır. Sonrakı dövrlərdə repertuar baxımından çoxsaylı ədiblərin əsərlərinin tamaşaya hazırlanması geniş vüsət almış, bu hal 1950-ci ilədək davam etmişdir. Teatrın fəaliyyəti azərbaycanlıların deportasiya edilməsi ilə əlaqədar dayandırılmış, nəhayət, 1967-ci ildə İrəvanda çalışan rəh-

bər azərbaycanlı ziyalıların təşəbbüsü ilə Ermənistan hökuməti qarşısında qaldırılan məsələ nəticəsində İrəvan Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının bərpası öz həllini tapmış, adını daşdığı şəhərdə 1988-ci ilədək yaradıcılıq axtarışlarını davam etdirmişdir.

Qaçqınlıq şəraitində yaradıcılıq fəaliyyətini davam etdirən Cəfər Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının 125 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 30 avqust 2006-cı il tarixli sərəncamı ilə tədbirlər hazırlanıb həyata keçirilmişdir. Prezidentin 16 oktyabr 2007-ci il tarixli Sədəncamı ilə teatrın əməkdaşlarından Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafındakı xidmətlərinə görə Abdullayeva Tamella İslam Qızının, İsmayılova Elmira Məhərrəm qızının, Nəcəfov Süleyman Paşa oğlunun “Azərbaycan Respublikasının xalq artisti”, Əliyeva Dilarə Hasil qızının, Əliyeva Tünzalə Məcid qızının, Kərimov Vaqif Məhəmməd oğlunun “Azərbaycan Respublikasının əməkdar artisti” və Piriyev İftixar Fərhad oğlunun “Azərbaycan Respublikasının Əməkdar mədəniyyət işçisi” fəxri adları ilə təltif olunmuşdur.

Teatrın sovet dövründəki fəaliyyətini hərtərəfli öyrənmək istəyənlər İsrəfil Məmmədovun “İrəvan dəftəri III Teatr tariximizdən səhifələr” (Bakı 2009), Cəlal Allahvtrdiyevin “İrəvan ədəbi mühiti (1920-1950-ci illər)” (Bakı, 2010) kitablarından daha geniş məlumat əldə edə bilərlər.

IV FƏSİL

ƏDƏBİ PROSES VƏ İDEYA-BƏDİİ AXTARIŞLAR

4.1. “Lək-lək” jurnalının ictimai və mədəni həyata təsiri

“XIX-XX əsrlərdə İrəvan ədəbi mühiti (1800-1920-ci illər)” mövzusunda elmi-tədqiqat işinin ərsəyə gətirilməsi üçün filologiya elmləri doktorları, professorlar – T.Əhmədov, Q.Namazov, İ.Abbasov, İ.Vəliyev və Ş.Vəliyevin məsləhətlərinə əsaslanaraq, lazım olan əsas ədəbi abidələr sırasında qədim İrəvan şəhərində 1914-cü ildə “Luys” mətbəəsində Türk dilində nəşr olunan “Lək-lək” məcmuəsinin transliterasiya edilməsi kimi nəcib, həm də olduqca gərəkli bir işin icrasına əməli təşəbbüs edildi. Həmin məcmuənin nömrələrini olduğu kimi əski əlifbalı qrafikadan müasir latın qrafikasına transliterasiya edildiyini nəzərə alaraq, onun nəşrə hazırlanması məqsədə müvafiq sayılmışdır. Qeyd edilməlidir ki, “Lək-lək”-in nəşr olunduğu dövrün ədəbi dil normalarına, üslubuna, yazılış qaydalarına xələl gətirilmədən verilməsinə böyük əhəmiyyət verilmişdir. Çünki bu mətnlərin bir çoxunun yazılışında o zamanın dialekt və şivələrinin əks olunmasını nəzərə alaraq, onlara heç bir düzəliş edilmədən, gələcəkdə tədqiqatçı araşdırmalarına zərurət yarana biləcəyi ehtimalının da daha çox olduğuna görə ifadə və cümlələrə toxunulmamış, olduğu kimi saxlanılmışdır. Lakin demək olar ki, bəzi məqamlar istisna edilməklə, mətnlərin əksəriyyəti və şeir nümunələri oxucular üçün həm yenidir, həm də müasirlik baxımından zamanla səsləşir. Məcmuənin nömrələrindəki mətnlərdə oxucular üçün anlaşılması çətinlik törədə biləcək sözlərin lüğətinin hazırlanmasını müsbət hal hesab etmək olar [105-3].

Onlar ictimai-siyasi və mədəni həyatda baş verən hadisələrə həssaslıq göstərir, hamı üçün maraqlı və aktual olan həyat həqiqətlərini əks etdirən müxtəlif məzmunlu şeirləri, hikmətli sözləri, İrəvan, Ordubad, Gəncə, Mərənd, İstanbul, Təbriz, Tiflis və digər şəhərlərdən əldə olunan xəbərləri və felyeton əvəzi yazıları

maraq dairəsində saxlamaqla məcmuənin səhifələrini daha oxunaqlı etməkdə bütün imkanlardan istifadə edirdilər.

Bədii cəhətdən müəyyən mənada bir qədər zəif çıxmasına baxmayaraq, “Lək-lək” oxucuların rəğbətini qazanmışdır. Sonuncu on ikinci nömrədə mündəricat verilməsə də, “Axtar” başlığı ilə “Lək-lək”in aqibəti barədə oxucular məlumatlandırılır. Qeyd olunur ki, bəzi səbəblərə görə məcmuənin bağlanacağı, müştərilərinə onun əvəzinə daha mükəmməl, daha nəfis, daha parlaq və oxunaqlı “Çınqı” adlı satirik jurnal çıxacaqdır. Həmin yeni nəşr olunacaq “Çınqı” Əli Məhzun Hacı Zeynəlabdinzadə və “Lək-lək” müdirlərindən Hacı Əsgərzadənin təht müdiriyyətlərində olub, İrəvanın maarifpərvər cavanlarının maddi və mənəvi köməkliliyi ilə nəşr olunacaqdır. Ancaq Marksizm-Leninizm İnstitutunun Ermənistan filialının partiya arxivindəki 4 nömrəli fondun 26-cı siyahısının 172 sayılı işinin 10-13 vərəqlərində “Çınqı” adlı jurnalın nəşr edilmədiyini göstərilmişdir.

“Lək-lək”in 10-cu nömrəsinə əlavə şəklində “Lək-lək” can verir” adlı uşaqlar üçün nəzmlə yazılmış alleqorik bir kitabça çap edilmişdir. Həmin əsərdə müxtəlif sinif və təbəqələrin həyatına istehzal nəzər salınmışdır. [24] Yeri gəlmişkən qeyd olunmalıdır ki, mərhum alimimiz, professor Nazim Axundov “Azərbaycan satira jurnalları (1906-1920-ci illər)” monoqrafiyasında “Lək-lək”in 1-ci nömrəsinə əlavə şəklində “Lək-lək” can verir” adlı uşaqlar üçün nəzmlə yazılmış alleqorik bir kitabça çap edildiyini göstərir. Jurnalın başqa nömrələrinə belə əlavələrin olub-olmadığını müəyyən edə bilmədiyini qeyd etmişdir [15-89]. Əslində müəllifin fikri həqiqətə uyğundur. Başqa belə əlavələr jurnalın digər nömrələrində də yoxdur. Lakin bir məsələyə aydınlıq üçün bildirilməlidir ki, “Lək-lək”in ilk nömrəsi işıq üzə görün kimi “Lək-lək” can verir” əlavəsinin nəşri bir az yerinə düşür. Bu fakt jurnalın onuncu nömrəsinə aiddir. Burada, yəni “Lək-lək”in 10-cu nömrəsinin mündəricatında “Axtar” adlı başlıqda “İttifaqi səbəblərdən tullantı bu nömrə vaxtından gec nəşr edildi” sözləri yazılmışdır. Deməyə əsas verir ki, “Lək-lək” can verir” kitabçası jurnal nəşrə başlayan kimi ilk nömrəsiylə eyni vaxtda çıxa bilməzdi.

Oğrular, damdələnlər, şərab içənlər, nəşəxorlar, qumarbazlar, yolkəsənlər, rəzalət bataqlığında çabalayanlar, zəhmətkeş insanların imkanlarını öz mənafeləri üçün hər an yararlananlar, ictimai-siyasi hadisələrin cəmiyyətdə doğurduğu əks-səda məcmuənin əsas mövzularındandır. “Molla Nəsrəddin” jurnalının ənənələrinə sadiq qalmaq yolunda mövcud imkanlarından qədərincə istifadə edən “Lək-lək”çilər sosial mənşəcə aşağı təbəqəyə mənsub olan sadə, kasıb, yoxsul, məzlum kütlələrə rəğbət bəsləməyin, tüfeylilərə qarşı barışmaz mövqedə dayanmağın mahiyyətini geniş xalq kütlələrinə çatdıran mütərəqqi ziyalılar olduğunu nümayiş etdirə bilmişlər. “Molla Nəsrəddin”də olduğu kimi, “Lək-lək”də də ən çox böyük əhəmiyyət və diqqət verilən məsələlər, ilk növbədə, müsəlman-islam dünyasındakı vəziyyət, çatışmazlıqlar, dövlətçilik sahəsinəki uyğunsuzluqlar, dini-xurafat, orucluq, məhərrəmlik ayınlarına verilən rəvac, milli münasibətlərin kəskinləşməsi istiqamətində yeridən siyasət, xeyriyyəçilik, maarif, ədəbiyyat, qadınlara münasibət və bu kimi məsələlər öz həllini əsasən tapmışdı.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının müvəqqəti redaktoru olmuş Məmmədli Sidqinin (1888-1956) arxivində “Lək-lək”satira jurnalının redaktoru Cabbar Əsgərzadənin bir sıra şəxsi məktubları mühafizə olunur. Bu məktublar [133] “Lək-lək” jurnalının nəşrinə hazırlıq və onun redaksiya işinin təşkilinə dair məsələlərin bəzilərini aydınlaşdırmağa kömək edir. C.Əsgərzadə öz məktublarında “Ə”, “Eşşək dağlayan”, “Məhkəmə pişiyi”, “M.P.” imzaları ilə yazdığını, “Molla Nəsrəddin”, “Kəlniyyət” və başqa mətbuat orqanlarında iştirak etdiyini bildirir. O, İrəvandan göndərdiyi 4 dekabr 1913-cü il tarixli məktubunda “Lək-lək” jurnalını çıxarmaq üçün qəti qərara gəldiyini xəbər verib, bu münasibətlə bir çox “Molla Nəsrəddin” yazıçılarını jurnalda iştiraka cəlb etmək istədiyini bildirib, onlardan bəzilərinin ünvanını xəbər alır. O, bu işdə çətinlik çəkdiyini etiraf edərək, 18 fevral 1914-cü il tarixli məktubunda yenə də təkrarən M.Ə.Sidqidən xahiş edir ki, “Molla Nəsrəddin”in müxbir və şairlərinin ünvanını bildirsin... Başqa

məktublar da sübut edir ki, “Lək-lək” molla-nəsrəddinçilərə istinad etməyə və onun köməyinə arxalanmağa çalışmışdır.

“Lək-lək” öz məzmunu və mündəricatına görə ideya-siyasi istiqaməti etibarlı ilə xırda burjua demokratiyasına daha çox meylli olmuşdur. Jurnalın ətrafında cəmləşən şəxslərin sinfi mənsubiyyətini, onların keçdiyi həyat yolunu, dərc etdirdikləri materialları, eləcə də başqa mətbu orqanlarda dərc olunan məqalə və xəbərlərin məzmunundan aydın sezmək olur. Bu məcmuədə ictimai bərabərsizliklərin mövcud vəziyyəti tənqid olunanın kimliyindən, nəçiliyindən asılı olmayaraq tənqid hədəfində olmuşdur. Yeni tipli maarif və mədəniyyət uğrunda mübarizə jurnalın əsas qayələrindən biri olmuşdur. Burada xüsusən maarif məsələləri: yeni üsullu məktəblərdə təlim və tərbiyə metodlarının tətbiqi, tələbələrin yaxşı oxuması, soydaşlarının maariflənməsi yolunda əlindən gələni əsirgəməməyə sövq etmək kimi məsələlər öz əksini tapmışdır. Jurnalda həmçinin bəzən xalqın intibahını arzulayarkən millətçilik əhvali-ruhiyyəsinə də qapılırdı. “Kamil Paşanın ruhuna ithaf” [105-49] adlı şeirində “Yetim cüce” imzası ilə Əli Məhzun Rəhimov zamanın ictimai-siyasi hadisələrinin bəzi məqamlarına işarə etmək istəmişdir:

Ha dinirəm? Ay itlaf firqəsinin qamandanı!
Bircə qutardımı dəxi türklərin yazıq canı?!
Varmı yenə de bir görüm, səndə rəyasət imkanı?!
Ya satasan (çürük nara) bu vətənin şərəfətin,
Yadına düşmür demi məhkəməsi qiyamətin?*

*Balkan o gözlərilə sən sahə yuvarlanan zaman,
Aləmi basdı şəhvətin, qeyrətin oldu lap əyan,
(Rus sözü, novremyalar) məddahın açdılar zəban,
Raç da bağırdı Kamalın yaxşı kamallı vaxtıdır!
Hər nə ki, istəsən verir danın duvəlli vaxtıdır!*

* İtlaf – tələf etmək, öldürmək

*(Taimas)ın həp sütunları yazmadı mədhin nələr?
(Pulitka) baş sütunda yazdı sənə ki, sərbəsər.
(Mir)də Kamal əqlinə elədi etiraflar.
Qoltuğuna cəridələr* verdilər çoxlu qarpızı
Noxdalayıb, palanlayıb qurşadılar sözün düzü.*

*Qeyrətə gəldin onda sən hökm elədin, dayı oğlular;
(Milli müşavirə) yapaq xalq da bilməsin nə var?
Sən vətən müqəddəsi satmağa elədin qərar,
Nail məqsəd olmadın bircə kağız uzatdılar,
Qobruğuna ilişdirib dişrə hamandı atdılar.*

*Heyf bilinmədi sənin qiymət qədr əyətini;
Yanmadı axıra kimi şəmi misalı qeyrətin,
Axırı qəbrə yolladı dərdiğmi bu millətin,
Qorxma qiyamətə kimi bağı qalar gözəl adın,
Qalmadısa əgərçi bir xeyirlə yad olan zatın...*

“Yetim cüce” imzası ilə çap olunan bir şeirdə, “Bayquş” imzası ilə “Siyasi lüğət, yaxud gödən davası” adlı yazıda:

“Hər kəsə məlumdur ki, indi yer üzündə bir parça çörəkdən ötrü nə qədər qanlar tökülür, nə qədər evlər yıxılır, nə qədər zir dəst millətlərin şərəf və heysiyyəti ayaq altında qalır itir. Burası da məlumdur ki, nə qədər allah, din, məzhəb və dini xudqarının çörəkə döyməğində bilən millətlər varsa, (zərbinzən kerək)dən yağ çıxardan zamanı öz qarnını doydurmaq üçün din-məzhəb adına nə qədər, nə qədər insanların qanını tökürlər və hal an ki, bunların hamısı andıra qalmış bu gödəndir, gödən olmasıdı, dünyadı heç bu qədər fırıldaqlar da çıxmazdı. Odur ki, Sədi deyir:

İn şəkəmi bi hizir pıç-pıç,

*Səbr nə darəd ke bisazəd be heç. (Dolanbadolan bu hünərsiz
qarın, Şəhriyoxdur ki, heç nəynən barışmaz)*

Bəli, bu gödənci şeylər qayurub ki, onlardan bir neçəsini yazmağı mənfəətli bildim. Məsələ: Həmin bu gödənin ucundan ki, hə-

* Cəridələr – igidlər, cəsarətlilər

mişə deyür ver yeyim, ört yatım, burnumun dəliklərindən də tökül-sə, doymuyacağam: Manğol – ğalxub Kitaydan istiqlaliyyət istəyir, yəni ki, mən niyə görən, sən de, sən yi, yuyum, sən desən alçı dur! Durum, onbadur! Durum, xeyr mən onba dura bilmənim. Çünki, adamın yediyi burnunun dəliyindən gəlür. Götür Venqriyanı – Avstryadan nə istəyir; bu nə xəril görüldər? Hamısı gödən davası....

Kipir üsyanı, qırğını, Qreklərin inqilabçıları Albaniyadan nə istəyirlər? Demək istiqlaliyyət. İstiqlaliyyət nə demək? Yəni adam öz keyfi istədiyi kimi işlər, yeyər, yatar, düzələr, qalxar, daha heç kəsə dəyməz, cənab, bizim də məsləhətimizə ğarış, yaxud dəyməsə, deməzlər ki, oğlan sən öz başına degilsən ki!

Həl!.. Bu istiqlaliyyətdən (Elzas Lotaringiya Germaniyadan, (İmam Yahya) Türkiyədən, Hindistan və İrlandiya isə İngilisdən istəyirlər... Hətta Ruset fəhlələri də bu gödənin ucundan hey tətıl, hey ğışğırığ edürlər ki, gərək bizim də qarnımız Yevropa fəhlələrinin qarnı kimi yesün. Bizim də hüquqlarımız Ümumavropa fəhlələrinin hüququ kimi olsun;

Ermənistan bu ğəzyəni yeridir nə üçün? Gərək Türkyə Əbdülhəmidin sağlığına və Kamil Paşanın ehsanına onlara halva versin, halət ki, bu gödən şeməslərin lap acı, lap arifini tərəziyə ğoyasan, Ruset fəhlələrinin yeddi-səkkizini çəkərlər intəha nəşükürlik ucundan şadlıqlarına şitlik ğatırlar...

Yəni bunlara heç eyib deyil, xristiyanlar tamamən acdırlar. Mədənlərdən ğazanırlar, heç doymurlar, dəmiryollardan, dəryalardan ğazanırlar doymurlar. Xülasə yerlərdən, göylərdən, canlılardan, cansızlardan, elə gedəndən, elə gələndən, hər şeydən ğazanırlar, yenə doymurlar, gözləri acdır, acdır, acdır. Bəs böylü isə inqilabçılığ bunların peşəsidir. Hələ bu Şeyx Sinusi (İtaliyaya) niyə başağrısı verir? Axır hər necə olsa, bunlar allah tanıyırlar, oruc dutmağ başarırlar. Beş gün bu fani dünyada hökumət nə lazım, istiqlaliyyət nə lazım, hüğü nə lazım. Başını ğuru yerə allahına ibadət eylə. Bəlkə ğiyamətdə Hacı Molla Babanın səfağətindən binəsib olmayasan. Bitəcəkdir (Mabəd)

Di gəl İranə: götür Məşhədin mətuli başını öz xəddamlərindən ötri hüğüğ şəkm tabedir Həzrət Rza (H...)dən böyündə səbəbi odur ki, qənbidşəriği təmir ütməkdən öteri boynu nazik xəddamlar iş görə bilməzlər, valla bu da hüğüğ şəkm tab etməzdi. Bilir ki, bu dutya ənadır.

Qaldı Azərbaycan: hökumətin hökdarı Həzrət Neğdərt əlamərtəbət hafiz məmləkət Azərbaycan pəşti pənayə firqəyə ğandıran və dərvişan hami firğəyə rəmalən və tiryakiyan və məhafiz falçıyan və ruzə xuvanan ağını sahib və tac sər əyal və öylad pəxlə xurdəndəqan Hacı Səməd xan da istiğlaliyyət istəyür Əhməd Şahdan ki, bu hökmdarın təht həmayətində pəxləsöviylə tiryəki rahət içsünlər ki, dərvişlərin nəşiiyyəsi təxt olub. Həmişə Təbriz bazarında məşrutəni pisləsünlər ki, daha intixab işlərinə heç kəs ğaruşmasın.

Xoyun möminləri, Mərəndin hənirməndləri, Həmədanın ğeyrətliləri istiğlaliyyət istəyürlər ki, onların imanları amanda olub, bunların hənrləri dünyada, axırqilər bəndə ğeyrətləri saləmat ğalub sədəmə yetişməsin.

Bu kəmran seyidləri və ümumən İranın müxtəlif yerlərinin mollaları aftanomiya istəyiblər ki, bunların əməmələri küçükləşməyib və onların şəcərələri müctehidlərin mübadək əmizalərilə bərəbər xalidar olmasun. Azan cümlə istiğlaliyyət axtaranlardan Maku Sərdarıdır ki, bu nitqində istiğlaliyyət yolində böyük səy və təlaşları var. Allah əcr versin. Ama bu cənabın özi ac degil. Bunun istiğlaliyyət axtarması rəyyətin ğarnını doyurmağ üçün degil. Çün ki, Makuda heç aclığ bilməzlər ki, nədiyə deyirlər, ancağ bunun istiğlaliyyətə çalışmağı ondan ötridir ki, İrəvandakı acların ğarnını doyuzdurmağdən ötri makulilərin şişəyə dutulmaş ğanlarından bir az suya ğatıb göndərsin ki, zəfəran əvəzinə hər il palav rəngini saraltsun.

Ğarəz bu saət dünyanın hər yerində bu muxtariyyət, istiqlaliyyət, hüğüğ, çörək məsələsindən öteri davadır. Hər kəs çalışır ki, ğapdırdığı çörəyini saldırsın, ancağ burası məlum olsun ki, məzlum zalımdən, ac toxdan həmişə tələbkardir. Ama İran Şahı Cuvan Əhməd də allahdan istiğlaliyyət istəyir ki, allah oni sağ-

salamat hədibuluğa yetirsün ki, daha abığonladi onun işinə baxmayıb, xeyir-şərinə ǧarışmasınlar. Vallah allaha şükür, İranda ümumən pəpə deyəndən məmə yeyənə ǧədər aclıǧ ədası və tərəqqi tələb edənlər yoxdur. Çünki İrandan xəzinələr dolusu kitablar çıxartmaǧ olar ki, hamısının əhadiş və əxbarində dünyanın fani olduǧı məlum edilir.

Həǧǧi İranın fəhlələri də belə bir ixtiyar tələb edirlər ki, boynlarına bir sənəki degəndə deməsün, bax bu sənəki mənim boynuma dəgdi. Bu sənəki məndən suvayı heç kəs dözməz, mən ki, dözüərəm. İndi ǧarǧalar İrandan əngəlindən hər nəki öyrəndilər buni yaxşı yadlarında saxlasınlar ki, onların çörək davası olmayıb, məhz mənmək üçündür.”

Bu yazıların mahiyyətində Yaxın Şərqdə və Balkanda baş verən siyasi hadisələr birtərəfli işıqlandırılrsa da, milli-azadlıq, dövlət istiqlalıyyəti uğrunda mübarizə aparən balkan xalqlarının hüququna layiqincə qiymət verilmədiyi təsvir olunur. “Lək-lək” jurnalının məhdud cəhətlərinə baxmayaraq, bu məcmuənin əməkdaşlarının qabaqcıl satirik jurnalistika ənənələrinə əsaslandığı oxucu maraǧına səbəb olmuşdur. Jurnalda çap olunan materialların çox hissəsini bədii əsərlər təşkil etsə də, burada verilən şeir parçalarını məfkurə və formaca M.Ə.Sabir ənənələrinin davamı hesab etmək mümkündür.

“Dil məsələsi” (Beşinci nömrədən məbəd) adlı yazı da maraǧ doğurur: “Danışığımızın, dilimizin islahi intilegentlərimizə, yarımçıqlarımıza yaramadığı kimi, ha eylə də mollalarımız, vaizlərimiz, həpi kəndlərimiz, xanəndələrimiz üçün də əlverişli degil. Bizim kən ərafələrimizdən bir nəfər məşhədi ibrətən malədinə o ǧədər ǧəziəl köçürüb ki, lap layıǧ təmərif olduǧı kimi ovləsə də danışığına təǧyir verə bilməz. Bu çün ǧavun meydanda arabacılarla xitab olaraq buyurdu arabələri ahəstə-ahəstə çəkən, tain ki, xeymələrin tənənələrini kəsixtə etməsünlər. Yenə bir günləri məhalədən bir nif nəfər kəndli işləri üçün suda dəvət olunur. Müəyyən vaxtında qələ bilməyür. Axırınıcı dövətdə suda ǧələrkən sud deyir, bununla üç dəfədir ki, dövətnamə göndərirəm, niyə ǧəlmirsən? Kəndli deyir cənab sudya, (Arpa çayının ǧır-ǧır abədindən əbur etmək məhal məmmətənəh ol-

duğı üçün xidmətinizə cec şərəfyab olduğ). Sud başa düşməyir, dilmanc qalır məəttəl. Axır, o-bu yığışib əhvəlati sudyaya bildirirlər. Sud deyir get, daha bir də göz gırıb məniylə beylə dilləriylə danışma. Vaizlərimiz isə (ələldət kaltəboət janiyə) buyurduğları kimi nar, alma, heyva və gögərçin əvəzinə ənar, sib, nedanə və kəbutər adət ediblər. Əgər dilimiz türkləşib islah olunarsa, o zaman onların fəzilətləri məhv olduğu kimi fəsaht bəlağətlərinə də böyük ziyan yetirər. Qiraət, ərbiyə kimi də hürufatın hankı məxrəciylə deyiləcəyi itib gedər. Xanəndələrimiz üçün bu iş heç yaramaz (Dəşti) və (Gəlayi) mahnılarında oxunmağ üçün türk gəzəllərinin abda qalıtırları yoxdur. Xanəndələrimiz də fars gəzəllərini səhih və boğazda oxuduqları üçün dil məsələsinin ziddinə olduğları məlumdur.

(Nist dər oh həlm cəz hədrən, ya pedərən çe qənm şər degümi nətəvanəm xuanim)belə səhih oxuduqları gəzəlləri də türk gəzəlləriylə dəyişəcəkləri aşkar bir işdir. Bu səbəblərə görə də mən öz tərəfimdən dil məsələsi ətrafında yunbalanan ağalarımıza məsləhət görürəm ki, əbdə şingirlərini də çəkməsinlər. Çünki bu məsələ intilgentlərin gözəl ləhcələrinə, molla və vaizlərimizin fəsaht və bəlağətlərinə, mənim kimi yarımçıqların baədib və pər mənə danışıqlərinə və xanəndələrin duzlu ssariylə oxudıqları səhih gəzəllərinə buyuk zərər yetirər, o zaman da hamu bəhanəçilər əlbir olub bizim keçəl molla demişki(və əli əlsan balsalam) deyərlər. Biz də qalarıq lal, kar, lat, ut, zəvvar imam Rza. **İltimas dua: dul toyuğ**

“Lək-lək” jurnalının 8 və 12-ci nömrəsində “Millət düşməninin təğrirati” adlı təxmis, “Sancı” şeiri “Mələk Naqqal” imzası ilə verilmişdir. Bu şerin “Millət düşməninin təğrirati” sərlovhəsi şifahi etirafdır, şeir konkret bir adama qarşı yazılmamışdır. Məzmunundan uzun illər ruhani təhsili alan din xadiminin təsəvvürünü yaradır:

*Dudman əmadən şayyadəm,
Vətən övladını cəhlə yürüdən ustadəm,
İndi bu əmrdə məndə əvz şəddadəm * ,
Ğaş söyküyüm baz kəftəyə xud dilşadəm
Yandır cəhlim o az əlm edib aradəm.*

* şəddad- zalım, sərt hökəmdar

Ğalıb olmuş ğanimə ruz əzəl zalimu şəğəğ
Nə qədər mən ki, varam , arta gərək cəhli və nifağ.
Mən olan yerdə olanmaz edən əhli tifağ,
Hami məzhəb kafirəm, çe dəhəm şərh mərəğ,
Yoxdi təqsirim əzəldən, bu işə möhtadəm* .

Çaşırım, əğlimi başdan aparır haləti dost,
Şəhdi şəkərdir, əgər fəhş ola adəti dost,
Yadigarımdı bu ğoynumda olan saəti dost
Nəsdir loh dilim cəz əlif ğamət dost.
Çəkinim hərif deyər, yad nədad ustadı.

Aləmi eşğidə oldum bəlli duyana eşğ.
Verdi çün saği xoşrubuna peymanə eşğ,
Dinimi əldən alub yüzdəki oldanə eşğ,
Taşdəm hağğa bəğuşdər meyxanəyə eşğ,
Hər dəm ayəd, zənni ba beçə mübadək badəm.

On bir il məskənim oldu ətbati-aliyat,
Şeytanat elmini təkmil eylədim mən sənət,
Orda təhsil eylədim çox hərəkət səkinat,
Elmə Nəcəf əsil həsbəm ra nəşnaxət
Bəhr ehsan pedər mən çe ğədər....

“Sancı” şerində isə imkansızların, kasıbların əzab-əziyyətinə işarə edilir:

Təkfir edir insafları əvbab məyayım,
Biçarələrin ğani iylə pisər olunca.
Zənn etmə ki, bular çukuran cu cəfadan.
Aş kimi ğədr böhtanə xakişər olunca.

“Lək-lək”in 4-cü nömrəsində “Balaca felyeton” adlanan yazıda möminlərin “möminliyini” ardıcıl surətdə ifşa hədəfində olmuş, burada təsvir olunan müxtəlif sosial tərkibli adamların hər biri öz fəaliyyətindən bəhs edir:

* möhtad – vərdis, adət edən

Molla:

*Mən mollayam, camaatı tovlaram,
Qırmaq üçün ülgücümü sovlaram,
Şikarimdir tamamisi ovlaram,
Qilli qulaq çox çaqqalım var mənim.*

İcarə namazı qılan:

*Möminəm şahları tərif elərəm,
Ölü namazını artıq istərəm,
Adildir deyirəm xalqa söylərəm,
Doğruçuyam, al saqqalım var mənim!*

Müqəddəs hacı:

*Mən hacıyam, yaxşı namaz qılamam,
Təzvir ilə camaatı tovlaram.
Yüz manat verərəm bir mələk alaram,
Mötəbərəm, pulum, malım var mənim.*

Qoçu, yaxud ayaqçı:

*Mən qoçuyam, alış-veriş edəndə,
Kəsərəm kəndlinin pulun verəndə,
Dinə bilməz puti batman çəkəndə,
On beş dəri yağım, balım var mənim.*

Ruzəpaz:

*Ruzəpazam, gedirəm haqq yolunu,
Əmməni ağladıb allam pulunu,
Arvadların siğə qıllam dulunu,
Dörd nəfər də üzü anım var mənim.*

Artist:

*Mən artistəm, səhnələrdə oynaram,
Nə rol billəm, nə hərəkət qanaram,
Yalnızca mən ad qeydinə qalaram,
Utanmaram, əcəb halım var mənim.*

Student:

*Studentəm, oxşuyuram urusa,
Gərək olsun mənə arvad Marusa!
Müsəlmanın qızı Huri də olsa,*

Mən almanam, qıraxmalım var mənim.

Jurnalçı:

*Jurnalçıyam, mənə bu olmuş sənət,
Hər nə xəlq olsa mən qutum diqqət,
Siz ki, belə dutubsunuz camaat!
Yazmağa çox matriyalım var mənim!*

Müsəlman:

*Müsürmanam, gözüm qəzetə baxmaz,
Hər nə haqq söz ola, beynimə batmaz.
Hələ gözüm intizardan qayıtmaz
Xaric edir, xırdacalım var mənim.*

“Lək-lək”in 5-ci nömrəsində “Qudurğan çay”, 6-cı nömrəsində “Tülkü və xoruz” şeir-mənzumələr “Naqqal” imzası ilə verilmişdir. Həmin şeirlərin məzmununu sərlövhələrdən ayırd etmək mümkündür.

“Qudurğan çay” şeirində:

*Görürdü birisi İrandan,
Bir ağır yük mətah Qurandan.
Bu xəyalilə İrəvanda satar,
Qazanıb əhl-beytinə aparar,
Töküb indi sahili Arazə,
Bir-iki vurdu övrəti çöbiylə fərəsə,
Saldı daşğın çayə o heyvani!
Özü də düşdü ta keçirsin oni,
Suda bir az gedib o bəxti qarə,
Düşdülər birdən atu bu tupaərə.
Şiddətilə axan o qızğın çay
Tanımazdı nə bir kasib, nə də bəy,
Hər kibin həmayını apardı çay,
Kişi fəryad qaldırıb ay, vay...
Başladı dada, gəldi fəryada.
Bir nəfər şəxs eşitdi şəhradə.
Baxdı bu macəranı ta gördü
Sudakı bu nəva su vurdi*

*Oxu aram eyləsin ərasi,
Bu iki dəfəyə **ayə gəlqərsi**
Eşidincək o zar biçarə,
Dedi axmağ, əğildən avarə.
Sakit eylərmə ayəğ əlqərsi
Belə qızğın halında bu Arasi
Tanımaz kafiri, müsəlmanı
Aparır həp yüküylə Qurani.*

“Tülkü və xoruz”

*Eylədi tülkü bir xoruzu şikar,
Aparırkən... , xoruz çöküb zinhar,
Dedi: ay tülkü , nə etmişəm sənə mən,
Məni burdan şikar qıldın sən!
Göstərərsənmi bu cəfaya səbəb?
Yaxud acsan? ... Yox özünə bu mətləb?
(Dedi ay tülkü) o qədər ac deyiləm;
Və sənə bisəbəb tamax eyləməm,
Var günahın və çoxdur təgsirin,
Bu keçə mən sübh əzanını gec verdin.
Bundan artıq günah olurmu daha,
Mən dünən gəlmişəm namazi gəza?
(Ah çəkdi, xoruz dedi) buyurun,
Şamədim var, bu mətləbi soruşun
Bir gözəl qazidir namaz gılan,
Bildi ki, şəyitdə doğru, düz danışan.
Gəl görüş , sən özün o abiddən,
Ver cəzamu da bir yalan görsən.
Dedi tülkü yuz olsa da abid,
Təzıdan olmaz , ay xoruz, şahid.
Xoruzun halı oldu pəjmürdə
Sahibimdən soruş (dedi bir də).
(Dedi tülkü) gəribə əhməğsən,*

*Görünməz bircə doğru söz səndən.
Rahət səhkəz olubdi o bağ ,
Şikayətlərdi ki , mən səni tutmağ?
Bunlar- cümləsi bəhanə idi,
Bu sözləri söyləyib xoruzi yedi...*

Qeyd olunmalıdır ki, “Lək-lək” jurnalının “Molla Nəsrəddin” ənənələrini davam etdirməsi, onun yolu ilə getməsi ilk yazılarından nəzərə çarpır. “Tiflisdən məktub” adlı məqalədə etiraf olunur ki, “Lək-lək” jurnalı “Molla Nəsrəddin”dən fərqlənməməlidir, onun yaradıcılıq ənənələrinə sadıq olmalıdır. “Həmədanlı Məşədi İbad” imzası ilə verilmiş həmin məqalədə mətbuatın mübarizliyi [129], ədəbiyyatın ictimai-siyasi həyata fəal münasibəti diqqətdən kənarda qalmamalıdır.

“Tiflisdən məktub” Lək-ləyə müracətlə başlayır: *“Salam əleykum, ay lək-lək dayı, səni xoş gördük. A kişi, mən əvvəllər elə bilirdim ki, bəs sən də bizim bağlarda tikən Hacı Leylək gəbilindənsən, amma indi baxıram ki, xeyir a....*

Sən ilə onların arasında zəmin-asıman təfəvüt var:Məsələ; mənlə onlar gündüzlər ilan-qurbafa şekarına çıxırlarsa da, amma gecələr də rahat durmuyub, bir qılçaları üstə dayanıb damaqlarını şağıldadıb yoldan keçənləri iztirabə salırlar. Ama sən gündüzlər bu əməllərini eyləyirsən də, gecə balalarını gənadlarının altına alub, rahat səmiri lap kəsürsən. Olmya sən gərxursan ki, gecə eşigə çıxasan, gecə veyilləri bir ağıt yetirələr. Ay kişi, bir gəl Tiflisə, gör burada nə aləmdir! Gecə səni aparım məcthəd bağına , gürcü qızları iylə müsəlmanların məhbubənə söhbətlərinə gəlağ as, gör müsəlmanlar gürcülərlə necə gözəl danışırlar. Peşələri səhərə kimi gürcü qızlarına “şini cırım” deməkdir.

Bir belə iş də mənim başıma gəldi və tətə tərək edib İrandan çıxanda əvvəlcə yolumu Bakıya saldım, bir neşə ay idi ki, Çornuqorodda işləyirdim. Sonra bir günləri vağzal yoluyla gedirdim, bir nəfər həmişərlimizə rast gəldim, mənə dedi: hərif, bu nə gün dirrikdir düşmüşən? lap cəhənnəm mələkinə bənzəyirsən, al aynanı, bir sifətinə bax, gör! Doğrudan da aynanı alib sifətimə baxdım,

özümü tanıya bilmədim... Dedim, bəs, əzizim, necə eyliyim? Dedi gəl mənimlə gedək Tiflisə. Orada yaxşı fabrikalar, zavodlar var, oradaca işlə, bir ayın içində gör nə pul vurursan! Mən də həmşəhər-
limin sözüənə baxıb onunla Tiflisə getdim. Ama Tiflis, nə Tiflis, he-
sab elə bi guşə cənnətdir. Burada ola goz, xanımları görüb, doğ-
rusu əlim işə daha yapışmadı və Bakıda gəzandığım pulları da bu-
radaca xərcləyib, gəlmişəm indi Tiflisdə. Amma istəyirəm bu gün
bir iş arayam və yaxud yenə Bakıya gəyidam. Çünki indi baxıram
cibimdə pulum olmadığına görə madamlar daha mənə etina eylə-
mirlər və bu şəhridə onların qəmehtinalığının xüsusunda yazub
idarənizə göndərdim, bu bir şərtiylə mənim halimi bilərsiniz.

Gürcü gızlarıği “şeni cırım” dedilər, pullarımı şirin-şirin ye-
dilər. Pul gurtulanda “şeni mumazali” dedilər.”

“Lək-lək” nəşr olunduğu vaxtlarda Məmməd Səid Ordubadi
sürgündəydi. O, başqa satirik jurnallarda çıxış etdiyi kimi, “Lək-
lək”də də əməkdaşlıq etmiş, dövrün ictimai-siyasi haqsızlıqlarını,
ətrafda baş verən eybəcərlikləri felyeton və satirik şeirlərində tə-
rənnüm etmişdir. Onun “Hərdəmxəyal” imzası ilə çap olunmuş
aşağıdakı “Qalmaz” və “A bəy” şeirlərində ictimai ziddiyyətlər-
dən irəli gələn dəyişiklər real təsvir olunmuşdur:

*Vağız daha şad olma ki, dövrən belə gəlmaz!
Elm dəyişə bəlkə, müsəlman belə gəlmaz,
Ğazıyır gəzə pul verən insan belə gəlmaz,
Məxsusən olan məclis ehsan belə gəlmaz.
Çay ilə çul xurnalı gəyan belə gəlmaz
Pul, bul, ya da kin dolma- badımcan belə gəlmaz,
Meyl eyelədiyin, ya Əli fsüncan belə gəlmaz.*

*Hər iş pozulur, birhəm olur xalqda adət,
Fətin yerinə (tuflu) geyir sadə camaat,
Əmmamədə artıq böyüməzsiz də nəhayət,
Təkmil olunur elm insanda gəyanət,
Ğəlmaz dəxi gəndarma rəvayət bu kitabət
(Çirnel) ki, çıxar vəzh gəlmadan belə gəlmaz.
Meyl eyelədiyin yağlı fəsnican belə gəlmaz*

*Axırda müğəddəs tutulur hörməti ğuran,
Ğalmaz ayağgəz altda bu orağ pərişan,
Ğurana baxub da açulur “Məktəb nusuan”
Heyhat ola seyfə səna bu ğatmə təkzan
Haşa ola kantor suzə bu məscid viran
Abad olar bu məscidi viran belə ğalmaz.
Meyl eylədiyın yağı fəsnican belə ğalmaz.*

*Qorxma kövrəlib qaldısa da xəncər təkdir!
Meydanə atıl , çal gidi arıflərə bir-bir,
Dut ğırmızı sağğalları, vur boynuna zəncir,
Yar, Hacıbaba, Molla Əli əsfər idi tədbir,
Göndərsə də ğayıрма dəvayət neçə ğəlbir,
İşlər genə bu köhnə dəyirman, belə ğalmaz.
Azər ğapanar məktəb nəsvan, belə ğalmaz.*

*Bir gün var idi bizlərə sultan idin, ay bəy!
Kənd əhlinə bir sahət fərman idin, ay bəy!
İşrətdə idik öərm xəndan idin, ay bəy!
Varya xanimə hər gecə mehman idin, ay bəy!
Ğördin bizi hərçənd müsəlman idin, ay bəy!
Yer tədk bizi hərçənd ki insan idin, ay bəy!*

*Noldu gecə-gündüz yeyib asudə yatan gün ,
O Leylini görəndə ğudurub güllə atan gün,
Meyxanədə milsəkin güllərin ğışdə satan gün,
Hər ildə satıb mülküyi məğsudə çatan gün,
Veyil-veyil dolanan bisər saman idin, ay bəy!
Dada-dada aludə şampan idin, ay bəy!*

*İmdisə sizə ğıldı cəfa çərxi stəmkar,
Dövlət səni də bunlar ilən ğıldı bərabər,
Yazdı kridit (nəyi ğami) meyxanəçi kesbər.
Paslandı ğələfində ğəzil dogməli xəncər,
Əvvəl necə heybətli bir oğlan idin, ay bəy!
Səflər dağıdan Rüstəm dəstan idin, ay bəy!*

*Qanun sizə də, bizlərə də verdi musavat,
Get göçularıvi rahat özət, rahat uzan, yat ,
Pulsuzluğa tab et, maralım, etmə xəyalat,
Qarpız nübarı bekara gəlməz, dəxi heyhat,
Keşdi ozaman sahib bostan idin, ay bəy!
Bağda goş olub sərvi-xuraman idin, ay bəy!*

Şair müharibə ərəfəsində ölkənin aclıq və səfalət içində olduğunu bildirir, xalqın dözülməz vəziyyətinə acıyırdı.[129] Müəllif əhalinin yaşayışındakı çətinlikləri, dünyagörüşlərindəki məhdudiyətləri, gözəgörünməz ilahi qüvvələrdən imdad gözləmək kimi məsələlərin insan şüurunda kök saldığını, elmə , məktəbə marağın istənilən səviyyədə olmadığını vurğulayır, bütün bunlar da demək olar ki, şeirin ümumi məzmun və ideyasını təşkil edir.

4. 2. “Bürhani-həqiqət” ədəbi, siyasi, tarixi, elmi və fənni jurnalıdır

“Bürhani-həqiqət” İrəvanda ayda iki dəfə nəşr olunan ədəbi, siyasi, tarixi, elmi və fənni jurnalıdır. “Bürhani-həqiqət”jurnalın İrəvan şəhərindəki “Luys” (erməni dilində “İşıq” deməkdir) mətbəəsində ilk nömrəsi 1 yanvar 1917-ci ildə, sonuncu nömrəsi isə elə həmin ilin iyununda çapdan buraxılmışdır. Sərlövə altında “Etiraf, tərəqqi, etimad... hələlik ayda iki dəfə nəşr olunan ədəbi, siyasi, tarixi, elmi və fənni məcmuəsidir”. Müdiri və mühərriri Əli Hacı Zeynalabdinzadə Rəhimov (Məhzun), naşiri Həsən Mirzəzadə (Əliyev)dir. “Bürhani-həqiqət” jurnalının həftədə iki dəfə bədii tərtibatla və şəkili nəşri nəzərdə tutulmuşdur. İllik qiyməti İrəvanda və digər şəhərlərdə 7 manat, hər nüsxəsinin isə 15 qəpik olması barədə hər sayındakı elanında öz əksini tapırdı.İrəvanda tanınmış molla-nəsrəddinçi maarifpərvərlərdən şair Cabbar Əsgərzadə (Aciz), fars və rus dillərində dərsliklərin müəllifi Mirzə Cabbar Məmmədov, şairə Səriyyə xatun, irəvanlı ziyalılardan Muğanlı Vahid, Rəhim Hacı, Təhvil İrəvani məcmuə ilə yaxından bağlı olmuş və onun səhifələrində dönə-dönə sanballı, insan yaddaşında silin-

məz izlər buraxan məqalələrlə oxucu marağına səbəb olmuşlar. Cəmi 9 nömrəsi işıq üzü görən “Bürhani-həqiqət”in həmin nömrələrdə əsasən bədii və publisistik materiallar dərc edilmiş, səhifələrinə Əli Məhzun, Cabbar Əsgərzadə (Aciz) İrəvani, Əbdülhəq Meh-rül-nisa, Səriyyə Xatın, T.Fikrət, Ə.Sədi, Təhsin Nahid, H.Rəmzi, Təhsin İrəvani, Mirzə Cabbar Məmmədov və başqalarının orijinal, iqtibas və tərcümə əsərləri çap olunmuşdur. Jurnal əsasən maarifçi-realist ədəbiyyatın mövqeyini müdafiə edirdi.

“Bürhani-həqiqət” jurnalını nəşr etmək barədə Ə.H.Zeynalabdınzadəyə icazə verilməsi haqqında Gürcüstan SSR MDTA-də xüsusi qeyd də yazılmışdır.[90] Jurnal ilk nömrəsində oxucularına “Həqiqət” adlı redaksiya məqaləsində seçdiyi yolu, məqsədini, məramını yığcam şəkildə aşağıdakı kimi şərh etmişdir: *“Bürhani lüğətdə dəlil və isbat yerinə istemar olunur. Bürhan həqiqət isə həqiqətin dili və isbatı deməkdir”. Həqiqəti bir nura bənzədən məqalə müəllifi belə hesab edir ki. Bu qadın nur ona yaxınlaşanları cəhalət və zəlalət zülmündən uzaqlaşdırıb şəhri nicata çatdırır həqiqətşünas növbənöv pərdələrin dalında gizlənən sirləri aşkara çıxarır. Məcmuəmizə “Bürhani həqiqət” adı verməklə, əminik ki, onun adı ilə əməlinin bir-birinə uyğun gəldiyini gələcək nömrələrimizdə oxucularımıza sübut edəcəyik”[51].*

“Bürhani-həqiqət”in nəşr edildiyi dövrdə Qərbi Azərbaycan ictimai-siyasi və ədəbi mühitində baş verən mahiyyətini, səbəb və nəticələrini həqiqətin dili ilə təsvir etmək üçün bütün yaradıcılıq imkanları nəzərə alınmış, oxucularını cəhalətdən xilas etməyin ədəbi-bədii, ideoloji istiqamətlərini öz mündərəcəsinə verməyə çalışmışdır. Cənubi Qafqazda, İrəvan quberniyasının əsas yaşayış məntəqələrində, xüsusən də İrəvan mühitində geniş vüsət alan siyasi vəziyyətin, sosial problemlərin, açıq və ya gizli fəaliyyətdə olan partiyaların, qruplaşmaların yeritdiyi siyasətin məqsədini həqiqətin dili ilə xalq kütlələrinə çatdırmağın zəruriliyini nəzərə almışdır. Jurnalda ədəbiyyata dair verilən silsilə məqalələrin müəllifi Əli Məhzun, ədəbi tənqid və ədəbiyyat nəzəriyyəsinə həsr olunan elmi və bədii cəhətdən əhəmiyyət daşıyan konkret materiallar əhə-

miyyətli dir. Məcmuənin 20 yanvar 1917-ci il tarixli 2-ci nömrəsində Cabbar Əsgərzadənin (Aciz) “Məni aldatdı bir mələk sima” mısrası ilə başlanan şeirində çar hökumətinin devrilməsini, yeni həyatın başlayacağını, sülhün, səadətin, əmin-amanlığın insanların üzünə güləcəyini, dünyaya bahar gəldiyini pafosla tərənnüm edir:

*Edər piş çeşmimdə dəm-dəm təcəlli,
Binəm-bir fərəxbəxş, nəzhətli sevda...
Nə saatlı təsvir, nə ləzzətli xülya.
Məcəal, mönətən məzumu qəbra,
Gülümsər mənə sanki oxuyan sərəpa.*

*Üfüqlər, şəfəqlər, məşuş, mənur,
Havalər, səbalar, dilavüz, dilbər,
Fələklər, mələklər, səfabiz, pərvər.
Çəmənlər, səmənlərimizin mən bir,
Dilərə, Fərhazə, Zibə və Həmra...*

*Yarıp şax güllərdən özünə bir örnək,
Olub musiqilərlə şeydə həmahəng.
Çalar bağça-bağlarda ney, dəf, cəng,
Çocuqlar geyinmiş həp olulanı və hər rəng,
Olub şad xəndan hamı bir-birinə...*

*Fyuzata qərq eyləmiş ərzi bəri,
Edib şad, şən hər şəhəri, hər diyarı,
Bəşarət beşəşət bütün yerdə carı,
Müdat məhəbbət olub hər cuvarı,
Olub bizim asayış, əmin bərpa.*

*Qurulmuş hamı yerdə bir bəzmi işrət,
Öpüşlər, görüşlər verər ceşnə zinət,
Hamı eyliyə sülhdən baş söhbət,
Zərif bulurun həp alqış və behcət,
Edər bir-birinə uyuşduqca guya.*

*Pozub nagahan bir patatı şu hali,
Göz açdım, nə gördüm bunlar həpsi röya.
Durur dəhşəti, zülmü, cövrü məlali ,
Həməndir bu dünya, həməndir bu dünya!*

Və onun “Bürhani həqiqət” jurnalının 25 fevral 1917-ci il tarixli 3-cü nömrəsində “Mənim eşqim” rədifi qəzəlində dövrün mövcud vəziyyətini oxuculara çatdırır:

*Gözəl bir fikir, ali bir təmənnadır bənim eşqim ,
Müqəddəs bir şanlı xülyadır benim eşqim.*

*Tlüh şəmsdən xoşdur cahanara fülklərdə,
Məlum nurlardan nəzihət əfzadır bənim eşqim.*

*Bənim eşqim mənim hədəm çiçəklənmiş mənazardan,
Zimistan məhtabından deyil aradır bənim eşqim.*

*Bir eylə eşqdır kim, əyər qeyri məkan vəsfi-tərifli,
Ki, hər eyib küdrətdən mömrədir bənim eşqim.*

*Bir eşqə malikəm qəmərimdə hər göz intihə yoxdur...
Fəzalardan, səmalardan möaladır bənim eşqim.*

*De qədr-çəşminə cohər, mürəkkəb nə ərz haşa,
Buna məhəbub bir simaya Kəbradır bənim eşqim.*

*O ki, hər qız olanmaz hisya zalim olmayan kimsə,
Ke səri kəşf olunmaz bir müəmmadır bənim eşqim.*

*Günəş nuri camalından onun bir zərərdir naciz,
Şəb ilədir bəyənməz zaf ilindir bənim eşqim.*

*O eşqin əzəmət həsnək görməzlər oldular saçəd,
Həmişə qibləgah əhl mənadır bənim eşqin.*

“Bürhani həqiqət” məcməsinin nömrələri tam əldə olunmadığından onun ədəbi-bədii materialları barədə tam təfərrüatı ilə söhbət açmaq imkanı olmadı.

4.3. İctimai-siyasi, ədəbi və mədəni mühitin ədəbi nəşrlərdə təsviri

Qədim Azərbaycan xanlıqlarından olan İrəvanın birləşdirdiyi mahallardan biri Göyçədə yaşayan azəri türklərinin sonuncu yüzillikdə başına gətirilən fəlakətləri geniş ictimaiyyətə çatdırmaq, qanunsuzluq, qansızlıq, qırğın və vəhşilikləri dünyaya bəyan etmək sahəsində son illər bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Tarixi-coğrafi, ictimai-siyasi, elmi-bədii faktları, epik-lirik lövhələrlə özündə əks etdirən çoxsaylı kitablar nəşr olunmuşdur. Bu sıradada “Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası”, “Göyçənin qisası qalır”, “Vətən, küsmə məndən”, “Dünya susur, tarix susmur”, “Burulğanlar içində”, “Qoşabulağın qoşa dərdi”, “Torpağında izim qalan Göyçə”, “Qara gündəlik”, “Ulu Göyçə”, “Aqilim, Sərrafım qaldı Göyçədə”, “Göyçə mənim, qadası, Ələsgərim, Alımdır”, “XX əsr Göyçə aşiq mühiti”, “Göyçə gözüm işığı”, “Ağlama, bülbül, ağlama!”, “Məğlub ölüm”, “Göyçəsiz günlərim” və s. kimi dəyərlı kitablar maraq doğurur. Bu kitabların sıyahısına Zülfüqar Şahsevənlının redaktorluğu ilə Abbas Vəfadağlının son vaxtlarda “Gənclik” nəşriyyatında çapdan buraxılan “Göyçə kimi intizarda elim var” şeirlər və publisistik düşüncələr toplusu da əlavə olunmuşdur [143-207]. O, Abbas Vəfadağlının tərcümeyi-halı, ailə həyatı, şeirə, sənətə bağlı ömür yolu, ictimai-siyasi fəaliyyəti barədə yığcam məlumat verir. ”Müqəddəs ocağın işığı”ndan nəsillərə qismət olacaq qeyrət payından, min illər boyu igidlərin at çapıb, qılınc oynatdığı, söz qoşduğu, saz çaldığı oğuz eli Göyçənin təbii gözəlliklərindən, onun ədəbi mühitinin görkəmli nümayəndələrinin sənət dünyasında özünəməxsus yeri və üslubu olan Əli Mazanoğlunun bizə ərməğan qalan unudulmaz nəğmələri, qoşmaları və müxəmməslərindən söhbət açır... Abbas Vəfadağlının atası Əli Mazanoğlunun ənənələrinə sadıq qalan, saz-söz üstə köklənən, yaratmaq və yaşatmaq eşiqlə zirvələr qoynundan Göyçə gölünün maviliklərinə heyran kəsilmış doğma kəndi Cilin adını dünyanın məşhur ünvanlarından birinə çevirmək istəyən vətəndaş şair, ictimai xadim olduğunu açıqlayır.

Oxuculara toplanın məzmunu və ideyası barədə məlumat verməzdən əvvəl Abbas Mazanoğla vaxtilə birgə maraq göstərdiyimiz bir epizodu xatırlatmağı zəruri sayıram.

Dağlıq Qarabağ hadisələri hələ başlamamışdı. Zori Balayanın “Ocaq” kitabında tarixi faktların saxtalaşdırılmasına dair Azərbaycan ziyalılarının etirazları yalnız söz-söhbət olaraq ağızlarda gəzirdi. Burada Azərbaycan əleyhinə yazılan ağ yalanlar, yaşayış məskənlərimizin, yer adlarımızın erməniləşdirilməsi barədəki uydurmalar hamıda qəzəb doğursa da, İttifaqın və respublikanın əlaqədar orqanlarına sızdırmaq çəhdlərinə baxmayaraq, rəsmi qaydada məlumat verməyə heç kəs cəsərət etmirdi. Ermənistanda ideya-tərbiyə işlərinin təşkilində yol verilən nöqsanlar haqqında Sov.İKP MK-nın qəbul etdiyi qərarla əlaqədar Azərbaycan ziyalıları güman edirdilər ki, vəziyyətlə bağlı kitabın müəllifinə də qulaqburması veriləcəkdir. Amma belə olmadı, vəziyyət əksinə oldu...

Dağlıq Qarabağda mitinqlərin tüğyan etməsi bütün ölkədə əks-səda yaratmışdı. Hamı bu münaqişə ocağının tezliklə söndürüləcəyinə böyük ümid bəsləyirdi. Vəziyyətin getdikcə ermənilərin xeyrinə istiqamətləndiyini yəqinləşdirən Azərbaycan zəhmətkeşləri kütləvi mitinqlərə başladılar, bundan sonra Qərbi Azərbaycanın ayrı-ayrı rayonlarında yaşayan yerli azəri türklərinin ermənilərin iddialarının əksinə olaraq 1988-ci ilin 20 iyununda «**Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsidir**» şüarları altında etiraz nümayişləri keçirildi.

Uzun illər Ermənistanda müxtəlif rəhbər vəzifələrdə işləyən, seçkili rəhbər orqanlarda təmsil olunan, əslən Göyçənin Cil kəndindən olan, ölkənin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak etmiş, yaradıcı ziyalı kimi tanınmış el ağsaqqalı Abbas Əli oğlu Mazanovla görüşənlər də özünün halallığı və saflığı ilə böyük nüfuz qazanan, öz dəsti-xətti ilə şair-publisistlə görüşəndə ümumi vəziyyətlə bağlı söhbət zamanı daşnaqların mitinqlərdən sonra yaman fəallaşdığını söylədi.

Yaradıcılığında əks etdirdiyi kimi, erməni xisləti, xəyanəti barədə dünyanın bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərinin, sərkərdələrinin,

dövlət, elm və incəsənət xadimlərinin inkar olunmaz fikirlərini faktlar əsasında şərh etməyə başladı. Qərbi Azərbaycan ərazilərinin azərbaycanlılardan təmizlənməsi, tarixi ərazilərimizin işğalı, yüz minlərlə insanın məşəqqətli qaçqınlıq və məcburi köçkünlük həyatı, terrorçuluq və seperatizmlə bağlı xalqımızın keçirdiyi yaşantılar bu fikirlərin böyük həqiqətlərə söykəndiyini bir daha vurğuladı. Xalqımızın tarixinin məşəqqətlərlə yanaşı, həm də şanlı mübarizə səhifələri ilə zənginliyini qeyd etdi. Atasını Əli Mazanoğlunun xatirələrindən birini olduğu kimi danışdı: “1918-ci ilin yazında havadarları tərəfindən tərədən-dırnağa qədər silahlanmış, döyüslərə əvvəlcədən lazımı hazırlıq görmüş daşnaqlar Göyçə mahalının cənub-şərq istiqamətində azərbaycanlıları qırmağa, kəndləri yandırmaya başlayırlar. Kəvər və Qaranlıq ərazisində canlarını qurtarmağa çalışan əhali Ağmağan yaylaqlarına tərəf yön çevirir, erməni cəlladlarının əlindən birtəhər xilas olub qaçanları isə gözlənilmədən başlayan qar-boran yollarda məhv edirdi...”

Bu qəbildən olan hadisələr ətraf ərazilərdə, xüsusən də Azərbaycanın qərbi ilə həmsərhəd Türkiyə dövlətinin Qars, İqdir, Sürməli və digər vilayətlərində də tüğyan edir, yayılan xəbərlərə laqeyd qalmaq olmur. Türkiyə televiziyasında tarixən baş verən erməni-müsəlman qırğınları ilə bağlı yaşlı ixtiyar qocaların söylədikləri olmuş faktlar maraqlı doğurur: Türkiyənin İqdir vilayətinin Haxməmməd köyündən (kəndindən – Z.M.) ağsaqqal, başı erməni qırğınlarında bələlər çəkmiş, mənsub olduğu millətin və dinin özəlliklərinə sadıq ruhani və elmi təhsil almış Molla Hacı Abbas 97 il ömür sürmüş, həmçinin ötən əsrin 90-cı illərində dünyasını dəyişmişdir. O, erməni-müsəlman savaşının acılarını, ermənilərin azəri türklərini qansızcasına məhv etdiklərinin canlı şahidi kimi gördüklərini gənclərə yana-yana danışmaqla ürəyini boşaltmış, bir təskinlik tapmışdır. Ermənilərin İrəvanda və ona yaxın yaşayış məntəqələrinə azəri türklərini vəhşicəsinə qırdığı barədə məlumatları olan bu Haxməmməd kəndindən 90 adamın samanlığa doldurulub işgəncə verilməsi, bir erməninin samanlığın qapısını açaraq onlara “qaçın, canınızı qurtarın, yoxsa hamınızı doğrayacağıq” deməsi

onları cəsərləndirsə də, yalnız həmin kəndin sakini Fərəməz Dumanın dədəsi qapıdan çıxıb qaça bilmiş. Qalanları isə Tiqrən adlı bir erməninin hiyləsinə aldanaraq ondan imdad dilədiklərini bildirsələr də, sabahısı gün qalan adamları naxır saxlanan ağıla gətirmiş, igid bir azəri türkünün atasının dizləri üstə balta ilə parça-parça etmişlər. Qalan 89 nəfəri isə diri-diri 35 metr dərinliyi olan su quyusuna atmışlar. Bu kəndin yaxınlığındakı Obaköydə də buna bənzər olaylar törədilmişdir. Həmin kəndlərdə şəhid məzarları indi də durmaqdadır. Bu su quyularının açılıb-baxılmasına, dünyaya göstərilməsinə ehtiyac vardır... Bu qətliaları ürək ağrısı ilə Molla Abbasın nəvəsi, hazırda Ankara şəhərində yaşayan Məhəmməd bəy söyləyərkən bildirdi ki, babam ölənə qədər bu olayları cavanlara danışdığından hazırda da həmin kənddə yaşayanların kiçikdən-böyüyə – hamısı bilir və erməni millətçilərinin insanlığa yaraşmayan bu hərəkətlərini acı-acı xatırlayırlar... Bu dəhşətli faciələr Göyçədə də eyni ssenarı əsasında davam etdirilmişdir...

Daşnaqlar Göyçə mahalının cənub-şərqini viran qoyduqdan sonra payıza yaxın Basarkeçərə doğru hərəkət etməyə başlayırdı. Erməni quldurları Basarkeçərdə cəmləşərək Güney Göyçəyə hücumu hazır vəziyyətdə olmaları barədə xəbər bütün kəndlərə çatır. Əli silah tutanlar səfərbər olunur, onlar döyüş üçün Abutalıb oğlu Cavadın başçılığı ilə Basarkeçər tərəfə yeridilir. Böyük Məzrədə bu döyüşçüləri Məşədi İsa və digər qabaqcıl adamlar qarşılayırlar. Cavad Məşədi İsaya bildirir ki, bu gecə Daşkəndə çatmalıyıq. Səhər allah qoysa Qoşabulaqla Basarkeçər arasında döyüş xəttində olacaq. Siz də adamlarınızla oraya gələrsiniz. Belə də oldu. Döyüş qızgın getməsə də, ara-sıra atışma olurdu. Cavad bildirdi ki, ermənilər görünür ehtiyat edir, qüvvələrinin sayını artırırırlar. Hücumu biz keçməliyik. Bu qəti fikir idi. Basarkeçərin kəndlərindən toplaşan müdafiə dəstəsini Böyük Məzrədə Məşədi İsa qarşılayır. Bura toplaşan əhali doğma kəndlərinin müdafiəsi üçün böyük mütəşəkkillik nümayiş etdirir. Abutalıb oğlu Cavad bildirir ki, Daşkənddə olmalıyıq... ermənilər öz mövqelərindən geri çəkilir. Çaxırlı, Qızılwəng, Yarpızlı, Zağalı, Alçalı və

digər azərbaycanlı kəndləri itkiyə məruz qalan eməni quldurlarından azad edilir. O ağır döyüş günlərini xatırlayan Xəlif Əli dəstədəki nizam-intizamı belə xatırlayırdı: yeməyimiz tükənmişdi. Tezdəndən qoşabulaqlı Kalvayı Mövlə oğlu Şəmilgilə getdim. Hamı dağ damına getmişdi. Evdə oğlu Xalıqverdi idi. Döyüşə gəldiyimizi bildirdim, o mənə dedi ki, Əli əmi, otur, kasıbın olandan... anam iki təhnə çörək bişirib qoyub, yaxşı da motal pəndirimiz var. Bilirəm, indi dəstəyinizdə çörəyə ehtiyacı olanlar var. Oturmağa vaxt yoxdur, – dedim, çörəyin birini paralayıb yavaş-yavaş yedim, 3-4 çörək də götürüb pəncəyimin astarına qoydum. Atasını soruşanda erməninin qabağına çıxdığını söylədi.

Evdən çıxanda tövləyə bağladığımız atlara baş çəkmək fikrinə düşdüm. İçəri girəndə gördüm ki, toğlucalı Mir İsmayıl Ağa, cilli Məşədi Seyid Əli Ağa və Cavad axurun qabağında quru çörək çeynəyirlər. Zarafatyana dedim ki, bu nədir yeyirsiniz. Patron verin, çörək verim. Cavad gülümsəyib dedi: – Ayə, kimdi sizdən patron əsirgəyən. Təki Sizin qeyrətiniz olsun, patron işlədin. ...Mən çörəkləri onlara verib ön xəttə getdim. Hadisələrin necə olacağını, Cavadın əmrini gözləyirdik. Dedilər ki, gecə səngər tapşırılan adam buranı sahibsiz qoyduğu üçün ona cəza verəcəklər...

Bir qədər aralıda dayanan Şəmilə gözüm sataşdı. Dağ əzəmətli Şəmil gözümə çox sınıqın göründü. Görüşdük... o, məni kənara çəkib dedi: – Əli, bu gecə səngəri sahibsiz qoyan bizim qohumlardandır, anlamayıb, bunlar özbaşına öyrəniblər, heç ağıla da gəlməzdi ki, belə hadisə baş verər. Cavad onu camaatın qarşısında güllələməyə gətirir. Gör, nə imkanın var...

Bu anda Alçalı kəndi ərazisində dənizin qırağında (Göyçə gölünü yerli adamlar “dəniz” adlandırırdılar) Bayram yoldaşları ilə birgə üç erməni əsir götürərək Cavadın yanına gətirmişdi. Mən əvvəlcə başçıya bildirməyə cəsarət etmədim, göstərdiyi şücaətdən ruhlanmışdım. Xəlvəti vəziyyətin nə yerdə olduğunu Cavada çatdırdım və bu dəfə onu bağışlamağımı xahiş etdim. O, çox zəhmlə üzümə baxdı və qəzəblə bildirdi ki, yaxın gəl, kimdir o,

tanıyırsan?! Çox narahat halda dedim: - O çörəkləri onlardan gətirmişdim. Cavad bir an dayanıb dedi:

- Camaat, mən bu Bayramı sağ saymıram, görürəm, siz də bunun ölümünə razı deyilsiniz, verirəm sizə...

Daşnaqlarla vuruşma başlandı. Bayram çox cəsarət nümayiş etdirdi. Adı çıxan daşnaq «ordusu» kəndli döyüşçülərin qabağında tab gətirə bilmədi. Darmadağın edilib Qaranlığın (Martuninin) ərazisindən o tərəfə geri oturduldu. Qışın başlanması və hər şeyin bitməsi kimi görünən döyüşü dayandırıb kəndlərimizə qayıtdıq. Sonrakı döyüşlər Güney Göyçə üçün çox dəhşətli olsa da, daşnaqlara layiqincə dərslər verildi... Daşnaqlar 1919-cu ilin qışında yaranmış sakitlikdən istifadə edərək Basarkeçərə cəmləşməyə başlamışlar. Hətta özlərini hökumət nümayəndəsi kimi qələmə verərək azərbaycanlı kəndlilərdən vergi adı altında ərzaq toplamağa başlayırlar. 1919-cu ilin 18 fevralında Sulikovun başçılığı ilə Zod kəndinə gedən daşnaq dəstəsi Məşədi İsə, Hacı Rəhim, Məşədi Qasım və başqalarının təşkilatçılığı ilə məhv edilir. Məşədi İsə Sulikovla yanaşı görüşə gələrkən razılaşdıqları kimi, özünü yoldan kənara – içi camaatla dolu üstüaçıq dama atır və bununla da atışma başlayır. İlk atəşdən yıxılan erməni generalı özünü itirmir, çox çevikliklə naqanını çıxarır. Ancaq naqan əlindən yerə düşür. Zodlu Məcid elə sanır ki, Sulikov ölüb. qaçır ki onun naqanını götürsün. Yaralı olmağına baxmayaraq, Sulikov cəldliklə naqanı götürüb Məcidi vurur və hasarın arxasında dayanıb atışmağa başlayır. Ayrı çıxış yolu olmadığını görəndə Hacı Rəhim arxa hasardan tullanıb onun silah tutan qolunu xəncərlə vurur və boğazını üzür [179]...

Bu döyüşdə Zoddan Kor Hümmət, Cavoy, Molla Həşim, Pullu Abbas, Mehralı oğlu Məhəmməd, Əkbər oğlu Həsən, Qaraqoyunludan Kalvayı Cəfər, Aşıq Ələsgərin oğlu Bəşir, Dəli Bayram və başqaları xüsusilə fərqlənmişlər...

Bütün Göyçə mahalının fəxr etdiyi, müdrik, igid və dəyanət sahibi kimi tanınan ünlü şəxslərin bir neçəsi barədə bir az geniş məlumat verməyə ehtiyac vardır:

Qədim oğuz yurdu Qərbi Azərbaycanda, Türkiyədə, Azərbaycan Respublikasının bəzi bölgələrində, hətta Orta Asiyada “Qaraman” tayfasının adını daşıyan kəndlər çoxdur. Bu kəndlərdən biri də Göyçə mahalındakı Qaraiman kəndidir. Qaraiman kəndində “Çanaqlı”, “Səlməzli”, “Məşədisöyünlü”, “Məşədioruculu”, “Calallı”, “Qaragözlü”, “Topallı” və digər tayfalar olmuşdur. **Məşədi İsa** “Çanaqlı” soyundandır. O, 1845-ci ildə kəndli ailəsində anadan olmuşdur. Uşaqlıqdan cəsarətli və zirəkliyi ilə taytuşlarından fərqlənmiş, inadkarlığı ilə ulu babası Çanaq Vəlini xatırlatmışdır. XIX əsrin birinci qərinasında Çarizm İran və Türkiyə ilə apardığı müharibələrdə Zaqafqazıyanı, o sıradan Qərbi Azərbaycanı və Naxçıvanı işğal etdikdən sonra keçirdiyi inzibati dəyişikliklər nəticəsində burada yaşayan xalqların tarixən mövcud olan ərazilərinin sərhədləri ermənilərin xeyrinə pozuldu [57-40]. 1850-ci ildə İrəvan quberniyası yaradılarkən keçmiş Naxçıvan xanlığının ərazisi, qədimdən oğuzların yaşadığı Qərbi Azərbaycan ərazisi, ulu Göyçə bu quberniyaya tabe edildi. Göyçənin hələ ermənilərin olmadığı Basarkeçər bölgəsindəki 44 kənd Məzrə kənd cəmiyyətinin starşinası tərəfindən irarə edilirdi.

Əvvəllər Göyçədə məscid olmayan kənd yox imiş. Qaraiman kəndindəki məscid Hacı Əli və Məşədi İsa qardaşları tərəfindən tikilmişdir. Ziyarətə hər il Göyçədən minlərlə adam Xorasana gədən ziyarətçilər arasında qaraimanlı İsa Kərbəlayi Musa oğlu da varmış, yolda quldurların dəstəsi qarətə məruz qalarkən o, cəldliklə iri bir daşın arxasına atılaraq “onaçılan” deyilən silahı ilə quldurbaşını yerə sərİR, pərənləri pozulan quldurlar qarət etdikləri malları atıb qaçırılar.

Məşədi İsa şəxsi nüfuzuna görə bir sözü iki olan adamlardan deyildi. Rəsmi dövlət adamı olmasına baxmayaraq, dövrünün Qaçaq Kərəm, Dəli Alı, Qaçaq Qəmbər, Qandal Nağı, Qaçaq Süleyman kimi görkəmli şəxsiyyətləri ilə dostluq etmiş, imperatorun yüksək rütbəli məmurları yanında nüfuzu olmuş, müxtəlif medallarla təltif edilmişdir.

Məşədi İsa bu əfsanəvi igidliyinə görə əbədi şöhrət qazanmış, yüksək hörmət və mənsəb sahibi kimi təkcə Göyçədə deyil, bütün ətraf mahallarda tanınmışdır. İgidliyini, mərdliyini, səxavətini nəzərə alan əhali 14 namizədin içərisindən onu Məzrə kənd cəmiyyətinin rəhbəri seçmişdir. O, insanların inamını və etimadını qazandığından bolşeviklər hakimiyyətə gələnə qədər 40 ildən artıq icmaya başçılıq etmişdir. Xalqın tələbi ilə “qırmızı inqilabın” qələbəsindən sonra kənd sovetinin sədri təyin edilmiş, 20-ci illərin ortalarında – 1924-cü il sentyabrın 27-si, 79 yaşında, şura sədrliyinin dördüncü ilində Basarkeçər rayonunda “kommunist” cildinə girmiş, daşnak ermənilər xəyanət toru qurmuş, xüsusən milis rəisi Xanzadyanın hiyləsi ilə iki ələ alınmış başı boş, milli düşüncəsi olmayan cavanın öyrədilib silahlandırılması yolu ilə “Məşədəsinin yağı qoruğu”nda namərdcəsinə qətlə yetirildiyi günədək qlavalıq missiyanın öhdəsindən layiqincə gəlmişdir [66-181,191]. Məşədi İsanın həyatı və fəaliyyəti barədə onun özünə məxsus olan sənədlər, el-oba, qonşu mahallarda yaşayan yaşlı nəslin nümayəndələrinin xatirələri, həmçinin Əli Qurban Dastançının “Məşədəsiə dastanı”ndan Qərbi Azərbaycan mühitində baş vermiş hadisələr barədə sballı məlumatları oxuyub-bilmək də zəruridir.

Qəhrəmanlığı dillərə düşmüş, haqqında neçə-neçə hekayətlər danışılan igirlərdən biri də **Hacı Rəhimdir**. O, 1860-cı ildə Qazax mahalının Dəmirçilər kəndində anadan olmuşdur. Atası Axund Şəfi Gəncə, Qazax, İrəvan və ətraf bölgələrdə tanınmış din adamı, açıq fikirli ziyalı kimi məşhur imiş. İstər erməni, istərsə də müsəlman icması onu yaxşı tanıyır və həmişə də onunla hesablaşarmışlar. Hacı Rəhimin qəhrəmanlıqları barədə yaşlı nəslin yaddaşlarından qeydə alınan hadisələr çoxdur. Onlardan biri barədə yığcam məlumat verməklə, keçən əsrin əvvəllərində baş verən mürəkkəb hadisələrə aydınlıq gətirmək istəyirik.

1905-ci ildəki erməni-müsəlman davasında qəhrəmanlıqlar göstərmiş Hacı Rəhim yenidən qan tökülməsini istəmirdi. Yaranmış sakitlikdən istifadə edərək öz halal zəhməti ilə məşğul imiş. Lakin bədxah ermənilər dinc dayanmır, Hacı Rəhimi və onun

kimi adlı-sanlı igidlərimizi rahat buraxmırdılar. Əsrin ikinci onilliyinə doğru İrəvanda hadisələri yenidən qızıqsıdırmağa başlamışdılar. O ərəfədə Gəncə quberniyasında Sulikov adlı olduqca qəddar bir erməni generalı peyda olmuşdu. Çar hökuməti tezliklə onu İrəvan quberniyasına göndərmişdi. İrəvana gələn kimi Sulikov başına qoşun toplamış, az keçməmiş onun yaxşı silahlanmış quldur dəstələri müsəlman kəndlərini talan etməyə, yerli əhalinin var-dövlətini zorla əlindən almağa, müsəlman kəndlərinin ətrafında yerləşdirdiyi silahlı quldur dəstələri ilə müsəlmanları bütünlüklə məhv etmək üçün hazırlıq görməyə başlamışdır. Bu təhlükəli vəziyyəti görənlər xalqı qırğından qurtarmaq, erməni daşnaqlarının bu iyrənc planlarının qarşısını almaq üçün tədbirlər müəyyənləşdirir. Hacı Rəhim Göyçənin adlı-sanlı igidlərindən əslən Daşkənddən olan Nağı bəy, Qara İdris, Ziyad, Qocaman oğlu Mədət, Məşədi Qasım, Zoddan, Qaraimandan, Şişqayadan, Cildən və digər kəndlərdən olan igidlərlə məsləhətləşir və Sulikovun ilk növbədə müsəlmanlardan topladığı, qarət etdiyi var-dövləti əlindən almaq, sonra da onu aradan götürmək qərarına gəlir. Birinci fikrini həyata keçirir, Sulikovun “Qırx bulaq”da saxladığı mal-qaranı Kəlbəcərə keçirir və Kazım bəy adlı dostuna verir. Özü isə təbii ki, qaçaqlıq həyatı keçirməyə məcbur olur. Onu bundan sonra Qaçaq Rəhim deyə çağırırlar.

...Sursat tədarükü üçün Gəncəbasara getmiş Səməd ağa ilə Aşıq Nəcəf 1919-cu ilin apreliyində Göyçəyə qayıdırlar. Ermənilərin sülh təklifini müzakirə etmək üçün Şişqayaya Kor Tanrıverdinin evinə toplaşirlar. Abutalıb oğlu Cavad öz dəstəsinin üzvlərindən Tağı oğlu Əli, Dərzi Murad, Kor Qara, Xələf Əli, Dəli Yahya, Topal Qulu ilə birlikdə həmin danışıqda iştirak edir. Barışığa getməyə razı olmur. Səməd ağa isə qışı başa vurmaq üçün müvəqqəti də olsa, barışıq əldə etməyə üstünlük verir. Həm də bildirir ki, o tay Göyçəni gözünüzün qabağına gətirin; daşnaq qırğınından qaçıb canını qurtaran əhalini Ağmağan dağlarında yazın qar-boranı qırıb...

Abutalıb oğlu Cavad Şişqayaya toplaşmış adamlar ilə CİLƏ yola düşür. Səməd ağa isə öz dəstəsi ilə (Səməd ağa və iki qohumu, Nəcəf, Kor Tanrıverdi, Şişqayadan Allahverdinin oğlu Məhərrəm, Bala Məzrədən Mustafa oğlu Saleh (qardaşı Mustafa oğlu Vəzir imtina edir, getmir) Basarkeçərə gedirlər. Hacıqəriblə Pəmbəyin arasında Basarkeçərdə quldurluq edən bir qarabağlı erməni Cavadı güllə ilə qarşılayır. Onu sorğu-suala tuturlar. Erməni Azərbaycandan gəldiyini bildirir və sonra mızıldanmağa başlayır. Yahya istəyir bunu vursun. Cavad razı olmur ki, bizimkilər də oradadır. Görək nə olur. Erməni əldən çıxandan sonra Basarkeçərə yollanır, oraya çatan kimi daşnaqlar Səməd ağanın dəstəsini qırırlar. Aşiq Nəcəfə isə işgəncə verə-verə bir həftə incidirlər.

Erməni komandiri Bolyanik dedi:

- Ərə, elə bu aşiq oğlanlarını görmək istəyir. Gedin onları gətirin.

Üç erməni atlısı Tüstülü tərəfə yola düşdü, Nəcəfin ürəyi döyünürdü, başını saza söykəyib çaldıqca altdan-altdan atlılar gedən səmtə baxırdı. Dedi, gəl komandirə bir-iki kəlmə söz de, adını çək, bəlkə mürvətə gələ:

*Səni də, məni də allah yaradıb,
Gəl baş endir yaradana, Bolyanik!
Vermə mənə bu zülümü, zilləti,
Batmaginan nahaq qana, Bolyanik.*

*Birdir bizdə allah, sizdə astvas,
Adəmdir kökümüz, bilginən sərrast,
Bizdə məscid, sizdə kilsə bir əsas,
Səcdə qıllıq o peymanə, Bolyanik!*

*Nəcəf deyər qəlbim çətin kiryər,
Tale məni çox sitəmə sürüyər,
Harayıma neçə ellər yeriyr,
Ahım çatsa o məkanə, Bolyanik!*

Beş oğlunu aşığın gözü qarşısında diri-diri torpağa basdırdılar. Dəstə başçısının arvadı Nəcəfin başına gətirilən vəhşiliyi gö-

türmür, ərindən onu incitməməyi xahiş edəndə ...naqandan açılan güllənin qurbanı olur. Nəcəfin isə işgəncədən sonra kürəyinə qaynar samovar bağlayıb, vəhşicəsinə qətlə yetirirlər [172-348, 371]

Aşıq Nəcəfin basdırıldığı yer bəlli olsa da, sovet hakimiyyəti dövründə onun qəbrinin üstünü götürmək, xatirəsini əbədləşdirmək mümkün olmadı. İctimai quruluşda ikili mövqə tutan, imperiya nöqərləri olan “kommunist” rəhbərlər uydurma erməni “qırğınına” aid abidələr ucaltmağa, yalançı, çirkin təbliğata rəvac verməyə şərait yaratdılar. Lakin tək-cə Qərbi Azərbaycanın mahallarında dağıdılmış iki mindən çox kənd, qəsəbə və yaşayış məskənlərinin, onların dinc əhalisinin aqibəti barədəki tarixi faktlardan bir kəlmə də olsun yazmağa, açıb-ağartmağa imkan verilmədi. Azərbaycanlıların başına daşnaqlar tərəfindən gətirilən vəhşilikləri, qansızlıqları bilən və yeri gələndə ictimaiyyət arasında aşkarlayacağını müəyyənləşdirdikləri adamları da xalq düşməni kimi müxtəlif bəhanələrlə şərləyir, yurd-yuvasından perikdirirdilər.

Aşıq Nəcəf ermənilərin əlində arvad-uşaqları ilə əsirlikdə olanda əsirlikdə olan Kalvayı Rəhimin vasitəsilə dediyi şeirləri dost-tanışlarına çatdırılmışdır. Abbas Mazanov qeyd edir ki, “1973-cü ilin yayında atam Xələf Əli onda olan həmin şeirləri itib-batmasın deyə, Aşıq Nəcəfin dediyi kimi dəftərə köçürtdürdü. Həmin şeri tədqiqata cəlb etmək yerinə düşər:

*Kalvayı Rəhim , Aşıq Ələsgərə deginən,
Qoy mənim qayğıma qalsın, ağlasın.
Ağır məclislərdə, dost yığnağında
Həmişə yadına salsın, ağlasın.*

*Özüm yaxındayam, qəlbim uzaqda,
Fələk mənə sitəm etdi bu vaxtda,
Gəncədə, Şəmkirdə, Tovuz, Qazaxda,
Yaralı “Dilqəmi” çalsın, ağlasın.*

*Daşnaq qış eylədi bahar-yazımı,
Eşidən ağlayır xoş avazımı.
Sinəsi sədəfli telli sazımı,*

Ələsə deyin ki, çalsın, ağlasın.

*Pəncərədən görünür Daşkənd yaylağı,
Dik pilləkən, Nərkeçən, Keytinin dağı.
Meçidli, Taxtayurd, Tərsə bulağı,
İllərnən viranə qalsın, ağlasın.*

*İsmayılı, Gülüstani görmədim,
Şəmsəddini, Şəmistanı görmədim,
Mikayılı, həm Aslanı görmədim,
Abuzər boş yurda gəlsin, ağlasın.*

*Daşqın selə düşüb, daşıb gedirəm,
Gün kimi dağlardan aşıb gedirəm,
Göyçə ilə vidalaşıb gedirəm,
İstəyəm dost vida qəlsin, ağlasın.*

*Köhlən at belində gəzdiyim dağlar,
Çəninə, çiskininə dözdüyüm dağlar,
Nəcəfəm, əlimi üzdiyüm daölar,
Lalə, tər çiçəyi solsun, ağlasın.*

Qeyd olunmalıdır ki, Aşıq Nəcəfin şeirləri[185-110] və qanıçən ermənilər[57-85] tərəfindən başına gətirilənlər[120-53,54] barədə bir çox yazılı mənbələrdə verilən məlumatlar məzmun etibarı ilə üst-üstə düşür [58-40,44,46,155,176].

Daşnaqlar Səməd ağanı və başının dəstəsini güllələdikdən sonra yardım paylamaq adı ilə silahsız adamları bir yerə yığıb vəhşiliklə qətlə yetirirlər. Şişqaya, Böyük Məzrə və digər kəndlərin hər birində 500-ə qədər adamı iri damlara yığıb , diri-diri od vurur, yaxud da quyulara doldurub üstünə daş tökürlər.[91]

Bayaziddən olan daşnaq komandiri mayor Vahram yazırdı: “Mən türk əhalisinə Basarkeçərdə heç nəyə fərq qoymadan olmazın divan tutdum. Axı bu itləri qırmaq üçün ən yaxşı vasitə odur ki, hər bir döyüşdən sonra sağ qalanları yığışdırıb , diri-diri quyulara doldurub, üstlərindən bir ağır daş qoyasan. Mən eləcə də

etdim. Bütün kişiləri, qadınları və uşaqları diri-diri quylayaraq onlarla birdəfəlik qurtardım” [31-249] [60-273].

Atasından eşitdiyi və özünün yaradıcılıq təxəyyülünün bədiisənədli faktlarına istinadən dediyi bu bir neçə cümlədən sonra bildirdi ki, ermənilər müvəqqəti olaraq uğur qazana bilərlər, lakin onlar Azərbaycanı birdəfəlik itirəcəklər.

Azərbaycanın ağır günlərində Abbas Vəfadağlının “Göyçə kimi intizarda elim var” toplusu müasir həyatımızın bizi üzləşdirdiyi hadisələri ilə səsləşdiyindən olduqca dəyərlidir. Kitabdakı çeyrlər o qədər kövrək hissələrlə qələmə alınıb ki, onları oxuyan daşürəkli adamlarda belə, dərin təəssüratlar oyadır, qəlbindən bir gizilti keçir, gözləri istər-istəməz yaşla dolur. Bu poetik misralar qüvvətli düşmən tərəfindən atəşə tutulmuş, gülləbaran edilmiş, xəsarət və ağır bəbən yarası almış sıravı əsgərin, dəstə, bölük və alay komandirlərinin, yurd-yuvasının fikrindən ömrünün son illərini yaşayan ağsaqqalların, ağbirçəklərin, Vətən torpağının səmalarında qanad çalmağa həsrət qalan durnaların fəryadına, harayına bənzəyir.

...Göyçə tək Göyçəsiz qalan Abbasam,

Məni bu çöllərə salanım haray,

- deyən şair elini-gününü cihada, imdada, yağı üzərinə hayqırmağa çağırır. “Dünyanın işi” adlı şerində cəmiyyətdəki deformasiyaları, haqq-ədalət istədiyini, haqq deyə-dəyə haqqının tapdanmasını, əqlin, zəkanın satıldığını “Xəbər ver” (1992) qoşmasında torpaqların işğalı ilə namusun getdiyini, arın tapdandığını, adın batdığını, Azərbaycanın hərəcə qoyulduğunu, Vətənin qovğaya düşdüyünü aləmə car edir. Gözəgörünməz və ilahi qüvvələri, səcdəgahları, pirləri, övliyaları... Heydər oğlu Xətəini, Xan Eyvazı, Qoç Koroğlunu, İsrail Ağanı, Qaçaq Kərəmi, Qandal Nağını, Dəli Alını, Cəmsid bəyi, Abbasüulu bəy Şadlinskini... haraya çağırır, bütün Azərbaycanı vahid bir orqanizm kimi ayağa qaldırmağın vaxtı çatdığını

...Hərə bir dəst qoşun qurub özünə,

Millət düşüb nadanlığın nazına,

Vəfadağlı, baxma gədə sözünə,

Əlirza oğlu Heydər bəyə xəbər ver. -

misraları ilə ürəyindən keçənləri xüsusi olaraq vurğulayır.

“Oyan, xan Eyvaz, oyan” şeirində zülmün asimana dayan-
dığını, gədalərin tülkü kimi quyruq bulayıb meydan suladığını,
Şuşada çaqqal uladığını..., sanki bu məhrumiyyətlərdən agah olan
Xətəinin fikirlərə daldığını, Koroğlunun meydanda təkləndiyini
xalqa çatdırır, ər igidləri qisasa, qana qan almağa, müzəffər
döyüşə, sarsıdıcı savaşa çağırır. Əzabın ərşə dayandığına,
qarşিদurmanın get-gedə rəvac aldığına daha dözə bilməyən
A.Vəfadağlı “Oyan, sazım, qılıncım, şöhrətim, şanı, oyan!
Oyan, ana torpağım. Oyan, odlar diyarı – Azərbaycanım, oyan!”
deyir. Bütün türk dünyasını, tərəqqipərvər bəşəriyyəti köməyə,
arxa, dayaq olmağa səsləyir:

Oyan, ey qoca Şərqi,

Oyan, Əfqanı, oyan.

Qəflətlərə qapılan

Oyan, Təbrizim, oyan,

Oyan, Altay, Tyanşan,

Oyan, Turanı, oyan.

Oyan, qoca Türki,

Yurdum, məkanım, oyan.

Parça-parça edilmiş

Azərbaycanım, oyan! -

deyə-deyə Mili, Muğanı, Lənkəranı, Vedibasarı, Naxçıvanı, Göy-
çəni, Ağbabanı, qədim İrəvanı, qoca Zəngəzuru... qılıncla,
qalxanla, top-tüfənglə əldən gedən nəsillərin, tapdalanan namus
və qeyrətin, Qarabağın, Laçın, Şuşa və Kəlbəcərin xilasına
çağırır... [55]

A.Vəfadağlının bu kitabında toplanmış şeirlərdəki kədər həm
milli, həm də bəşəridir. Laqeydliyi, saymamazlığı, manqurtluğu
lənətləyən bu müqəddəs kədərin arxasında çağırış gözləyən, əmr
gözləyən fəvqəladə bir qəhrəmanlıq, düşməyə aman verməyəcək
bir cəsarət, bir məharət dayanır. Bu şerlərin mayası Vətən
məhəbbətindən yoğrulduğundan kədəri də, qəmi də, sevinci də,

fərəhi də əzizdir, doğmadır, müqəddəsdir. “Göycə kimi intizarda elim var” - deyən şairin sabaha inamı da böyükdür. O, Azərbaycan uğrunda mübarizəyə çağırışın ilk sarsıdıcı döyüş zərbələrini düşmənin Göycədən, işğalda olan ərazilərdən, onların yurdsevər övladlarından alacaqlarına, torpaqlarımızın yağıldan tezliklə təmizlənəcəyinə, həsrət çəkən səngimiş ocaqlarımızın doğma sakinlərini öz hərərəti ilə yenidən ağuşunda isidəcəyinə inanır. Inanır ki, bu lirik parçalar oxucuların ürəyinə yol tapacaq, həsrət vüsali, kədər sevinci əvəz edəcək. Eşqinin başı, şahbazı, ömrünün baharı, yazı olan Vətəninin şənində yeni-yeni nəğmələr qoşulacaq...

Zaqafqaziya xalqları arasında olan tarixi dostluğun və əməkdaşlığın köklərinin çox qədimliyi, burada yaşayan xalqların əzəmətli və sarsılmaz qardaşlığının onların qədim tarixə malik zəngin şifahi və yazılı ədəbiyyatlarında da öz bədii ifadəsini tapdığı barədə vaxtı ilə hər iki xalqın tanınmış sənətkarları, elm adamları tərəfindən həddindən çox elmi-publisist məqalələr, bədii əsərlər, teatr tamaşaları, dostluq əlaqələrini əks etdirən fikir və mülahizələr yazılmışdır. Yadelli işğalçılara və yerli düşmənlərə qarşı azadlıq və xoşbəxtlik uğrunda aparılan qəhrəmanlıq mübarizələri dövründə bu yüksək mənəvi keyfiyyətlər sınaqlardan mətinliklə çıxmış, möhkəmlənmişdir.

4.4. “Azəri-erməni ədəbi əlaqələri” və Azərbaycan həqiqətləri erməni ədəbi qaynaqlarında”

Azərbaycanın qədim və zəngin mədəni irsi Şərqi mədəni inkişaf tarixində öz əhəmiyyətli yerini tutur. Orta əsrlərdən bizim günlərədək, Azərbaycanın mindən çox xadim və dahiləri bir çox xalqlar tərəfindən böyük hörmətlə anılır. Təəssüflər olsun ki, Azərbaycanla bəzi qonşu dövlətlərin xalqları, Azərbaycanın əsrlərlə Şərqi mədəni inkişafına qoyduğu əmanəti qısqançlıqla qəbul edirdilər. Azərbaycanın dahi alimləri, musiqişünasları, şairləri və zəka sahibləri əsrlər boyu bütün Şərqi ədəbi irsini, musiqisi-

ni, incəsənətini, elmini və İslam mədəniyyətini formalaşdırmış və tərənnüm etmişdir. Əsrlərdən əsrlərə keçən iri miqyaslı bu mədəni irs bir çox fundamental elmi işlərin əsasını təşkil edə bilər.

Azərbaycanın tarixi torpaqları və mədəniyyəti həmişə erməni xalqının diqqət mərkəzində olub. Bu iki xalq arasında olan dövrü düşmənçilik yad torpaqları; xalqımızın elmi və mədəni nailiyyətlərini mənimsəmək məqsədilə ermənilər tərəfindən başlanıb. Tarixə məlumdur ki, onlar (“həylər” – red.) qismən öz ambisiyalarına çatmış, Azərbaycan hissə-hissə öz tarixi torpaqlarını və əsrlərlə formalaşan mədəni irsini itirmişdir.

Azərbaycanın tanınmış filoloqu, həyatının müəyyən hissəsini Yerevanda yaşamış və erməni dilini mükəmməl bilən, filologiya elmləri doktoru, professor İsrafil Abbaslı yığıdığı arxiv materialları əsasında “Azərbaycan həqiqətləri” (erməni ədəbi qaynaqlarda) kitabında Azərbaycanın elm və mədəni, eləcə də gələcək nəslin inkişafına təsir edən qiymətli vəsaitini “Nurlar” nəşriyyatında 2008-ci ildə rus dilində çapdan buraxmışdır. Burada qədim Azərbaycan-türk mədəni irsinin erməni mədəni irsindən üstün olmasını sübut edərək ermənilərin göstərdiyi qısqanc münasibət, həmçinin, bu kitabda ötən yüzilliklərdə yaşamış erməni alimlərinin Azərbaycan mədəniyyətinə verdikləri yüksək qiymət haqqında mənbələr əsasında ətraflı məlumatları qələmə almışdır. Kitab tərəfimizdən əsasən transliterasiya edilmişdir. Azərbaycan mədəni irsini mənimsəmək ermənilərin gözünü necə bağlayıbsa, erməni alimlərinin fikirləri onların yadından çıxmış, tarixi həqiqətlərə qeyri-ciddiliklə yanaşmışlar. İ.Abbaslının erməni mənbələri əsasında araşdırdığı bu tərcümə işi Azərbaycanın zəngin mədəni irsinin təbliğatına qiymətli əmanətdir. Bu kitabda ermənilər tərəfindən qeyd olunub ki, erməni xalqının mədəniyyətinin, erməni dilinin formalaşmasında əsaslı rolu Azərbaycan-türk dili, aşıq və muğam sənəti oynamışdır. Bu etiraflardan bir nəticə çıxır ki, erməni mədəni irsi, ermənilərin milli incəsənəti, erməni “milliyətinin” bütün formalaşma prosesi illər boyu olmamışdır.

İ. Abbaslının bu kitabı təkzibolunmaz faktlarla zəngindir, erməni varvarlarına qarşı aparılan ideoloji savaşa mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “Azərbaycan həqiqətləri” (erməni ədəbi qaynaqlarında) kitabının çoxtirajlı nəşri dünya miqyasında onun yayılması bir də təsdiq edəcək ki, Azərbaycanın zəngin mədəniyyəti – bütün Şərqi və türk dünyası üçün parlaq nümunədir.

Müəllif qeyd edir ki, bu kitab həqiqətin və keçmişin çoxəsrlik çətinlikləri ilə yaranan erməni mədəniyyətinin nümayəndələrinin (yazıçıların və şairlərin, alimlərin və incəsənət xadimlərinin, ümumilikdə ziyalıların) Azərbaycan türkləri və azərbaycanşünaslıq haqqında olan fikirlərinin və düşüncələrinin əsasında toplanıb hazırlanan işdir.

Elmi, ictimai-siyasi daşıyıcılarının çoxuna aydın olan bu elmi, ədəbi, publisistik fikirlər tarixi reallıqların sıralanması nəticəsində formalaşmış. Ancaq bu cür fikirlər hərdən eynimənalı qarşılanmayıb: bəziləri onları təsdiqləmə ilə qəbul edirdilər, bəziləri isə bunlara mənfi münasibət bəsləyirdilər.

Əlbəttə ki, ermənidilli mənbələrdə tarixi xronikadan başlayaraq (V-XVIII əsrlər) cürbəcür əsrlərə aid olan əlyazmalarda, “xalq kitablarında”, onlarla şair və yazıçıların əsrlərində, elmi və dini mütəxəssislərin araşdırmalarında Azərbaycan türkləri və onların ruhi-mədəni irsi haqqında olan fikirləri qeyd etmək mümkünsüzdür. Lakin bu kitabda Azərbaycan mənəvi mədəniyyətinin təsirinin gücü və yayılma dairəsi, tezis və qəbul edilmələri, hansılarda ki, yuxarıda qeyd olunanlar var, təyin edən obyektin, məntiqi düşüncələr sistemləşdirilib.

Qəbul etmələr isə, hər şeydən əvvəl, cürbəcür tarixi vaxtlarda yaranan nəticələndir. Bütün onlara müraciət hazırkı zamanın aktual məsələsidir və bir çox suala aydınlıq və reallıq gətirə bilər. Azərbaycan həqiqətlərini öz ədəbi-bədii və publisist yazılarında etiraf edən görkəmli erməni tarixçilərinin, ədəbiyyatşünas alimlərinin, yazıçılarının, folklorçularının qeyd etdikləri maraqlı fikirləri diqqəti özünə cəlb edir. Yeri gəlmişkən qeyd olunmalıdır ki, ermənilərin Azərbaycan həqiqətləri, erməni –Azərbaycan əlaqələri

barədə filoloq alimlərdən Yusif Rüstəməzadənin, Əkbər Yerevanlının, prof. Abbas Səmədovun, prof. Teymur Əhmədovun və başqalarının, erməni elitasının ədəbi qaynaqlardan, qəzet və jurnallardan, rəsmi dövlət sənədlərindən zaman-zaman toplayaraq ümumiləşdirdikləri fikirləri Atamoğlan Məmmədli və Nurida Allahyarovanın (*Mea Culpa... Confession of Armenian elite*, s. 3-50.) hazırlayıb tərtib etdikləri topludan Azərbaycan oxucularına tanışdır. Bunlardan bir sıra seçmələri də oxucuların mütaliəsinə çatdırmaq yerinə düşərdi:

Arakel Təbrizli – *XVII əsr tarixçisi*

“Koroğlu (bu həmin Koroğludur ki, indi aşıqlar tərəfindən ifa olunan çoxlu saz havaları yaradıb).

Giziroğlu Mustafabəy min insanın arasından (O, Koroğlunun dostudur, bir çox mahnılarında onun adını çəkib).

Sonra o biri Mustafa bəy.

Qaraqaş, Dəli Nəsib, Yola Sığmaz, Tanrı Tanımaz, Göyəbaxan Çıplaq, Kosa-Kosa, Qırlı, Qara Saat, Ağacan Piri. Onlar hamısı Cəlalilər olublar...”

Arakel Davrijetsi. Tarix.

Vaqaşbat, 1896, səh. 87 (erməni dilində).

Xaçatur Abovyan (1805-1848) – *Yeni realist ədəbiyyatın banisi, yazıçı, maarifçi-demokrat, pedaqoq.*

“Yeganə mənbəyi olan ərəb və fars dilinə, müdrikliyin, elmin və digər dərin düşüncələrə müsəlmanlar arasında hörmət Allahla inam və düzgünlükdən irəli gəlir.

Hətta orta əsrlərdə qədim dillər haqqında belə fikirlər söylənirdi. Ancaq öz poetizminə, səslənməsinə və axarına görə, qrammatik nöqteyi nəzərdən tatar dili (azərbaycan dili) bütün başqa dillər arasında yeganə dildir” .

X. Abovyan. Seçilmiş əsərləri. V tom, Yerevan, 1950, səh. 174 (erməni dilində)

“Erməni xalqı tatar (azərbaycan dilindən) dilindən çox söz və ifadə götürüb, hansı ki, bu gün də istifadə olunur.”

“Mən bayatını ona görə yazmışam ki, ermənilərdə, erməni dilinin şirin səslənməsi naminə, erməni dilində belə şeirlər oxunsun, hansılarını türklər (azərbaycanlılar) stol arxasında, bu və ya digər məclislərdə oxuyurlar.Şer və mahnı kimi heç nə dili şirinləşdirmir. Mən ümid edirəm ki, xalqım ən yaxşı nümunələr yaradacaq” .

X.Abovyan. Əsərlərinin tam külliyatı. II cild, Yerevan, 1948, səh.189 (erməni dilində).

“Hər dəfə qonaqlığa gedəndə, şəhərdə gəzəndə, fikrimi toplayıb, diqqətlə xalqın nədən şənlənib həzz aldığına fikir verirəm. Və hər dəfə mən görürəm ki, onlar meydanda Kor Aşığın oxumağına qulaq asıb heyrətlənirlər, hətta ağızlarının suyu axır.

Toyda və başqa məclislərdə sazəndəsiz, saz çalan (ifaçı aşıq) olmasa yeməyə başlamaq olardımı? Deyilənlər türk (azərb.) dilində olardı, çoxları heç bir söz də başa düşmürdü, lakin bunu görən və qulaq asan hər bir insanın qəlbi elə bir cənnətə gədirdi” .

X.Abovyan. Erməni yaraları. Yerevan, 1939, səh.9 (erməni dilində).

“Bizim yeni dilimizin (aşxarabar) yarı hissəsi türk və fars dilindən olan sözlərdən ibarətdir. Bu dillər bizim xalqın zövqünü elə oxşayıb ki, ermənilər öz dilini qoyub, türkcə oxumağa, nağıl, atalar sözləri danışmağa davam edirdilər, səbəb? Çünki onlar buna öyrəşiblər” .

Yenə orda , səh. 80-81.

“Xalq (erməni xalqı) aşxarabar (xalq dili) öz məzmunu və formasına görə qədim erməni dilindən (qrabar) tamamilə fərqlənir və hər cəhətdən tatar (azərbaycan)dilinə bənzəyir. Adi söhbət zamanı ermənilər nəinki tək sözlər, hətta tam cümlələri və ifadələri türk (Azərbaycan) dilində söyləyirlər” .

Yenə orda, səh. 41-42

“Türk (Azərbaycan) dili bizdə elə geniş yayılıb ki, onu hətta qadınlar və uşaqlar da başa düşür. Ona görə də xalq arasında hər birinin tatar (Azərbaycan) dilində şerlərin yaradılması və oxunması adi hala çevrilib.”

*X.Abovyan. Naxaşaviq.
Yerevan, 1940, səh.48 (erməni dilində).*

“Qədim və yeni erməni dilini biri-birindən fərqləndirən danışıq manerası və sintaksis quruluşudur. Bu nöqteyi-nəzərdən qədim erməni dili (qrabar) Avropa dillərinə oxşayır, yeni erməni dili (aşxabar) türk (Azərbaycan) dilinə” .

Yenə orda, səh.45.

Kim bilmir ki, insanın qəlbi qaralanda, heç bir qılınc, heç bir dərman, yuxu – söz, xüsusən də oxşama ifa aşığı havası və bayatı kimi təsir etmir” .

*X.Abovyan. Seçilmiş əsərləri, III cild,
Yerevan. 1948, səh.144 (erməni dilində).*

“Aşıqların Kərəm, Aşığı Qərib, Keşişoğlu haqda saz havası çalılıb, mahnı ifa edib onlar haqda rəvayətlər danışılıb, yenidən sazda çalmağa başlayanda məclisdə hamını valeh edibdilər, heç kəs daha yemək, içmək istəmirdi. Onlar əllərinə saz alıb gecə-gündüz dağlarda, yamaclarda gəzib, Allahın köməkliyi ilə o gözəli görüb, gecə-gündüz ondan gözlərini çəkməyib-baxmaq, ona mahnı bəstələyib, onun gözəl ətrini duyub aqlını itirmək istəyirdilər”.

*X.Abovyan. Əsərləri toplusu. IV cild,
Yerevan.1947, səh.3 (erməni dilində).*

**Mikael Nalbadyan (1829-1866) – Yazıçı, tənqidçi,
filosof, inqilabçı-demokrat.**

“Bu gün türk (azərbaycanlı) və erməni, demək olar ki, bir diyarda yaşayır. Bu xalqlar eyni təbiətin təsirinə məruzdurlar. Yaxın zamanlara qədər, demək olar ki, bir dövlətin himayəsində idilər. İkisi də Asiyadadır, ikisi də Şərqdəndirlər, xasiyyətcə, danışıq

maneraları sarıdan oxşadılar, səbəb isə, asiyalı olaraq eyni şəraitdə yaşayırlar. Milləti adı və dini ilə seçən insanlar təbii-psixoloji səbəbi başa düşə bilməzlər. Türk erməninin şikayət dolu, kədərli havasına qulaq asıb həzz alır, erməni isə türkün (azərbaycanlının) ifasından həzz alır. Və onların hər ikisi üçün Betxovenin simfoniyları, Motsartın “Don Juan”ı “səhrada bir səs” kimi səslənir. Hər birisi min dəfə “Durna, hardan gəlirsən”, Koroğlunun “Eyvazın gümüş kəməri” mahnısına, eləcə də Kərəmin və Aşıq Qəribin mahnılarını ifa etməyə üstünlük verirlər”.

M.Nalbadyan. Əsərlərinin tam toplusu, III cild, Yerevan.1940, səh.183-184. (erməni dilində).

Qədim melodiylar və mahnılar “...havaların böyük hissəsi türklərdən (azərb.) götürülüb. Ermənilər yaşayan bir çox yerlərdə olmuşam, hər dəfə çalışırdım ki, təmiz erməni sözü eşidim. Ancaq bu günə kimi bu sözü eşidə bilməmişəm ”.

M.Nalbadyan. Əsərlərinin tam toplusu. I cild, Yerevan,1945, səh.276 (erməni dilində).

Elə türk (azərb.) sözləri var ki, bütün millət (ermənilər) tərəfindən istifadə olunur.

Bu sözlərin əhəmiyyətli mənası qədim erməni dilində olmasına baxmayaraq, türk sözləri xalqın danışdığı dilində özlərinə elə yer ələyiblər ki, onları öz dialektlərindən “qoparıb” özlərinin çoxdan yaddan çıxmış xalq üçün artıq mövcud olmayan sözlərini dialektlərinə qaytara bilmirlər.

M.Nalbadyan. Əsərlərinin tam toplusu, III tom, Yerevan, 1940, səh 183-184 (erməni dilində).

Qazaros Aqayan (1840-1911) – məşhur yazıçı, pedaqoq.

“Erməni dilinin qrammatikası türk (azərb.) hətta qrammatikasına çox bənzəyir, erməni xalqı, aşıqlar onun öyrənilməsində, sonra isə hətta türk (azərb.) dilində azərbaycan dilində danışmaqda çətinlik çəkmirdilər. Hətta indi də bir çox erməni yazıçısı var ki, türk (azərb.) dilində çox gözəl danışırlar, uzaqda yaşamaqları-

na baxmayaraq, ermənilər üçün türk dili əziz, doğma dil kimidir. Onu da qeyd etmək istəyirəm ki, türk (azərb.) dilində ermənilərin asanlıqla mahnı ifa etməyi ondan irəli gəlir ki, iki dilin forması və düşüncə tərzı eynıdır” .

Q.Aqayan. Seçilmiş əsərləri, III tom, Yerevan,1940, səh.331(erməni dilində)

Erməni aşığıları “mahnıları (şerləri) erməni dilində yox türk (azərb.) dilində bəstələyirdilər. Erməni dilində oxumaq adəti bizim aşığılar arasında yayılmayıb”.

Yenə orda, səh.25-26.

O vaxtların mahnıları arasında “bayatı ən əsas və ən çox yayılmış idi. əlbəttə ki, elə mahnılar var ki, hansını ki, yalnız aşığılar bilirdi, ancaq elələri də var ki, aşığı olmayanlar bilirdi. Ancaq bayatını hamı bilir: balacadan böyüyə kimi, qadınlar da, kişilər də. Öz kədərlərini, qəmlərini, qayğılarını bayatıyla ifadə edirdilər; sevgini, xəyallarını, ayrılığı; şikayətlərini, önləri üçün göz yaşlarını, bütün fikir və hisslərini bayatı ilə ifadə edirdilər”.

Yenə orda, səh. 325.

Bayatıda “ birinci, ikinci və dördüncü sətir eyni sözlə bitir. Bu söz birinci sətirdə müəyyən deyil, ikinci və üçüncü sətirdə müxtəlif mənalar daşıyır. Ona görə bayatı türk (azərb.) dilində deyilir, çünki türk (azərb.) dilində bir sözün bir neçə mənası ola bilər, erməni dilində belə imkanlar yoxdur”.

Yenə orda, səh.325.

“Vaxt var idi ki, Aqvan (Alban) dövlətinin şahı Tər-tər şəhərində yaşayıb. İndi ora dağılıb və şəhər Bərdə adlanır.O zaman bu şəhər Gəncə və Şuşa arasında yerləşirdi, Tər-tər çayının üstündə. Yaşılıqla əhatə olunmuş şahın iqamətgahı Tər-tər çayı boyunca yerləşirdi. Nəhəng çınarla, gözəl ağaclarla zəngin olan bu süni meşə heç nə ilə təbii meşədən geri qalmırdı. Hətta şəhərin ən hündür qalaları ağacların kölgəsində itirdilər.Saray dörd tərəfdən əzəmətli

hasarla əhatə olunurdu, ancaq bu, heç də qəfəsə bənzəmirdi, əksinə, bu ərazidə keçİ və maral sürüləri azad ora-bura qaçırdılar”.

Q.Aqayan. Seçilmiş əsərləri, İrəvan, 1939, səh 117 (erməni dilində).

“İstedadlı, vergili aşıq, həmçinin də Dədə Aşıq (aşıq sənətinin sayılan ağsaqqalı), dərin hafizəyə malik olmalıdır.Mən elə hafizəni nəzərdə tuturam, hansı ki, illərlə, aylarla sinələrində yığılanı danışa bilsinlər.Yaxşı aşıq öz dövrünün aşıq dastanlarını və keçmiş oxuyan aşıqların məşhur mahnılarını əzbər bilməlidirlər.

Doğrudan da, əgər kor aşıq əvvəldən axıradək “Əsli və Kərəm”, “Abbas və Gülgəz”, “Xurşud və Mehri”, “Şahmar Əli”, “Şah İsmayıl”, “Ərəb qızı”, “Koroğlu”, “Tutuquşu” lətifələrini, çoxlu dastanlar var ki, adlarını indi yadıma sala bilmirəm, amma başqa aşıqların ifasında eşitmişəm, əzbər bilirsə, deməli aşıqların fenomenal hafizələri olduğunu qətiyyətlə demək olar”.

Q.Aqayan. Müasir şifahi erməni mahnıları. “Daraz” jurnalı.1893.Nö 9. səh.140.(erməni dilində).

“Koroğlunun qəhrəmanlığı ölkəmizin bütün xalqları arasında yayılmışdır. Türklər (azərbaycanlılar) onu türk (azərb.) sayırlar, kürdlər – kürd, ermənilər isə azərbaycanlılaşmış erməni sayırdılar. Onun türk (azərb)” və kürd dilində olan mahnılarını yalnız ermənilər ifa edirlər, digər xalqlar isə onun mahnılarını öz dillərində ifa edirlər”.

“Daraz” jurnalı, 1893, №5.

Ovanes Tumanyan (1869-1923) – Məşhur yazıçı və şair.

“Tatar (azərb.) mahnılarında nağıl etmək – bu əsas deyil. Mahnıların çoxu əfsanə, rəvayət xarakteri daşıyır, sanki bu mahnılar məşhur olmayan zamanlardan bizə çatmış, eləcə də məşhur olmayan xanəndələr tərəfindən ifa olunmuş böyük poemaların bir parçasıdır. Məsələn, Koroğlu və onun atı haqqında mahnı”.

O.Tumanyan. Sayat-Nova, İrəvan, 1945, səh.13.(er.dilində).

Atrbet (Mubayadcan Sarkis Mkrtriçi) (1860-1937) – Yazıçı və tarixçi, islam dini və sektantlıq haqqında bir çox əsərlərin müəllifi.

“Məhsəti (yəni, “aya bənzər”) Gəncədənir. O, məna ilə dolu olan rübailəri ilə məşhurdur”.

“Məhsəti İslama qarşı olub. O, öz çirkin əməlləri üçün hərəm-xanalarda qadınlardan istifadə edən dini fanatlara qarşı çıxırdı”.

“Məhsəti ədəbi arenaya gələndə qədər şairlər öz bəxtsiz talelərindən gileylənirdilər. Ancaq Məhsəti öz şerləri ilə bütün əzab çəkənlərin simasını dəyişdi. Məhsətidən qabaqkı nəsil din tərəfdarları ilə açıq dava aparırdılar. Ancaq Məhsəti hicri təqviminə görə V əsrdə (xristianlara görə XII əsrdə) onların qadınların hüquqlarını pozan qanunlarına qarşı çıxdı”.

“Məhsəti ömrünün sonunadək qadın azadlığına olan məhəbbətini tərənnüm edərək öz ideyaları uğrunda mübarizə aparıb”.

Q. Antonyan. Azərbaycan və erməni xalqları arasında ədəbi münasibətlər, Bakı, 1955, səh. 121 (erməni dilində).

Q. Axverdyan – XIX əsrin ədəbiyyatşünası.

“Allah tərəfdarı olan aşıqlar belə hesab edirdilər ki, erməni dili şerlərdə yaradan və müqəddəslər haqda oxuyanda lazım olurdu. Dini mahnlılar, nəsihətlər erməni sözləri ilə deyilirdi, əks halda bu dinə qarşı cinayət idi. Ancaq gözəl poetik hisslər fars, türk dilində, hətta osman ləhcəsi ilə ifadə olunurdu.”

Q. Axverdyan. Sayat-Nova, Moskva, 1852, səh. 3-4 (erməni dilində).

Abr. Zaminyan – XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlində ədəbiyyatşünası.

“Qanzaqlı (Gəncəli) Nizami bənzərsiz “İskəndərnamə”ni yazıb. Şübhəsiz bu qibtə etməyin nəticəsidir. Bu səbəbdən XIII əsrin sonunda Xaçatur Qaçaretsi köhnə, cırıq “İskəndərin” erməni dilində olan tərcüməsini tapmış, onu köçürmüş, bu əsərə ən yaxşı giriş və rəy yazmışdır, hansı ki, “İskəndərə” görə bədpərəstlik əsəri sayılırdı”.

Abr. Zaminyan. Erməni ədəbiyyatının tarixi, I hissə,

Yeni Naxçıvan, 1915, səh.212 (erməni dili) .

“Həsən bəy (Zərdabi) Məlikov adlı ali təhsilli bir gənc türk bütün qadağa və maneələri dəf edərək, ilk dəfə Bakıda türk dilində qəzet dərc edəcək. Biz oxucularımızın diqqətini bu sevincli xəbərə cəlb etmək istərdik”.

“Mşaq” qəzeti, 1875, № 8 (erməni dilində).

Leo (Arakel Babaxyan) (1860-1932) – məşhur tarixçi, yazıçı və tənqidçi, professor.

“Aşıqlar həyat, məişət haqda olan nağıllarında, mahnılarında türk (azərb.) dilində oxumağı üstün tuturdular, çünki bu dil daha ifadəli, zəngin, axarlıdır, nəyinki erməni dili”.

Leo. Ermənistanın tarixi, III tom, İrəvan, 1946, səh.1072 (erməni dilində).

“Erməni aşiq sənətinin az, demək olar ki, əhəmiyyətsiz bir hissəsi öz ədəbiyyatımıza aiddir.İri əsərlərin böyük hissəsi (dastanlar, qəhrəmanlıq nağılları) türk (azərb.-İ.Abbaslı) dilində yazılıb”.

Yenə orada.

“Türk (azərb.) xalqı böyük mədəni inkişaf, həmçinin hərtərəfli sənət bacarığı göstərir. Bu bacarıq əsasən şifahi ədəbiyyatda biruzə verir. Şifahi ədəbiyyat atalar sözləri və deyimlərlə zəngindir. Bu misallara görə türk (azərb.) xalqı bir çox mədəni dəyərlərin daşıyıcısı olan digər xalqlarla bərabər dünyagörüşün formalaşmasında öz yerini tutur. Türk atalar sözləri rus və digər xalqların atalar sözlərinə bənzəyir. Müqəddəs rəvayətlər kimi bu atalar sözlərində həkk olunan fikirlər türk (azərb.) xalqı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əsərlərin təcrübəsi bu atalar sözlərində öz əksini tapır.Ona görə onlar müəllif fikirləri kimi təqdim olunurlar. Doğrudan da – atalar sözləridirlər” .

Yenə orda, səh.100.

Osmanlılar nahaq yerəXocanı osman türkü sayırlar.Ancaq digər türk xalqları arasında bu tarixi şəxsiyyət Molla Nəsrəddin adı altında tanınır. Təxminən Şərqi bütün xalqları lətifələr və nümu-

nələrin yaradılmasında iştirak ediblər. Ola bilər ki, bəzi lətifələrin Nəsrəddinə ya sadəcə Xoca, Mollaya heç bir aidiyyəti yoxdur.

Yenə orda, səh.100.

Aleksandr Şirvanzadə (1858-1935) – məşhur yazıçı, dramaturq

“Sizə məlumdur ki, mən Azərbaycan vətəndaşı olaraq, Vətənimin mədəni məsələləri ilə, xüsusən də türk (azərb.) teatrı və ədəbiyyatının vəziyyəti ilə maraqlanıram. Ona görə də, mən türk xalqının mədəni sferada oılan uğurlarını görəndə fərəh hissi keçirirəm. Böyük Oktyabr İnkılabı nəticəsində, doğudan da, türk fəhlə sinfinin yaradıcılıq ruhu çar zincirlərini sındırmağa nail olmuşdur. Bundan sonra sürətli inkişaf dövrü başlamışdır. Türk (azərb.) teatrının fəvqəladə inkişafı məni çox sevindirir.

...Sizi əmin edəməm ki, bu məni hədsiz dərəcədə sevindirir ”.

*Ədəbiyyat və İncəsənət Muzeyinin Elmi arxivi.
“Şirvanzadə fondu”. № 143/77 (erməni dilində).*

Tridat Baleyan (XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəli) –

dini xadim, folklor yığan, nəşriyyatçı).

“Aşıq alətlərinin adları türk dilindədir – saz, santur, kaman, və ya kamança, bağlama”.

*Erməni aşıqları. Tridat Baleyanın yığıcısı. I cild,
İzmir, Mamuryan nəşriyyatı, 1911, səh. 9 (erməni dilində).*

“Hətta şeirləri adları da türk dilindədir: qoşma, dastan, qələndər, müstəzad-qələndər, müxəmməs-qələndər, divani, qəzəl, rübai-divani, müsəddəs divani, səmii, müsəddəs-səmai, naxşikar, səmai, ədəklisəmai, dubeydi, müxəmməs, təcni, zəncirləmə, ləbdəyməz, əlifləmə, sətrənc, qitə, qəsidə, nəqarət və s.”.

Yenə orda, səh.9-10.

Geqam Tarverdyan (XX əsr) – məşhur folklor

yığıcısı, nəşriyyatçı.

“Erməni aşıqlarından yığdığım şeirlərin müəyyən hissəsi tamamilə azərbaycan dilindədir. Qalan aşıqların böyük hissəsi öz

əsərlərini azərbaycan və erməni dilində yazırdılar. 20-25 aşiq öz şerlərini erməni dilində yazırdılar”.

Erməni aşığıları. I cild, İrəvan, 1937, səh.19. (erməni dilində)

Q.Levonyan (XX əsr) – folklorçu, teatrşünas

“Bu məktəbdə (türk-osman-erməni aşiq məktəbi) hər hansı bir aşığın erməni dilində yazmaq və oxumaq bacarığı nadir haldır. Onlar öz mahnılarını türk dilində, yəni , Osman hökmranlığı dövlətinin dilində bəstələyirdilər”.

Q.Levonyan. Aşıqlar və onların sənəti, İrəvan, 1944, səh.37 (erməni dilində).

Mesrop Canaşyan – ədəbiyyatşünas

“Aşiq sənəti türklərin, farsların təsiri altında idi (İran nəzərdə tutulur, çünki farslarda aşiq sənəti olmayıb – redaktorun qeydi). Bu təsir onların ləqəblərində, yazdıqları şeirlərin formalarında öz əksini tapıb və qorunub saxlanıb.Zümzümələrin sayı 60-dan çoxdur.”

M.Canaşyan. Xarici erməni ədəbiyyatının tarixi, I cild, Venesiya, S.Qazar nəşriyyatı, 1953, səh.119 (erməni dilində)

Manuk Abeqyan (1865-1944) – ədəbiyyatşünas, folklorçu və dilçi, Ermənistan EA-nın həqiqi üzvü.

“Bizim əlimizin altında bayatıların 1700 qədər müxtəlif variantları var.Təəssüflənirik ki, bizim dil çoxmənalı sözlərlə zəngin deyil, bizim dilimizdə də təkmənalı ifadələr azdır, ona görə də biz bizə yaxın olan türk (Azərb.-İ.Abbaslı) dilinə müraciət edirik.”

M.Abeqyan. Xalq havaları, Vaqarşabat, 1904, səh.35 (erməni dilində).

Qraçia Açaryan (1876-1954) – məşhur dilçi, ədəbiyyatşünas, Ermənistan EA-nın həqiqi üzvü.

“XI əsrdən türklərin ermənilərə tərəf yürüşləri başladı, bu da dilin formalaşmasına təsir edirdi.”

“Türk-tatar dilində cümlələrin quruluşu, cümlədə sözlərin yerləşməsi Hİnd-Avropa və erməni dillərinin quruluşundan çox fərqlənir. Məsələn, Hİnd-Avropa dillərində cümlənin quruluşu erməni dili ilə eynidir.

Mən quşu ağacda oxuyan gördüm.

Türk-tatar dilində, cümlənin sonundan başlayaraq, fikir belə ifadə olunur:

Mən ağacda oxuyan quş gördüm.

Məhz türk-tatar dilinin təsirindən sonra erməni dilinin qrammatik qanunları dəyişib, hansılarını aşağıda göstərilən misalda görmək olar:

Ağacda oxuyan quş gördüm”.

Qr.Açaryan. – *Erməni ədəbiyyatının yeni tarixi.*
Vaqarşabat, 1906, səh.9-10 (erməni dilində)

Q.Manandyan və Qr.Açaryan.

“Görünür, bu şerlərin öz ölçüsü və havası var idi. Belə ki, onları yazan müəllif ilə bağlayırlar.Onların sayı həqiqətən çox idi.1524-cü ildə Budaq 1000 çox nəsimi (şeir növü) bilirdi.Hesab edək ki,Onların müəyyən bir hissəsi Nəsimi tərəfindən yazılısada, qalanları da onun adı ilə bağlıdır.Xalq böyük məhəbbətlə nəsildən nəsilə Nəsiminin bu şerlərini ötürür.Budaqdan 128 il sonra belə, 1652-ci ildə,bu şer nümunələri mövcud idilər.

Nəsiminin dərisini söydulat, edam etdilər.Edam tarixi məlum deyil.Ancaq edam 1524-cü ildən qabaq olmayıb”.

Q.Manandyan və Qr. Açaryan.Yeni erməni fədailləri
(1155-1843).Vaqarşabat.1903, cəh.721.(erməni dilində).

Avetik İsaakyan (1875-1957) – məşhur şair,
Ermənistan EA-nın həqiqi üzvü.

“Hacıbəyov öz operalarını yaradaraq, Azərbaycanın zəngin və bənzərsiz xalq musiqisindən istifadə edirdi. Onun musiqisi

erməni xalqı üçün həmişə doğma olmuşdur. Bu musiqi erməni və Azərbaycan xalqlarının yaxınlaşması üçün gözəl vasitə idi. ”

Av.İsaakyan. Seçilmiş əsərləri, IV tom, İrəvan, 1951, səh.44 (erməni dilində).

“Nizami poeziyasının gücü bu gün də İslam aləmində hökmranlıq edən şairlərdən üstündür.

Yenə orda, səh.97.

“İmkan daxilində, Nizami real həyata möcüzə gətirib və Azərbaycan xalq məişəti ilə onu zənginləşdirərək, Azərbaycan və Qafqazın tarixi keçmişini və coğrafi adlarıyla bağlamışdır. ”

Yenə orda, səh.99.

“Qardaş Azərbaycan xalqının bayatılardan ibarət olan zəngin şeir sərvəti var. Təbiətə yaxın olan xalq bayatı vasitəsilə özünün həyatdakı obrazını açmışdır. Bayatı yazanların adları məlum olmasa da, o məlumdur ki, onlar xalqın arasındadırlar. Onlar- övladlarını itirmiş analardır, məcburi köçkünlərdir, aşiq olanlardır”.

Yenə orda, səh.156.

“Azərbaycan xalqının nəfəsi, bayatının nəfəsi – bütün gözəlliyi ilə dağ havasıdır, həm də qəm, kədər, qüssə, qəhrəmanlıq, əzab-əziyyət deməkdir.”

Yenə orada.

“Erməni xalqı da bayatını çox sevir, bununla belə həm Azərbaycan, həm də erməni bayatılarını böyük məhəbbətlə oxuyurlar. Ancaq Zəngəzur və Qarabağ erməniləri azərbaycanlılar kimi bayatını yaxından hiss edirlər və öz arzularını bayatı ilə ifadə edirlər.”

Yenə orda, səh.157.

“Yüzlilliklərlə Azərbaycan və erməni xalqı bir torpaqda, bir günəşin altında yaşayıblar, biri-birinə böyük ümidlər bəsləyiblər. Əsrlərin sənət növü olan atalar sözləri və deyimlər, mahnı və musiqilər ermənilər üçün həmişə doğma olublar. Xalq qəhrəmanı Ko-

roğlu, xalq düşmənləri, xanlar xə bəylər ilə mübarizə apararaq, bizim erməniləri də döyüşə həvəsləndirirdi. Tarix boyu bizim aşıqlar həmin sazda bizə doğma olan Azərbaycan mahnılarını ifa ediblər. Uşaq yaşlarından, Azərbaycan musiqisinə qulaq asaraq, mən özümü öz xalqımla vətəndə hiss edirdim”.

*“Sovetakan Ayastan” qəzeti,
1938, 20 aprel (erməni dilində)*

“Filosof-şair, mütəfəkkir Nizami öz zamanının qabaqcıl ideyalarının təxribatçısı olub. O, İslam dininə kobudluğuna qarşı çıxırdı. Xalqların dostluğunu, tərənnüm edirdi.”

*Nizami Gəncəvi. “Leyli-Məcnun”,
İrəvan, 1947, səh.4 (kitaba giriş) (erməni dilində).*

“O (Nizami), bizim üçün, Qafqaz xalqları üçün əziz olduğu kimi eyni səviyyədə doğma və dəyərlidir. Qafqaz xalqlarının qardaş xalq olması üçün O, Nizami, öz humanist, azadlığı tərənnüm edən ideyaları ilə vasitəçilik rolu oynayırdı. O, həmişə Qafqaz xalqlarının qardaşlıq münasibətlərinin iştirakçısı olub.

Nizami tək Azərbaycan xalqının deyil, bütün qafqaz xalqlarının fəxridir- azərbaycanlıların, ermənilərin və gürcülərin”.

*Av.İsaakyan. Seçilmiş əsərləri, IV cild,
İrəvan, 1951, səh.100-101 (erməni dilində)*

**Yeqişe Çarents (1897-1937) – məşhur şair, Zaqafqaziya
və Azərbaycanın məşhur dramaturqu.**

C.Cabbarlının ölüm xəbəri məni sarsıtdı. Bu məşhur insanla bir neçə görüşlərə görə mənə aydın oldu ki, o, həmin şəxsiyyətdir ki, hansı ki, onun sayəsində tək Azərbaycanın deyil, həm də Zaqafqaziya ədəbiyyatı və teatru ümumittifaq məşhurluq əldə etdi. Güclü söz ustası olan C.Cabbarlı öz əsərlərində bizim beynəlmiləl bolşevik mübarizəmizi qələmə alan qabaqcıl dramaturq idi.

*“Qrakan tert” (Ədəbi qəzet),
10 yanvar, 1935, №1 (erməni dilində).*

Derenik Dəmirçyan (1877-1956) – məşhur yazıçı,
Ermənistan EA-nın həqiqi üzvü

“Nizami öz əsərlərində Azərbaycan xalqının əsrlərlə yaratdığı mədəniyyətin məzmunu haqqında yazırdı. Beləliklə, o Azərbaycan xalqının dini mədəniyyətinin ədəbi formasını göstərmişdir.”

*D.Dəmirçyan. Böyük humanist,
“Sovetakan Hayistan”, 21 sentyabr 1947 (erməni dilində).*

“Onun (Nizaminin) bəzən məqsədə uyğun olmayan” aforizmləri və ideyaları xalqın dilindən düşmür. Bir çox nəsillər Nizamidən çox şey öyrənib. Nizaminin yaradıcılığı, zorakılıq hökm edən dövrlərdə belə doğrudan da gələcək dirçəlişə qulluq edərək insanların ürəyində yaşamağa davam edir”.

Yenə orda.

Qareqin Ereytsiyan – məşhur jurnalist, “Molla Nəsrəddin”
*jurnali ilə eyni ildə buraxılan “Xatabala”
jurnalının redaktoru və nəşriyyatçısı.*

“Mirzə Cəlilin kolleqalarından birinin səhər tezdən “Molla Nəsrəddin”in ilk nömrəsini gətirməsini heç vaxt mən unutmam və adamı dərin düşüncələrə qərq edən jurnalı mən açdım və oxudum, sonra isə rəsmlərə xeyli baxdım, məndə inam yarandı ki, xalqın sevimlisi olan jurnal o qədər savadlı yazılmış, ictimai məzmunlu öz qarşısınaciddi bütün xalqlara gərəkli, ciddi vəzifələr qoymuşdur”.

“Mən Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi, tənqidi və ictimai fəaliyyətini həmişə yüksək qiymətləndirmişəm. O, çox mədəni adam olmuşdur. Az danışar, lakin çox işləyirdi. O, bütün varlığı ilə öz xalqına bağlı idi”.

*“Sovetskaya Armeniya” qəzeti,
30 mart 1965, N38 (erməni dilində),*

A.Terteryan – sovet ədəbiyyatşünası,
Ermənistan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü.

“Ermənilər söhbət, danışmaq zamanı Azərbaycan atalar sözlərinə və rəvayətlərinə həmişə müraciət edirlər”.

*A.Terteryan. Abovyanın yaradıcılığı,
Yerevan,1941, səhifə 202(erməni dilində).*

Nairi Zaryan – məşhur Sovet yazıçısı

“Azərbaycanı məşhur ədəbiyyat günləri münasibəti ilə təbrik edir, Zaqafqaziya xalqlarının qardaşlığı uğrunda mübariz, Azərbaycan ədəbiyyatının böyük klassiki Sabirin əziz xatirəsi qarşısında ehtiramla baş əyirəm”.

“Kommunist” qəzeti, 28 dekabr, 1936 (erməni dilində).

Stepan Zoryan – məşhur Sovet yazıçısı

“Nizami, özünün zamanında yüksəlmiş, gələcək əsirlərə humanist əlini uzatmışdı”.

*Stepan Zoryan. Böyük Azərbaycan şairi,
“Covet Ermənistanı” qəzeti, 21 sentyabr,
1947, N 222(erməni dilində) .*

“Nizami dünyanın böyük şairlərindən biri olmuş, Şərqdə şair, yaradıcı, mütəfəkkir kimi xüsusən o, yeganə dünya ədəbiyyatının məbədahında nəhəng söz ustası kimi möhkəm yer tutmuşdur”.

Yenə orada.

“Biz bu dahi şairi (Nizamini) özümüzə doğma sayırıq, ona görə ki, onun əsərlərində nə qədər incə hisslər və fikirlər vardır, onlar bu gün də bizi həyəcanlandırır və bizi düşünməyə vadar edir”

Yenə orada.

“Bizim ədəbiyyatşünasların təbirincə, özünüm ideya və yaradıcılığı ilə o (Nizami) təkcə öz müasirlərinin və ardınca gələn şairlərin, həmçinin də bir çox orta əsr erməni şairlərinin yaradıcılığına faydalı təsiri olmuşdur”.

*Stepan Zoryan. Böyük Azərbaycan şairi,
“Covet Ermənistanı” qəzeti , 21 sentyabr,
1947, N 222(erməni dilində)*

“Biz fəxr edirik ki, Azərbaycan xalqının böyük oğlu və Zaqafqaziyanın gözəl oğlu Hizami mirvarini xatırladan əsərlərini

bəxş etmiş, dünya filalogiyası dahi şairlər məbədğahında artıq öz yerini çoxdan tutduğuna görə ona (Nizamiyə) minnətdardırlar ”.

Stepan Zoryan. Böyük Azərbaycan şairi, “Covet Ermənistanı” qəzeti , 21 sentyabr, 1947, N 222(erməni dilində)

4.5. Erməni elitasının etirafları və onun doğurduğu qənaətlər

Təcavüzkar Ermənistan Respublikasının və onun havadarlarının əsassız iddia və tələblərini erməni alimlərinin, tarixçilərinin, siyasətçilərinin və din xadimlərinin özləri də müxtəlif dövrlərdə tənqid və etiraf etmişlər. Bunu aşağıda sadalanan etiraflar, fikir və mülahizələr təsdiq edir. Azərbaycanın tarixçi alimləri Atamoğlan Məmmədli və Nuridə Allahverdiyevanın Azərbaycan, ingilis, alman, fransız və rus dillərində müxtəlif mənbələrdən toplayıb geniş oxucu kütləsinə təqdim etdikləri **“Erməni elitasının etirafları”** toplusundan daha aydın görmək olur. Bu topluda cəmləşən yazıların hamısını deyil, dissertasiyada nəzərdə tutulan dövrə aid olan ümdə məsələlərə diqqəti yönəldəcəyəm: 1828-ci ildə məşhur “Türkmənçay” müqaviləsi olmasaydı, Qriboyedov və Abovyan olmasaydı, rus əskərləri olmasaydı, bu gün müasir kənd və şəhərlərə çevrilən yüzlərlə yeni yaradılan erməni ocaqları olmayacaqdı... Təkcə son onillikdə (60-70-ci illərdə) Vətənə 200 yüz mindən çox erməni köçmüşdür.

Zori Balayan. “Ocaq”, səh.120, 192, 273

Daşnaq nümayəndələri ətraflarına çoxlu könüllü dəstələri yığaraq müharibə gedən türk ərazilərində qadın, uşaq, qoca və əlilləri amansızcasına doğrayıb tökürdülər.

A.Lalayan.1918-20-ci illərdəki qırğınlar haqqında. “İnqilabi Şərq” jurnalı, N 2-3, 1936. Moskva

Bir az sakitləşən kimi Şuşanı yenə gördüm. Şəhərin türk məhəlləsində daş-kəsək yığnaqlarından başqa bir şey qalmamışdı. Bütün evlər yandırılmış, onların sahibləri isə öldürülmüşdü. Eyni hal Xankəndindəki türk məhəllələrinin də başına gətirilmişdi...

Bakıda ermənilər ingilislərin yardımını ilə böyük neft şəhərini ələ keçirdilər və şəhərin türk əhalisindən 25.000 nəfərini qırdılar.

Ohanes Apresyanın xatirələrindən. Leonard Ramesden Hartvill. "İnsanlar belədir. 1918-22-ci illər Azərbaycan hadisələri bir erməninin xatirələrində". ABŞ, İndiapolis, "Bobbs Meril kompani" nəşriyyatı, 1928.

Türklərlə ermənilər arasındakı ziddiyyətlərin yaranmasının səbəblərindən biri də türk və Azərbaycan xalqlarının humanizminə, qayğıkeşliyinə, vətənpərvərliyinə qarşı erməni millətçilərinin amansız qəddarlığıdır.

Amerikalı erməni yazıçı L.Z.Sürməliyan. "Xanımlar və cənablar, müraciətim sizədir" kitabından.

Azərbaycan torpaqlarında erməni əyaləti yaradan rus məmurları Çar Rusiyası generalının 1828-ci il mart tarixli ali fərmanını rəhbər tuturdular:

"Siloyyu traktata s Persiyey, zaklyuçennoqo 10 fevralya 1828 q., prisoyedineniye k Rossii Xanstvo Naxçivanskoye povelevayem vo vsex velax imenovat otnine oblastyu Armyanskoy".

Sentralnyy Qosudarstvennyy Istoriçeskiy Arxiv Rossiyskoy Federasii, fond 880, opis 5, delo 389, list 18 ob.

Çağdaş ermənilərin sevimli yazıçısı Raffi (Akop Melik Akopyan) "Samvel" adlı əsərində erməni etnosunun tarixi haqqında bunları etiraf edir: "Bizim quru tariximiz tarixçiyə çox az bilgi verməkdədir. Bizim ədəbiyyatımız kilsə yazılarından o yana gedə bilməmişdir".

Raffi (Akop Melik Akopyan), Samvel. Izdatelstvo Aistan, Yerevan, 1971, s.16.

Erməni yazıçısı V.Papazyan XX əsrin əvvəllərində ermənilərin inkişafı barədə məlumat verərək yazırdı: “Erməni xalqı tamamilə cahil, avam, vəhşi və başlıcası şüursuz vəhşiləri idi. Adamlar daha çox basqın və talançılıqla məşğul olurdular... Onlar bir şimalı kimi təkə ovla yaşayırdılar”.

Stepan Şaumyan. İzbrannie proizvedeniya. Tom.1, s. 390.

Erməni daşnaqlarının başçılarından biri olmuş A.Əmiryan yazırdı ki, “təkə İrəvan quberniyasında daşnaqlar tərəfindən 200 azərbaycanlı kəndi dağıdılmışdır”.

Bakı fəhləsi, 28.05. 1918.

Erməni tarixçisi Lalayan yazırdı ki, “əksinqilabi daşnaq hökumətinin daxili siyasətinin mahiyyəti ölkə zəhmətkeşləri arasında milli nifrəti qızıdırmaqdan, Ermənistan ərazisində yaşayan azərbaycanlı əhalisini fiziki cəhətdən məhv etməkdən ibarət idi”.

Tarixi yazışmalar. M., 1938, s79- 107.

Ermənilərin keçmişi ilə maraqlanan tarixçi Qaraqaşyan yazırdı ki, “ermənilərin keçmişi haqqında tarix və ya salnamə sayıla biləcək məlumatlar yoxdur”.

Kapakaşyan. Istoriya vostoçnoqo voprosa. London, 1905.

Bu gün ermənilərin ədəbiyyat sahəsində az-çox nələri varsa , bütүн bunlar türk xalqları ilə, xüsusən də sonralar Azərbaycan türkləri ilə qonşu olmaları sayəsində əldə edilmişdir. Bu işdə poeziya sahəsi də istisna deyildir. Erməni müəllifi Qukasyan akademik M.Abeqyanın belə bir fikrini təsdiq edirdi ki, erkən orta çağ erməni poeziyasında qafiyəli şeir Azərbaycan və başqa türk dillərinin təsiri ilə meydana gəlir. Bu fikirləri incəsənət sahəsinə də şamil etmək olar. Belə ki, erməni əsilli akademik Marr, ermənilərin başqa xalqların təsiri altında mədəni cəhətdən müəyyən inkişafa çatdıqlarını belə qələmə almışdır: “Aninnim erməni incəsənəti öz yüksək inkişafını erməni çarları dövründə deyil, erməni dövlətinin süqutundan sonra tapmışdı”.

*Marr.H.Y. O rezultatax tvorçestve Rustaveli
i eqo poeme. Tibilisi, 1964, s, 102.*

Erməni dilində milli koloritli məhəbbət dastanlarının olmaması qabaqcıl fikirli sənətkarları daimi düşündürmüşdür. Təsadüfi deyil ki, ermənilər tarixi Azərbaycan mədəni nailiyyətləri ilə üzləşmişdilər. Ermənilər vaxtı fəvta verməyərək Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının nümunələrini nəinki mənimsədilər, hətta onları utanmadan öz adlarına çıxmağa, özünüküləşdirməyə başladılar, bütün bunları etiraf edən erməni müəllifi Q. Ağayan yazırdı ki, “bizim aşuqların mahnılarıyla qarışıq dastanlarıyoxdur, bunlar ancaq türklərdədir”.

*Q.Antonyan. Ədəbiyyatda erməni-Azərbaycan dostluğu.
İrəvan,(ermənicə), 1962, s. 31.*

«Mşak» qəzeti 1880-ci ilin yayında ermənilərin kürd əhalisinə nə qarşı törətdiyi əməllərdən bəhs edərək yazırdı ki, “Konstantinopol üçün dünən və bugün çox həyəcanlı günlər idi. İyulun 28-də xəbər yayıldı ki, ...Milli intiqam naminə ermənilərin güclü silahlı dəstələri Vaspurqaqanın kürd kəndlərinə hücum edib, 7 kəndi yandırıb dağıdıblar...”

şaq.1880, № 161

Erməni müəllifləri (Herand Pasdermaciyan və sair) Tehrandə 1369-cu ildə farsca nəşr etdirdiyi “Tarixə Ermənistan” kitabının 446-cı səhifəsində təsdiq edirlər ki, kürd əhalisinin qətlə yetirilməsində Daşnaksütun partiyasının xüsusi rolu olmuşdur. Erməni yazıçısı Amayak Siras Moskvada nəşr etdirdiyi “Rodimiy kray” əsərinin 150, 158-ci səhifələrində qeyd edir ki, 1896-cı ildə ermənilər kürd milli paltarlarını geyinib türklərə hücumlar edirdilər... Usta Martirosun oğlu Vahanın evində (Bitlisdə) kürdlərin çoxlu milli paltarları vardı. Ermənilər kürd paltarlarını geyinib osmanlı məmurlarına güllə atıb, sonra qaçıb gizləndirilər ki, türklər onlara silahlı basqın edən şəxslərin kürdlər olduğunu inansınlar və beləliklə türklər ilə kürdlər toqquşsunlar.

Amayak Siras. Rodimiy kray. M., 1979, s, 150-158.

Avropa alimlərindən Körte erməni etnosunu tədqiq edərək belə bir nəticəyə gəlmişdir: “Türkiyədə sizi aldadan birinə rast gəlmişsinizsə, bilin ki, bu şübhəsiz bir ermənidir. Məmləkətin xüsusiyyətlərinə yaxşı bələd olan Eskişəhərin böyük bir xristian səyahı mənə təcrübələrini ona – buna öyrətdiyini söylədi: “Bir türk ilə iş görəcəyiniz halda müqavilə bağlamağa lüzum görmürəm, onun sözü yetər. Amma bir yunan və ya başqa bir xristianla iş görəcəmsə yazılı bir müqavilə bağlamam. Bu, şərtidir. Ermənilərə gəlincə, onlarla yazılı da olsa heç bir müqavilə bağlamaram; çünki heç bir müqavilə onların yalan və hiylələrinə qarşı bir təminat verməz”.

Korte. Les Armeniens en Anatholie. P. 52.

Erməni elitasının etiraflarından bundan da təsirləndirici və bundan da kədərləndirici məzmununda olan çoxsaylı misallar gətirmək olar və onlar istənilən qədərdir. [130-3,50]

Xalqlar dostluğunun tarixi-bədii salnaməsi hər bir xalqın mədəni olan ədəbiyyatı, yaradıcıları ilə tanınmış söz ustaları və ictimai fikir adamlarıdır. Tədqiqatçı alim Əkbər Yerevanlı özünün “Azəri-erməni ədəbi əlaqələri” monoqrafiyasında Azərbaycanın mütəfəkkir şairi Xaqani Şirvaninin əsərlərindən XIII əsrin görkəmli erməni şairi Firiqin tərcümələr etməsi, erməni mütəfəkkirlərinin dahi Nizami Gəncəvinin dostluq və qardaşlıq ideyaları yayan ədəbi irsini yüksək qiymətləndirərək öyrənilməsinə zəruri bildikləri barədə faktlar əsasında söhbət açır. Həmçinin tədqiqatında qeyd edir ki, “Erməni-Azərbaycan xalqlarının ədəbi əlaqələri” kitabının müəllifi Q.Antonyan bu sahədə müəyyən işlərin görüldüyünü söyləsə [38-221] də, bu əlaqələrin dərinədən və hərtərəfli öyrənilməsinə deməyə çətinlik çəkir. XIX əsrdəki zəngin olan ədəbi mühitlərin xarakterik cəhətlərini əks etdirən bir dəyərli monoqrafiyanın yazılmadığını vurğulayır. Bu münasibətlərin tədqiq olunub qiymətləndirilməmiş sahələrinin mövcudluğunu xatırladır. Zaqafqaziyanın Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra yeni tarixi şəraitdə ədəbi əlaqələrin məzmunu və səciyyəvi cəhətlərin, bir çox mühüm ədəbi hadisələr və fakt-

lar, bədii tərcümə, ədəbi tənqid məsələlərini hərtərəfli aydınlaşdırıb-qiymətləndirmək tələbi baxımından qarşıda duran problem məsələlər hələ də birtərəfli təsvir olunmuşdur. Bu tələb 1917-ci ilədək olan dövrə daha çox aiddir. Bu ədəbi əlaqələr inqilabi-demokratik məzmun kəsb etdiyi, proletar ədəbiyyatı, bolşevik və fəhlə mətbuatı əlaqələri tədricən möhkəmləndirilməsi ilə izah olunmalıdır. Lakin bu məsələlərin öyrənilməməsi ədəbi əlaqələrin ümumi mənzərəsini yaradan bir tədqiqat əsərinin meydana çıxmasına imkan vermirdi. Yazılan bəzi əsərlər əhəmiyyətli olsa da, XX əsrin əvvəllərində azəri-erməni əlaqələrinin inkişaf tarixi haqqında tam təsəvvür yaratmırdı. Bu sözlər Q. Antonyanın adı yuxarıda çəkilən monoqrafiyasına da aiddir. Kitabın əsas nöqsanı müəllifin tədqiqatı birtərəfli aparmasıdır. Bu məsələdə görkəmli alim Şamil Qurbanovun vaxtında söylədiyi aşağıdakı fikri indi də öz elmi dəyərindədir: “...Müəllif (Q. Antonyan – Z.M.) Azərbaycan ədəbiyyatını əlaqələrdən danışmaq üçün kifayət qədər bilmədiyindən, kitabda əsas yeri erməni ədəbiyyatı və bu ədəbiyyatdan gətirilən nümunələr tutur. Müqayisədə Azərbaycan ədəbiyyatından heç bir bədii nümunəni fakt kimi göstərməmişdir. Xalqlar arasındakı ədəbi əlaqələr haqqında... əsər yazmaq üçün tədqiqatçıdan onun seçdiyi hər iki ədəbiyyatı yaxşı bilmək tələb olunur” [125]. Bunu onunla əlaqələndirmək olar ki, erməni millətçilərinin şovinst mövqeyi daim istər gizli, istərsə də açıq-aşkar bütün məsələlərdə, o cümlədən də Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələrində aşılana bəşəri və milli dəyərləri təhrif etməklə, onun obyektivliyini qiymətləndirməyə xainlik göstərir, tarixi faktları olduğu kimi deməyə dili gəlmir.

Əkbər Yerevanlı özünün “Azəri-erməni ədəbi əlaqələri” [68-250] monaqrafiyasında hər iki xalqı ədəbi-mədəni əlaqələrində erməni aşıqlarının Azərbaycan dilində yazıb-yaratdıqlarını “ən parlaq təzahürlərdən” hesab etməsi məsələsinə gəldikdə, bu hal ilk baxışda oxucuya xoş təsir bağışlayır. Mahiyyət etibarı ilə Qərbi Azərbaycanda baş verən hadisələrin ümumi mənzərəsi, ictimai-siyasi hadisələrin xalq kütlələri tərəfindən istənilən səviyyədə başa düşülmədiyini, ədəbi-mədəni dəyərlərimizim çox say-

mazyana, həm də ustalıqla erməniləşdirildiyini qeyd etmək əvəzinə, göstərilən faktlar özü buna imkan versə də, üstündən o zamankı kommunist rejiminin sərt qadağalarından ehtiyat edir. Məsələn: Q.Levonyan 1944-cü ildə İrəvanda nəşr etdirdiyi “Aşıqlar və onların sənətkarlığı” monoqrafiyasında azəricə yazan erməni aşıqların sayının 400-dür deməsi” və G.Tarverdiyana istinad edərək XIX əsrdə azəri dilində söz qoşan erməni aşıqlarının “1300 nəfərdir” faktını görkəmli Azərbaycan folklorşünası Əhliman Axundov inandırıcı saymamışdır. Bu fikirlərini “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin 14 sentyabr 1963-cü il tarixli 37-ci sayında da dərc etdirmişdi. Həmin dövrdə azərbaycanlı aşıqların sayı ümumi əhalinin say tərkibinə müvafiq olaraq erməni aşıqlarından daha çox olmuşdur. Təəssüf ki, erməni alimlərinin özlərinin yalançı, uydurma, bayağı tarixlərini yaratmaq üçün xəlvəti yeritdikləri siyasət soydaşlarımızı, xüsusən də aparıcı sahələrdə çalışanlarımızı dərinədən düşündürməmişdir. Zaman-zaman yaşadığımız ərazilərdə ermənilər ya bilavasitə, ya da bilvasitə məskunlaşdırılmış, maddi-mədəniyyət abidələrimiz, xalqımıza məxsus olan ərazilərdəki toponimlərimiz, coğrafi adlarımız, milli musiqi və mahnılarımız, rəssamlıq və toxuculuq nümunələrimiz erməniləşdirilmişdir. Bu məsələ indi bizim hər birimizi bir azərbaycanlı kimi ciddi düşündürməli, ideoloji cəhətdən mübarizəmizin konturlarını müəyyənləşdirməlidir.

Azərbaycanın qədim və zəngin ədəbi irsi Şərqi ədəbi-mədəni inkişaf tarixində öz əhəmiyyətli yerini tutmuşdur. Ta qədim zamanlardan bizim günlərədək Azərbaycanın dünyada məşhur olan çoxsaylı xadimləri, dahiləri bir çox xalqların tanınmış adamları tərəfindən hörmətlə yad edilmişdir. Çox təəssüflər olsun ki, Azərbaycanın Şərqi mədəni inkişafına verdiyi töhfələri onun qonşuluğunda yaşayan ölkələrin xalqları çox qısqanlıqla qəbul etmiş, daha doğrusu xəbislik edərək üstündən sükutla keçmişlər. Azərbaycanın dahilərinin, zəka sahiblərinin, elm, ədəbiyyat və sənət adamlarının Şərqi mədəniyyətinin inkişafı, tərənnüm edilməsi sahəsindəki əməli fəaliyyətlərini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq-

da təhriflərə yol vermişlər. Lakin həqiqətlərin olduğu kimi dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında dünyanın susduğunu yəqinləşdirən sağlam düşüncəli insanlar tarixi faktları aşkarlamaqdan çəkinməmişlər. Azərbaycanın tarixi torpaqları, ədəbiyyatı, incəsənəti və mədəniyyətini diqqət mərkəzində saxlayan ermənilər bunları mənimseyərək özünüküləşdirmək xülyasından əl çəkməmiş, düşmənçilik mövqeyində dayanmışlar.

Haylar Azərbaycanın əsrlərlə formalaşan mədəni irsini, tarixi torpaqlarını hissə-hissə mənimsəmişlər.

Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı tərəfindən 1954-cü ildə nəşr olunan “Erməni nəsr antologiyası”nda[59-165] XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində yazıb-yaradan 33 yazıçının tərcümeyihalı, həmçinin onların nəsr əsərlərindən nümunələr verilmişdir. Bu qələm sahiblərinin əksəriyyəti Türkiyə, İran, Gürcüstan və İrəvanın bu və ya digər yaşayış məskənlərində doğulanlardır ki, 14 nəfəri klassik, 19 nəfəri Sovet ədəbiyyatının nümayəndəsidir. Bu erməni müəlliflərindən X.Abovyan, Q.Ağayan, H.Paronyan, A.Şirvanzadə, Muratsan, V.Parazyan, O.Tumanyan, S.Zaroyan, A.İsahakyan, H.Sevuns, X.Tapalsyan və başqalarının əsərlərini Azərbaycan dilinə Calal Məmmədov, Kövsər Tarverdiyeva, Ənvər Məmmədyanlı, Mirzə İbrahimov, Qılman Musayev, Mir Calal, Əli Fərəcov, Şəmsəddin Abbasov və başqaları tərcümə etmişdir. Onlardan biri haqqında; Əslən Van şəhərindən olan Vrtanes Papazyan (1866-1920) Eçmiadzində Gevorkyan məktəbində oxumuş, burada aldığı təhsillə kifayətlənməmiş, əvvəlcə Bakıya gəlmiş, sonra Konstantinopola (İstanbula), oradan da Cenevrəyə və Moskvaya gedir. XIX əsrin 80-ci illərindən bədii yaradıcılığa başlayan V.Papazyan yaradıcılığının ilk dövrlərində məhdud burjuva zehniyyətinin mənfi təsiri altında qalsa da, burjuva millətçiliyindən “uzaqlaşır”, “realist” ədəbiyyat cəbhəsində dayanır, özünü “demokratik” cəbhənin nümayəndəsi kimi göstərir. Əslində isə yazıları onu qatı millətçi kimi tanıtdırır. Türkiyədə yaşayan ermənilərin həyatından bəhs edən bir sıra hekayə, oçerk və məqalələrində erməni zəhmətkeşlərinin “Türkiyə hakim dairələri tərəfin-

dən necə əsarətdə saxlanıldığını” tərənnüm edir. Həmçinin bəylərin, paşaların, erməni müamiləçilərinin və torpaq sahiblərinin vəhşiliklərini, erməniləri kölə halına salmalarını qələmə alsada, bu faktlarda qərəzkarlıq baxımından təsvir edildiyi, bu təsvirlərin müsəlmanlar, xüsusən də türklər əleyhinə yönəldildiyi qabarıq hiss olunur, ictimaiyyətin diqqətini yayındıran məkrli erməni siyasətinin əsas konturlarından adamı baş açmağa sövq edir. Təhsilini başa vurub Zaqafqaziyaya qayıtdıqdan sonra müəllimlik edir, sonra İrana gedir, İran xalqının tarixini öyrənməklə məşğul olur, “Aləmgir”, “Azərfəza” və “Asi” romanlarını yazır, bədii priyomlardan istifadə etməklə feodal mütləqiyyətini və İngiltərə müstəmləkəçilərini tənqid edir, xalqı müharibəyə, üsyana çağırır.

Ümumən götürüldükdə, erməni yazıçılarının əksəriyyətinin mövzu dairəsində təsvir olunan hadisələrin əsas ideyasını türklərə və Osmanlı imperiyasına qarşı yönəldilən qərəzli, həm məkrli, həm də qatı düşmənçilik hissləri əsas yer tutur. Rus işğalından sonra İrəvan quberniyasının müxtəlif ərazilərində məskunlaşdırılan ermənilər müsəlmanlara qarşı heç bir əsası olmayan iftiralar, böhtanlar atmaqla, müxtəlif dövlətlərin ərazilərində məskunlaşmış, özləri tərəfindən müsəlmanlara qarşı törədilən soyqırımının üstünü ört-basdır etməklə “erməni soyqırımı” adı ilə dünyaya haray salmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxmışlar. “Daşnaqsutyun”un proqram və məramnaməsində nəzərdə tutulan məsələləri ardıcılıqla həyata keçirmək üçün müsəlman kəndlərini talan edir, odlayır, uşaqları, qocaları qəddarcasına qətlə yetirir, maddi-mədəniyyət abidələrini darmadağın edir, canını güc-bəlayla vandalların əlindən qurtaranları isə öz dədə-baba yurdlarından didərgin salır, əraziləri erməniləşdirir, guya “türklərin ermənilərə qarşı soyqırımını siyasəti yeritdiyini” o zamanın mətbu orqanlarında, qəzet və jurnallarında, bədii ədəbiyyat nümunələrində dünyaya yayırdılar.

Türk torpağının çörəyi və suyu ilə yaşayıb mövcudluğunu təmin edən, sonradan türk xalqına, həmçinin bütün Türk dünyasına düşmən kəsilən, müsəlmanlara qarşı tarixdə görünməmiş qətlialmlar törədən ermənilər barəsində dünyanın tanınmış tarixçiləri,

səyyahları, siyasətçiləri milli və dini mənsubiyyətlərindən asılı olmayaraq öz qeydlərində obyektiv söyləməyi insani borc saymışlar.

Görkəmli alim Fazil Qaraoğlunun zəngin arxiv sənədləri və ilkin mənbələr əsasında ermənilərin tarixindən, sosial-iqtisadi həyatından, mədəniyyətindən, yaşadıqları bölgələrdə ətrafa olan münasibətlərindən və türklərə qarşı törətdikləri zalımlıqlardan bəhs edən “Ermənilər və həqiqətlər” kitabı adamlarımızın, xüsusən də müasir gənclərimizin bu əsərdən faydalanacaqları, kimin kim olduğunu öyrənmək üçün əvəzsiz bir mənbədir. [88-43,44,49] Müəllif “Osmanlı idarəsində ermənilər” sərəlvhəsi altında verdiyi araşdırmasında tarixi faktları mötəbər mənbələr əsasında çözləyir: “Fateh Sultan Mehmət İstanbulu fəth etdikdən (29 may 1453) sonra özünü Roma imperatorluğunun yeganə qanunu varisi saymışdı, Bizansa son qoyduqdan sonra rumlara lütf və ehsan etdiyi din və vicdan hüriyyəti ermənilərdən də əsirgəməmişdir. Ermənilərin Osmanlı idarəsinin altına girməzdən əvvəl nə siyasi, nə də iqtisadi bir təşkilatlanmaları vardı. O bölgələrdəki güclü dövlətlər onları yüzillər boyunca bir qul kimi çalışdırmış, onlara bir haqq verməyi düşünməmiş, din və iqtisadi mövzularda özləri ilə birləşmələri üçün onları təzyiq altında tutmuşdular. Erməniləri bu vəziyyətdən qurtaran, və onlara hər cür haqqı verən, erməniləri himayəsi altına alan Fateh Sultan Mehmət İstanbulu fəth etdikdən sonra erməniləri dini inamlarında sərbəst buraxmış”dır. Osmanlı idarəsindəki ermənilər ...ancaq islamın xoşgörüşündən faydalana-raq dövlətin güclü zamanlarında əllərində hər hansı bir pislik etmə imkanı olmadığı üçün sadıq bir varlıq olaraq düşünümüşlər”. Bu hal onların türklərin adət-ənənəsini, mədəniyyətini, folklorunu, ədəbiyyatını mənimsəməyə, ən məhsuldar torpaqların sahibi olmalarına imkan yaratmışdır. Erməni tarixşünası Vartanyanın qeyd etdiyi kimi “...Türkiyə ermənisi rus ermənisinə görə erməni mədəniyyəti, dili, tarixi və ədəbiyyatı baxımından çox güclü və sərbəst idi. XIX əsrin əvvəllərində ermənilik bir millət olaraq hələ Avropada bilinmirdi... yəhudilər kimi vətənsiz, milliyyətsiz, sər-səri olaraq tanıyırdılar”[88-49].

Professor Fazil Qaraoğlunun rəsmi sənədlər əsasında “Nurlar” nəşriyyatında 2008-ci ildə işıq üzü görən “Ermənilər və həqiqətlər” kitabının II cildində daha səciyyəvi məsələlər öz əksini tapmışdır. Bu kitabda uzun illər arxivlərdə qorunan sənədlər əsasında ermənilərin ərazi tələblərinin və soyqırım iddialarının yalana əsaslandığını üzə çıxaran çox qiymətli elmi, həm də dünya ictimaiyyətini maraqlandıran faktlar vardır. İki cilddən ibarət 935 səhifəlik materialı əhatə edən əsərin I cildində 1923-cü ilə qədər, II cildində isə müasir günümüzdə qədər erməni məsələsinə aydınlıq gətirən Osmanlı dövlətinin, eləcə də böyük dövlətlərin 577 arxiv sənədlərindən və elmi əsərlərindən istifadə edilmişdir.

Arxiv sənədlərinə əsaslanan elmi tədqiqatlar tarixi hadisələrə siyasi baxımdan yanaşmaları aradan qaldırır, həqiqətləri ən obyektiv şəkildə əks etdirər. Xüsusilə bu qədər siyasiləşdirilmiş erməni məsələsi kimi həssas bir mövzuda aparılan tədqiqatlar rəsmi sənədlərə söykənməli və obyektiv olmalıdır. Qərb ictimaiyyətində erməni soyqırımını iddialarının doğruluğu isbatlanmamış bəzi subyektiv yayımlara əsaslanır. Buna görə də Qərb ölkələrində siyasi yaxınlaşma ilə ələ alınan erməni mövzusu tarixin əsl mənbələrinə müraciət edilərək qiymətləndirilməlidir.

“Ermənilər və həqiqətlər” kitabı erməni məsələsinə dair tarixi həqiqətləri dolaşılıqlığa salanlara tutarlı bir cavabdır. Burada beynəlxalq ictimaiyyətin məlumatlandırılması üçün çox məlumatlar verilmiş, bir çox ölkələrin rəsmi sənədləri ilə erməni məsələsinin bir xəyal olduğu isbat edilmişdir. Kitabın elmi əhəmiyyəti barədə tarixi sənədlərə söykənən fikirlərini yazan müəllif Nisaxanım Mehdiyeva 1923-cü ildə imzalanan “Lozanna müqaviləsi”ndə ermənilər haqqında heç bir hökm verilmədiyini vurğulamış, Türkiyə-Ermənistan məsələsinin Lozannada tamamilə həll edildiyini göstərmişdir. Eyni zamanda, ermənilərin müxtəlif iddialar irəli sürmələrinin faydasız olduğunu bir daha xatırlatmışdır. Onu da qeyd etməyi unutmamışdır ki, türk arxivlərində tədqiqat aparmadan erməni məsələsi haqqında yazılan hər hansı bir əsər dolğun ola bilməz. Erməni mövzusunda aid Qərb ölkələrində nəşr

edilən bəzi əsərlər Osmanlı dövlətinin arxivlərindəki rəsmi mənbələrə əsaslanmadığına görə, subyektiv olmuşdur.[160]

Azərbaycan şairi Nəsiminin şeirlərini əzbər bildiklərinə və xalq arasında yaydıqlarına, inamlarından və etiqadlarından dönmədiklərinə görə Budax Amtesi və Xaçatur Tiqranaqertsi “diridiri soyulmuşlar.” Təbiiliylə diddəti cəlb edən bu dostluq sarsılmamış, xalqlarımızın məənəviyyatına, varlığına hopmuşdur. Zaqafqaziya xalqlarının böyük nəğməkarı Sayat-Nova (1712-1795) Azərbaycan, erməni və gürcü dillərində zəngin bədii-ədəbi irs yaratmış, xalqlar dostluğunun poetik nəğmələrini yazmışdır. Sayat-Novanı məşhurlaşdıran qardaş xalqların adət-ənənələrini, dilini, folklorunu, yaşayış tərzini dərindən mənimsəməsi olmuşdur. O, həm də beynəlmiləlçilik kimi ümumbəşəri ideyaların tərənnümçüsü olmuşdur.

Azadlıq nəğməkarı M.Nalbandyan (1829-1866) yazmışdır: “Əsrlər boyu ermənilər və azərbaycanlılar birlikdə elə şən həyat, sarsılmaz dostluq və əməkdaşlıq yaratmışlar ki, belə əməkdaşlıq, mədəni əlaqə heç avropalılar arasında da yoxdur”. Mətbuatı xalqla ziyalılar arasında tribuna adlandıran M. Nalbandyan xalqın həyatını düzgün əks etdirən ədəbiyyata güzgü kimi baxır, poeziyanı xalqların tarixi-poetik gündəliyi hesab edirdi. O, insan qəlbini təlatümə gətirən Azərbaycan, erməni və gürcü musiqisindəki bənzərliyi hər üç xalqın təfəkkür tərzinin yaxınlığında, həm də qonşuluq və əməkdaşlıq münasibətlərində görürdü.

M.Nalbandyan “İnsan azadlıq üçün yaranmışdır”- deyən sənətkar milli qürur hissini xalqlar dostluğunda görməklə, şərq dilləri üzrə alimlik dərəcəsi alarkən Azərbaycan və gürcü dillərindən imtahan vermiş, Azərbaycan dilindən “əla” qiymətləndirilmişdir. Milli qürur hissini xalqlar dostluğunda görən vətənpərvər sənətkar millətçiliyin barışmaz düşməni olmuş, “Qoy hər bir xalq öz milli simasını qoruyub saxlasın” demişdir.[164]

Mirzə Fətəli Axundovun, Mirzə Şəfi Vazehin əqidə dostu olan, Azərbaycan xalqını, onun dilini və mədəniyyətini ürəkdən sevən Xaçatur Abovyan(1805-1848) bütün həyatları “zülm və is-

tismarla dolu” olan bu xalqların təfəkkür və nitq tərzinin bir-birinə yaxınlıgını  z n n məşhur romanında yüksək qiymətləndirmişdir: “Xalqımız (erməni xalqı – Z.M.) onların dilini o qədər b y nmişdir ki, mahnılarımız, nağıllarımız, zərb-m s ll rimizin hamısı t rkc dir”(az rbaycancadır – Z.M.). Ədibin “hər iki xalq “Durna” mahnısını, Koroğlunun, Kərəmin, Aşığı Qəribin mahnılarını oxuyur” kəlamının daimi aktual olduğunu xatırladır.  d biyyatş nas Yervand Şah ziz yazır: “Abovyan xalqı sevər, milli şovinizmd n v  millətçi  qid l rd n uzaq duran şəxs idi. Onun  s rl ri ümumbəşər qardaşlığını təbliğ edən zəngin mənbədir”. Ölməz şairimiz Səməd Vurğunun “İnsan qəlbinin, Zaqafqaziya xalqları dostluğunun əsl d mir isi” adlandırdığı Derenik Demir yan (1877-1956) deyirdi: “Zaqafqaziya xalqları  z böyük yazıçıları olan Axundov v  Abovyanın simasında bu tarixi dostluğun, qardaşlığın  n cəsur v  sədaqətli bayraqdarlarını görürdülər”.

Ümumən Azərbaycan ədəbi mühitinin, eyni zamanda bu mühitin tərkib hissəsi kimi diqqəti  k n Qərbi Azərbaycanın İrəvan v  Tiflis ədəbi mühitlərinin görkəmli sənətkarları ilə yaradıcılıq əməkdaşlıqlarını inkişaf etdirən v  xalqlar dostluğunun t r nn m s  olmuş çoxsaylı erməni sənətkarlarından Qazros Ağayan (1840-1911), Aleksandr Şirvanzadə (1858-1934), Hakop Hakopyan (1866-1937), Hovhannes Tumanyan (1869-1923), Avetik İsaahakyan (1875-1957) və başqaları Zaqafqaziya xalqlarının uzun srl k dostluğunu, qardaşlığını bədi əsərlərində böyük məhəbbətlə vurğulamışlar.

Qazros Ağayanın (1840-1911) Azərbaycan dilini, onun folklorunu, ümumən ədəbiyyatını həddindən artıq sevdiiyn  görə qəhrəmanlıq eposu “Koroğlu”nun müxtəlif boylarına dair hekayələr yazmış,  z n n “Koroğlu” “nəslindən” olduğunu söyləmişdir. Q.Ağayan “erməni xalqı, xüsusilə onun m g nnil ri az rbaycanc  öyrənməkdə və bu dildə danışmaqda heç bir  t nlik  k m mişl r, bu dil (Azərbaycan dili – Z.M) erməni  c n elə bil doğma dildir” ifadələrini vaxtı ilə  z soydaşlarının nəzərinə çatdırmışdır.

Aleksandr Şirvanzadəni(1858-1934) erməni və Azərbaycan xalqları arasındakı tarixi dostluğun canlı ensiklopediyası, dahi nəğməkarı adlandırmışlar. Onun “Bakıdan məktublar” silsiləsindən olan yazılarında beynəlmiləçilik motivləri çox inandırıcı bədii təsvirlərlə verilmişdir. “Zaqafqaziya özünün üç əsas milləti ilə bir növ sacayağı təşkil edir. Onun bir ayağını sındırsanız qazan çevrilər. Mən bu sözləri ölkəmizin əmin-amanlığı xatirinə, bütün üç millətə olan məhəbbətin xatirinə deyirəm”. [165]

Bu cür pafoslu ifadələrin müəllifi Aleksandr Şirvanzadənin “Sankt-Peterburqskiye vedomosti” qəzetinə məktubunda azərbaycanlıların adına kölgə salan sənədlər yaymağa çalışdığına görə görkəmli maarifçi Əhməd Ağaoğlu “Kaspi” qəzetinin 1905-ci il 147-ci sayında onu qələmi ilə millətlər arasında nifaq salmaqda ittiham etmişdir. Vaxtı ilə edlən bu tənqiddən nəticə çıxaran ədib sovet adamlarını yüksək əxlaqi keyfiyyətlərlə silahlandırın və onlara yüksək bədii-estetik zövq aşılardan ədəbiyyatı zənginləşdirməyi yazıcıların mənəvi borcu sayırdı. İctimai quruluşun tələblərindən sapmayan sənətkar səhvlərini beynəlmiləçi olması ilə üst-basdır etməyə çalışmışdır. O, Azərbaycan və erməni xalqlarının dostluğu və qardaşlığına həsr olunan yazıların müəllifi olduğuna cəhd göstərmişdir. Bunu nəzərə alan Məhərrəm Bayramov özünün “Aleksandr Şirvanzadə və Azərbaycan” adlı fundamental elmi dissertasiyasını yazmışdır. Monoqrafiyada Aleksandr Şirvanzadənin Cəlil Məmmədquluzadə və Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevlə olan dostluq münasibətləri, ictimai-siyasi əlaqələri öz əksini tapmışdır [144].

Ermənilərin bədxahlığı haqqında dünyanın tanınmış adamlarının, o cümlədən Zaqafqaziya xalqlarının psixologiyasına, məişətinə yaxından bələd olan V.L.Veliçkonun [206-63], İ.Q.Çavçavadzenin məşhur kəlamlarını [57-3] oxuyan hər kəs onların, yəni ermənilərin millətçi-şovinst fikirlərinə laqeyd qala bilmir. Onların mövcud olmayan, lakin uydurulan “Böyük Ermənistan” xəritəsinin yetişməkdə olan soydaşlarının zehiniyyətində tərbiyə etmək üçün dəridən-qabıqdan çıxan “vətənpərvərləri” dərsləklərində paytaxtı Tiflis olan, Voronejə qədər böyük bir ərazini əhatə et-

diyini utanadan onlara məxsus olduğunu tarixiləşdirən[50] erməni “alimləri” tarixi abidələri üzərindəki yazıları pozmaq yolu ilə nəinki Azərbaycan abidələrini, hətta gürcü çarlığının keçmiş əks etdirən qədim provaslav məbəd və kilsələrini ələ keçirərək, üzərində uydurmalar həkk etməsi, coğrafi yer adlarını dəyişdirərək erməniləşdirmələri hələ on doqquzuncu əsrin sonlarında “Əkinçi” qəzetində Həsən bəy Zərdabi ermənicə çıxan “Mişaq” (Mişaq “muzdur”, “fəhlə” mənasını ifadə edir, məramı becərmək, becərən və emal edən, hazırlayan mənalərini verir) qəzetinin redaktoru Arsruniyə qonşu xalqı (azərbaycanlıların – Z.M) təhqir etdiyini, onun tarixinə böhtan atdığıni xatırladırdı[165].

Ermənilərin başqa millətlərə iftira və böhtan atmaları, onların torpaqlarına, maddi-mədəniyyətinə göz dikib özlərininki kimi qələmə verməsi, məqamı çatanda xaincəsinə talançılığa əl atmaları barədə çoxsaylı faktlara etirazlar vardır. “Mahiyyti yalan və saxtakarlıqdan, qəsd və fitnəkarlıqdan ibarət olan bədnam “erməni məsələsi” XVIII əsrdən ayaq tutaraq yerimiş, nəticə etibarilə Qafqaz ocağında bic(zina) Ermənistan dövləti yaradılmış və onun hüduqları genişləndirilməkdə davam etmişdir. Azərbaycandan qoparılan yağlı tikələr lüm-lüm udulduqca iştah da artmış, yeni qurbanlar tələb olunmuşdur. XX əsrin ilk illərində Nəriman Nərimanovun Stalinə göndərdiyi “Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair” məruzəsində Mərkəzin Azərbaycanı simasızlaşdırmaq siyasətindən hiddətlə bəhs edirdi: “...Mərkəz... ucqar respublikaların daxili işlərinə qarışmaq məqsədilə qəsdən bu “beynəlmiləçiləri” irəli çəkir, müdafiə edir” [157-34]. Nəriman Nərimanov “bu beynəlmiləçilər” dedikdə Mərkəzdən xüsusi mandatla göndərilən “ixtiyar sahiblərini” – milli dövlət quruculuğuna kobudcasına müdaxilə edən, Azərbaycanda açıq-aşkar ruslaşdırma və erməniləşdirmə siyasəti yeridən, Azərbaycan xalqının milli hisslərini belə təhqir etməkdə çəkinməyən mikoyanları, mirzoyanları, kirovları, serebrovskiləri... nəzərdə tutur, onların apardığı iyrenc siyasətə son qoyulmasını tələb edirdi. “...Kommunizm bayrağı altında

daşnaklar öz işlərini görür...” [157-31]; “Azərbaycanın taleyi erməni daşnaklarına tapşırılır” [157].

Tarixçi alim Firdovsiyyə Əhmədovanın 1998-ci ildə “Elm və həyat” nəşriyyatında çapdan çıxmış “Nəriman Nərimanov – ideal və gerçəklik” monoqrafiyasında qeyd edir ki, Nəriman Nərimanov haqlı olaraq Azərbaycanın mübahisəsiz tarixi torpaqlarının-Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvanın, Ordubad, Şərur-Dərələyəz qəzasının və başqa ərazilərin Ermənistanı verilməsi məsələsinə öz kəskin münasibətini bildirmiş, yeganə ümidini Leninə bağlamış, bu barədə V.İ.Leninə məktubunda daha qətiyyətlə yazmışdı: “Mən bilmək istərdim ki, mərkəz biz müsəlmanlara necə baxır və belə mühüm məsələləri bizsiz necə həll edə bilir...Mən açığı deyəcəyəm, mərkəz Qarabağ və sair haqqında qərarları ilə bizim silahımızı əlimizdən aldı, hər zaman müsəlman kommunistlərin Azərbaycanı Rusiyaya satdığını söyləyən musavat provokasiyasını gücləndirdi, əsaslandırdı: həmin Rusiyaya ki, eyni vaxtda Ermənistanın və Gürcüstanın müstəqilliyini tanıyır və nədənsə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulunadək mübahisəsiz vilayətləri indi mübahisəli hesab edir... Dəhşətli vəziyyət yaranmışdır. Mərkəz Gürcüstanın və Ermənistanın müstəqilliyini, Azərbaycanın istiqlaliyyətini tanımış, lakin eyni zamanda o, Mərkəz, Azərbaycanın tamamilə mübahisəsiz ərazilərini Ermənistanı verir... ..Çoxmillətli əhalinin hüquq və hissləri ilə belə zarafat etmək olmaz ...mən qəti surətdə bildirirəm: Əgər Siz də bizim dəlillərə diqqət yetirməsəniz, məcbur olacağıq ki, bizim geri çağırılmağımız barədə Mərkəz qarşısında məsələ qoyaq...” ifadələrini vurğulamaqla, böyük ədib, vətənpərvər dövlət xadimi valqının, vətənin taleyindən son dərəcədə narahatlığını bildirmişdir.

“Lək-lək” bağlanandan sonra İrəvanda ictimai-ciyasi sahədə baş verənlərin xalq kütlələrinə çatdırılması və əhalinin baş verənlərlə hali edilməsi sahəsində azərbaycanlıların bir mətbu orqana ciddi ehtiyacı vardı. Göstərilən ciddi-cəhdlər və təşəbbüslər nəticə etibarilə “Bürhani həqiqət” jurnalının 1917-ci il yanvar ayının 1-də ilk nömrəsinin işıq üzü görməsi ilə nəticələndi. Onun müdiri

və mühərriri tanınmış şair və publisist Əli Hacı Zeynalabdinzadə Rəhimov (Məhzun), nəşir işə İrəvanın nüfuzlu ziyalılarından Həsən Mirzazadə Əliyev idi. Məcmuə “Luys” mətbəəsində həftədə iki dəfə şəkilli-bəzəkli çap olunmaqla yanaşı, öz ətrafında yerli maarif fədailərindən tanınmış mollanəsrəddinçi şair Cabbar Əsgərzadə (Aciz), fars, rus dillərində dərsliklər müəllifi Mirzə Cabbar Məmmədov, şairə Səriyyə xatun, ziyalılardan Nuğanlı Vahid, Rəhim Hacı, Təhvil İrəvani və başqalarını toplaya bilmişdir. Bu məcmuə oxucusunu cəhalət və zəlalət zülmətindən xilas etmək, nicata çatdırmaq, ölkədə və dünyada baş verən ictimai-siyasi, sosial hadisələrin mahiyyətini həqiqi olaraq xarakterizə etmək üçün fəaliyyətinə daha çox önəm verirdi.

“Bürhani həqiqət”in 25 fevral 1917-ci il 3-cü nömrəsində maraqlı ədəbi, bədii və siyasi həyatın özəlliklərindən xəbər verən maraqlı yazılar dərc olunmuşdur. Cabbar Əsgərzadə Acizin burada işıq üzü görən “Mənim eşqim” şeirində:

*Gözəl bir fikir, ali bir təmənnadır bənim eşqim,
Müqəddəs bir, munis bir şanlı xülyadır bənim eşqim.*

*Tuluycə şəmsidən xoşdur cahən ara üfüqlərdə,
Münəvvən nurləndilən nəzəhət əfzadır bənim eşqim.*

*Bənim eşqim mənəzzhədir çiçəklənmiş mənəzərdən,
Zimistan məhtabəndən dil aradır bənim eşqim.*

*Bir eşqə malikəm, qərində hər qəzaməttə yoğdur...
Fəzalardan , səmalardan məəladır bənim eşqim.*

*Bir eylə eşqidir kim, qeyri mümkün vəsfi tərifin
Ki, hər eyib küdurətdən məmradır bənim eşqim.*

*Deyildir cismi nə cövhər mürəkkəb nə ərzi haşa,
Buna məhəbubən bir simayi-kəbradır bənim eşqim.*

*O ki, hər gəz bulanmaz həss salım olmayan kimsə,
Ki, sirri kəşf olanmaz bir müəmmadır bənim eşqim.*

*Günəş nuru camalından onun bir zərrədir naciz,
Şəb, ya da ayə bəzək zülfi Leylidir bənim eşqim.*

*O eşqə ki, əzəmət hüsnəki görünlər oldular sacidə,
Həmişə qibləgahi əhli mənədir bənim eşqim.*

İrəvan ədəbi mühitində istər yazılı, istərsə də şifahi ədəbiyyatın təşəkkül tapmasında və inkişafında çoxsaylı sənətkarların, ustad və ifaçı aşıqların, şairlərin, Qafqazda nəşr olunan mətbu orqanlarda imzası tanınan publisistlərin, nəşirlərin sayı kifayət qədər çox idi. Onların sırasında Səriyyə Xatunun da adına tez-tez rast gəlinir.

Səriyyə Xatun İrəvan xanlarından olan Əli xanın nəslindəndir, özü də Əli xanın oğlu Cəmil bəyin qızıdır. O, 1908-ci ildə qədim İrəvan şəhərində anadan olmuş [162-19], ilk təhsilini də doğma şəhərində almışdır. Ömrünün otuz ilini İrəvanın zəngin ədəbi-bədii, zamanın təlatümlərlə, ziddiyyətlərlə dolu ictimai-siyasi mühitində keçirən Səriyyə Xatun gördüklərini, olmuş tarixi faktların yaddaşlarda ilişib qalan və gələcək nəsillər tərəfindən onların təfsilatı ilə halı olmasına ciddi ehtiyac duyulmasını nəzərə alaraq, həmin xatirələrin yaradıcılıqla qələmə alınmasını hər şeydən üstün tutmuşdur. Qırğınlara, məcburi köçürmələrə məruz qalan və olmazın əzablarından tənğə gələn, müsibətlərin, azərbaycanlıların başına ermənilərin zaman-zaman gətirdiyi işgəncələrin canlı şahidi olan bu yaradıcı insan ömrünü, gününü mənəvi əzablardan qurtarmaq, azad nəfəs almaq, sıxın tılardan birdəfəlik qurtarmaq üçün Bakıya üz tutur. Doğma şəhəri İrəvan mühitində öz gözləri ilə gördüyü, qulaqları ilə eşitdiyi, yaşadığı ictimai haqsızlıqları bədii nümunələrdə əks etdirmiş, sanki sinəsində cəmləşdirdiyi yaşantılarının poetik tərcümanını yazdığı bayatılarında əks etdirmişdir. Mənəvi sarsıntılarla izah olunan ayrılıqların, yurd-yuva həsrətinin ömrünün sonunadək qəlbinin dərinliklərində doğurduğu duyğular yaşadığı təzadlı həyatını bayatı və kövrək nəğmələr meydanına çevirmişdir. Bu bayatılar Qərbi Azərbaycan adlandırılan böyük bir ərəzidə yaşayan azərbaycanlıların həyatına, mədəniyyət və mənəviyyatına vurulan zər-

bələrin, yurd-yuvasından perik düşənlərin, didərgin olanların sanki acı, eyni zamanda təəssüf doğuran tərcümeyi-halıdır.

Ermənilərin adını erməniləşdirdikləri Ağrıdağının məğrurluq, ucalıq rəmzi olduğunu sinədən dediyi bayatıların məzmununda əks etdirilən məna çalarlarında tərənnüm edilməsi xüsusilə oxucuya bir doğmalığ təlqin edir. Bu bayatılar yurd həsrətinin nə demək olduğunu vurğulayır:

*Ağrıdağı ağrımdı,
Hər yarama sarğımdı,
İrəvanın bağları
Mənim qara bağrımdı.
Başqa bir bayatıda:*

*İrəvan qana düşdü,
Qəfil talana düşdü.
Təbriz, Gəncə gəlmədi
Qollarım yana düşdü.*

*İrəvanın bağları,
Çiçək açıb tağları.
Kim geriyə döndərər
Ötüb keçən çağları?..*

NƏTİCƏ

İrəvan ədəbi mühitinin tarixilik, ədəbi-bədii istiqamətdə araşdırılması, mühitin ictimai-siyasi problemlər üzrə tədqiqi araşdırılan dövrün bir çox mühüm hadisələrinin elmi cəhətdən anlaşılmasına aydınlıq gətirir. Mühitin müxtəlif dövrlərinə dair aparılmış mövcud tədqiqatlarda yazılı və şifahi ədəbiyyatın tanınmış nümayəndələrinin həyatının, yaradıcılığının öyrənilməsi, İrəvan xanlığının əhatə etdiyi ərazilərin tarixi və regional özünəməxsusluğu, mühitin folklor örtüyündə şifahi söz sənətinin və aşıq yaradıcılığının özəlliklərinin, mətbuatın, ədəbi prosesin problemlərinin, istiqamətlərinin, həmçinin ədəbi prosesin ideya-bədii axtarışlar baxımından nəzərə çatdırılan spesifik cəhətlərinin mühüm əhəmiyyət kəsb etməsinə diqqət yönəldilmişdir. Bu sadalananları aparılan tədqiqat problemindən də aydın görmək mümkündür. Araşdırmalardan müəyyənləşdirilir ki, Azərbaycan ədəbiyyatının aparıcı bir qolu olan İrəvan ədəbi mühiti səviyyəsində yaradıcı ziyalıların həyat və fəaliyyətinin elmi əsaslarla öyrənilməsi onun ümumi problemlərini tədqiq etmək istiqamətində daha çox məqsədə uyğundur.

İrəvan ədəbi mühiti ümumi Azərbaycan ədəbi mühitləri içərisində dövrün ictimai-siyasi cəhətdən kəskin münaqişələr, müharibələr və savaqlarla, ermənilər tərəfindən azərbaycanlıların soyqırımı, kütləvi qətləmlərlə müşayiət olunmaqla yanaşı, burada şairlər, yazıçılar, aşıqlar, ümumiyyətlə, bütün qələm sahibləri öz yaradıcılıqlarında müasirləri olduqları zaman kəsiyində baş verən hadisələrin təfərrüatını yaradıcılıqlarında geniş xalq kütlələrinə çatdırmaq üçün senzuradan, təqiblərdən çəkinməmiş, olanlara diqqəti cəlb etməyin zəruriliyini bədii sözün imkanları baxımından tarixiləşdirməyə qismən müvəffəq olmuşlar. Zəngin tarixi olan bu ədəbi mühitin araşdırılması daha aktualdır. Qərbi Azərbaycan – İrəvan xanlığı adlanan bu məkanda çoxsaylı qüdrətli sənətkarlar yaşayıb yaratmış, ədəbi-bədii sənətin inkişafında əvəzsiz xidmətləri ilə zəngin bir irs qoymuşlar.

Aparılan araşdırmalar üzrə gəlinən əsas qənaət ondan ibarətdir ki, İrəvan ədəbi mühiti Azərbaycan ədəbi mühitinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi bu ədəbiyyatın tarixən keçdiyi inkişaf zəminində təşəkkül tapmış və zəngin ənənələri ilə başqa mühitlərdən fərqlənmişdir. Zəngin və çoxçalarlı bir ədəbi mühit kimi mövcudluğu ilə diqqəti cəlb etsə də, bu mühitin elmi baxımdan sistemli şəkildə araşdırılmasına bir növ az əhəmiyyət verilmişdir. İrəvan xanlığının məruz qaldığı tarixi məhrumiyətlərin yazılı və şifahi ədəbi mənbələrdə öz əksini tapan səciyyəvi cəhətlərinin elmilik baxımından qələmə alınması dövrün hakim ictimai quruluşunun xeyrinə olmadığından ədəbi nümunələr təhlildən, elmi araşdırmalardan kənar qalmışdır. Tarixi kökləri və zəngin yaradıcılıq ənənələri olan Azərbaycanın Qərbində, xüsusən də İrəvan xanlığının əhatə etdiyi ərazilərdə ədəbi mühitin formalaşması istiqamətində görülən işlərin ardıcılığı o qədər də qənaətləndirici xarakter daşımamışdır. İrəvan ədəbi mühitinin xanlıq dövründən başlayaraq Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və ondan sonrakı dövərdə, həmçinin Sovet hakimiyyətinin ilk illərində yaranan ədəbi nümunələrə, qəzet və jurnallarda dərc olunan müxtəlif səpkili yazılara, el şairlərinin, yaradıcı aşıqların ictimai-siyasi vəziyyəti əks etdirən yaradıcılığına monoqrafiyada müraciət edilmişdir. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, zaman-zaman İrəvan xanlığında, xanlıq quberniyaya çevriləndən sonra burada hökmran olan ictimai-siyasi quruluş və rejimlərin dəyişməsi mühitin ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi həyatına az təsir göstərməmişdir. Tədqiqatda araşdırılması məqsədəuyğun sayılan dövrün ədəbi-bədii nümunələri əsas etibarlı ilə əski əlifba ilə qələmə alındığından anadilli yazılı ədəbi nümunələrin qeyri-türk mənşəli millətlərin əlinə düşən nüsxələri ya məhv edilmiş, ya da bu və ya digər ölkələrin kitabxanalarının, arxivlərinin gözə görünməyən, əl çatmayan küncələrinə atılmışdır. Ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin, mənəvi dəyərlərimizin, ədəbi-bədii və folklor örnəklərimizin mövzu və məna istiqamətləri baxımından tariximizi əks etdirən və qorunub saxlanılan dəyərli elmi variantlarının kütləvi surətdə məhv edil-

məsi, bəzən də erməniləşdirilməsi İrəvan ədəbi mühitinin zəngin irsinin böyük bir hissəsinin zaman-zaman yaddaşlardan silinməsinə səbəb olmuşdur. Bütün bunlara baxmayaraq, mühitin tanınan qələm sahiblərinin ədəbi-bədii fəaliyyətini əks etdirən, müxtəlif mənbələrdə öz əksini tapan yazıların imkan daxilində tapılıb araşdırılmasına təşəbbüs göstərilmiş, İrəvanda nəşr olunan “Lək-lək” satirik jurnalın transliterasiya edilərək tədqiqata cəlb edilmiş, “Bürhani-həqiqət ” jurnalının materiallarından istifadə edilmişdir.

Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanın tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, incəsənəti və şifahi söz yaradıcılığı barədə tədqiqatda ermənilərin müxtəlif dövrlərdə azərbaycanlıların və türklərin milli-mədəni dəyərlərini özündə ehtiva edən qaynaqlardan və ədəbi mənbələrdən verilən təkzibolunmaz faktlar maraq doğurur. Erməni ədəbi qaynaqlarında və Erməni elitasının etiraflarında “Azəri-erməni ədəbi əlaqələrinin, həmçinin Azərbaycan həqiqətləri”nin əks etdirilməsinə tarixi, poetik, elmi və ədəbi qiymət verən məşhur söz adamlarının erməni, rus və Azərbaycan dilli mətbuat səhifələrindən iqtibaslara araşdırmada da yer ayrılmışdır.

Ədəbi mühitin elmi araşdırma müstəvisində təhlili həm də qədimliyi və zənginliyi ilə burada daim diqqət mərkəzində olan aşiq sənətinin keçdiyi yola da xüsusi yer verilmiş, sözü gedən ərazinin bu sahədəki adlı-sanlı söz sərraflarının, saz şairlərinin, el şairlərinin yaradıcılıqlarına müraciət edilmişdir. Eyni zamanda, İrəvan ədəbi mühitinin məktəbdarlıq, teatr truppalarının yaranması, kitab nəşri və mətbuat sahəsində nail olduğu tarixi faktların ümumiləşdirilməsinə, habelə digər ümdə məsələlərə toxunulmuşdur.

Bu mühitin yetişdirmələri olan Mirzə Hüseyn Ağa, Heydər Hüseynov, Cəlal Məmmədov, Cəfər Vəlibəyov, Talib Musayev, Qəşəm Aslan, Qədir Aslan, Bağır Bağırov, Zərbəli Qurbanov, İslam Ələsgər, Əli Fərəcov, Kövsər Tarıverdiyeva, Yahya Qaraimanlı, İsmayıl Mahir, Həsən Kərimov, İsmixan Didərgin, Əkbər Yerevanlı, Mirəli Seyidov, Cabbar Əsgərzadə, Həbib Həsənov, Mehdi Həsənov, Vahid Rəcəboğlu, Həsən Mirzəyev, Zəhra Əliyeva, Zərifə Budaqova, Budaq Budaqov, Hidayət Orucov, Əh-

məd Paşayev, Müşkül Musa, Mustafa İsgəndərzadə, Şiruyyə, Qara Namazov, İnkilab Vəlizadə, Paşa Qəlbinur, Abbas Vəfadağlı, Hüseyn İsmayılov, Əziz Ələkbərli, Əsgər Zeynalov, Flora Xəlilzadə, İsmayıl Öməröğlu, İdris Zamanlı, Əli Vəkil, Əhməd Paşayev, Musa Kərimov, İsmayıl Şabanov, İsmayıl Əliyev, İbad İbrahimov, Sərdar Kərim, Firdovsi Xəlilov, Məcnun Göyçəli, Gülrüba Kərimova, Eldar İsmayıl, Alqayıt Xəlil, Qaçay Bəhmənoğlu, Eldar Həsənli, Musa Urud və onlarla ədəbiyyat, incəsənət, elm xadimlərinin adını hamı iftixarla çəkir. Dissertasiyanın fəsillərində mühitin aparıcı sənətkarlarının, elm xadimlərinin, tanınmış şəxsiyyətlərin yaradıcılıqları, həyat və fəaliyyəti ilə bağlı olan məqamlardan qismən də söhbət açılmışdır. Adları qeyd olunan bu yaradıcı insanların əsərləri ədəbi-bədii janrın bütün növlərini demək olar ki, əhatə edir.

Monoqrafiyanın fəsillərində mühitin aparıcı sənətkarlarının, elm xadimlərinin, tanınmış şəxsiyyətlərin yaradıcılıqları, həyat və fəaliyyətləri ilə bağlı olan məqamlardan qismən də söhbət açılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov İsrafil. Azərbaycan-erməni şifahi ədəbiyyatı əlaqələri. Bakı, 1966.

1. Abbasov İsrafil. Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində. Bakı, 1977, səh.102.

2. Abbaslı İsrafil. Azərbaycan dastanlarının yayılması və təsiri məsələləri. Bakı, "Nurlar" nəşriyyatı, 2007, səh.98-99.

3. Abbaslı İsrafil. "Azərbaycan həqiqətləri erməni ədəbi qaynaqlarında". Bakı, 2008, səh.3,21,42.

4. Ağazadə F. Firdunbəy Kəçərlinin müxtəsər tərcümeyihəli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları. Bakı, Azərənəşr, 1925, səh.VII-VIII.

5. Avılov Bəhram. "Göyçə və Göyçəlilər", Bakı, 2000.sə., 9.

6. Abdullayev C. Səməd Vurğunun sənət dünyası. Bakı, 1986.

7. Allahverdiyev Cəlil. İrəvan Ədəbi mühiti (1920-1950-ci illər). Bakı, "Elm", 2010.

8. Allahmanlı M. Şamanla Ozan arasında. Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, B, 1996.

9. Araslı H. Aşıq yaradıcılığı. Bakı, 1960.

10. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə, Bakı, 1990, səh.249.

11. Axundov Ə. Aşıq Ələsgərin həyat və yaradıcılığı. Nəmi-zədlilik dissertasiyası. ADU kitabxanası, Bakı, 1946.

12. Axundov Ə. Aşıq Ələsgər sənəti. "Azərbaycan" jurnalı, 1971, № 12.

13. Axundov Ə. Sayat-Nova və aşıq şeirimiz. "Ədəbiyyat və incəsənət". 14 sentyabr 1963, № 37 (1238).

14. Axundov Nazim. "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşri tarixi", Bakı, 1959, səh.8.

15. Axundov Nazim. "Azərbaycan satira jurnalları (1906-1920-ci illər)". Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı. Bakı, 1968, səh.89.

16. Atalar sözləri (tərtib edəni Məmmədveli Qəmərli), Bakı, “Səda” nəşriyyatı, 2003.
17. Atamoğlan Məmmədli, Nuridə Allahyarova. Mea Culpa... Erməni elitasının etirafları, Bakı, ingilis, fransız, alman və rus dillərində s. 1-263.
18. Aşıq Alı. Bakı, 1975.
19. Aşıq Alı. Şerləri, Bakı, Yazıçı, 1982.
21. Aşıqlar. Tərtib edəni İlyas Tapdiq. Gənclik, Bakı, 1970, səh.35.
22. Aşıq Bəhman Göyçəli. Vətən, küsmə məindən. Bakı, “Elm”, 1994, səh.21.
23. “Azərbaycan” qəzeti, 23 aprel 1998-ci il, səh.5.
24. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Mərkəzi Elmi Kitabxanası, Azərbaycanda Dövri Mətbuatı (1832-1920) bibliografiyası, B, 1987, səh.16-17.
25. Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar, İctimai Hərəkətlər Arxivi. f.609, s.46-47.
26. “Azərbaycan Ensiklopediyası” NPB, Bakı, 1997.
27. “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” Elmi Mərkəzi, Bakı, 2007, səh.806.
28. Azərbaycan folkloru antologiyası, X kitab, İrəvan çuxuru folkloru, (tərtibçilər: H.İsmayılov, Ə.Ələkbərli) Bakı, “Səda”, 2004, səh.5.
29. Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, Azərbaycan Kitabı, I cild, Bakı, 1963, səh.87,158.
30. Azərbaycan folkloru antologiyası, Ön söz. III kitab, Göyçə folkloru, Bakı, “Səda” nəşriyyatı, 2000, s.3,5.
31. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. Bakı, 1990, səh.249.
32. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər (doqquzuncu kitab), Bakı, “Səda” nəşriyyatı, 2000.
33. Azərbaycanın aşıq və şair qadınları. Bakı, Gənclik, 1991, səh.152-161.

34. Azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindənki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası. “Azərbaycan Ensiklopediyası” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, Bakı, 1998, s.440.

35. Aşıqlar. Tərtib edən İlyas Tapdıq, Gənclik, Bakı, 1970.

36. Azərbaycan folkloru antologiyası, X kitab, İrəvan çuxuru folkloru (tərtibçilər: H.İsmayılov, Ə.Ələkbərli), Bakı, “Səda” , 2004, səh.402.

37. Ağazadə F. Firidunbəy Köçərlinin müxtəsər tərcümeyihalı. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları, B., Azər nəşr, 1925, səh.VII-VIII.

38. Antonyan Q. XIX-XX əsr ədəbiyyatında erməni və Azərbaycan xalqları dostluğunun inikası, Bakı, 1950, səh.211.

39. Antonyan Q.Erməni və Azərbaycan xalqlarının ədəbi əlaqəsi, Bakı, 1955, s.162.

40. ASE . X cild. Bakı, 1987, səh.559.

41. “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” Elmi Mərkəzi, Bakı, 2007, səhifə 806.

42. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Mərkəzi Elmi Kitabxanası, Azərbaycanda Dövri Mətbuatı (1832-1920) bibliografiyası, Bakı, 1987, səh.24.

43. Azərbaycanda Dövri Mətbuatı (1832-1920) bibliografiyası, Bakı, 1987, səh.16-17.

44. Azərbaycan tarixi. I cild, Bakı, 1994, səh.571,572.

45. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. Fond 28, siy.1, iş 116.

46.Babayev Y. Miskin Abdalın söz gülüstanından, “Kommunist”, 16 aprel 1991, №75.

47. Bayramoğlu Alxan..Şamaxıda maarif və maarifçilik(XIX əsrin ortalarından mart 1918-ci ilə qədərki ədəbi mühit)” “Maarif”Nəşriyyatı.Bakı,1997.səh., 9.

48. Bəktəşi İnayət, Firidunbəy Köçərlinin yaradıcılıq yolu, Bakı, Yazıçı, 1986.

49. Bayramov Akif. Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi. Yazıçı, Bakı, 1980, səh.10,11.

50. Elçin Mehəliyev. Qarabağ folklor mühiti. Bakı, “Nurlan”, 2008, s.207.
51. “Bürhani-həqiqət”, № 1, 1 yanvar 1917-ci il.
52. “Bürhani-həqiqət”, № 6, 15 aprel 1917-ci il.
53. Cəfərov Nizami. Azərbaycan mədəniyyəti məsələləri. Bakı, 2000, səh.15,35.
54. “Dağlar unutmur”. Mir Cəlal haqqında gədənəbəyli ziyalıların xatirələri, Bakı, “Nurlan”, 2008, səh.87-89.
55. “Экспресс” гязети, 16 ийул 1999.
56. Eldar İsmayıl. Oğuz yurdun övladları. II kitab. Bakı, “Nurlan”, 2001
57. Eldar İsmayıl. Allah amanatı , “Nəcəf” poeması, s.85.
- 57-a. Çavçavadze İ.Q. Erməni alimləri və fəryad edən daşlar. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, Bakı, 1995, səh.3,4.
58. Eldar İsmayıl. Ağrı dağı qədər ağırlarım var. Bakı, 1999, s.40, 44, 46, 155, 176.
59. Erməni nəsti antologiyası, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1954, səh.164-165.
60. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, Bakı, 1995, səh.273.
61. Ermənistan Ensiklopediyası, III cild, səh.571
62. ek – Shia. Org. Open. Az.
63. Ədalət Tahirzadə. Şəkinin tarixi qaynaqlarda, Bakı, 2005, səh.34.
64. “Ədəbi İrəvan” toplusu, Bakı, 2005, 2006.
65. Əli Qurbanov. Müdriklik mücəssəməsi, Bakı, 200.
66. Əli Qurban Dastançı. Məşədəisə dastanı. Bakı, 2000, s.188-191.
67. Əli Vəkil. Azərbaycan-erməni teatr əlaqələri. Bakı, “İşıq” nəşriyyatı, 1984.
68. Əkbər Yerevanlı. Azəri-Erməni ədəbi əlaqələri, Yerevan, 1968, səh.237.
69. Ədəbi Ermənistan” məcmuəsi, № 2, İrəvan,1959, səh.182.
70. Ədəbi Ermənistan, məcmuə, üçüncü kitab, Yerevan, 1960.

71. “Ədəbiyyatların dostluğu xalqların dostluğudur”, “Sovet Ermənistanı” qəzeti, №49(12189), Yerevan, 1988, 21 aprel səh.4).

72. Əfşan Məmməd. “Əzablı və Uğurlu yollar yolçusu – Maqsur müəllim (sənədli roman)”. Bakı, “Səda”, 2008, s.16-17.

73. Əhmədov H.M. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı, 1985, səh.3-5.

74. Ələkbərli Əziz. Qərbi Azərbaycan, 10 cilddə, I cild, Vedibasar mahalı, Bakı, “Ağrıdağ”, 2000.

74-a. Ələkbərli Əziz. “Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan”, Bakı, “Sabah” nəşriyyatı, 1994.

75. Ələkbərli Əziz. Qərbi Azərbaycan, 10 cilddə, II cild, Zəngibasar, Gərnibasar və Qırxbulaq mahalları, Bakı, “Ağrıdağ”, 2002, səh.469.

75-a. Ələkbərli Əziz. Abbasqulu bəy Şadlinski, “Sabah” nəşriyyatı, 1996.

76. Ələkbərli Əziz. Qərbi Azərbaycan abidələri. Bakı, “Ağrıdağ” nəşriyyatı, 2006.

77. Ələkbərli Əziz. Qərbi Azərbaycan, I 10 cilddə, Vedibasar mahalı. “Ağrıdağ” nəşriyyatı, Bakı, 2000, səh.529.

78. Ələkbərli Əziz. Qərbi Azərbaycan abidələri, Bakı, «Нурлан», 2007.

79. Əhmədov Teymur, Azərbaycan yazıçıları, ensiklopedik məlumat kitabı, Bakı, “Önər” nəşriyyatı, səh.531.

80. Əhmədov Teymur. Dostluq duyğuları. Yazıçı, Bakı, 1979.

81. Əhmədov Teymur. Nəriman Nərimanovun dramaturgiyası, Bakı, 1971, s.56.

82. Əhmədova Firdovsiyyə. Nəriman Nərimanov – ideal və gerçəklik. Bakı, 1998.

83. Ələsgərov İ. “Aşıq Ələsgər və XIX əsr Göyçə aşıqları”. Namizədlik dissertasiyası, ADU-nun kitabxanası, Bakı, 1971.

84. Ələsgərov İslam. Göyçə ədəbi mühiti. “Sovet Ermənistanı” qəzeti 18 yanvar 1985-ci il.

85. Ələsgər ocağı (Toplayanı və tərtib edəni İslam Ələsgər), Bakı, 1991, səh.200,289.

86. Əziz Şərif, “Keçmiş günlərdən” adlı sənədli xatirələr, Bakı, 1983, səh.44,47.
87. Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti. AENPB, 1997, səh.236.
88. Fəzəl Qaraoğlu, Ermənilər və həqiqətlər, Nurlar, Bakı, 2007, səh.43,44,49.
89. Gürcüstan Dövlət arxivi, fond, 14, iş №506.
90. Gürcüstan SSR MDTA, f. 1183, iş 680, vərəq 9.
91. Göyçə qətilamı. “Yeni Azərbaycan” qəzeti, №061 (1831), 30 mart 2004
92. Gürcüstan Dövlət arxivi, fond, 480, siyahı 1, iş №1113.
93. Gülməmməd Məmmədzadə. “Vedibasər” qəzeti, 1-15 avqust, 2008, №16(131)
94. Həbibboğlu Vəli. Dünya erməni vəhşiliyini ittiham edir, Bakı, 2006.
- 94-a. Həbib Rəhimoğlu. “Silinməz izlər, sağalmaz yaralar”. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1997.
- 94-b. Hüseyn Həşimi. Əli Məhzun və “Ədəbiyyata dair əsəri”. Bakı, 200, s.5.
95. “Həyat” qəzeti, 23 sentyabr 1905, №71, səh.24.
96. Hacıyev Abbas. Tiflis ədəbi mühiti, Bakı, 1980, səh.15.
97. “Xalq qəzeti”, №233(25998) 19 Oktyabr 2008, Pənah Qurbanov, “Ozan”.
- 97-a. “Xalq qəzeti”, № 66,67,69,70 (26416-26420) aprel-mart 2010. Nazim Mustafa. 1918-1920-ci illərdə İrəvan quberniyası ərazisində azərbaycanlıların soyqırımı.
- 97-b. “Xalq qəzeti”, 27 dekabr 1997 və 07 yanvar, 29 mart 1998 №-ləri.
98. Xeyrulla Məmmədov. Ədəbi əlaqələrimizin maraqlı bir səhifəsi, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, dekabr 1973.
99. İlyas Əfəndiyev. “Geriyə baxma, qoca”. Yazıçı, Bakı, 1984.
100. İbrahimov İbad. Alınmaz qala. Gəncə Poliqrafiya ASC, 2009. səh.,115.
101. İbrahim Qurbanov. “Göyçə, səndən kimlər keçir”. Bakı, 2000, səh.99.

102. "İqbal" qəzeti, Bakı, 1914-cü il 22 may tarixli 659-cu sayı.
103. İsmayıl Allahverdi oğlu İsmayılov, Eldar Hüseyn oğlu Həsənov. Zülmət səltənətində məşəl (Uluxanlı məktəbi 125). Bakı, Qismət, 2006, səh.19.
104. "İrəvanda Azərbaycan qız məktəbi", Bakı, "Vedibasər" qəzeti, № 05(120), 01-15 mart 2008.
105. "İrəvan türklərinin mətbuat abidəsi "Lək-lək" jurnalı". Ön söz və lüğətin müəllifi Z.Məhərrəmovdur. "Aşıq dünya" nəşriyyatı, Bakı, 2008, səh.3.
106. İrəvan xanlığı. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, 2009, Bakı, Azərbaycan, səh.203,462,464.
107. İlham Rəhimli. Azərbaycan teatr tarixi. B., Çarşıoğlu, 2005, səh.465.
108. İsmayıl Öməröğlu. Burulğanlar içində. "Günəş" nəşriyyatı, Bakı, 1997.
109. İrəvan türklərinin ədəbi mətbuat abidəsi "Lək-lək" jurnalı, (28 aprel 1914-cü il, №4.) Bakı, "Açıq dünya", 2008, səh.49.
110. İsa Həbibbəyli. Ustad Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə. Cəlil Məmmədquluzadə, Əsərləri, I cild, səh.9.
111. İsa Həbibbəyli. Baş Noraşen məktəbində tamaşa. "Ədəbiyyat qəzeti", 4 mart 1994, №10.
112. İslam Ağayev. "Ədəbiyyat, mətbuat və publisistika problemləri ". Bakı, "Elm", 2008, səh.427,447.
113. İslam Ələsgər. "Aşıq Ələsgərin əsərləri, dastan-rəvayətlər, xatirələr", Bakı, 1999, səh.561,14,19.
114. İsmayılova K. Nəhrəm kəndi SMOPK, Tiflis, 1900, №27, səh.196.
115. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı, II cild. "Elm" nəşri, Bakı, 1981. səh., 219
116. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2-ci cild, izahlar, səh.418. İqtibas edilən sonuncu misra Cəlaləddin Ruminin "Məs-nəvi"sindən bir. Bakı, 1981, səh.418.
117. Qasımsadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1956, səh.388.

- 117-a. Qasimov Himalay, Nəsəf Nəcəfov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı məsələləri. “Adiloğlu”, Bakı, 1907, səh.5.
118. Qasımlı Məhərrəm. Aşıq sənəti. Bakı, “Ozan”, 1996, s.176.
119. “Qarabağa aparan yol” qəzeti, № 9(017)7 may 2006. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Qarabağda maarif.
120. Qəhrəman Nağıyev, Məhəmməd Nərimanoğlu. Şişqaya faciəsi. Bakı, “Gənclik”, 1998, s.53-54.
121. Qlinka S.N. Azərbaycana ermənilərin Rusiya hüduklarına köçürülməsinin təsviri (Rusiyanın Ərzurumdakı baş konsulu Mayevskinin qeydləri) Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, Bakı, 1995, s.92.
- 121-a. “Qobustan” incəsənət toplusu, № 3(15), 1972, səh.88.
122. “Qızıl Şəfəq” qəzeti, 25 aprel, 1934, №91.
123. Quluyev V. Biz gedəsiyik, dünya qalası. “Şuşa” nəşriyyatı, Bakı. 2001, səh.207.
124. Qurbanov İbrahim. “Göycə, səndən kimlər keçir”. Bakı, 2005, səh.99.
125. Qurbanov Ş. Ədəbi əlaqələrin tədqiqində yeni vəzifələr, Azərbaycan SSR EA “Xəbərlər” (ictimai elmlər seriyası), 1962, №11-12.
126. Qurbanov Ş. Ədəbi dostluq. Bakı, Yazıçı, 1980.
127. Leninqrاد Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi, f.733 s, 82 iş №259, v.31 arx.
128. Levonyan Q. Əsərləri, Yerevan, 1963, səh.122.
129. “Lək-lək” jurnalı, 19 may 1914-cü il, №7.
130. Mammadli Atamoğlan, Allahyarova Nurida. Mea Culpa... Confession of Armenian elite, s.3-50.
131. Marksizm-Leninizm İnstitutunun Ermənistan filialı, fond 4033, iş 54, səh.105.
132. Mahmudov M. VII-XII əsr ərəb dilli Azərbaycan alimləri. Bakı, AMEA-nın nəşri, 1983-ci il, səh.188-191.
133. Milli Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutu, M.Ə.Sidqinin arxivi, fond N 25, qutu q (28)- 18530.
134. Mehraliyev E.Q. “İrəvanilər”, Çarşoğlu, Bakı, 2000, s.3-8.

135. Mehrəliyev Elçin. Qarabağ folklor mühiti. Bakı, “Nurlan”, 2008, səh.207.

136. Məmmədov İsrəfil. İrəvan dəftəri. İctimai fikir tariximizin qəribsəyən üfüqləri, Bakı, “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2002.

137. Məmmədov İ. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz, Bakı, 2002, səh.639.

137. Məmmədov İsrəfil. İrəvan dəftəri. Teatr tariximizdən səhifələr. Bakı, 2009, səh., 13.

137-a. Məmmədov İsrəfil, Sabir Əsədov. “Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi”. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1992

138. Musa Urud. Zəngəzur. Bakı, “Nurlar” NPM, 2005.

139. Məhərrəmov Z. Sözüün yaddaşı əbədidir. Bakı, “Günəş” nəş., 2003, səh.207.

140. Məhərrəmov Z. XX əsr Göyçə aşiq mühiti. AENPB, Bakı, 1997, səh.15,38,40,41.

141. Məhərrəmov Z. “Şair Bəhmən Göyçəli”, tərtibçi, ön sözün müəllifi, lüğət. Bakı, “Təhsil”, 2004, səh.3,7.

142. Məhərrəmov Z. “Xatirələrdə yaşayan Əli müəllim”, Bakı, “Günəş” nəşriyyatı, 2006, səh.52-53.

143. Məhərrəmov Z. Unudulmaz sazlı-sözlü yurdumuz. Bakı, “Çaşıoğlu” nəşriyyatı, 2001, səh.289,317.

144. Məhərrəm Bayramov. Aleksandr Şirvanzadə və Azərbaycan, “Hayastan” nəşriyyatı, Yerevan, 1971.

144-a. Nizami. Daşnaksutyun və Azərbaycanın taleyi, “Azərbaycan” nəşriyyatı, Bakı, 1995.

145. Məmmədli Ş. Azərbaycan ədəbiyyatının Borçalı qolu, Tiflis, 2003, səh.143,101,105.

146. Mir Möhsün Nəvvab. “1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası”. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1993.

147. Məmməd Səid Ordubadi. “Qanlı illər” (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi. Bakı, 1991).

148. Miskin Abdal. Bakı, “Səda” nəşriyyatı, 2001.

149. Модзалевски Л. Ход учебного дела по Кавказье с 1802 по 1880 г., Тифлис, 1880 г, стр.17.

150. Musayev Talib. Ermənilər və faciələrimiz, Bakı 2008, səh.18.

151. Mustafa Nazim. Ermənistanda azərbaycanlıların repressiyası (1920-1930-cu illər), «Xalq qəzeti», 22 aprel 2001, №90.

151-a. “Xalq qəzeti”, 31 mart, 1,3,4 aprel 2010-cu il tarixli 66, 67,69,70 №-lərində Nazim Mustafanın “1918-1820-ci illərdə İrəvan quberniyası ərazisində azərbaycanlıların soyqırımı”.

152. Namazov Qara. Aşıqlar. I kitab, səh.160,149,350, B., 2004.

153. Nahid Hacıyev, “Əli Rəsulov xatirələrində”, Əbilov, Zeynalov və oğulları NPE, Bakı, 2007, səh.78.

154. Nəbiyev Bəkir. Mənalı ömürdən səhifələr. Firudun bəy Köçərli, Bakı, Gənclik, 1984, səh.37.

155.Nəbiyev Bəkir. Tənqid və ədəbi proses. Bakı, Azərənəşr, 1976.

156. Nəbiyev Bəkir. Firidun bəy Köçərli, Bakı, 1963.

157. Nərimanov N.. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair (İ.V.Stalinə məktub). Bakı, Azərənəşr, 1992, s.34.

158. Pənah Qurbanov, “Ozan”. “Xalq qəzeti”, №233 (25998) 19 oktyabr 2008.

159. R.Ə.Mehdiyev. Azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası. Ön söz. “Azərbaycan Ensiklopediyası” Nəşriyyat-Poliqrafıya Birliyi, Bakı, 1998.

160. “Respublika” qəzeti, 25 yanvar, 12, 26 fevral, 24 mart 1998 ci il sayları.

160. “Respublika” qəzeti, Bakı, 2 aprel, 3 iyul 2008 ci il.

161. Şahsuvaryan Avetis. M.F. Axundov və ermənilər. Yerevan, 1962, səh.11-12.

162. Səriyyə Xatun. İrəvan bayatıları, “Günəş” nəşriyyatı, Bakı, 1998, səh.3,24.

163. Səlimbəyli Şöhrət.Qan çilənən torpaq. Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası , Bakı, 1998.

164. “Sovet Ermənistanı” qəzeti, 238, səh.3, İrəvan, 1 dekabr 1957.

164. “Sovet Ermənistanı” qəzeti, 6 avqust 1981-ci il.

165. "Sovet Ermənistanı" qəzeti, №49 (12189), "Ədəbiyyatların dostluğu xalqların dostluğudur", Yerevan, 1988, 21 aprel səh.4).
165. "Sovet Ermənistanı" qəziti, №53 (12193), 28 aprel 1988.
166. Şəfəq Nasir, "Azərbaycan" qəzeti, 29 mart 2006, səhifə 7.
167. Şəmsizadə Nizaməddin. Ədəbi mübahisələr (Azərbaycan ədəbiyyat şünaslığının təşəkkülü), Bakı, Yazıçı, 1985
168. Şəmsizadə Nizaməddin. Seçilmiş əsərləri, I cild, "Elm", 2008, səh.101.
169. Şamilov Ə. Bir daha Ağ Aşıq haqqında. "Oğuz eli" qəzeti, 1993, 14 yanvar, №1(30).
170. Şamilov Əli. "Xəstə Həsənin doğum-ölüm tarixinə dair bəzi mülahizələr" AMEA Folklor İnstitutu "Ortaq Türk Keçmişindən Ortaq Türk Gələcəyinə" II Uluslararası Folklor Konfransının materialları, Bakı, 17-21 mart 2004, səh.106,111.
171. Şamil Vəliyev (Körpülü). Füyuzat ədəbi məktəbi, Bakı, Elm"nəş. 1999, səh.4.172. Şiruyə Həsənoğlu. Ağlama bülbül, ağlama, Gəncə nəşriyyatı, 1994, səh.348,371
174. Tarverdiyeva Kövsər. "Məslək dostları", Bakı, 1968.
- 174-a. Tarverdiyeva Kövsər. Azərbaycan mədəniyyəti erməni dövrü mətbuatında. B., Yazıçı, 1985, səh.5,18,20,217,221.
175. Talıbzadə Kamal. XX əsr Azərbaycan tənqidi. Bakı, 1966.
176. Talıbzadə Kamal. Sənətkar şəxsiyyəti. Bakı, 1978.
177. Tofiq Hüseynzadə. Miskin Abdalla bağlı həqiqətlər. "Ulu Göyçə" №25, 1993, səh.3-4.
178. "Ulu Göyçə" qəzeti, 14 sentyabr 1993-cü il, səh.4.
179. "Vedibasər" qəzeti, N 07(122), 01-15 aprel 2008.
180. "Vedibasər" qəzeti, N 16 (131), 01-15 avqust 2008.
181. Zahid Əkbərov, "Cabbar Bağçaban", "Yazıçı" nəşriyyatı, Bakı, 1991.
182. "Zəngi" qəzetinin ("Sovet Ermənistanı") 12 və 19 yanvar 1926, №5,6 sayları.
183. Zeynalov Əsgər, İrəvan ziyalıları, Bakı, 1999, səh.67,5,7.
184. Zülmət səltənətində məşəl, Bakı, Qismət, 2006, səh.3.

185. Zeynalov Xasay. “Göyçəsiz günlərim”, Bakı, “Nurlan”, səh. 103-110.

206. Veliçko V.L. Qafqaz. Rus işi və tayfalararası məsələlər, “Azərbaycan” nəşriyyatı, Bakı, 1995, səh.87.

Rus dilində istifadə olunan ədəbiyyat:

3. Аббаслы И. Азербайджанские истины в армянских литературных источниках. Баку, 2008, ст.3,21,42.

57. Чавчавадзе Пѳа Qriqoгуевич. “Армянские уйюныи и вопийушйи камни”. Тифлис, 1902, стр.2,3.

67. ek – Shia. Org. Open.

121. Qlinka S.N. Переселения армян Азербайджанских в пределы России. М., 1831, ст.92.

122.Qriboyedov A.S.Горе от ума. Писмо и записки. Баку, Маариф”, 1989, ст.387.

164. Модзалевски Л.. Ход учебного дела по Кавказиe с 1802 по 1880 г., Тифлис, 1880 г. стр.17.

173. Şавров Н.Н. Новайа угроза русскому делу в Закавказиe: предстоийашайа распрадажа Мугани инародтсам. С.Петербург, 1911, ст.63,64.

206. Величко В.Л.. Кафказ. Русскойе дело и междуплеменныйе вопросы. С. Петербург, 1904, ст.87.

207. Амрали Исмаилов, Тайны и йав Армянства, «Муаллим» неşриййаты, Баку, 2006, стр. 12.

208. Кавказский календар,Тифлис,1886, 1898, 1899, 1900, 1901, 1903, 1907, 1908.

209. SMOMPK. 1882-ci il, II вып. стр.109-142, IV вып. 1884, стр.34-39.

MÜNDƏRICAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. İrəvan ictimai-siyasi, mədəni və ədəbi mühitinin tarixi və regional özünəməxsusluğu	13
1.1. Ədəbi mühitdə tanınan ünlü ziyalıların ictimai-siyasi, mədəni və ədəbi-bədii fəaliyyəti.....	28
1.2. İrəvanda məktəbdarlıq və maarifçilik, kitab nəşri sahəsində ziyalıların əməli fəaliyyəti.....	54
1.3. İrəvanilər və irəvan şairləri haqqında.....	93
II FƏSİL. Mühitin folklor örtüyündə şifahi söz sənəti və aşıq yaradıcılığı	119
III FƏSİL. Mətbuat və ədəbi prosesin problem və istiqamətləri	186
3.1. İrəvanda "Molla Nəsrəddin" çilər.....	193
3.2. "Lək-lək" və "Bürhani-həqiqət" ədəbi-bədii mətbuat abidələri.....	199
3.3. Ermənistandan azərbaycanlıların deportasiyası və represiyasının mətbuatda əksi.....	207
3.4. İrəvanda teatr truppalarının formalaşması üçün göstərilən təşəbbüslər. İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının yaranması.....	219
IV FƏSİL. Ədəbi proses və ideya-bədii axtarışlar	232
4.1. "Lək-lək" in ictimai və mədəni həyata təsiri.....	232
4.2. "Bürhani-həqiqət" ədəbi, siyasi, tarixi, elmi və fənn jurnalıdır.....	248
4.3. İctimai-siyasi, ədəbi və mədəni mühitin ədəbi nəşrlərdə təsviri.....	252
4.4. "Azəri-erməni ədəbi əlaqələri" və Azərbaycan həqiqətləri erməni ədəbi qaynaqlarında.....	266
4.5. Erməni elitasının etirafları və onun doğurduğu qənaətlər.....	284
NƏTİCƏ	303
İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT	307

**Ziyəddin Həmil oğlu Məhərrəmov.
İrəvanda məktəbdarlıq və maarifçilik
(1800-1920-ci illərdə ədəbi-mədəni mühit)
Bakı, “Nurlan”, 2010.**